

1/2002

Археологічний літопис
Лівобережної України

АНТИЧНИЙ ПЕРСТЕНЬ З БІЛЬСЬКА

(попереднє повідомлення)

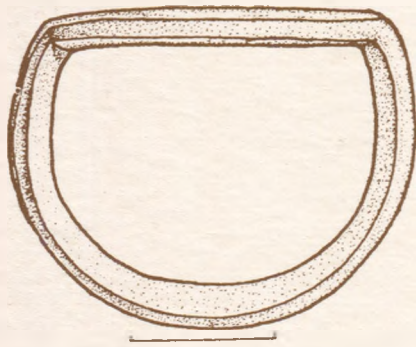
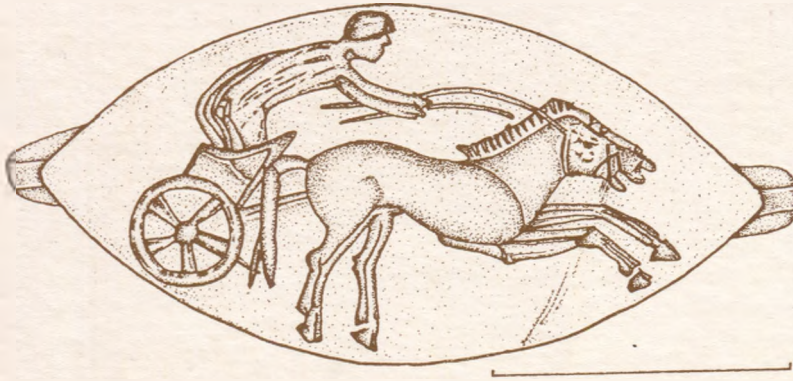

Рис. 1. Античний перстень з кургану № 24 Перещепинського курганного некрополя І. Золото.

Розкопки І.М.Кулатової.
Рис. Т.В.Менчинської, 2002.

На 1 с. обкл. — фото М.О.Радченка, 2001.

втрамбовуванням між останнім та її стінками. Зруб влаштований на двох поперечних лагах прямокутного перетину, викладених на материковому дні ями. Стінки зруба склалися з товстих дощок і кріпилися у заруб, на зразок так званого "хвоста ластівки". На раховано вісім "вінець" такого зруба, що встановлювався на лаги, поверх яких настилалася підлога із повздовжньо викладених дощок шириною 25-30 см.

Зруб та приступку перекривав поперечний накатник в один шар, із отесаних масивних плас довшинною близько 3,2 м. Накатник майже не виступав за межі спорудженої ями, спираючись кінцями плас на ушільнююче заповнення між стінками зруба і котловану ями. На рештках дерев'яного покриття знаходилися кістки коня, туша якого свого часу лежала на накатнику. Разом із конем, кістки якого пізніше неодноразово переміщувалися грабіжниками, знаходилися залізни нїж та деталі вузди.

Заповнення склепу було зрите і перемішане грабіжниками. Та все ж, виявлені знахідки засвідчували досить високий майновий ценз похованих і пишноту поховального обряду. З грабіжницьких ходів і перекопу походять кістки чоловіка і молодої жінки, зуби та уламки черепа дитини. Не переміщеними в ямі залишилися лише рештки частини шкіряного захисного обладунку, фрагменти декору сагайдака — у центрі, а також — в одному із кутків склепу — синьоскляний, з білими, темно- і світлосиніми зигзагами на поверхні "фінікійський" поліхромний алабастр середземноморської школи скловиробництва, трубчастій форми, виготовлений на основі використання піщаного сердечника. Розвал такого ж алабастру був рознесений грабіжниками у протилежному кутку ями.

Серед знахідок — 4 фрагментовані залізни ножі з кістяними накладками, з рештками шкіряного перехвату в основі руків'я і піхов; фрагменти залізного меча зі слідами фарбування піхов фіолетовою фарбою; бронзові наконечники стріл другої половини V ст. до н.е.; частина стрижня рамки бронзової підружної пряжки. Кераміка представлена уламками стінок амфори, ліпних горщика, миски і корчати, лискованим світільником на конічній пустотілій ніжці та фрагментами верхньої частини античного амфориска, прикрашеного по горловині, ручках і плічках світлим коричнево-червоним лаком.

Виразний набір речей засвідчує багатство напутнього жіночого інвентаря: лисковане керамічне пряслице; пустотілі, овальні у перетині, намистини із золотої фольги, спаяні з двох половинок, орнаментовані поперечними канельованими смужками з насичкою; золоті намистинки-бісеринки округлої форми, у вигляді двох спаяних між собою штампованих напівсфер; золоті штамповані нашивні бляшки трикутної форми, з композицією із трьох розеток, тїлу бляшок з "Частин курганів" (к. № 9/1912 р.) та кур-

Минулорічний польовий сезон приніс чимало яскравих знахідок на Полтавщині — здебільшого з території та округи широко відомого Більського городища скіфської доби у Котелевському районі. Одна з них викликала чимало публікацій у пресі і була визнана "знахідкою 2001 року" в Україні¹. Ця небуденна річ — здобуток польових досліджень Більського загону-2 Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, який очолювала І.М.Кулатова. Знахідка виявлена у другому із розкопаних у ході рятівних робіт курганів (№ 24) на Перещепинському курганному некрополі І. І хоча курган був тричі пограбований за фіналу пізньосередньовічного часу та на початку XX ст., один із предметів поховального інвентаря цього комплексу став приводом до своєрідної газетярської сенсації.

Насип дослідженого кургану знаходився на майбутньому майданчику газонафтовидшукувальної свердловини Більського НГКР Солохівського промислу, на схилі вододілу Більського струмка і р.Суха Грунь, у межах південно-східної частини некрополю, мав майже круглу в плані форму, висоту — 0,72 м, діаметр — 24х26 м. У його центрі виявлений кільцевий, овальний у плані, із розривами, суглинково-материковий викид, розміром 6,0х8,5 м, потужністю 0,4-0,5 м, що частково перекривав поховальну яму зі входом (загальна площа — 14,3 кв. м), орієнтовану по вісі південний захід — північний схід. Масив викиду оточувала смуга суглинкового натопту, рознесеного учасниками похорон.

Поховання здійснене у прямокутній материковій ямі розміром 3,2х3,6 м, площею 11,5 кв. м, глибина якої — 0,95 м від рівня стародавньої денної поверхні, з напівкруглою сходиною-приступкою (1,6х2,1 м) з південного заходу. Яма і приступка були заглиблені у материк на 0,7-0,8 м. Суглинкова частина викиду використана для ушільнення конструкції прямокутного у плані рубленого склепу, розміщеного посеред ями (2,3 х 2,8 м, площа — 6,5 кв. м), і вміщена зі

гану більського некрополю в ур.Марченки; склопастові намистини; фрагменти бронзового дзеркала; рожева фарба (рум'яна); шматочок сірки; розвал великої пісковикової плити-тарелі тощо.

Найунікальнішою знахідкою у похованні є масивний золотий перстень — яскравий і високохудожній зразок класичної античної торевтики (рис.1). Перстень має сплющений овальний щиток із загостреннями на кінцях, гранену шинку без потовщення донизу зі стременоподібним профілем, і відноситься до типу III "Б", за О.Я.Неверовим. Подібні персні датуються серединою - третьою чвертю V ст. до н.е.⁴. Щиток прикрашає різьблене зображення колісниць з парюю коней та майже оголеною фігурою візничі, що передані у профіль. За спиною у молодого наїздника, який тримається за реміні упряжі у пориві вперед, звивається плас. Шинка персня знизу зберігає сліди заплірованого з'єднання.

З огляду на знахідки вже відомих бронзових пернів зі Східного укріплення Більського городища⁵, виявлення високоякісного зразка золотого персня-печатки вказує на розповсюдженість подібних витворів торевтики у середовищі населення Гелону, можливо, на користування ними в якості особистих печаток, а також на широкі контакти з північнопричорноморськими античними центрами, через які до мешканців фортеці на вододілі Ворскли і Псла потрапляли рідкісні, цінні та якісні зразки давньогрецького художнього ремесла класичної доби.

Література

1. Унікальну знахідку полтавських археологів визнано крашою в Україні // Вечірня Полтава. — м.Полтава. — 2001. — 18 жовтня. — № 42 (451). — С.1; Кошаченко Л. Іонійський перстень з Гелона // Урядовий кур'єр. — м.Київ. — 2002. — 19 березня. — № 52 (2223). — С.9; Скарби рідної землі // Українська культура. — Київ, 2002. — № 1 (920). — С.5; Гаврилюк Н.О. Від редакції // АБУ 2000-2001 рр. — Київ, 2001. — С.5-7; Супруненко А. Унікальна находка накануне "года Коня" // Древний мир. — Киев, 2002. — № 3. — С.34-35.
2. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000-2001 рр. — Київ, 2002. — С.167-168
3. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.102-104.
4. Неверов О.Я. Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья (опыт классификации) // Античная торевтика. — Ленинград: изд. ГЭ, 1986. — С.19.
5. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — С.161. — Рис.74.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

головний редактор
Олександр СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук (Полтава)

Владислав АНДРИЄНКО,
кандидат історичних наук
(Донецьк)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії
Архітектури, кандидат архітектури (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
обласної адміністрації (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук (Дніпропетровськ)

Володимир МИХЕСЬ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор історичних наук
(Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук
(Полтава)

Євген ШИРАЙ,
заслужений архітектор України (Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Андрій АРТЕМ'ЄВ,
Олександр УДОВИЧЕНКО,
Людмила МОШИНСЬКА,
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
обласної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kof.poltava.ua
cpram@atlasua.net

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Province's State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax. +380 (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kof.poltava.ua
cpram@atlasua.net

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1 (11) * 2002
© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIEPER'S LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
no. 1 (11) * 2002

Видас: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

ч.1 * 2002

**МАТЕРІАЛИ РЕГІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 150-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ (Лубни, 12-13 березня 2002 р.)**

Кулатова І.М. (Полтава). Конференція, присвячена 150-річчю від дня народження К.М.Скаржинської.....5

Пустовіт Т.П. (Полтава). Колекція Катерини Скаржинської — важливе джерело вивчення духовного життя Полтавщини XVIII-XX ст. 6

Яненко З.П. (Полтава). Епістолярна складова архівного фонду Катерини Скаржинської 8

Коротенко В.В. (Полтава). Генеалогічні матеріали у фонді К.М.Скаржинської (Державний архів Полтавської області)..... 11

Коваленко О.В. (Полтава). Предмети дрібної керамічної пластики із зібрання музею Катерини Скаржинської 13

Чередник Л.І. (Полтава). Друковані матеріали Державного архіву Полтавської області про благодійницьку діяльність К.М.Скаржинської 15

Сапегін С.В. (с.Ковалівка Полтавського р-ну). Вивчення майданів у творчій спадщині Лубенського музею К.М.Скаржинської.....17

Рахно К.Ю. (Полтава). Картини типу "Козак Мамай" у зібранні старожитностей К.М.Скаржинської 18

Кигим С.Л., Кондратенко Т.К. (Полтава). Природничі колекції музею К.М.Скаржинської 21

Халімон О.В. (Полтава). Екзотичні природничі експонати з колекції східних старожитностей музею К.М.Скаржинської.....25

Бабенко Л.Л. (Полтава). Селянська реформа 1861 р. в документах фонду К.М.Скаржинської Державного архіву Полтавської області.....28

Гавриш Р.Л. (Полтава). Просвітницька діяльність К.М.Скаржинської.....31

Артем'єв А.В. (Полтава). Антропологічні матеріали в зібранні К.М.Скаржинської.....34

Шевченко Л.С. (Полтава). Історичні передумови розвитку палацово-паркового будівництва на Полтавщині у XVIII-XIX ст. 39

Коваленко Ю.О. (Глухів). Меценати і колекціонери в історії становлення глухівського музейництва 42

Рейда Р.М. (Полтава). Келпи в збірках музеїв Полтавщини.....44

Лугова Л.М. (Полтава). Про відкриття виставки "К.М.Скаржинська та її колекція" ..47

АРХЕОЛОГІЯ

Гавриленко І.М., Лугова Л.М., Мельникова І.С. (Полтава). Матеріали Гінцівської палеолітичної стоянки у Полтавському краєзнавчому музеї (з історії формування колекції).....51

Шрамко Б.А. (Харків). Особливий тип печей скіфської доби 65

Берест Ю.М. (Охтирка), Кулатова І.М. (Полтава), Осадчий Є.М., Приймак В.В. (Суми), Супруненко О.Б. (Полтава). Розкопки кургану скіфського часу на Заріченському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі.....68

Гавриш П.Я. (Полтава). Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища 72

Білозор В.П. (Київ), Гейко А.В. (Полтава). Нові дослідження на Свиридівському городищі.....74

Горбаненко С.А. (Миргород). Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу.....78

Бакуменко К.І., Бейдін Г.В., Григорянц М.М., Дідик В.В. (Харків). Нові зразки скляних виробів пізньоримської доби з верхніх водозборів Сіверського Донця та Ворскли.....81

Кракало І.В. (Кременчук). Антські старожитності з Градиська.....85

Аксьонов В.С. (Харків). Археологічні дослідження пам'яток салтівської культури у 80-90-х рр. XX ст. у Харківському історичному музеї.....87

Приймак В.В. (Суми). Городище біля с.Ємадикіне у Посеймі.....89

Пуголовок Ю.О. (Полтава). Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції).....91

Осадчий Є.М. (Суми), **Покас П.М.** (Київ), Приймак В.В. (Суми). Дружинні старожитності Зеленогайського курганного некрополя 94

Мироненко К.М. (Полтава). Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф.І.Камінського 1883 р.).....99

Берест Ю.М. (Охтирка). Історія вивчення пам'яток роменсько-давньоруського часу середньої течії р.Ворскла.....104

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділі "Журнали" за позицією № 1 виключено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

ДО 600-РІЧЧЯ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 р.

Миц В.Л. (Симферополь). Битва на Синій Воді 1363 р. в історіографії середньовічного Криму.....	107
Тіпаков В.А. (Симферополь). Політико-правові відносини між Ордою та колонією Генуї в Криму у другій половині XIV ст.....	112
Кулатова І.М. (Полтава). Золотоординська прикраса із Зінькова.....	115
Іванов В.А. (Стерлітамак). Вбрання костюма кочівників Золотої Орди.....	116

АРХЕОЛОГІЯ ТА ПРИРОДНИЧІ ДИСЦИПЛІНИ

Гавриленко І.М., Кондратенко Т.К. (Полтава), Чубур А.А. (Курськ). Плейстоценова мегафауна Лісостепового Лівобережжя Дніпра (деякі підсумки вивчення).....	121
Музиченко Н.В. (Кременчук). Знахідки плейстоценової фауни в палеонтологічній колекції Кременчуцького краєзнавчого музею.....	131
Пашкович Г.О., Горбаненко С.А. (Київ). Палеоентоботанічний спектр пізньюромєнського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці).....	134

З АРХІВІВ: НАУКОВА СПАДЩИНА

Нестуля С.І. (Полтава), Нестуля С.О. (Київ). Десять років праці. До публікації П.П.Курінного "Всеукраїнський археологічний комітет".....	140
Скибінський А.О. (Харків). Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство та Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир: Два виміри музеєзнавства Слобожанщини на початку ХХ ст.....	148
Скирда В.В. (Харків). Археологічні дослідження геологів Харківського університету.....	150
Дяченко Т.М., Кислицина Л.В. (Лубни). Б.С.Ванцак — хранитель пам'яті тисячолітнього міста.....	154
Кукса Н.В. (с.Суботів Чигиринського р-ну). "Наукові" досліді Г.Я.Стеллецького по "з'ясуванню історичної тайни Богдана" в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.).....	156

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Козюра І.В. (Київ). Менеджмент музейної справи в Канаді.....	160
--	-----

АНТРОПОЛОГІЯ

Горбенко С.О. (Париж). Фредерік Гербург — рицар ХVI ст.....	162
---	-----

АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Гугля В.І. (с.Суботів Чигиринського р-ну). Керамічне виробництво ХVII-ХVIII ст.: штрихи до технології.....	168
--	-----

ЗАХОПЛЕННЯ ТА КОЛЕКЦІОНУВАННЯ

Коваль В.С. (Харків). Слово про пляшку (штрихи до історичного дослідження) ..	170
---	-----

ХРОНІКА

Колибенко О.В. (Переяслав-Хмельницький). V Всеукраїнська наукова конференція "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури" (Переяслав-Хмельницький, 17-18 жовтня 2001 р.).....	175
Кулатова І.М., Максименко Г.М. (Полтава). Відкриття меморіальної дошки Михайлу Рудинському у Полтаві.....	175
Артем'єв А.В. (Полтава), Браунд Д. (Екстер). Вчені Великобританії на Більському городищі та в Полтаві.....	178
Пуголовк Ю.О., Удовиченко О.І. (Полтава). Одеський молодіжний конгрес з археології та етнології.....	178

ЮВІЛЕЇ

Вадим Митрофанович Вадімов — 50.....	179
Галина Іванівна Галян — 55.....	179

ПОВІДОМЛЕННЯ, ІНФОРМАЦІЇ ...12, 46, 48, 64, 80, 93, 98, 130, 139, 153, 165, 173

RESUME.....180

Супруненко О.Б. (Полтава). Античний перстень з Більська.....	2 с. обкл.
Гейко А.В. (Полтава). Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища.....	3 с. обкл.

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Міністерство культури і мистецтв і н ф о р м у є

Лист № 10-2620/17 від 28 травня 2002 р.

Міністерство культури і мистецтв України надає форму звернення державних установ, організації для отримання дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок та інших видів земляних робіт відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. №316.

Дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок Мінкультури видає на ім'я фізичної особи (наукового працівника) за наявністю у нього кваліфікаційного документу (відкритого листа), копія якого надсилається до Мінкультури та залишається в ньому.

Заява на видачу дозволу повинна бути надрукована на бланку організації або установи та підписана її керівником.

У заяві на видачу дозволів зазначається:

- 1) прізвище, ім'я та по-батькові наукового працівника;
- 2) місце проведення археологічних досліджень (область, район, місто, район у місті, селище, село);
- 3) вид робіт;
- 4) у разі проведення археологічних розкопок — тип і вид об'єкта культурної спадщини, на якому планується проведення розкопок, його хронологічна або культурна належність;
- 5) аргументована наукова або охоронна необхідність проведення розкопок;
- 6) запланований обсяг робіт;
- 7) перелік об'єктів, розміщених на території запропонованого місця розкопок, на які поширюється дія Закону України "Про авторське право та суміжні права" (твори архітектури, паркова і ландшафтна архітектура, твори образотворчого мистецтва тощо), перелік власників цих об'єктів та документи, що підтверджують їх згоду на проведення відповідних робіт.

Дозвіл на проведення інших земляних робіт видається за офіційною заявою органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу охорони культурної спадщини обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, дирекції державних заповідників та музеїв-заповідників, інших зацікавлених осіб. У заяві повинно бути зазначено:

- 1) місцезнаходження та (або) назва пам'ятки, охоронюваної археологічної території, зони охорони, історичного ареалу населеного місця;
- 2) аргументована необхідність проведення робіт;
- 3) вид робіт, їх обсяг і термін проведення;
- 4) ім'я та посада працівника, який за своїми службовими обов'язками відповідає за проведення робіт.

Предмети і колекції, знайдені під час проведення археологічних розвідок, розкопок, польова документація та звіт про проведені розкопки, розвідки передаються на постійне зберігання до профільних державних установ, визначених організацією чи установою, яка звертається за отриманням дозволу та здійснює контроль передачі зазначених матеріалів до фондів музею.

Форму звернення просимо довести до відома всім управлінням культури обласних та міських державних адміністрацій.

Заступник
Державного секретаря Л.М.Новохацько

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 13 березня 2002 р. № 318

Київ

Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць

Відповідно до статті 32 Закону України "Про охорону культурної спадщини" Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Затвердити Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць (додається).

2. Міністерству культури і мистецтв, Державному комітету будівництва, архітектури та житлової політики:

разом з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування забезпечити протягом 2002-2004 років визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць; затвердити до 2005 року правила охорони та використання історичних ареалів населених місць.

Прем'єр-міністр України
№ 28

А. КУНАХ

ЗАТВЕРДЖЕНО

постановою Кабінету Міністрів України
від 13 березня 2002 р. № 318

ПОРЯДОК

визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць

1. Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, що занесені до Списку історичних населених місць України, затвердженого Кабінетом Міністрів України.
2. Історичний ареал охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберігає старовинний вигляд, розпланування і характер забудови.
3. Режим використання історичних ареалів визначаються їх історико-культурним потенціалом (кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, загальною містобудівною структурою, наявністю чи відсутністю заповідників, а також установленими зонами охорони пам'яток).
4. Відповідальними за визначення меж та режимів використання історичних ареалів є Міністерство культури, Держбуд та уповноважені ними органи охорони культурної спадщини.
5. Межі історичних ареалів визначаються спеціальною науково-проектною документацією під час розроблення історико-архітектурних опорних планів цих населених місць.
6. Історичний ареал — це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця. Межі історичних ареалів слід проводити вздовж розпланувальних і природних рубежів, що відокремлюють історичний ареал від решти міських територій, і визначати історико-архітектурним опорним планом населеного місця. Історико-архітектурні опорні плани розробляються на основі комплексних досліджень усієї території історичного населеного місця та його найближчого оточення.
7. Збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів, охорона і раціональне використання розташованих в їх межах нерухомих об'єктів культурної спадщини, збереження її містобудівної ролі є пріоритетним напрямком містобудівної діяльності в межах історичних ареалів.
8. Опрацюванню проектною документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд у межах історичних ареалів повинно передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Див. продовження на с.2.

Regional Science Conference to 150th anniversary of K.N. Skarzhinskaya (Lubny 12-13 March 2002)

I.N.Kulatova (Poltava). The Conference to 150th anniversary of K.N. Skarzhinskaya	5
T.P.Pustovit (Poltava). Collection of Kathrin Skarzhinskaya - the important source for study of spiritual life of Poltava's Region in 18-19th centuries	6
Z.P.Yanenko (Poltava). Epistolary part of the archives fund of Kathrine Skarzhinskaya	8
V.V.Korotenko (Poltava). Genealogical Materials in the Fund of K.N. Skarzhinskaya (State Archives of Poltava's Region)	11
O.V.Kovalenko (Poltava). Some items of the small pottery plastic from collection of Museum's of K.N. Skarzhinskaya	13
L.I.Tcherednyk (Poltava). Publication materials of the State Archives of Poltava's Region about charitable activity of K.N. Skarzhinskaya	15
S.V.Sapegin (Kovalivka village, Poltava region). The Study of nitre manufacture places in heritage of K.N. Skarzhinskaya's Museum	17
K.Y.Rakhno (Poltava). Pictures of "The Cossack Mamay"	18
S.L.Kighim, T.K.Kondratenko (Poltava). Natural-scientific collections of K.N. Skarzhinskaya's Museum	21
E.V.Halimon (Poltava). Exotic natural-scientific exhibits from collection of the ancient oriental antiquities of K.N. Skarzhinskaya Museum	25
L.L.Babenko (Poltava). Peasantic Reforme of 1861, in documents of K.N. Skarzhinskaya's Fund in the State Archives of Poltava's Region	28
R.L.Gavrish (Poltava). Enlightenment activity of K.N. Skarzhinskaya	31
A.V.Artem'ev (Poltava). Anthropological materials in collection of K.N. Skarzhinskaya	34
L.S.Shevchenko (Poltava). The historical premises of the development of a palace-park building in Poltava region in 18-19th centuries	39
J.A.Kovalenko (Ghluhiv, Sumy region). Maecenases and collectors in history of establishing of Glukhov's Museums (to 100th anniversary of Glukhiv's Local Museum)	42
R.N.Reyda (Poltava). Klevtsy in museum's collections in Poltava Region	44
L.N.Lughovaya (Poltava). About opening an exhibition of K.N. Skarzhinskaya and her Collection	47

ARCHAEOLOGY

I.N.Gavrilenko, L.N.Lughovaya, I.S.Melnikova (Poltava). The materials of the Gontsy's Palaeolithic station (dwelling place) in Poltava's State Regional Museum (from the history of the collection)	51
B.A.Shranko (Kharkiv). The special type of kilns of the Skythian time	65
J.M.Berest (Okhtyrka, Sumy region), I.N.Kulatova (Poltava), E.M.Osadchy, V.V.Pryimak (Sumy), A.B.Suprunenko (Poltava). Excavations of the burial mound of the Skythian time in the Zarechensky Archaeological Complex in the surrounding area of the middle flow of the river Vorskla	58
P.A.Gavrish (Poltava). Continuing excavations of the ash-pan №7 on the Belsk Hillfort's Western Castle	72
V.P.Bilosir (Kyiv), A.V.Geiko (Poltava). The New Researches of Sviridovsky Hillfort	74
S.A.Gorbanenko (Myrgorod, Poltava region). Grain-grater of the Skythian Time from the surrounding area of Belsk Hillfort	78
K.I.Bakumenko, G.V.Beidin, M.N.Grigoryants, V.V.Didyk (Kharkiv). New Specimens of the late roman glass products from the upper flows of the Seversky Donets and Vorskla	81
I.V.Krakalo (Kremenchuk, Poltava region). Ants' Relics from Gradizhsk	85
V.S.Axyonov (Kharkiv). Archaeological researches of the relicts of Saltovskaya Culture in the Kharkov's State Historical Museum, in 80-90 years of the 20th century	87
V.V.Pryimak (Sumy). Hillfort in Emadikino Village of Sumy Region	89
Ju.A.Pugolovok (Poltava). Late Romny dwelling on Ltava	91
E.M.Osadchy (Sumy), P.M.Pokas (Kyiv), V.V.Pryimak (Sumy). The Antiquities of the Zelenoghaysky Mounds' Necropolis	94
K.N.Mironenko (Poltava). Necropolis of Confederats of Russ near from Lubny (according to materials of excavations made by F.I. Kaminsky in 1883)	99
G.M.Berest (Okhtyrka, Sumy region). The history of research of the relicts of the Romny-Old-Russian Time of the middle basin of the river Vorskla	104

TO 600TH ANNIVERSARY OF THE BATTLE ON VORSKLA (1399-1999)

V.L.Mytz (Sympheropol). Battle on Synia Voda 1363 in the history of medieval Crimea	107
V.A.Typakov (Sympheropol). Political and law relationship between Golden Orda and Genoa colony in Crimea in the second half 16th century	112
I.N.Kulatova (Poltava). Golden Orda attire from Zynkov	115
V.A.Ivanov (Sterlitamak, Russian Federation). The attire of costume of nomads of the Golden Orda	116

ARCHAEOLOGY AND NATURAL-SCIENCE

I.N.Gavrilenko, T.K.Kondratenko (*Poltava*), A.A.Tchubur (*Kursk, Russian Federation*)

The animal world of Pleystocen on the territory of the Dnieper Left Bank's Forest-Steppe. Some Study Summaries.....	121
N.V.Muzychenko (<i>Kremenchuck, Poltava region</i>). The Pleistocene Animals' Remains in the Paleontological Collection of the Kremenchug Museum of Local Lore.....	131
G.A.Pashkevich, S.A.Gorbanenko (<i>Kyiv</i>). Palaeo-ethnobotanical spectrum of late Romny's Time of Ltava on pottery	134

FROM ARCHIVES: SCIENTIFIC HERITAGE

S.I.Nestulya (<i>Poltava</i>), S.A.Nestulya (<i>Kyiv</i>). 10 years of researches. To the publication of article of P.P.Kurennoy "Ukrainian Archaeological Committee".....	140
A.O.Skybinsky (<i>Kharkiv</i>). Kharkiv's Eparchyal Archeological Society and Svyatogorsky Monastery	148
V.V.Skirda (<i>Kharkiv</i>). The archaeological researches of the Kharkov University's geologists.....	150
A.V.Geiko (<i>Poltava</i>), A.L.Scherban (<i>Opyshnya, Poltava region</i>). Finds of the bronze 'wheels' from the surrounding area of the Vorskla river	153
T.M.Dyachenko, L.V.Kyslitsina (<i>Lubny, Poltava region</i>). Boris Sydorovich Vantsak - the guard of the history of millennial town	154
N.V.Kuksa (<i>Subbotiv village, Cherkassy region</i>). The researches of Ignaty Yakovlevich Streletsky in Subbotiv (20th years 20th century)	156

THE MUSEUM STUDY

I.V.Kosura (<i>Kyiv</i>). The Management of Museums in Canada.....	160
--	-----

ANTHROPOLOGY

S.A.Gorbenko (<i>Paris</i>). Frezderyk Herbort (Herbarz), a knight of 16th century.....	162
---	-----

ARCHAEOLOGY OF COSSACK TIME

V.I.Guglya (<i>Subbotiv village, Cherkassy region</i>). Ceramic industry in 16-17th centuries: traits and technologies	168
--	-----

THE HOBBIES AND COLLECTIONING

V.S.Koval (<i>Kharkiv</i>). Word about bottle.....	170
--	-----

CHRONICLES	175
-------------------------	-----

JUBILEES	179
-----------------------	-----

INFORMATIONS, REPORTS

R.N.Reyda (<i>Poltava</i>). Double-handles jug of the Chernyakhovskaya Culture from Parkhomivka-village	12
V.I.Trotzkaya (<i>Opishnya, Poltava region</i>). The altar-stone of the All Saints' Church in Opishnya	46
A.V.Sydorenko (<i>Lubny, Poltava region</i>), A.B.Suprunenko (<i>Poltava</i>). The spear of the early Bronze Time from Pyratin	48
L.C.Philonenko (<i>Poltava</i>). The spear of the late Bronze Age from Myloradovo village in the basin of Vorskla	64
B.M.Pavlenko, R.N.Reyda (<i>Poltava</i>). The spear of Cossack Time from Malaya Pereschepyna village	80
A.I.Udovitchenko (<i>Poltava</i>). The sculptures of Polovtsies	93
S.V.Mayevskaya (<i>Poltava</i>). Patterns of the fabrics and skins from the catacombs' cemetery IV in Verkhny Saltov	98
K.N.Myronenko (<i>Poltava</i>), A.V.Sydorenko (<i>Lubny, Poltava region</i>). Old-Russian axe from the basin of the Middle Sula.....	130
A.L.Scherban (<i>Opyshnya, Poltava region</i>). Archaic spindmel balances of the early Skythan Time from dwelling-place Dmytrieva Balka in Dikanka	139
A.A.Lomakyn (<i>Poltava</i>). An evidence of eyewitness about excavation of burial mounds in Belsk in 1943.....	165
R.M.Reyda (<i>Poltava</i>), V.V.Lyamkin, S.O.Eremeyev (<i>Komsomolsk, Poltava region</i>). Finds of Chernyakhivska Culture in Poltava Region.....	173
Resume.....	180
Abbreviations	182
The Authors.....	184

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

9. Результати досліджень, проведених під час розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, відображаються в історико-архітектурному опорному плані, що є основним документом, який визначає культурну спадщину населеного місця та історико-культурну цінність його території.
10. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка повинна фіксуватися в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. У межах заповідників, охоронюваних археологічній території, належать до земель історико-культурного призначення.
11. Частина території історичних ареалів, а саме території пам'яток та їх охоронних зон, території заповідників, охоронюваних археологічній території, належать до земель історико-культурного призначення.
12. Визначені науково-проектною документацією межі історичних ареалів погоджуються відповідним органом місцевого самоврядування, Мінкультури або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини та затверджуються Держбудом або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини.
13. У разі коли на території населеного місця є державний історико-культурний заповідник, його територія обов'язково включається до історичного ареалу.
14. В охоронних зонах здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища, відтворення втрачених цінних об'єктів. Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими в порядку, визначеному законодавством. Зони охоронюваного ландшафту можуть використовуватися для рекреації з мінімальним упорядкуванням і для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт.
15. У зонах регулювання забудови здійснюється реконструкція будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, розташуванням зони в історичному ареалі, особливостями об'ємно-просторового устрою історичного населеного місця. В зоні регулювання забудови зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та упорядження, виразні елементи ландшафту; закріплюються та відтворюються значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного ареалу; забезпечуються сприятливі умови для огляду пам'яток та історичного ареалу в цілому. У зонах регулювання забудови нові будівлі регламентуються за розташуванням, прийомами організації, висотою, довжиною фасадів, масштабом, характером членувань, пластичним і кольоровим вирішенням, функціональним використанням. Реконструкція існуючих будівель і споруд регламентується відповідно до їх культурної та містобудівної цінності, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.
16. Для кожного історичного ареалу визначаються режим використання та конкретні обмеження господарської діяльності на його території, які встановлюються правилами охорони та використання історичних ареалів населених місць. Правила охорони та використання історичних ареалів населених місць повинні враховуватися під час розроблення місцевих правил забудови. Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, що включені до Списку історичних населених місць України, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Для зазначених міст місцеві правила забудови затверджуються відповідними радами за погодженням з Мінкультури, Держбудом або уповноваженими ними органами охорони культурної спадщини.

1852-1932

**МАТЕРІАЛИ РЕГІОНАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
присвяченої 150-річчю від дня
народження К.М.Скаржинської**

Лубни, 12-13 березня 2002 р.

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 150-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

12-13 березня 2002 р. у м.Лубни Полтавської області проходила робота регіональної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження визначної української меценатки, музейниці, видавця, благодійниці, фундатора першого приватного музею в Україні 1885-1906 рр. — Лубенського музею — Катерини Миколаївни Скаржинської (1852-1932). Конференція проведена з ініціативи Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології, за діяльної підтримки Полтавської обласної і Лубенської районної рад, управління культури Полтавської облдержадміністрації та Лубенського краєзнавчого музею. Робота конференції проходила у стінах Лубенського бухгалтерського технікуму — філії Полтавської сільськогосподарської академії, поряд з місцем розташування лубенських гімназій, де свого часу опановувала знання подвижниця культури і науки. Конференція зібрала понад 30 вчених — археологів, істориків, архівістів та музейників з п'яти областей України. На ювілейному науковому зібранні були представлені делегаціями й окремими дослідниками Інститут археології НАН України, Харківський Національний, Сумський і Полтавський педагогічні, Полтавський кооперативний університети, Академія державного управління при Президенті України, Українська медична стоматологічна академія, Державний архів Полтавської області і Лубенський міськдержархів, Лубенський і Полтавський краєзнавчі, Харківський історичний музеї, Національний історико-культурний заповідник "Чигирин", Музей-заповідник А.С.Макаренка та ін. заклади. У роботі конференції взяли участь керівники Полтавської обласної і Лубенської районної рад, обласного управління культури, викладачі навчальних закладів Лубен і району, краєзнавці, нащадки К.М.Скаржинської з Києва і Харкова.

Музейна, архівна і видавнича спадщина Лубенського музею К.М.Скаржинської, діяльність лубенського археологічного осередку кінця XIX - початку XX ст. знайшла висвітлення у переважній більшості доповідей та повідомлень, у кожній з яких різнобічно розкривався й археологічний аспект діяльності меценатки та очолюваного нею музею. Значення збиральницької діяльності і життєвого подвигу непересічної жінки-подвижника для міста на Сулі, в цілому для Полтавщини окреслила голова Полтавської обласної ради *О.Палівець* (Полтава), *В.Козюра* та канд. с.-г. наук *О.Александрко* (Лубни), приорітети музейних здобутків меценатки — *О.Белько* і *О.Халімон* (Полтава), видавничої спадщини — *Л.Чередник* (Полтава). Цілий блок доповідей розкривав склад і тематичне розмаїття величезної і ще маловивченої документальної колекції К.М.Скаржинської, зосередженої в Державному архіві Полтавської області та Полтавському краєзнавчому музеї. Саме цьому були присвячені виступи канд. іст. наук *Л.Бабенко*, *З.Яненко*, *Т.Пустовіта*, *В.Коротенка* (Полтава). До речі, в їх суто археографічних чи історичних доробках наведені яскраві відомості про економічну діяльність одного із зачинателів археологічних досліджень у Нижньому Посуллі *Г.С.Кир'якова*, епістолярну спадщину київського намізмата й археолога *К.В.Болсуновського*, громадські та духовні уподобання археолога *Ф.І.Камінського*.

Кілька доповідей було присвячено продовжувачам справи К.М.Скаржинської на Лубенщині, зокрема, докт. іст. наук *О.Нестулі* (Полтава) — про музейну та археологічну діяльність одного із завідувачів Лубенського краєзнавчого музею кінця 1920-х - 1930-х рр. *І.Я.Плескача*, *Н.Кукси* (Чигирин) — про археологічне вивчення пам'яток козацької доби Подніпров'я фундатором сучасного Лубенського кра-

єзнавчого музею *Г.Я.Стеллецького*, *Т.Дяченко* і *Л.Кислицької* (Лубни) — про популяризатора археологічних знань, відомого лубенського письменника і краєзнавця *Б.С.Ванцака*, канд. іст. наук *І.Козюри* (Київ) — про життя українських музеїв у Канаді.

Найзначнішим на конференції був саме археологічний "блок" доповідей і повідомлень, присвячених майже всім періодам найдавнішої історії регіону. Канд. іст. наук *І.Гавриленко* (Полтава) охарактеризував збережену на сьогодні в Полтаві частину колекцій з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, початок збирання якої поклали К.М.Скаржинська та співробітники її музею. Про співпрацю геологів Харківського університету з музеєм К.М.Скаржинської та вивчення ними старожитностей Полтавщини і Посулля зокрема йшлося у доповіді канд. іст. наук *В.Скирди* (Харків). Антропологічні колекції з розкопок Лубенського музею останньої чверті XIX ст. охарактеризував *А.Артєм'єв* (Полтава), шляхи формування археологічних музейних збірок Глухівщини — *Ю.Коваленко* (Глухів), археологічні дослідження Харківського історичного музею на межі останніх чвертей XX ст. — канд. іст. наук *В.Аксьонов* (Харків). Пам'ятки скіфського часу Посулля з розкопок лубенського археологічного осередку кінця XIX ст. та нещодавно досліджені об'єкти знайшли відображення у доповідях *А.Гейка*, *І.Кулатової* (Полтава), *С.Сапегін* (Ковалівка) повідомив про вивчення майданів та майданоподібних споруд співробітниками музею К.М.Скаржинської, *К.Мироненко* (Полтава) — охарактеризував торчеський некрополь на Лисій Горі у Лубнах, досліджений у 1881 і 1883 рр. *Ф.І.Камінським* і *К.М.Скаржинською*.

Роменсько-давньоруські старожитності Поворскля стали темами повідомлень *Ю.Береста* (Охтирка), *Ю.Луголова* (Полтава) і *С.Горбаненка* (Київ), дружинні комплекси Зеленогайського некрополя і Посулля — *В.Приймака* та *Є.Осадчого* (Суми), технічні особливості кахлярства — *В.Гуалі* (Суботів). Келепи козацької доби з колекцій музеїв Полтавщини, в т.ч. унікальний зразок озброєння з поля Солоницької битви козаків Северина Наливайка з польським військом 1596 р., що походить з колекції К.М.Скаржинської, охарактеризував *Р.Рейда* (Полтава).

На заключному пленарному засіданні конференції виголошена доповідь канд. іст. наук *О.Супруненко* (Полтава) "Життєвий подвиг Катерини Скаржинської", в якій визначені основні віхи життєвого, творчого і громадського шляху меценатки та музейниці, окреслена діяльність яскравого кола лубенських подвижників археології рубежу XIX-XX ст. А після завершення роботи конференції відбулася презентація монографії *О.Супруненко* "Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської)" (Київ-Полтава: Археологія, 2000 [2001]. — 398+2 с.: іл.), виданої за сприяння Полтавської обласної ради і підприємців-лубенців. На презентації мали слово й нащадки родин Скаржинських і Климових, в т.ч. відомий геолог *В.Скаржинський* (Київ).

Учасники конференції відвідали колишній хутір Круглик (район на північному заході сучасного міста), де знаходився музей К.М.Скаржинської, пам'ятки археології у Лубнах — урочища Лису Гору і Верхній Вал, кургани поблизу Мгарського монастиря, вулицю К.Скаржинської, ознайомилися з експозицією Лубенського краєзнавчого музею та міської картинної галереї, де були влаштовані виставки про діяльність меценатки.

Матеріали конференції складають першу частину цього числа "Археологічного літопису Лівобережної України".

КОЛЕКЦІЯ КАТЕРИНИ СКАРЖИНСЬКОЇ — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПОЛТАВЩИНИ XVIII-XIX ст.

На Полтавщині стає доброю традицією віддавати належну шану достойникам української культури і науки, піднімати з небуття імена земляків та об'єктивно оцінювати доробок наших попередників. Це потрібно і нам, і нащадкам нашим. Так робилося і робиться давно у всьому цивілізованому світі, і, взагалі, це — по християнські.

Ідея створення музею в Круглику — маєтку Скаржинських — належить Федору Камінському. Але це аж ніяк не применшує заслуг самої Катерини Миколаївни, яка змогла сповна реалізувати цей задум. І сьогодні нам не так важливо, чим вона керувалася, створюючи свій приватний музей: шляхетним вихованням та освіченістю, підказкою того ж Камінського чи можливістю вирізнитися поміж інших багатіїв. Показником є її добрі справи, а вже доказовим одне — Скаржинська є особистість, і вона йшла попереду багатьох освічених сучасників, і не тільки тому, що була членом кількох наукових товариств, а тому, що працювала вона на загал — для наступних поколінь.

Колекційна спадщина Лубенської подвижниці вражає. І важко навіть уявити, що це багатство було зібрано і представлено громадськості більше ніж 100 років потому в глухій провінції.

Особовий фонд Скаржинської — один з найцінніших у держархіві Полтавської області (Ф.222). І справа тут не тільки у його об'ємі (2 656 справ) чи вікові представлених документів. Головне тут — тематична палітра джерел, їх надзвичайно широкий діапазон.

Проте на сьогодні ще далеко не всі ці тематичні напрямки є достатньо опрацьованими дослідниками. І поміж них, у силу певних причин, знаходяться документи духовного змісту, кількість яких у фонді, не багато — не мало, понад 200 справ.

У свій час церковної тематики Лубенського музею частково торкалися ух публікаціях відомий дослідник з Києва проф. В.Ульяновський, мистецтвознавець з Полтави В.Ханко та Г.Галєян, архівісти З.Яненко і В.Коротенко, музеєзнавець В.Мокляк. Однак цільної характеристики цієї групи джерел не було зроблено. Тож у поданій нами розвідці спробуємо заповнити цю важливу прогалину.

Оскільки писемні пам'ятки з колекції Лубенського музею зберігаються в особовому фонді Скаржинської, спробуємо на початку виокремити з нього та охарактеризувати відповідну групу документальних джерел. У цій площині дослідників, передовсім, мають зацікавити світлини церковних експонатів Лубенського Музею (спр.12) та зображення місцевостей Ново-Афонського і Симоно-Кананитського монастирів на Кавказі за 1826 р. (спр.455), листи афонських монахів до Скаржинських, 1888 і 1897 рр. (спр.16, 2507), розповідь монахів Лубенсь-

кого монастиря про поховання митрополита Йосипа Тукальського, з епітафією від 5 серпня 1772 р. (спр.452), рукописний збірник копій Указів та інших документів за 1714-1753 рр., писаних дяконом Діонісієм Ранським (спр.451), Укази з Київської духовної консисторії в Лубенську протопопію та Лубенське духовне правління, 1742-1752, 1756-1766, 1767-1774 рр. (спр. 324-326, 465, 477-483, 498, 526), Укази із Малоросійської Переяславської консисторії в Пирятинське духовне правління, 1800 р. (спр.572), документи до історії Лубенського Мгарського монастиря (спр. 487-490, 538), відомості про закладення і будівництво церков у селах Полтавщини: Клепчах, Манжелівці та Василівці (спр. 548, 556, 567, 570), реєстр церков та благочиній Лубенського духовного правління (спр.585), форми церковних описів, 1827 р. (спр.574), метричні та висповідні книги, рукописи на духовну тематику, молитви і проповіді, епістолярія духовних осіб.

Як бачимо, інформативний спектр документів найрізноманітніший, у них представлені і контакти Музею, приміром, з такими екзотичними місцевостями як Афон, і різні нагальні питання, які знаходилися у полі зору православної церкви. Чого тільки варте обстеження парафій Полтавської єпархії єпископом Гедеоном за 1836 рік (спр.584), де владику фіксує помічені ним недоліки, пропонує свої "рецепти" ефективного функціонування церкви.

Щодо хронології, то більшість документів датовано другою пол. XVIII — поч. XIX ст., періодом мало дослідженим українськими істориками, часом, коли не виходив ще місцевий церковний часопис "Полтавские епархиальные ведомости", не видавалися й інші духовні довідково-інформативні видання. Тож вартість цього комплексу джерел для науковців — неоціненна...

Тепер відносно церковних речей (тобто, експонатів), які були невід'ємною частиною відділу Малоросійської старовини Лубенського музею.

У каталозі збірки археологічних та історичних старожитностей, складеним у 1891 р. А.П.Зосимовичем, поміж цікавих речей знаходимо Царські врата XVII ст, різні дерев'яні вироби: ангелів та святих, плащаниці, хоругви, значки (головним чином з території Полтавщини), ікони та образки (переважно XVII ст., деякі з них — у золочених рамах), хрести, четки та обручки, церковне облачення і тканини; поміж стародруків музею варто вказати на сторінку церковно-слов'янського службника (Венеція, 1519 р.), Четвероєвангеліє (Вільно, 1600), Євангеліє 1590 р. Київського друку та ін.

Варто зазначити, що у зібранні музею нараховувалось 65 ікон та образків: емалеві, мідні, виконані на полотні, перламутрі та різьблені по кипарису. Найдавніші з них відносилися до XVI-

XVII ст.: "Положення в гроб Спасителя" (ікона з м. Лубен, № по Каталогі 710), "Образ Св. Иоанна Предтечи" (ікона з Тверської губ, №722), "Владимирская Божья Матерь" (московського розпису, №738), "Николая Чудотворца" (грецького розпису, № 739), "Воскресенія Христова" (монастирського розпису, №740), "Смоленской Божьей Матери" (монастирського розпису, №741), "Знаменія Пресвятой Богородицы" (поморського розпису, №742), "Владимирской Божьей Матери" (новгородського старого розпису, №749) та ін.

Враховуючи те, що частина культових речей відносилася до часів козаччини, можна лише уявити їх історичну та пізнавальну цінність для нащадків. Адже несли вони в собі елементи національного буття, зберігали ще ту первісну інформацію про зв'язки з Візантією та Західною Європою.

Зрозуміло, що прослідкувати 100-річний рух вказаних нами експонатів надзвичайно важко. Внаслідок різних соціальних потрясінь частина їх осіла у багатьох музеях Полтавщини (передовсім краєзнавчому та художньому), а також у США в Бавнд-Бруці та інших місцях. Проте позитивним моментом вбачаємо те, що дослідники вже розпочали розгрібати завали попередніх десятиліть і нині прикладають титанічних зусиль якщо не повернути, то бодай виявити втрачене.

Не можна не звернути увагу на те, як відбувалося поповнення фондів Лубенського музею новими експонатами (маємо на увазі період оцінки та купівлі). Цікаво, що у цій площині Ф.Камінський, С.Кульжинський, К.Скаржинська не йшли навпаки і не купляли kota у мішку, що було характерним для багатьох провінційних колекціонерів. Вони намагалися розібратися самі, а ні — звертатися за порадами до відомих спеціалістів, і ті, як правило, йшли на контакти і надавали відповідні консультації, якщо потрібно — складала реєстри рекомендованої літератури і навіть приїжджали до Круглика.

Чого тільки варті поради Василя Горленка, Карла Болсуновського та ін., які щиро ділилися своїми знаннями з Ф.Камінським, К.Скаржинською, С.Кульжинським щодо культових речей, іконопису, церковної архітектури, писанкарства. Листи цих дослідників та знавців старовини, враховуючи їх інформативність, без сумніву, багато в чому повчальні і сьогодні для етнографів та мистецтвознавців.

Осмилюючи надбання музею у духовній площині, не можна обійти увагою і відому колекцію писанок, яку наприкінці XIX ст. описав член імператорського Російського Географічного Товариства, лубенець Сергій Кульжинський. В "Описании коллекции народных писанок", альбомі, виданому Лубенським Музеєм Скаржинської в Москві 1899 р. подано історико-етнографічний нарис про писанкарське мистецтво в Малоросії, вміщено 33 кольорових та 12 чорнобілих таблиць, які містять 2219 якісно виготовлених малюнків писанок¹.

Високу оцінку альбомові дали вже сучасники, і поміж них — проф. М.Сумцов та К.Болсунов-

ський. Останній, приміром, з приводу виходу книги в світ писав 1 травня 1899 р. до Круглика С.Кульжинському: "Сочинение Ваше поражает своей полнотой и величиной, я его читаю с удовольствием. — Вы слишком скромны. Я вовсе не намерен говорить Вам комплименты, но считаю себя отчасти компетентным в деле писанок и потому делюсь впечатлением. Ваш труд вполне на высоте научного положения этого вопроса. Эта книга останется навсегда первоклассным источником"². Ці слова відомого київського колекціонера виявилися пророчими. Видання сьогодні стало раритетом не тільки через свій поважний вік. Воно є унікальним, бо стало своєрідним посібником для етнографів і багатьох віруючих, його сміливо можна віднести до класичних видань відповідної тематики.

Немає найменшого сумніву, що музейні колекції Катерини Миколаївни Скаржинської мали відчутний вплив на розвиток культурного і наукового життя Лівобережної України наприкінці XIX — поч. XX ст. Якщо уважно простежити культурницьке життя краю, то приходиш до висновку, що музей у Круглику в певній мірі пришвидчив і створення Музею Полтавського губернського земства, і таких громадсько-наукових інституцій краю, як Полтавська Вчена Архівна Комісія та Полтавський Церковний історико-археологічний комітет з Давньосховищем (1906).

Дореволюційні полтавські історики І.Павловський, М.Астряб, О.Мальцев, В.Горленко, І.Зарецький, В.Пархоменко, О.Житецький та ін. не тільки контактували з лубенськими музейниками, а й переймали їх досвід, впроваджували його на практиці.

Мав рацію наш відомий історик-архівіст Іван Павловський, коли, висловлюючи свою думку щодо ступені дослідженості Лубен і Лубенського повіту, зазначив: "Едва ли есть другой уезд не только Полтавской, но и других губерний, так подробно изученый и описанный".

Справді, зроблено у цьому повіті немало, і заслуга тут сотень людей різного калібру. Та поміж цих достойників одна постать все ж таки виділяється особливо — це постать Катерини Скаржинської.

Література

1. Кульжинский С.К. Описание коллекций народных писанок. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. — М., 1899.
2. ДАПО. — Ф.222. — Спр.168. — Арк.189-190.

Пустовит Т.П.

**КОЛЛЕКЦИЯ КАТЕРИНЫ СКАРЖИНСКОЙ —
ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ
ПОЛТАВЩИНЫ XVIII-XIX вв.**

Резюме

В публикации рассматривается влияние меценатской, музейной и издательской деятельности Лубенского музея Е.Н.Скаржинской, его фундатора и сотрудников на развитие духовной жизни Полтавщины. В этом ключе анализируется состав коллекций, издательская и научная деятельность этого музейного учреждения.

12.04.2002.

ЕПІСТОЛЯРНА СКЛАДОВА АРХІВНОГО ФОНДУ КАТЕРИНИ СКАРЖИНСЬКОЇ

Листування — це цікава сторінка людських відносин. Без цієї складової не може бути повноцінної джерелознавчої бази будь-якого періоду писаної історії. Архівний фонд "Скаржинська Катерина Миколаївна, краєзнавець, член етнографічного, археологічного антропологічного товариств. 1557-1905, 1971 роки", що зберігається у Державному архіві Полтавської області, містить чималу низку листів XVIII-XIX ст.

Нижче йтиме мова про епістолярну частину зазначеного фонду, про особливості систематизації справ у описі, формування справ та їх інформативність.

Спочатку кілька слів щодо термінів "лист", "листування". Термін лист у джерелознавстві є досить багатозначним. До уваги бралось визначення листа як писаного тексту, призначеного для спілкування на відстані. Аналізуються лише ті справи, які при первинному науково-технічному опрацюванні документів фонду отримали назву "листи", "листування." Документи, включені до фонду під назвою "челобитні", "прошення", "повідомлення", до групи листування не ввійшли і не аналізуються.

Із 2647 справ фонду листування становить близько тисячі справ, які хронологічно охоплюють XVIII-XIX ст. Частина листів потребує джерелознавчого аналізу: встановлення авторства, дати. Деякі листи XVIII ст. представлені копіями.

Систематизація справ з листуванням у фонді нерозривно пов'язана із особливостями побудови опису. Розподіл справ проведено за тематичною ознакою. Опис має два основні розділи: "Діловодство музею в селі Круглик Лубенського повіту Полтавської губернії", "Документи, зібрані музеєм К.М.Скаржинської".

Поміж писаних джерел, зібраних музеєм, слід виділити кілька колекцій сімейних документів відомих дворянських родів: Ганжі, Кир'якови, Кудашеви, Кулябки, Ладиґіни, Райзери, Скаржинські та ін. Серед документів кожного розділу і майже кожної колекції є листи.

Перший розділ поділяється на кілька підрозділів, зокрема, є підрозділ: "Листування Катерини Миколаївни Скаржинської про музей". Він налічує 185 справ із листами, які систематизовано двома збірками за алфавітом прізвищ адресантів. У коло кореспондентів музею входили відомі історики, етнографи, збирачі старожитностей. Листи адресовані: Катерині Миколаївні Скаржинській (1852-1932), Федору Івановичу Камінському (1845-1891), Сергію Климентійовичу Кульжинському (1867-1943).

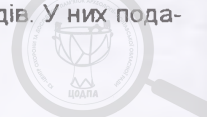
Більшість кореспондентів представлені одним чи двома листами. Найбільша колекція — це листи Карла Болсуновського. Вони сформовані у дві справи: 24 листи на 34 аркушах за 1893-1903 рр. та на 131 лист на 234 аркушах за 1891-1899 рр. (ф.222, оп.1, спр.36 і 168).

Болсуновський Карл (1838-1924) — кустос нумізматичного відділу Історичного музею у Києві, amator-археолог і нумізмат, збирач, філателіст, мав дружні стосунки з працівниками Круглицького музею, з Катериною Миколаївною. У своїх листах Болсуновський радить збирати марки, створити філателістичну колекцію, він навіть надсилає спеціально оформлений аркуш майбутнього альбому (ф.222, оп.1, спр.168, арк.24). Він зацікавлений у виданні повного каталогу писанок, застерігає С.Кульжинського від поспіху у цій роботі. Так, у листі від 30 жовтня 1894 р. Болсуновський пише: "Успех Вашего каталога писанок меня крайне интересует, поэтому я прилагаю все усилия к тому, чтобы издание это было последним словом в данном вопросе. Чтобы не вышло как с сочинением Великого князя Георгия Михайловича о монетах императоров наших. Зубов прислал мне свои "Материалы по русской нумизматике" (Москва, 1897) с X таблицами, из которых видно, что у него есть более 136 монет, пропущенных князем в своих изданиях (ф.222, оп.1, спр.168, арк.116). А через кілька років у листі від 29 лютого 1899 р. Болсуновський пише Скаржинській: "Присланные Вами экземпляры "Описание народных писанок" я роздал по назначению... Я считаю приятным долгом поблагодарить Вас за память и особенно за то, что благодаря Вам, этот колоссальный труд дорогого Сергея Климентьевича увидел дневной свет" (ф.222, оп.1, спр.36, арк.18). Це лише незначний епізод із листів знавця старовини К.Болсуновського. Його листи, цікаві за змістом, потребують ґрунтовного дослідження, публікації.

Зі значних колекцій листів, що включені до першого розділу, слід вказати на листи Василя Петровича Горленка (1853-1907). Вони частково публікувалися¹. Вся збірка налічує 17 листів за 1889-1895 рр.

Не публікувалися листи Забіли (Забелло) Якова Платоновича. У них іде мова про придбання рукописів та книг для музею Скаржинської. У колекціонера В.Тарновського було перекуплено частину паперів Глухівської Малоросійської колегії. Водночас мова йшла і про комплектування бібліотеки музею сучасною літературою. Для літературознавців, дослідників творчості І.Франка буде цікавою оцінка творчості письменника. Так у поштівці, надісланій 22 грудня 1890 р. Яків Платонович пише: "В Киеве продается пропущенная цензурой книга галицкого писателя Ивана Франка "У поті чола — образки з життя робочого люду." Этот реальный писатель, я думаю, и Вам известен, как высокоталантливый, произведения его переводятся на различные языки. Но книга в магазине находится в ограниченном количестве экземпляров и в скором времени будет распродана, стоит два рубля. Я думаю, что она необходима в музее Скаржинской (ф.222, оп.1, спр.59, арк.4). У листі від 11 квітня 1891 р. він продовжує тему творчості І.Франка: "Очень рад, что я своим извещением о книге Франко доставил Вам удовольствие. У Франко свежие реальные темы, нарисованные сильною рукою и умною головою. К несчастью надо сказать, что это его первое и худшее произведение. Лучшие до сих пор не пропущены цензурой" (ф.222, оп.1, спр.59).

Основна тема більшості листів інших кореспондентів — це поповнення музейних фондів. У них пода-

Лубни поч. XX ст.
За малюнком П.Соколовського.

Афонській горі, датованих кінцем XIX ст. (ф.222, оп.1, спр. 16, 2507). В них розповідається про скрутне матеріальне становище монастирської братії, наводяться прохання про пожертви, зазначена ціна на поминання у молитвах.

Найменш дослідженими є листи приватного характеру, що включені до сімейних колекцій. Як зазначалося вище, в описі ці справи розподілені поміж документів родичів Скаржинських. Катерина Миколаївна, уроджена Райзер, тому найбільша документальна збірка — це документи їх родини. В листах згадуються Вікентій Райзер, дійсний статський радник Берг-колегії, віце-президент, його син Вікентій Вікентійович Райзер, генерал-поручик, командир корпусу, Вілим Вікентійович та Микола Вілімович Райзери — офіцери.

Сімейне листування родини Райзерів охоплює період XVIII - середини XIX ст. Збереглися листи чотирьох поколінь, що дає підставу визначати особовий архівний фонд К.М.Скаржинської як родовий фонд. Найдавніші епістоли — це листи Вікентія Вікентійовича Райзера до дружини та родичів, датовані вони 1762-1781 рр., написані переважно німецькою мовою. Вони цікаві не лише як джерела з історії роду, а й для вивчення функціонування німецької мови у середовищі полтавського дворянства (ф.222, оп.1, спр.1583-1626).

Поміж сімейного листування зберігається офіційний лист фельдмаршала Петра Олександровича Румянцева до командира підпорядкованого йому корпусу Вікентія Вікентійовича Райзера зі вказівкою не чинити прикостей українському населенню: "Чтобы жители Уманского староства при нынешнем следовании Вашего корпуса не могли иметь от отдельных чинов обид и разорений, прошу Вас в собственное мне одолжение охранить их от того строжайшим запрещением и взысканием, в чем я на Вас несомненную надежду имею пребывать с истинным почтением. Вашего превосходительства Милостивого государя моего покорный слуга. Подпись. 29 апреля 1775 года. Могилев" (ф.222, оп.1, спр.1658).

Епістолярна збірка Віліма (Вілія) Вікентійовича та Миколи Вілімовича Райзерів (діда і батька Катерини Миколаївни) теж розподіляється на приватне та службове листування російських дворян-офіцерів. У службових листах іде мова про розміщення полку під час походів, забезпечення провіантом, відпустки підлеглим тощо. Враховуючи, що в архіві обмаль джерел щодо служби полтавського дворянства у війську, ці документи можуть частково заповнити цю лаку у джерелознавчій базі архіву. Певний інтерес можуть мати листи, які висвітлюють ведення поміщицького господарства, стосунки з сусідами, управління селянами. Так, 21 січня 1804 р. сусід Райзерів, князь Кудашев, звертається до Віліма Райзера з пропозицією видати селянку Райзерів заміж за селянина Кудашева без будь-яких умов, "без купчини", а якщо селянин Райзерів побажає одружитися з

селянкою Кудашева, то останній дозволить шлюб "без всякого моего интересу, кроме усердия и почитания к особе Вашей" (ф.222, оп.1, спр.1824).

У значно меншому обсязі у фонді відкрито листування дворян Кир'якових: Григорія Степановича, Івана Степановича, Наталії Степанівни та інших членів родини (ф.222, оп.1, спр.972-999).

Листи дворян Ограновичів, Кодинець, Нежинцевих представлені окремими справами, присвячені вирішенню сімейних, майнових проблем.

Збірка листів родини Скаржинських незначна, більшість листів — це копії (ф.222, оп.1, спр.2483-2489, 2507, 2509, 2514, 2515).

Листування велося переважно російською мовою, хоча частина листів написана по-німецьки, французькою мовою, зустрічається у листуванні й українська. Ділові листи із Національного Вашингтонського музею писані англійською мовою. У спр.211, що має назву "Письма на иностранных языках", насправді відкриті рекламні проспекти німецькою, французькою, іспанською мовами.

Епістолярна колекція фонду К.М.Скаржинської досить різноманітна, цікава для вивчення різних аспектів історії Полтавщини XVIII-XIX ст. і чекає на дослідників.

Література

1. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина" / Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992.

2. Там само; Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. — Полтава, 1995.

Яненко З.П.

ЕПИСТОЛЯРНАЯ ЧАСТЬ АРХИВНОГО ФОНДА ЕКАТЕРИНЫ СКАРЖИНСКОЙ

Резюме

Переписка — это интересная страница человеческих отношений, которая играет важную роль в создании полноценной историко-эпистолярной базы истории. В сообщении освещается эпистолярная часть фонда "Скаржинская Екатерина Николаевна, краевед, член этнографического, археологического, антропологического обществ, 1857-1905, 1971 гг.", особенности формирования, систематизации дел с перепиской, их содержание.

Вся переписка разделена на две части: переписка Е.Н.Скаржинской о формировании музейных коллекций, научной работе сотрудников музея и семейная переписка личного характера, которая входит в семейные коллекции документов дворянских родов Райзеров, Кирьяковых, Скаржинских и т.д.

Переписка, отложившаяся в вышеуказанном фонде, малоизучена и очень интересна для исследователей дореволюционного периода истории Полтавщины.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДІ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ (Державний архів Полтавської області)

Державний архів Полтавської області зберігає порівняно невелику кількість документів генеалогічного характеру. Переважна більшість документів дореволюційного часу загинула у 1941-1943 рр. Значну частину генеалогічних матеріалів, що збереглися у фондах Пирятинського духовного правління (ф.801), Полтавської духовної консисторії (ф.706), православних церков Полтавської губернії (ф.1011), — всього близько 2 тис. справ метричних книг, книг шлюбних опитів, сповідних розписів, клірових відомостей за 2-гу пол. XIX - поч. XX ст. — складають документи церков населених пунктів колишньої Полтавської губернії, що входять на сьогодні до складу Київської, Харківської, Черкаської, Чернігівської областей.

Певну генеалогічну цінність мають і нечисленні (й не надто багаті на інформацію) особові фонди дворян Бутурліних (ф.162), Галаганів (ф.181), Милорадовичів (ф.202), Міщенків (ф.1043). Найбільшу цінність серед особових фондів та колекцій документів, з точки зору наявності генеалогічної інформації, становить фонд К.М.Скаржинської. (ДАПО, ф.222, оп.1). Зокрема, тут зберігаються ревізькі реєстри та подвірні описи ряду населених пунктів, що входять до складу Полтавської області, найцікавішим та найповнішим з яких є "Ревизская сказка местечка Опошни" за 1835-1838 рр., обсягом близько 1000 арк. двостороннього тексту. Особливе місце серед документів архіву вказана справа займає ще й з огляду на те, що збереглися лише поодинокі примірники ревізьких реєстрів населених пунктів Полтавщини. Подаємо перелік ревізьких реєстрів, подвірних описів, списків мешканців населених пунктів Полтавської губернії, що зберігаються у фонді К.М.Скаржинської:

580. Іменний список про народжених в Успенській парафії с.Духова Лубенського повіту у 1-й пол. 1843 р.

620. Ревізький реєстр "хутора при деревне Александровке помещицы умершего войскового товарища Ивана Брижахи жены Марии Максимовны Брижахиной мужского пола крестьяне", 28. 11. 1811 р.

674. Ревізький реєстр містечка Опішня Зіньківського повіту, 1835-1838 рр.

675. Подвірний опис про стан державних селян Тарасівської сільської громади Великопавлівської волості Зіньківського повіту, 1841-1846 рр.

676. Подвірний опис про стан державних селян Комишівської сільської громади Грунської волості Зіньківського повіту, 1847-1852 рр.

677. Подвірний опис про стан державних селян Грунської сільської громади Грунської волості Зіньківського повіту, 1847-1852 рр.

678. Подвірний опис про стан державних селян П'рківської сільської громади Грунської волості Зіньківського повіту, 1852-1855 рр.

679. Подвірний опис про стан державних селян Комишівської сільської громади Грунської волості Зіньківського повіту, 1859-1860 рр.

680. Подвірний опис про стан державних селян Великокобеляцької сільської громади Новосанжарської волості Кобеляцького повіту, 1847-1852 рр.

681. Подвірний опис про стан державних селян Градизької сільської громади Мозолівської волості Кременчуцького повіту, 1847-1852 рр.

682. Подвірний опис про стан державних селян Градизької сільської громади Мозолівської волості Кременчуцького повіту, 1847-1855 рр.

683. Подвірний опис про стан державних селян Потіцької сільської громади Келебердянської волості Кременчуцького повіту, 1855-1856 рр.

684. Подвірний опис про стан державних селян Максимівської сільської громади Недогарської волості Кременчуцького повіту, 1857-1859 рр.

685. Перепис малоросійським козакам с.Велика Селецька Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

686. Перепис малоросійським козакам х.Вершиноіржавський Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

687. Перепис малоросійським козакам с.Золотухи Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

688. Перепис малоросійським козакам с.Денисівка Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

689. Перепис малоросійським козакам с.Мала Селецька Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

690. Перепис малоросійським козакам с.Онушки Оржицької волості Лубенського повіту, 1835 р.

691. Перепис малоросійським козакам с.Савинці Черевківської волості Лубенського повіту Полтавської губернії, 1835 р.

692. Перепис малоросійським козакам с.Круподеринці та х.Паліївського Оржицької волості Лубенського повіту Полтавської губернії, 1835 р.

693. Перепис малоросійським козакам с.Плехова Оржицької волості Лубенського повіту Полтавської губернії, 1835 р.

694. Подвірний опис про стан державних селян м-ка Оржиця, с.Іржавець Оржицької сільської громади Лубенського повіту, 1847-1852 рр.

695. Подвірний опис про стан державних селян Оржицької сільської громади Золотуської волості Лубенського повіту, 1841-1846 рр.

696. Подвірний опис про стан державних селян Яблунівської сільської громади Золотуської волості Лубенського повіту, 1847-1852 рр.

697. Подвірний опис про стан державних селян Зарізької сільської громади Золотуської волості Лубенського повіту, 1853-1858 рр.

698. Подвірний опис про стан державних селян Чернечеслобідської сільської громади Хустянської волості Роменського повіту, 1841-1846 рр.

699. Подвірний опис про стан державних селян Смілянської сільської громади Смілянської волості Роменського повіту, 1848-1852 рр.

700. Подвірний опис про стан державних селян колонії Хрещатик Роменського повіту, 1855-1859 рр.

701. Подвірний опис про стан державних селян Гринівської сільської громади Хустянської волості Роменського повіту, 1854-1858 рр.

702. Подвірний опис про стан державних селян Горошинської сільської громади Худоліївської волості Хорольського повіту, 1857-1858 рр.

941. Іменний список про народжених в Успенській парафії с.Духова Лубенського повіту у 2-й пол. 1846 р.

1042. Ревізький реєстр с.Гінців, володіння поміщиці, дружини капітана, Парасковії Іванівни Кир'якової, 1850 р.

1288. Ревізький реєстр слободи Солоха Зіньківського повіту, с.Гінці Лубенського повіту, володіння поручика Івана Павловича Неженцева, Ганни Миколаївни Неженцевої, 1811, 1816 рр.

1404. Ревізький реєстр х.Сліпородського, володіння Миколи Петровича Огроновича-Корнієвича, 1795 р.

1519. Копія складеного в 1798 р. ревізького реєстру с.Засулля Київського намісництва Лубенського повіту, володіння колезького асесора Якова Петровича Корнієвича;

1668. Ревізький реєстр с.Постав-Мука Пирятинського повіту, володіння Ганни Іванівни Райзер, 1795 р.

1833. Ревізький реєстр с.Постав-Мука Лохвицького повіту, володіння підполковника Віліма Вікентійовича Райзера, 1811 р.

Крім вказаних, відома збирачка та дослідниця старожитностей збирала багату колекцію документів з історії кількох відомих дворянських родів. Серед них, зокрема:

Кир'якови: документи про навчання, землеволодіння, господарську діяльність, наукову діяльність Григорія Степановича Кир'якова як члена географічного, археологічного та інших товариств, родинне листування (199 справ, 1810-1882 рр.);

Кудашеви: документи про землеволодіння, заповіт Катерини Яківни Кудашевої на користь дочки Пелагеї Федорівни Огронович, розписки Олександра Федоровича Кудашева за майно померлого брата Михайла Федоровича; у документах родинного архіву Огроновичів-Корнієвичів — про розділ земель, що залишилися після смерті кн. О.Ф.Кудашева (10 справ, 1830-1887 рр.);

Кулябки: документи про землеволодіння (2 справи, 1752-1776 рр.);

Ладигіни: документи про землеволодіння, фінансові документи (15 справ, 1780-1878 рр.);

Нєжинцеви: документи про землеволодіння, господарську діяльність (зокрема, добування та продаж селітри), поставку рекрут (205 справ, 1787-1842);

Огроновичі-Корнієвичі: документи про землеволодіння, службу та дворянство, родинне листування (204 справи, 1719-1886 рр.);

Родзянко: документи про дворянство та землеволодіння (6 справ, 1794-1812 рр.);

Скаржинські: копії документів про дворянство, проходження служби, землеволодіння, родинні зв'язки (48 справ, 1748-1921 рр.).

Слід зазначити, що, незважаючи на досить багату джерельну базу, родовід самої К.М.Скаржинської детально не вивчений. Родинні документи Райзерів становлять досить велику групу у складі фонду (914 справ, 1719-1878 рр.). Серед них — датована 1708 р. копія грамоти, виданої королем Фердинандом предкові Райзерів — Стефа-

ну — в 1557 р., документи про землеволодіння, службу, дворянство, родинне листування. За документами прослідковується історія шести поколінь роду Райзерів:

прапрапрадід К.М.Скаржинської — **Стефан фон Райзер**, управляючий суду, помер 1729 р. у Вісмарі;

прапрадід — **Вінцент Мартін (Вікентій Степанович)** народився 1680 р. в Гамбурзі, на цивільній службі в Росії дослужився до посади віце-президента Берг-колегії, помер у віці 80 років; був одружений з Анною фон Платен, дід та батько якої — Гаспар та Георгій фон Платени — перебували на російській військовій службі;

прадід — **Вікентій-Людвіг (Вікентій Вікентійович)** народився 1729 р., на військовій службі в Росії дослужився до чину генерал-лейтенанта, був одружений з Анною Вільгельмівною фон Веш (Ганною Іванівною);

дід — **Вільгельм-Ульріх (Вілім Вікентійович)**; перша дружина — Глафіра Олександрівна Апухтіна померла 1807 р.; друга дружина — Катерина Олексіївна Яковлева;

батько — **Микола Вілімович Райзер**, полковник, дружина — Катерина Петрівна Ладигіна.

Не маючи можливості досконало вивчити родовід К.М.Скаржинської (детальне дослідження величезного комплексу родинних документів, який може стати джерельною базою окремого великого генеалогічного дослідження, потребує значного часу), сподіваємося, що подані короткі відомості допоможуть як науковцям, так і прямим нащадкам у подальшому вивченні історії роду та історії краю.

Коротенко В.В.

**ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ В ФОНДЕ
Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ
(Государственный архив Полтавской области)
Реюме**

Публикуется реестр дел наиболее значительного и богатого фонда Государственного архива Полтавской области — "Фонда Е.Н.Скаржинской" (фонд 222), содержащих генеалогические материалы. Документы этого фонда собраны известной меценаткой и музейным деятелем и стали украшением собрания архива. Приводятся данные по составу документов об известных дворянских родах Лубенского уезда, а также о предках Е.Н.Скаржинской.

25.04.2002.

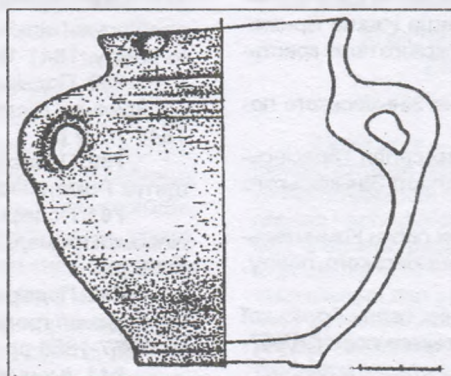
ІНФОРМАЦІЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

© *Рейда Р.М.*

Дворучний мініатюрний глек черняхівської культури з Пархомівки

В експозиції Пархомівського історико-художнього музею (філії Харківського художнього музею) експонується глек черняхівської культури, знайдений в околицях с.Пархомівка Краснокутського району Харківської області.

Кружальний дворучний глек має слабковиражений піддон та розхилені вінця. Невелика шийка прикрашена пружкою, утвореною за рахунок пальцевого тиснення зсередини. Поверхня заглажена, темно-сірого кольору.

Висота — 9,5 см, діаметри: **вінець** — 6,5 см; тулуба — 9,4 см; шийки — 7,8 см; денця — 4,6 см.

Стилістично схожий, але інших пропорцій, глек було знайдено на історичній Полтавщині в Нижньому Посуллі, поблизу с.Жовнині, Глобинського району Полтавської області, ще кілька подібних — походять із Черняхівського могильника².

Література

1. Кракало І.В., Левченко Д.І. Глек // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — Наш каталог. — С.130. — №15.
2. Петров В.П. Черняхівський могильник (по матеріалам раскопок В.В.Хвойки в 1900-1901 гг.) // МИА. — М.: Наука, 1964. — № 116. — С.97. — Рис.7:5,8,11,12.

20.05.2002.

ПРЕДМЕТИ ДРІБНОЇ КЕРАМІЧНОЇ ПЛАСТИКИ ІЗ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ КАТЕРИНИ СКАРЖИНСЬКОЇ

Значна та різнобічна збірка Катерини Скаржинської, що була фундаторкою першого приватного музею України, містила численну добірку речей часу пізнього українського середньовіччя, предметів українських промислів, побуту XIX ст. Вони становили невід'ємну частину історико-етнографічної колекції¹. До Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства К.Скаржинська передала, згідно із актом передачі колекції, 22 од. дитячих іграшок² та 78 од. дрібних мініатюрних посудинок³. Описів предметів дрібної керамічної пластики збереглося небагато. Так, за списками експонатів по ящиках, до збірки входили: два "оленя" (№4875), "кріль" (№2067), "жінка, що боронує" (№2792), два "павича" (№№ 4870, 4871), "селянин із сохою" (№2792), "селянка із сокирою" (№4313), "вершник на коні" (№4303)⁴, "віялка" (№1783)⁵, "диванчики" іграшкові (№2001), дитяча іграшка — "козак та японці"⁶, кілька люльок для паління: "череп'яна люлька, вкрита зеленою поливою", знайдена в Лубнах, в ур.На Валах (№1416)⁷, дві люльки "зіньковки, зроблені в селі під Зіньковом"⁸.

За відомостями, що подає Я.Риженко⁹, на кінець 1920-х рр., в етнографічній збірці музею налічувалось близько 50 од. козацьких люльок XVII-XIX ст., кілька сот одиниць дитячих іграшок, серед яких керамічні, що складали особну групу, — були представлені переважно зооморфними типами. Частина цієї колекції, безперечно, становила збірка Круглицького музею К.М.Скаржинської, на предмети якої у 1913 р. було проставлено нові номери, згідно із загальною інвентарною нумерацією¹⁰, інша була зібрана під час комплектування фондів музею Полтавського губернського земства та Центрально-пролетарського історичного музею Полтавщини.

Серед колекції дрібної керамічної пластики Полтавського краєзнавчого музею на сьогодні можна вирізнити кілька предметів, що належали до збірки музею Катерини Скаржинської. Вони належать до кількох груп: ритуального призначення — куришка (рис.1); цяцька-свистунець — баранчик (рис.2:2); сюжетна композиція — цяцька-вершник на коні (рис.2:1); посудинки-монетки — риночка (рис.3:1), глечичок (рис.3:4), лекіфчик-тиквочка (рис.3:2), можливо, і мисочка (рис.3:3). Подамо коротку характеристику цих матеріалів.

1. **Куришка** (Кс 464; номер музею К.Скаржинської — № 5201 чи 2237 (3?)) (рис.1). Куришка виготовлена з керамічної маси темно-червоного кольору. Форма конусоподібна, якою майстри намагалися стилізовано імітувати однобанну церкву¹¹. Має два фігурні листоподібні отвори, "V"-подібної форми. Основний отвір — підпрямокутної форми, оконтурений білим ангобом. Увінчана хрестом зі скругленими раменами, який теж виділе-

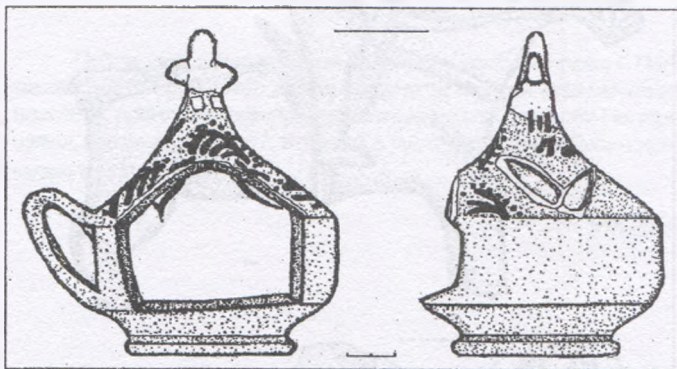

Рис.1. Куришка.1888 р. Опішня.

ний білим ангобом. Денце пласке. Куришка прикрашена: курячими лапками, пальчиками, кривульками, нанесеними зеленою поливою, накапуванням темно-брунатною поливою навколо курячих лапок. Тло вкрите темно-червоною поливою. Висота виробу — 15,2; діаметр денця — 6,5; дм. тулуба — 10,1 см. На денці чорною тушшю нанесений напис: "Опошня. Зъньк. уезд. 1888 г. Гончаръ Пичка. Лубенс. Музей Е.Н.Скаржинской". Гончар Пичка Павло Іванович (1852- поч. 1930-х рр.), який виготовив цей виріб, був одним з найвідоміших малобудищанських майстрів, про якого у 1894 р. згадує І.Зарецький¹². Оже, виготовлена, або куплена у 1888 р. куришка, що мала ритуальне призначення, — для вигнання нечистої сили з хати чи для окурювання худоби¹³, належить до типових зразків керамічного виробництва Опішнянського гончарського осередку.

2. **Баранчик-свистунець** (Кс 282; № 30?8, можливо, 3058 [14]) (рис.2:2). Виконаний у стилізованих пропорціях. Ріжки та очі виготовлені у техніці наліпу. Ріжки спіралеподібно закручені. Очі овальної форми, із наколом круглою паличкою по центру. На тулубі чотири отвори для свисту. Поверхня вкрита темно-коричневою поливою. Центр очей — навколо вдавлення, — виділений червоною фарбою, нею ж, по спині баранця, нанесені округлі цятки. Станом на 1947 р. у баранчика були відбиті риг та ноги, на сьогодні вони догіпсовані. Довжина — 10,5; висота — 10,0 см. Судячи за технікою виконання, свистунець виготовлений у Зіньківському повіті Полтавської губернії у XIX ст.¹⁵

Широке розповсюдження в Полтавській губернії в XIX ст. мало виготовлення іграшок у вигляді вершників — т. зв. "кінь з паном"¹⁶.

3. **Вершник** (Кс 949; №2324[17]) (рис.2:1). Фігурки коня та вершника виготовлені окремо, з цільних шматків глини, пізніше сформовані в єдину композицію. Очі, упряж, сідло коня, пояс вершника виконані у техніці наліпу. На упряжі та сідлі нанесені підтрикутні наколи, також по краю сідла — насічки. Поверхня іграшки вкрита темнокоричневою блискучою поливою. Фігурка коня масивна, голова маленька з гострими вухами та прорізом — ротом; ноги масивні, короткі. Висота — 12,1, довжина — 14,0 см. Станом на 1948 р. вухо, хвіст, ноги коня, голова вершника і підставка були відбиті. Пізніше все, окрім хвоста та підставки, було досить довільно догіпсоване і розфарбоване.

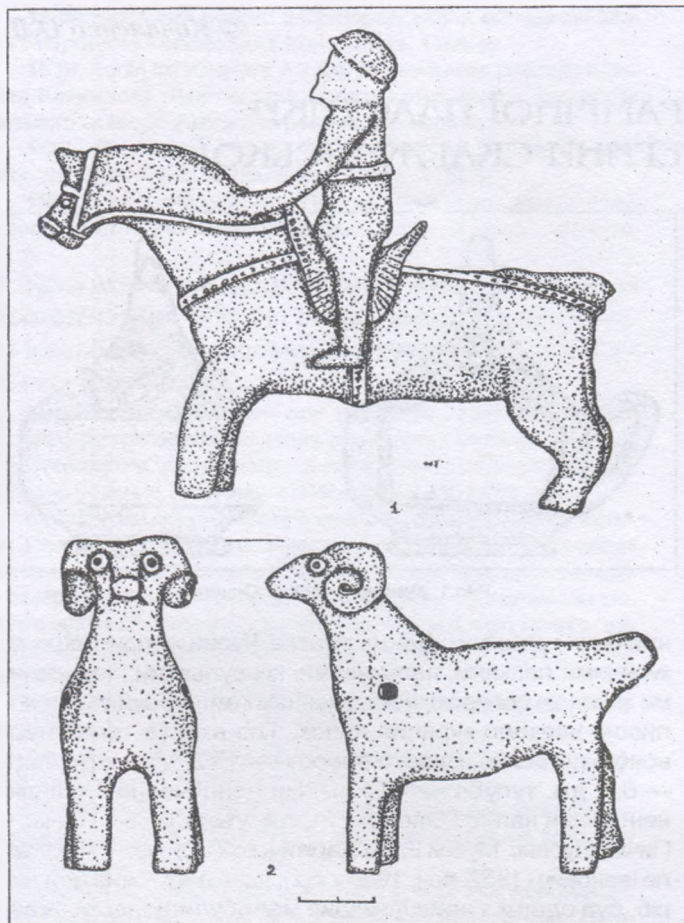

Рис.2. Іграшки. ХІХ ст.

Виготовлена цяцька, ймовірно, у середині-наприкінці ХІХ ст. у Зінківському або Миргородському повітах Полтавської губернії, де подібний мотив був досить типовий¹⁹.

4. *Риночка-монетка* (Кс 707; №2304 [19]) (рис.3:1).

Риночка керамічна, з дещо горизонтально зрізаним по краю вінцем, ледь відхиленим носиком, вухом підпрямокутної у перетині форми. На плічках та по тулубу орнаментована смугами, хвилюю і "пальчиками" коричневого та червоного ангобу. Вінця частково догпсовані. Діаметр вінця — 7,1; діаметр денця — 4,2 см. Денце відділене прокресленою горизонтальною лінією. Риночка датується кін. ХVІІІ - поч. ХІХ ст. і досить подібна до знахідок з Полтави, які, проте, інтерпретуються, як німецькі вироби²⁰.

5. *Глечик* (Кс 654; № 2279 [21]) (рис.3:4). Глечик мініатюрний, з дещо заниженим плічком, розхиленими вінцями, округлим тулубом, вухом підпрямокутної форми у перетині. Колір керамічної маси білий. Вінця крайковані зеленою поливою. По тулубу та під вінцем прикрашений п'ятьма врізними горизонтальними лініями. Висота — 8; діаметр вінець — 5 см. Датується глечик ХІХ ст. Походження нез'ясоване.

6. *Посудинка* у вигляді лекафчика-тиквочки (Кс 662, № 2282 [22]) (рис.3:2). Вінця посудинки розширені майже горизонтально, шийка циліндрична, видовжена. Прикрашена врізними горизонтальними лініями. Вкрита прозорою світложовтою поливою. Вінце дещо надбите. Висота посудини — 7, діаметр вінця і денця — 3,1 см. Датується кінцем ХІХ ст. Походження нез'ясоване.

Предмети дрібної керамічної пластики ХVІІ-ХІХ ст. трапляються під час археологічних розкопок, зустрічаються у числі випадкових знахідок, ве-

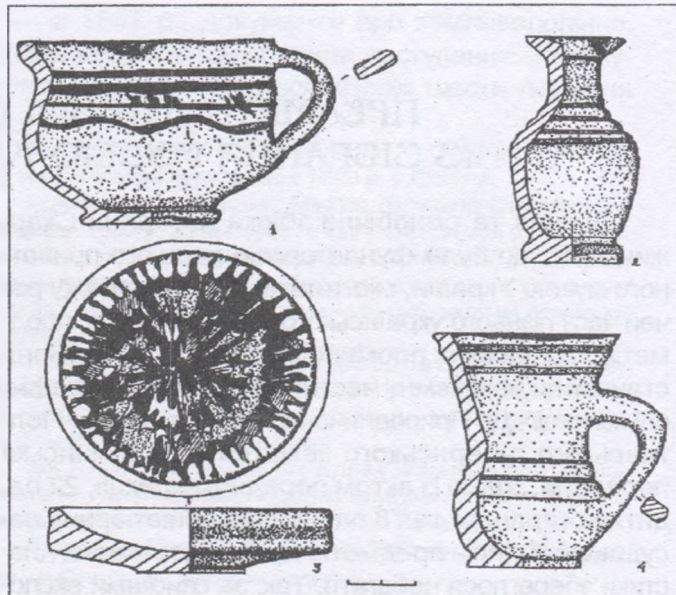

Рис.2. Мініатюрний посуд. ХІХ ст.

лика кількість їх зберігається у музейних збірках. Вони містять інформацію про технологію гончарного виробництва, є важливим джерелом з історії декоративно-вжиткового мистецтва. Водночас, мистецтву глиняної іграшки, як унікальному і самобутньому явищу культури, на сьогодні, досліджень присвячено не так-то вже і багато. Питання вивчення предметів дрібної керамічної пластики та вирішення тих із них, що належали до збірки музею Катерини Миколаївни Скаржинської, все ще залишається справою майбутнього.

Література

1. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.77.
2. Акт передачі колекцій Ек. Скаржинської // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.15. — Арк.107.
3. Там само. — Арк.47.
4. Там само. — Арк.298.
5. Там само. — Арк.299.
6. Там само. — Арк.135.
7. Каталогъ собранія Археологическихъ и Историческихъ древностей Лубенского музея (въ имени Екатерины Николаевны Скаржинской, Кругликъ) (съ краткимъ объясненіемъ історіи древностей музея) / Сост. А.П.Зосимович, ред. В.Б.Антонович. — Рукопись, 1892 // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Од.зб. 2. — Арк.116.
8. Там само. — Арк.169.
9. Рижченко Я. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: Полтава-Полиграф, 1928. — Т.1. — С.65, 66, 88.
10. Ежегодникъ Естественнo-историческаго музея Полтавскаго губернскаго земства. 1912 годъ. — Полтава: Электро-типо-литография И.Л.Фришберга. 1913. — №1. — С.43.
11. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішине: Укр. Народознавство, 1993. — С.135.
12. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. — Полтава: Типо-литография Фришберга, 1894. — С.105; Міцанин В. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. —

Опішне: Укр. Народознавство, 1999. — С.190-193.

13. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. — К.: Молодь, 1993. — С.175, 216, 264, 265.

14. Акт передачі... — Арк.107.

15. Украинское народное творчество: Гончарные изделия (Главнейшие формы). — Полтава: Изд. кустарного склада Полт. губ. земства, 1913. — Серия. VI. — Вып. I. — С.13. — Табл. IX: 95-97.

16. Зарецкий И.А. Указ. работа. — С.90.

17. Акт передачі... — Арк.47.

18. Украинское народное творчество: Гончарные изделия (Главнейшие формы). — С.13. — Табл. IX:77-83.

19. Акт передачі... — Арк.47.

20. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — № 1-2. — С.41,49. — Рис. 12, 13, 15, 16.

21. Акт передачі... — Арк.47.

22. Там само.

Коваленко О.В.

ПРЕДМЕТЫ МЕЛКОЙ КЕРАМИЧЕСКОЙ ПЛАСТИКИ ИЗ СОБРАНИЯ МУЗЕЯ Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ

Резюме

Публикуются выделенные на сегодня среди коллекций Полтавского краеведческого музея предметы мелкой керамической пластики, происходящие преимущественно с территории Полтавщины, которые до 1906 г. входили в состав собрания Лубенского музея Е.Н.Скаржинской.

20.04.2002.

© Чередиш Л.І.

ДРУКОВАНІ МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО БЛАГОДІЙНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Життя кожної людини вимірюється пам'яттю, яку вона по собі залишає, тим, що зроблено для громади, для людей. Поміж благодійників Полтавщини ХІХ початку - ХХ ст. яскравими літерами світиться ім'я Катерини Миколаївни Скаржинської.

Мета дослідження — дати огляд деяких друкованих матеріалів довідково-інформаційного фонду державного архіву Полтавської області, в яких відбита добродійна діяльність Катерини Миколаївни Скаржинської. Одним із найбільш відомих друкованих видань ХІХ ст. є "Пам'ятні книги Полтавської губернії". Започатковане це видання Павлом Бодянським, редактором "Полтавських губернських ведомостей". Пам'ятні та адресні книги подавали відомості про місцеві установи, посадових осіб губернського і повітового рівня, навчальні та лікарняні заклади, торгівлю, ярмарки, поштово-телеграфні відомості й інші довідкові матеріали. У державному архіві зберігається кілька таких видань, а саме:

Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом, составлена членом-секретарем комитета Павлом Бодянским. — Полтава, 1865.

Памятная книжка за 1874 год. Изданная Полтавским губернским статистическим комитетом, под редакцией и д. секретаря М.Н.Григорьева. — Полтава, 1875.

Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. Составлен Д.А.Иваненко (секретарем Полтавского губернского статистического комитета). — Полтава, 1900.

Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. — Полтава, 1903.

Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. — Полтава, 1906.

Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. — Полтава, 1908.

Полтавский календарь на 1909 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. — Полтава, 1909.

Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. — Полтава, 1910.

Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. — Полтава, 1912.

Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета под редакцией члена комитета исп. обяз. секретаря Н.А.Спасского. — Полтава, 1916.

В кількох із зазначених видань є відомості і про благодійницьку добродійну діяльність К.М.Скаржинської.

У виданні 1900 року зазначено, що вона була одним із опікунів жіночого благодійного товариства, почесним членом товариства допомоги учням лубенських гімназій.

У виданнях 1900, 1903, 1906 років вказано, що К.М.Скаржинська займалася опікуном над Олександринською жіночою гімназією Лубенського повіту.

В подальших виданнях благодійницька діяльність Катерини Миколаївни Скаржинської не прослідковується, так як з 1906 р., вона виїжджає до Швейцарії. Але, перебуваючи за кордоном, свою благодійницьку діяльність К.М.Скаржинська не припиняє і це підтвержується виданнями, про які мова йтиме нижче.

Для дослідників життя і добродійної діяльності К.М.Скаржинської цікавим є й серія видань "Труды Полтавской ученой архивной комиссии". Вони виходили у Полтаві протягом 1905-1917 років

(всього 15 випусків), склалися з двох відділів. У першому — вміщувалися офіційні матеріали, повідомлення про заснування й відкриття комісії, протоколи засідань, річні звіти про діяльність та списки дійсних і почесних членів комісії, поміж яких була і К.М.Скаржинська. Дослідник лубенського краю Матвій Григорович Астряб в одній із своїх публікацій, а саме "Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 г." вказує точну дату народження К.М.Скаржинської (уродженої Райзер) 7 лютого 1852 р.

В архіві зберігається "Устав Лубенской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда с однолетним приготовительным классом, учрежденной Полтавским губернским земством, де в першому його розділі "Общие положения" — зазначено, що школа "учреждена близ г. Лубен, на земле, пожертвованной Полтавскому губернскому земству женою гвардии полковника Екатериною Николаевною Скаржинскою, в размере 50 десятин. Школа эта имеет цель распространения в народе преимущественно путем практических занятий, основных познаний по сельскому хозяйству"...

Поміж друкованих матеріалів Лубенського повітового земства знаходимо документальне підтвердження добродійних справ К.М.Скаржинської, зокрема в 90-х роках для круглицького початкового училища вона збудувала приміщення (відкрите 1898 р.).

4 листопада 1906 р. у К.М.Скаржинська подарувала землю і будинок Лубенському земству. В документі записано: "Генерал-майор Николай Егорович Скаржинский на основании вышеписанной доверенности жены его Екатерины Николаевны Скаржинской подарил он Лубенскому Уездному Земству исключительно под устройство земской сельской школы из принадлежащего верительнице его участка усадебной земли, состоящего Полтавской губ., Лубенского уезда в д. Круглик, доставшегося ей в числе прочего недвижимого имущества в наследство от умершего отца ее генерал-майора Николая Вильгельмовича Фон-Райзера по определению Лубенского Окружного Суда, отмеченному в крепостном реестре Лубенского Нотариального архива 21 июля 1880 года под №1095, свободною от всякого залога и запрещения, часть одного мерою примерно тысяча восемьсот (1800) кв. саж. с находящимися на той части домом и сараем нигде не застрахованными в помежестве: с одной стороны дорога идущая от большой почтовой в д.Круглик, с остальных трех сторон земля верительнице его принадлежащая. Цену даримому по совести объявляют две тысячи руб. Наперед же сего даримая часть усадьбы с постройками никому не продана, не заложена, никому по закону, не передана и не описана".

У постанові Лубенського повітового земського зібрання зазначено: "принять дар и выразить благодарность Собрания дарительнице Е.Н.Скаржинской".

Перебуваючи за кордоном, К.М.Скаржинська продовжує опікуватися музеєм. В "Отчете Естественного-исторического музея Полтавского земства за 1907 год" у розділі "пожертвования" вказані предмети, що вона подарувала, а саме: "медаль Виктории Регины 1854 г.", "3 альбома открытых писем с видами древних церквей и замков в окрестностях Лозанны в Швейцарии".

І в пореволюційні часи про добрі справи К.М.Скаржинської згадувала місцева преса.

Газета "Вісті-известия" Полтавського губвиконкому № 106 від 8 жовтня 1920 року, в замітці про відкриття Центрального Полтавського музею, пише, що "старый Полтавский музей известный под названием "музей Скаржинской" является ядром, вокруг которого отдел народного образования сконцентрировал частные коллекции. Полтавскому музею суждено стать одним из наиболее видных музеев не только Украины, но и России".

Автори М.Філянський та Я.Риженко в збірнику "Полтавщина", у 2 томі, (рік видання 1927) про колекції Полтавського краєзнавчого музею пишуть: "У році 1906 музей збагатився коштовним дарунком К.М.Скаржинської, що передала музеєві понад 20000 експонатів з галузі археології, а також велику наукову бібліотеку. Цей дарунок зразу підніс Полтавський музей на одне з перших місць серед провінційних музеїв".

Як бачимо, навіть побіжний огляд найпопулярніших місцевих друкованих видань, засвідчує різнобічну благодійницьку діяльність К.М.Скаржинської, її невтомну працю для поширення освіти народу.

Література

1. Устав Лубенской низшей сельско-хозяйственной школы 1-го разряда с однолетним приготовительным классом, учрежденной Полтавским губернским земством близ г.Лубен, на земле, пожертвованной женою подполковника гвардии Е.Н.Скаржинской. — Полтава, 1900. — С.1, 2.
2. Постановления Лубенского уездного земского собрания за 1907 год: Доклады управы и приложения к ним. — Лубны, 1908. — С.52-54.
3. Отчет Естественного-исторического музея Полтавского губернского земства за 1907 год. — Полтава, 1908. — С.9.
4. Полтавщина: Збірник, том 2 / Упорядкували: М.Філянський, Я.Риженко. — Під загальним редагуванням М.Криворотченко. — Полтава, 1927. — С.407.

Чередник Л.И.

**ПЕЧАТНЫЕ МАТЕРИАЛЫ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПОЛТАВСКОЙ
ОБЛАСТИ О БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ**

Резюме

Публикуется обзор печатных источников, опубликованных в Полтаве и Лубнах в конце XIX - начале XX вв., сообщающих о меценатской и благотворительной деятельности Е.Н.Скаржинской.

25.04.2002.

ВИВЧЕННЯ МАЙДАНІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

У науковій спадщині приватного музею К.М.Скаржинської серед значної кількості пам'яток археології різних епох певне місце відведено і пам'яткам селітрового виробництва — майданам.

Так, у межах сучасної Полтавської області укладені описи і плани 53 майданів, Черкаської — 3, Сумської — 1. Ці роботи були результатом польових обстежень, які проводили співробітники музею у кінці XIX - на початку XX ст.

Один із зачинателів археологічного збиральництва на Лубенщині Г.С.Кир'яков, що перший у колі співробітників Лубенського музею К.М.Скаржинської розпочав археологічні дослідження в Нижньому Посуллі, у 1872-1873 рр. обстежив групу курганів і майданів, котра знаходилася в ур.Горішнянські бурти, на околиці с.Духове Лубенського повіту. Ці пам'ятки були пошкоджені масштабним селітровим виробництвом С.Г.Кир'якова та його братів, пізніше — розорюванням. На поверхні бургів Г.С.Кир'яковим були виявлені наконечники стріл скіфського часу та інші знахідки.¹ Слід зауважити, що сам Г.С.Кир'яков володів селітроварнею у с. Гінцях та с.Духове.²

Ф.І.Камінський — перший завідувач музею, відомий археолог і педагог, окрім досліджень у галузі первісної та давньоруської археології, вивчав і пам'ятки пізнього українського середньовіччя. У 1876 р., обстежуючи бурти поблизу с.Карпилівка Лубенського повіту, в ур.Дубина дослідник описав великий майдан діаметром понад 140 м. У його центрі відшукав рештки промислової споруди та пінища, де виварювалася селітра. Майдан був залишками діяльності селітрового заводу братів Кир'якових середини XVIII ст.³ Дослідження вченого не втратили наукового значення і до наших днів.⁴ Всього Ф.І.Камінським було обстежено 4 майдани.

В кінці 1880-х рр. хранителем Лубенського музею О.А.Лавренком був оглянутий майдан в ур.Філонові бурти поблизу с.Лазірки. Виявлені наконечники стріл скіфського часу.⁵

Значний внесок у вивчення майданів зробив учень Ф.І.Камінського, відомий український археолог, історик та нумізмат В.Г.Ляскоронський. Він вивчав укріплені пам'ятки Посулля різних епох: городища, вали; майдани і кургани. Одна з перших праць дослідника присвячена опису та інтерпретації майданів на узбережжі р.Оржиця поблизу маєтку М.Г.Скаржинського в с.Онушки Лубенського повіту.⁶ Він визначив багато важливих властивостей в урядженні майданів і висунув аргумент проти теорії розкопаних могил, здійснених за допомогою волочні скарбошукачами чи селітроварями XVII-XVIII ст.⁷ Дослідник вважав, що ці земляни

споруди слугували житлом для людей чи приміщенням для домашньої худоби, місцем для зберігання різних припасів чи фортецею для захисту від ворогів.⁸ В.Г.Ляскоронський робив припущення, що деякі з майданів могли використовуватися давнім населенням як своєрідні культові місця.⁹

Пізніше більшість його висновків були відкинуті як безпідставні припущення, хоча деякі залишилися не лише набутками історіографії, а й отримали підтвердження внаслідок польових досліджень останніх років.¹⁰ В.Г.Ляскоронський щоразу протягом наступних років досліджень повертався до теми майданів і вбачав у частині з них не тільки залишки капищ, а й рештки діяльності селітроварів та споруд пов'язаних зі змійовими валами.¹¹ Пізніше він розробив типологічну схему цих промислових об'єктів XVI-XVIII ст.¹²

У своїх працях В.Г.Ляскоронський використовував пізньосередньовічні картографічні матеріали, що значно покращило виявлення майданів та їх фіксацію, здійснював зйомку окомірних чи інструментальних планів пам'яток. Загалом, лише за приблизними підрахунками, ним було описано понад 50 майданів.

Не менш важливою базою відомостей про селітроварництво є документи з особистого архіву К.М.Скаржинської. У ДАПО зберігається 19 справ, що стосуються селітроварницького промислу. Вони охоплюють період з кінця XVIII до кінця 60-х років XIX ст. В документах згадуються селітрові заводи Г.С.Кир'якова, І.П.Ніженця (Ніженцева). Так, поручик Г.С.Кир'яков у 1868 р. в с.Духове володів заводом, на 8 верстатів при ньому було 1500 погонних сажень селітрових бургів.¹³ І.П.Ніженцев на землях м.Пирятина, скуплених ним в кінці XVIII - на поч. XIX ст., влаштував земляні бурти, в 1843 р. вони займали площу 4 десятини.¹⁴ Слід зауважити, що у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається шабля, пожалувана імператрицею Єлизаветою Петрівною батькові І.П.Ніженця. Шабля східної роботи першої половини XVIII ст., з вигнутим сталевим лезом, нижня частина якої відломлена. На лезові шаблі вирізьблено двоголового орла — герб Російської імперії — та напис: "По указу еѣ Величества Государыни Императрицы Елисаветы Петровны Самодержицы Всероссийской пра... саблею мал...росийского Гадяцкого полку старшине селитряного компанейщика Павла Фёдорова сына Неженцова. За пользу государственную в немалом размножении селитерных заводов радение в Санкт-Петербурге в 1748 году."¹⁵ Руків'я шаблі виготовлене зі слонової кістки, зі срібним перехрестям. Раніше вона мала шкіряні піх-

ви, оздоблені рельєфним срібним візерунком. Шабля надійшла до музею в 1906 р. з приватного зібрання К.М.Скаржинської.

Також в архівних справах містяться цікаві дані про кількість та вартість селітри. Так, в 1831 р. І.П.Ніженець доставив на Шосткинський пороховий завод 425 пудів селітри, а всього сенат приймав в 1830 р. — 39473 пудів, з Полтавської губернії 21387 пудів. Замовлення на 1837 р. для Шосткинського заводу складало 25 тис. пудів, вартістю 11 крб. за пуд.¹⁶ Архівні матеріали дають можливість скласти уявлення про масштаби промислу та його економічну важливість.

Таким чином, наукові пошуки музею, архіви К.М.Скаржинської і сьогодні, через багато десятиліть є важливим джерелом вивчення майданів. А через втрату решток значної кількості цих пам'яток матеріали музею в ряді випадків набули ваги неопцієнених першоджерел.

Література

1. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія 2000 — С.49, 104, 210.

2. ДАПО — Ф.222. — Спр.1027 — Арк.1-2; Спр. 1029. — Арк. 1.; Ванцак Б.С. Из роду Кир'якових // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — №2. — С.45.

3. Супруненко О.Б. Вказ. праця. — С.117, 211.

4. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С.15.

5. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею... — С.211.

6. Там само. — С.135.

7. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії // Зап.ВУАК. — Київ: Київ-друк, 1930. — Т.І. — С.69.

8. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею... — С.135.

9. Там само.

10. Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // ВХУ — Харьков: Основа, 1988. — №316. — История. — Вып. 22 — С.103-108.; Шрамко Б.А. Майдан Разрытая Могила // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — №.1-2. — С.19-25; Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Київ: Наук. думка, 1987. — С.30-31.

11. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею... — С.135.

12. Там само. — С.135-136.

13. ДАПО — Ф.222. — Спр.1027. — Арк.1-2; Спр. 1029. — Арк. 1.

14. ДАПО — Ф.222. — Спр.1216. — Арк.1-2.

15. Мокляк В.О., Супруненко О.Б. Пам'ятки козацької слави в зібранні Полтавського краєзнавчого музею: Каталог. — Полтава, 1991. — С.10. — Рис.; Мокляк В.О. Українські старожитності в зібранні К.М.Скаржинської // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — №2. — С.41.

16. ДАПО — Ф. 222. — Спр. 1212. — Арк. 1-2; Спр. 1213. — Арк. 1-2.

Сапегин С.В.

ИЗУЧЕНИЕ МАЙДАНОВ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ЛУБЕНСКОГО МУЗЕЯ Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ Резюме

Публикуется обзор архивных и печатных источников об изучении майданов и селитренном производстве, сохранившихся в творческом наследии членов Лубенского археологического кружка и сотрудников Лубенского музея Е.Н.Скаржинской.

25.04.2002.

© Рахно К. Ю.

КАРТИНИ ТИПУ "КОЗАК МАМАЙ" У ЗІБРАННІ СТАРОЖИТНОСТЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Українські народні картини "Козак Мамай" є своєрідною "річчю в собі", багатогранною загадкою для мистецтвознавців, істориків, етнологів. Це, передовсім, загадка їхнього імені, сюжету, семантики; проблемними є також атрибуція й датування численних реалій картин. До всього, кожен твір має свою долю — часом не менш загадкову. Для науки "Мамаїв" відкрили на початку 1840-х років барон А. фон Гакстгаузен¹ та П.О.Куліш² — незалежно один від одного. Колись такі портрети козака висіли мало не в кожній хаті. Нині їх відомо усього трохи більше 100, деякі — лише з каталогів. Тому кожна дрібниця з описів втрачених шедеврів народного мистецтва набуває великого значення для історії генези їхньої іконографії.

Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей К. М. Скаржинської містить відомості про п'ять таких творів, які до нас не дійшли. Їхні інвентарні номери — з 1125 по 1129³. Чотири картини отримали в описові умовну назву "Козак-запорожець", п'ята (№ 1129) — має підпис "Изображение пеших запорожцев". Картини навіть приблизно не датовано, просто вказано, що вони "старовинні".

Перші три "Запорожці" б'ють воші, а четвертий і п'ятий (№№ 1128 і 1129) — грають на бандурах. Варіант "воші б'є", як його називає Т.М.Марченко⁴, описується так: "Козак сидит под дубом, поджав ноги по-восточному, с открытой головой и с нависшим на лоб оселедцем; невдалеке привязан к воткнутому в землю копыю его дорогой конь. Вокруг козака развешены на дереве и разложены на земле: герб в золотой оправе, богатое оружие — шашка, пистоль, рожок, лук, колчан со стрелами и разные драгоценности — кольца, сер[ь]ги, жемчужное ожерелье, деньги, красная шапка, здесь же и белого стекла "гляшка и чарка". При этом богатстве козака-запорожца, несмотря на его богатый жупан из дорогой парчевой узорчатой

материи, обшитый "оксамитом" (бархатом) и широчайшие красные кармазиновые штаны и сапоги — "сапьянци", он, безсемейный, терпит нужду: т. е. некому о нем позаботиться, сорочку его помыть, и вот он сам в минуты покоя, закурив свою, в серебряной оправе, люльку, занялся очищением себя от досаждающих ему насекомых — он "воши бье!"

*Козак — душа правдива,
Службу добре дбае:
Як не ляхив, то нужду бье,
А все не гуляе.*

[Гут, вочевидь, автор опису — О.П.Зосимович — чи невідомий художник переплутали слова "нужда" і "нужа", тобто "воші". — К. Р.]. Это четверостишие, которым сопровождаются подобные картины, как и самый сюжет картины, проникнут глубоким юмором малороссийского народа над безсемейным положением козака-запорожца¹⁶. Ця та ще три картини (№№ 1125-1128) містили також віршовані підписи, які, на превеликий жаль, не наводяться. Це, взагалі, єдиний детальний опис картини, решта чотири — є короткими і більш загальними.

Композиція "воші б'є" у цілому значно поступається "козакові-бандуристу" за поширеністю, трапляючись лише кілька разів. Тим цінніші полотна із зібрання К.М.Скаржинської. Деякі вчені, у тому числі Я.П.Затенацький, Д.М.Щербаківський, вважали, що варіант "воші б'є" виник набагато пізніше за "козака-бандуриста", під впливом напису на картинах¹⁷. П.О.Білецький гадає, що цей варіант, навпаки, більш ранній¹⁸, бо є тотожним буддійській ритуальній позі "дх'яні-мудра".

Аналіз портретів "Козака Мамає" дозволив виявити у них різночасові нашарування. Віршовані тексти виявилися новішими за саме зображення і запозичені з бурсацького вертепу XVIII ст.⁹ У зображеннях же є деталі, характерні для часу, значно ранішого за XVIII ст., наприклад, форми зброї і бандури. Є варіанти з луком, стрілами і зовсім без вогнепальної зброї, котра ще в XVI ст. поширилася у запорожців. А у постаті сидячого козака й у всій композиції картини обох варіантів помітна схожість із широко рззповсюдженими композиціями середньовічного і більш давнього східного живопису. Дослідник К.Широцький, який слідом за А.О.Скальковським¹⁹ шукав аналогії "казакам мамаям" у мистецтві Західної Європи, зауважував, що "спокусливо" співставити "Мамаїв" зі східними зразками¹¹. Д.М.Щербаківський, навпаки, не сумнівався у тому, що "іконографічні родичі нашого козака — не на Заході, а на Сході, і треба там шукати їм паралелі"¹² — у перському декоративно-ужитковому мистецтві та мініатюрі XII-XV ст.¹³ Його підтримував Я.П.Затенацький, шукаючи подібні мотиви у перській мініатюрі VIII-IX ст. і в мініатюрах рукопису XVIII ст. поеми Фірдоусі "Шах-наме"¹⁴. П.О.Білецький вбачає аналогії у східському мистецтві й більш детально спиняється на центрально-азійській буддійсько-ламаїстській іконографії, схожість з якою особливо різьчуча¹⁵. Прикметно, що хорольський козак Р.Покасава, у якого було придбано картини за №№ 1127 і 1128, мав у своєму домі обидва варіанти композиції: і "козака-бандуриста", і "козака — душу правдиву"¹⁶ — як буддійські ікони.

Хоча "Козак Мамає" був відомий узагалі по всій Україні і в місцях української колонізації XVIII-XIX ст. Найбільше поширена була ця картина не в районі гайдамацького руху на Правобережжі і не на Запорожжі, як можна очікувати з сюжетів, а на Чернівчині, Полтавщині і Харківщині, тобто на території, центром якої є Полтавщина¹⁷. Про значне поширення цих творів в Полтавській губернії повідомляли у другій половині XIX ст. І.Ф.Павловський¹⁸ та Г. фон Шульце-Гевертц¹⁹.

Таку популярність "Козака Мамає" на Полтавщині дещо пояснюють новітні розвідки про походження його назви. Російський етнолог О.О.Шенников виводить її від князя Богдана Федоровича Глинського, що володів Полтавою наприкінці XV ст. і був нащадком золотоординського темника Мамає у 5-му коліні²⁰. Будучи черкаським, потім пу-

тивльським намісником, князь Богдан Глинський очолив розрізнені доти козацькі загони і з 1473 р. провадив запеклу партизанську війну проти Кафи, кримських татар і Московщини²¹. І.М.Каманін навіть приписує йому заснування Січі на о.Тавань, на місці старої Вітовтової митниці²². Під проводом Глинського козацтво у 1493 р. дуже голосно заявило про себе взяттям щойно збудованого кримчаками Очакова²³. "Козак Мамає" — Богдан Глинський — став непереможним чаклуном-характерником українських легенд²⁴.

Тому й тримали українці його зображення у своїх господах. За спостереженням Г. фон Шульце-Гевертца, у середовищі вільного козацтва "Козаки Мамає" відігравали ту ж роль, що й "родинні портрети дрібної шляхти у їхній місцевості, яка постала з козаків"²⁵. Підтвердження тої шани, що віддавалася "Козакам Мамаєм", несподівано знаходимо у каталозі зібрання старожитностей К.М.Скаржинської. Так, вищезгадана картина під інв. № 1125, була "приобретена в музей от жителя на подоле г.Лубен и, по словам владельца, переходила по наследству от прадедов"²⁶.

Хоча картини зібрання К.М.Скаржинської і несуть на собі відбиток пізніших варіацій давнього сюжету (відсутність назви "Козак Мамає", довгі віршовані підписи, зображення рушниці, пістоля, порохівниці, гаманця з тотоном тощо), вони, в силу традиційності народного мистецтва, зберігають деякі риси архетипу, зокрема, лук та сагайдак зі стрілами²⁷, котрий є на картинах №№ 1125 і 1126²⁸. Цікавою є також картина під інв. № 1129: "Картина масляными красками на холсте без рамы, выш. 9 и ширина 11 верш., с изображением двух пеших запорожцев, оба — в синих кунтушах и красных шароварах, один, сидя, поджавши ноги, играет на бандуре, другой, взявшись в боки, танцует; внизу на белом фоне надпись: "Изображение пеших запорожцев"²⁹. Подібний сюжет — козак-бандурист і танцююча постать — є на відомому малюнку Т.Калинського до літопису О.І.Рігельмана (1786), а також згадується в описі Ф.Ернста³⁰. Книжний характер підпису під картиною не дозволяє, втім, однозначно вирішити питання про взаємодію народного малярства та гравюри Т.Калинського на користь останньої. Вважається, що саме народна картина, подібна до тої, що містилася у зібранні К.М.Скаржинської, послужила взірцем для художника. Зауважимо також, що доповнення фігури козака іншим персонажем, включення її у жанрову сцену є характерною рисою пізніх творів³¹.

Усе наведене вище дозволяє датувати п'ять картин із зібрання старожитностей К.М.Скаржинської кінцем XVIII — початком XIX ст. і ще раз наголосити на важливості каталогу зібрання, укладеного О.П.Зосимовичем, за атрибуціями Ф.І.Камінського і В.П.Горленка, у 1892 р., як джерела інформації про втрачені твори народного мистецтва, котрі слугували нашим предкам оберегами й уособленням історичної пам'яті.

Література

1. Haxthausen A. von. Studien über die inneren Zustände, das Volksleben, insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands. — Bd.2.— Hannover, 1847. — S.45.
2. Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб.: Тип. А.Якобсона, 1856. — Т. 1. — С. 185-193; пор.: Кулиш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року та оповідання. — К.: Веселка, 1990. — С.33.

3. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А.П.Зосимович. — Под ред. В.Б.Антоновича. — Рукопись. — Киев-Лубны, 1892 // ДАПО. — Ф. 222. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.71 зв. — 72 зв.; *надруковано: Марченко Т.М.* Козаки-Мамаї. — К.-Опішне: [Укр. Народнознавство], 1991. — С.51-53.

4. *Марченко Т. М.* Вказ. праця. — С.31.

5. *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови. — Т. 2. — К.: изд. журн. "Киевская старина", 1908. — С.572.

6. Каталог... — Арк. 71 зв.

7. *Затенацький Я. П.* Патріотичні ідеї картин "Козак-бандурист" ("Козак Мамаї") // НТЕ. — К., 1958. — № 2. — С.96; *Щербаківський Д.* Козак Мамаї (народна картина) // Сяйво. — К., 1913. — № 10-12. — С.252.

8. *Белецький П.А.* Украинские народные картины XVII-XVIII столетий ("Козак Мамаї"): Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. — К., 1961. — С.7.

9. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1993. — С. 81-86; *Галаган Г.* Малорусский вертеп // КС. — К., 1882. — Т.IV. — № 10. — Октябрь. — С.22-27; *Маркевич Н.А.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1992. — С.90-99; *Марковський Є.* Український вертеп: Розвідки й тексти. — К.: Держвидав України, 1929. — Вип.1. — С.113; *Перетц В.Й.* К истории польского и русского народного театра // ИОРЯС АН. — СПб., 1905. — Т.1. — С.61-62; *Петров Н.* Старинный малорусский театр и, в частности, вертеп // КС. — К., 1882. — Т. IV. — №12. — Декабрь. — С.470-473; *Франко І.* До історії українського вертепу // Зап. НТШ. — Львів: Друк. НТШ, 1906. — Т.72. — Вип.4. — С.37, 56.

10. *С[кальковський] А.* Мамаї (Изображение запорожца) // КС. — К., 1898. — Т. IX. — №3. — Март. — С.486-492.

11. *Шероцкий К.* Расписная пасака: (Археологическая заметка). — Каменец-Подольский, 1912. — С.6; *Шероцкий К.* Живописное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем // Искусство в Южной России. — К.: Тип. С.В.Кульженко, 1913. — С.22-36.

12. *Щербаківський Д.* Вказ. праця. — С.253.

13. Там само. — С.251-257.

14. *Затенацький Я.П.* Вказ. праця. — С.95.

15. *Білецький П.О.* "Козак Мамаї" — українська народна картина. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. — С.11-21; *Білецький П.О.* Українське мистецтво XVII-XVIII ст.: (Бесіди про мистецтво). — К.: Мистецтво, 1963. — С.19-23; *Білецький П.* Своєрідний витвір українського народного генію // Марченко Т.М. Вказ. праця. — С.7; *Білецький П.* Образ, улюблений народом // Хроніка-2000. — К., 1997. — №3-4. — С.83-87; *Білецький П.О.* Українські народні картини "Козаки Мамаї" // Родовід. — К., 1997. — № 16. — С.28-35; *пор.: Offizieller Ausstellungskatalog. V. Internationale Gartenbauausstellung in der Bundesrepublik Deutschland 23. April bis 17. Oktober 1993. — Stuttgart: Internationale Gartenbauausstellung, 1993. — S.272.*

16. Каталог... — Арк.72.

17. *Щербаківський Д.* Вказ. праця. — С.251; *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII-XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1978. — С.290.

18. *Павловский И.* Древняя и Новая Русь: (Заметки в конце книги). — Отд. отписк. — М.: [Б. м.], 1879. — С.22.

19. *Schulze-Gaevernitz G. von.* Volkswirtschaftliche Studien aus Rußland. — Leipzig, 1899. — S.441-442.

20. *Шенников А.А.* Княжество потомков Мамая (к проблеме "запустения" Юго-Восточной Руси в XIV-XV вв.) // Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. — Кн. 2. — М.: Институт ДИ-ДИК, 1997. — С. 471, 476-480; *Лятошинский М.В.* Полтава. Очерк археологический и исторический. — Полтава, 1967. — Рукопись // ДАПО. — Ф. 8831. — Оп. 9. — Спр. 7. — Арк.15.

21. *Грушевський М.С.* Козаки в 1470-х рр. // Зап. НТШ. — Львів: Тип. НТШ, 1901. — Кн. VI. — Т. LVI. — С.1-6; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 59, 83, 89-90; *Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. — К.: вид. УТОПІК, 1997. — С.12; *Stokl G.* Die Entstehung des Kosakentums. — München: Isar Verlag, 1951. — S.86-87, 112-119; Сборник Императорского русского исторического общества. — Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. — Ч.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России / Под ред. Г.О.Карпова. — СПб.: Тип. Ф.Елеонского и К°, 1884. — С.23, 194-196, 305; *Любовский М.К.* Начальная история малорусского казачества // ЖМНП. — СПб., 1895. — Т.300. — № 6. — Июнь. — С.226; *Любовский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Исторические очерки. — М.: [Б. м.], 1892. — С.663 и далее.

22. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — К.: [Б. м.], 1894. — Кн. 8. — С.71-72; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. IV: XIV-XVI віки — відносини політичні. — К.: Наук. думка, 1993. — С.315.

23. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 337; Т. VII. — С. 59, 83, 90; *Stokl G.* Op. cit. — S.114-116; *Барвінський Є.Д.* Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Зап. НТШ. — Кн. IV. — Т. XVIII. — Львів: Друк. НТШ, 1897. — С. 1.

24. *Шаповал І.М.* В пошуках скарбів: Док. оповід. — К.: Дніпро, 1983. — С.305; Жили собі запорожці та й на Запорожжі: Ліричні розвідки, топонімічні легенди, козацькі афоризми та гумор Середньої Наддніпрянщини в записах Дмитра Федоренка. — К.: Світовид, 1994. — С.12-13, 17, 21-22, 24-25, 33, 44-45, 52-53, 58, 70-71; *Марченко Т.М.* Вказ. праця. — С. 12, 14; *Яворницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995. — С. 293, 295; *Семенчук І.* Народні джерела образу козака Мамая у творчості О.Є.Льченка // НТЕ. — К., 1979. — № 4. — С.58-64.

25. *Schulze-Gaevernitz G. von.* Op. cit. — S.441-442.

26. Каталог... — Арк. 71 зв.

27. *Марченко Т.М.* Вказ. праця. — С.26.

28. Каталог... — Арк. 72-72 зв.

29. Каталог... — Арк. 72 зв.

30. *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще... — М.: изд. Импер. общ-во истории и древностей российских, 1847. — Кн. IV. — Рис.20; *Ерист Ф.* Українське малярство XVII-XIX сторіч // Провідник по виставці. — К., 1929. — С.36.

31. *Марченко Т.М.* Вказ. праця. — С.34-37.

Рахно К.Ю.

**КАРИНЫ ТИПА "КОЗАК МАМАЙ"
В ДРЕВНОСТЯХ СОБРАНИЯ Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ**
Резюме

Описаны пять утраченных народных картин из собрания Е.Н.Скаржинской. Они принадлежат самому популярному образу в народном портретном искусстве Украины — так называемому Козаку Мамаю, который может быть идентифицирован с Богданом Федоровичем Глинским, старостой пугивльским и черкасским второй половины XV в. Анализ иконографии портретов позволяет отнести их к концу XVIII - первой половине XIX вв.

ПРИРОДНИЧІ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Серед багатой музейної збірки Лубенського приватного історико-краєзнавчого музею К.М.Скаржинської чільне місце посідала природнича колекція, яка нараховувала 6000 предметів¹.

Колекції з природознавства, зокрема геологічна та палеонтологічна збірки, почали збиратися К.М.Скаржинською ще в кінці 1860-х років. Цей період в історії становлення музею умовно визначений як природничий². За наступний етап розвитку музею, в результаті активної збиральницької роботи, була сформована природнича колекція, яка мала широку географію, адже включала експонати, зібрані як на території Лубенщини і загалом Полтавщини, так і з інших районів Росії та зарубіжних країн (Японія, Китай)³.

В остаточно сформованій експозиції музею К.М.Скаржинської природничі матеріали, згідно концепції завідуючого і хранителя музею Ф.І.Камінського, розміщувались у двох великих розділах: "присвячених... минулому і сучасному": 1) "місцевому, Малоросійському краю" — Лубенщині й Полтавщині, 2) "загальноросійській історії і минулому та сучасності іноземних держав"⁴.

Природничі колекції музею К.М.Скаржинської викликали науковий інтерес, користувалися значною популярністю у відвідувачів, і цілком заслужено за комплектування колекцій та популяризацію природничих знань К.М.Скаржинська у 1898 р. була обрана дійсним членом Імператорського Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії⁵.

Природнича збірка музею була досить багатоякою та різноманітною, включала предмети з різних природничих галузей — геології, мінерології, палеонтології, зоології та ботаніки.

Значне місце посідала ентомологічна колекція, зокрема комах Посулля, зібрана та визначена хранителем музею, етнографом і ентомологом-аматором С.К.Кульжинським, яка нараховувала понад 2000 комах (переважно метеликів)⁶. Збирачем колекції була написана робота, яка залишилась ненадрукованою — "Список лускокрилих, зібраних автором в околицях м. Лубни"⁷.

Чільне місце серед природничого зібрання музею К.М.Скаржинської належало палеонтологічній колекції. Своїм походженням вона значною мірою пов'язана із дослідженням відомої Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки⁸. За каталогом зібрання археологічних та історичних старожитностей К.М.Скаржинської, у палеонтологічній збірці нараховувалось більше 70 повних кісток та уламків кісток тварин плейстоценової фауни⁹. Тут були репрезентовані фосилії дорослих та молодих мамонтів, північного оленя, печерного ведмедя, гризунів та ін. Особливий інтерес представляли знахідки залишків тварин з кострища, відкритого у Гінцях К.М.Скаржинською у травні 1891 р.

Частина кісток увійшла до музейної збірки, частина — була подарована "різним особам та установам", у тому числі Лубенській чоловічій гімназії з просвітницькою метою¹⁰.

Розуміючи важливість повного вивчення колекції, К.М.Скаржинська зверталась за консультаціями до відомих учених, серед яких був визначний природознавець В.І.Вернадський¹¹. Ще у 1891 р. він, очевидно, відвідав Гінці, де разом з К.М.Скаржинською здійснив спробу розкопок цього унікального археологічного об'єкту. Пізніше, у 1915 р., В.І.Вернадський відвідував Гінцівську стоянку на запрошення В.М.Щербаківського¹². Результатом цього стала неопублікована праця (рукопис) "Про результати розкопок у с. Гінці Лубенського повіту... у 1914-1915 рр."¹³ Гінцівськими матеріалами вчений цікавився до кінця свого життя. З цього приводу він листувався з відомим українським палеонтологом І.Г.Підоплічком, який досліджував стоянку у 1935 та 1952 рр. У листі від 20 січня 1939 р. В.І.Вернадський, зокрема, пропонує здійснити хімічний аналіз (по фтору) остеологічного матеріалу, знайденого у Гінцях (ПКМ, інв. № ПД 8966).

У 1906 р. природничі колекції в кількості 3836 експонатів, у складі загальної музейної збірки К.М.Скаржинської, були передані в дар Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства¹⁴. Разом з Дручачевськими колекціями вони стали основою природничого відділу Полтавського музею. Ці збірки були розміщені на третьому поверсі новозбудованого приміщення Полтавського губернського земства¹⁵.

З музею К.М.Скаржинської надійшли колекції: мінералогічна, що включала 452 одиниці, палеонтологічна — 126, палеонтологічна "від Кранца" — 400 (Німецька фірма доктора Ф.Кранца продавала мінерали та палеонтологічні знахідки (див.: В.І.Вернадський: Фотоальбом / Сост. Неаполитанская В.С. — М.: Планета, 1988. — С. 80), мушлів прісноводних та морських видів молюсків — 480¹⁶. Тваринний світ був представлений чучелами (опудалами) птахів і ссавців (61), черепами птахів (9) і ссавців (12), колекціями пташиних яєць (318)¹⁷. У цій колекції привертала увагу опудала хижих птахів — беркута *Aquila chrysaetos* L. та орлана-білохвоста (орел-сіруватень) *Haliaeetus albicilla* L. Про них збереглися відомості в інвентарній книзі Полтавського краєзнавчого музею (№ 57, 1939 р.), де зазначено, що ці види (інв. № 100527, ст. інв. № 279; інв. № 100526, ст. інв. № 278) здобуті на Лубенщині.

Ентомологічна колекція включала: п'ять ящиків з комахами¹⁸, вологі препарати (спиртові і формалінові) гусені метеликів (45 пробірок на підставках і 28 — невеликих циліндричних)¹⁹, а також лялечки комах та їх гнізда (2)²⁰, підготовлені до експонування С.К.Кульжинським.

3 екзотичних представників тваринного і рослинного світу до Полтавського музею надійшли:

✦ *скелет мавпи-ігрунки*²¹. Звичайні ігрунки, або мармозетки (*Callithrix*) — рід Широконосих мавп родини Ігрункових (*Callitrichidae*). Це найменші представники приматів: довжина тіла 16-30 см, вага 450 г. Хвіст довжиною до 40 см, кільчасто-забарвлений, нехватаєльний. Поширені в екваторіальних лісах Південної Америки. Добре розмножуються і живуть 6-12 років у неволі (*див.: Живіть животнох / Под ред. проф.-в Наумова С.П., Кузякина А.П. — М.: Просвещение, 1971. — Т. 6. — С. 569, 570*);

✦ *чучело крокодила*²². Крокодил (*Crocodylia*) — ряд із підкласу Архозаврів (*Archosauria*). Займають особливе місце серед сучасних плазунів, є близькими родичами вимерлих динозаврів, яких пережили майже на 60 млн. років, і сучасних птахів. У мезозої (відомі з пізнього триасу) населяли моря. Сучасні види (21) поширені у тропічних зонах, де живуть у річках, озерах, болотах. Тіло вкрите панцирем з рогових пластинок, під якими є кісткові. Активні хижаки, живляться головним чином рибою, птахами, осавами. Серед крокодилів відомі: — гавіали, каймани, алігатори. М'ясо тварин їстівне, з їх шкіри виготовляють різні вироби. Останнім часом дуже винищені, 14 видів включено до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи (*див.: Живіть животнох / Под ред. проф. Банникова А.Г. — М.: Просвещение, 1969. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 444-454*).

Чучело крокодила було придбане К.М.Скаржинською у 1884 р., під час розпродажу збірки генерала І.І.Остроградського²³. Відомо, що воно було привезено колекціонером з Єгипту, де поширеним видом є нільський крокодил,

✦ *"перо"* (вірно — голка) *дикобраза*²⁴. Дикобраз, їхкатець (рід *Hysterix*) — великий гризун, довжина тіла дорослої тварини — до 90 см, вага — близько 27 кг. Поширений у Середній і Південній Азії, Африці, Південній Європі. Тіло вкрите твердими строкатими голками, у деяких видів на хвості є "тримучі голки", шарудінням яких тварини користуються при небезпеці. Голки легко випадають і служать для самозахисту. Раніше голки мали різноманітне використання, зокрема ними прикрашали сумки та взуття (*див.: Живіть животнох Брзма / Под ред. Лесгафта П.Ф. — СПб.: Книгоизд. Т-во "Просвещение", 1900. — Т.1. — С.495-499; Живіть животнох / Под ред. проф.-в Наумова С.П., Кузякина А.П. — М.: Просвещение, 1971. — Т. 6. — С.152-156*);

✦ *шість одиниць коралів* від С.Г.Кир'якова*. Коралові поліпи (*Anthozoa*) — клас морських, переважно колоніальних, безребетних тварин типу Кишковопорожнинних (*Coelenterata*). Мають кальцитовий або роговий кістяк. Клас об'єднує близько 6 тис. видів. У викопному стані зустрічаються, починаючи з кембрійських і силурійських відкладів. Окремі види використовуються як будівельний матеріал, для виготовлення амулетів. Корал — спільна назва існуючих та вимерих представників класу Коралові поліпи (*див.: Палеонтологія, палеоекологія, еволюційна теорія, стратиграфія: Словник-довідник / За ред. проф.-в Макридіна В.П., Барскова І.С. — Харків: Око, 1995. — С. 122*);

✦ *мускатні горіхи*²⁵. Мускатник, мускатний горіх (*Myristica L.*) — рід рослин родини мускатникових (*Myristicaceae*). Вічнозелені дводомні дерева і кущі. Квітки одностатеві. Плід м'ясистий, однонасінний. Близько 100 видів, поширених головним чином у Південно-Східній Азії та Полінезії, деякі ростуть у Південній Америці та Африці. Найвідоміший — мускатник звичайний або мускатне дерево (*Myristica fragrans* Houtt.) — широко культивується в багатьох тропічних країнах. Його насіння — так званий "мускатний горіх" у твердій оболонці, з м'ясистим принасіником (мускатний цвіт) — використовується як прянощі і для одержання ефірної олії (*див.: Біологічний словник / За ред. ак-ів АН УРСР Підоплічка І.Г., Ситника К.М., Чаговця Р.В. — К.: УРЕ, 1974. — С.315*);

✦ *кокосовий горіх* та його оболонка²⁶. Кокосова пальма (*Cocos nucifera L.*), родина Пальмові (*Palmae*). Олійна, харчова, технічна культура. Розповсюджена в Полінезії. Культивується в тропіках обох півкуль та в Південному Китаї. Плоди пальми — горіхи, використовують в їжу на різних стадіях стиглості, із шкаралупи виготовляють посуд, а після вимочування — отримують жорстке волокно для матраців, канатів, щіток. Стовбури та листя йдуть на будівництво. Ядро горіха — копра — містить 65-67% олії, яка знаходить застосування в харчовій та парфюмерній промисловості (*див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мирьвые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.72*).

До нашого часу в Голтавському краєзнавчому музеї збереглися окремі, недостатньо досліджені, з різним ступенем депаспортизації і збереження, предмети зі складу зібрання К.М.Скаржинської.

Це залишки колекції комах, які зберігаються у первісній, спеціально пристосованій, шафі з 46 чарунками під склом. Шафа чорного кольору, на дверцятках закріплені металеві бляшки з номерами 347 і 55. Чарунки з металевими ручками, оснащені етикетками з назвами рядів і родин комах латиною. На окремих чарунках збереглися етикетки з написами "Лубни" і роками — 1886, 1888. Умови зберігання комах у такій герметичній шафі були ідеальними, окрім того колекція була зручною і доступною для наукового опрацювання. Вірогідно, у подальшому умови зберігання були порушені, частина колекції виявилася розібраною для експонування, можливо, передана іншим музейним осередкам, тому до нашого часу збереглися поодинокі екземпляри комах (метеликів), які знаходяться у незадовільному стані (втрачені окремі частини тіла). Деякі — мають етикетки з написом від руки — "Круглик", датою збору та латинською назвою виду.

У фондосховищі музею зберігаються також колекції, що є продукцією фірми Кранца: черепашок викопних видів молюсків палеозойської та мезозойської ер, третинного періоду кайнозойської ери (інв. № П 403); мінералів, кристалічних та осадових гірських порід (інв. № П 401). Вочевидь, ці колекції у свій час були придбані К.М.Скаржинською, а пізніше — потрапили до Полтавського музею.

До нашого часу збереглися і такі цікаві експонати, як скелет мавпи-ігрунки — інв. № НД 570 (ст. інв. № П 1685), у 1990 р. переведений з основного фонду до науково-допоміжного, у зв'язку із втратою черепа; вологий препарат мозку лисиці — інв. № П 26 (ст. інв. № 2922) у первісному скляному циліндрі зі старою етикеткою з написом "Круглик".

Існує також припущення, що три недатовані хребці мамонта з Лубенщини, використані у 1962-1964 рр. при монтуванні збірного кістяка тварини, який представлений нині в експозиції природничого відділу музею, потрапили сюди з гінцівської збірки К.М.Скаржинської: інв. № П 238 (ст. інв. № 2500), П 242 (ст. інв. № 2504), П 376 (ст. інв. № 2639).

Наводимо перелік палеонтологічних експонатів з фондів музею, які мають документальне підтвердження свого лубенського (вірогідно, гінцівського) походження.

Мамонт — *Elephas primigenius Blum.*

1. Частина степової кістки, інв. № П 353 (ст. інв. № 2616).
2. Уламок бивня, інв. № П 344 (ст. інв. № 2607).
3. Частина трубчастого кістки, інв. № П 266 (ст. інв. № 2529).
4. Уламок кутнього зуба, інв. № П 300 (ст. інв. № 2564).
5. Частина кутнього зуба, інв. № П 311 (ст. інв. № 2575).
6. Стертий кутній зуб, інв. № П 307 (ст. інв. № 2571).
7. Кутній зуб, інв. № П 321 (ст. інв. № 2585).
8. Частина лопатки, інв. № П 329 (ст. інв. № 2593).
9. Частина правої половини нижньої щелепи, інв. № П 328 (ст. інв. № 2592).

10. Частина ліктьової кістки, інв. № П 327 (ст. інв. № 2591).
11. Частина нижньої щелепи, інв. № П 341 (ст. інв. № 2605).
12. Частина кістки, інв. № П 338 (ст. інв. № 2602).
13. Частина нижньої щелепи, інв. № П 337 (ст. інв. № 2601).
14. Частина стегнової кістки, інв. № П 217 (ст. інв. № 2479).
15. Частина стегнової кістки, інв. № П 219 (ст. інв. № 2481).
16. Сулобова частина лопатки, інв. № П 235 (ст. інв. № 2497).
17. Уламок лопатки, інв. № П 236 (ст. інв. № 2498).
18. Частина верхньої щелепи, інв. № П 244 (ст. інв. № 2506).
19. Частина верхньої щелепи з кутнім зубом, інв. № П 245 (ст. інв. № 2507).
20. Частина плечової кістки, інв. № П 253 (ст. інв. № 2515).
21. Дистальний кінець стегнової кістки, інв. № П 254 (ст. інв. № 2516).

Щерстистий носоріг — *Coelodonta antiquitatis* Blum.

1. Дистальна нижня частина плечової кістки, інв. № П 224 (ст. інв. № 2486).
2. Частина плечової кістки, інв. № П 348 (ст. інв. № 2611).

Європейський олень — *Cervus elaphus* L.

1. Лівий ріг з двома відгалуженнями, інв. № П 151 (ст. інв. № 2413).
2. Основа рогу, інв. № П 358 (ст. інв. № 2621).

Серед непаспортизованих залишків оленя приваблює увагу частина черепа з рогами, що мають 12 відростків — інв. № П 184 (ст. інв. № 2446). Роги укріплені на декоративній плашці і дуже схожі із зображенням на відомому фотовідбитку експозиції К.М.Скаржинської у Природничо-історичному музеї земства.

Гінцівське походження мають наявні у сучасній геологічній колекції музею зразки осадових порід та валунів.

1. Валунна глина, інв. № П 766 (ст. інв. № 7535).
2. Валуни, інв. № П 773 (ст. інв. № 7542).
3. Лес, інв. № П 940 (ст. інв. № 7709).
4. Мергель тонкошаруватий, піщанистий, інв. № П 988 (ст. інв. № 7757).
5. Мергель прісноводний, слюдистий, інв. № П 990 (ст. інв. № 7759).
6. Мергель прісноводний, інв. № П 991 (ст. інв. № 7760).
7. Мергель прісноводний, інв. № П 1003 (ст. інв. № 7772).

Зразки мергелю і лесу були взяті, як зазначено в інвентарних картках, біля кісток мамонта. Це нашолює на думку, що вони є результатом геологічних досліджень В.І.Вернадського, здійснених на Гінцівській стоянці в один із приїздів.

Частина природничої колекції К.М.Скаржинської, що залишилась у Полтавському краєзнавчому музеї, потребує подальшого вивчення. Ця робота науковців природничого відділу буде зорієнтована на пошук і дослідження депаспортизованих предме-

тів зі складу зібрання К.М.Скаржинської, що збереглися у фондосховищах музею.

Література

1. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.83.
2. Там само. — С.75.
3. ДАПО. — Ф. 222. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк.81-84, 88.
4. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — С.50.
5. ДАПО. — Ф. 222. — Спр.2511. — Арк.1.
6. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.83.
7. Супруненко О.Б. До бібліографії праць С.К.Кульжинського // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч. 2. — С.208.
8. Супруненко О.Б. Перша колекція з Гінцівської стоянки // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч. 3. — С.184.
9. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — С.53.
10. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.26.
11. Супруненко О.Б. З листування з Володимиром Вернадським // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — С.178-179.
12. Там само.
13. А РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр.332. — 38 арк.
14. Риженко Я. П[олтавський] Д[ержавний] М[узей]: Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — С.4.
15. Музеї. Меценати. Колекції: 36. наук. праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 2000. — С.10.
16. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.15. — Арк.131.
17. Там само.
18. Там само. — Арк.137.
19. Там само. — Арк.129.
20. Там само. — Арк.129.
21. Там само. — Арк.131.
22. Там само.
23. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.293.
24. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.15. — Арк.135.
25. Там само. — Арк.137.
26. Там само.
27. Там само.

Кигим С.Л., Кондратенко Т.К.
**ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ
 Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ**
 Резюме

Публикуется обзор естественнонаучной коллекции Лубенского историко-краеведческого музея Е.Н.Скаржинской. Описана история формирования геологической, палеонтологической, энтомологической коллекций, собрания экзотических представителей мировой флоры и фауны. Рассмотрено современное состояние отдельных сохранившихся экспонатов, которые находятся в Полтавском краеведческом музее.

12.06.2002.

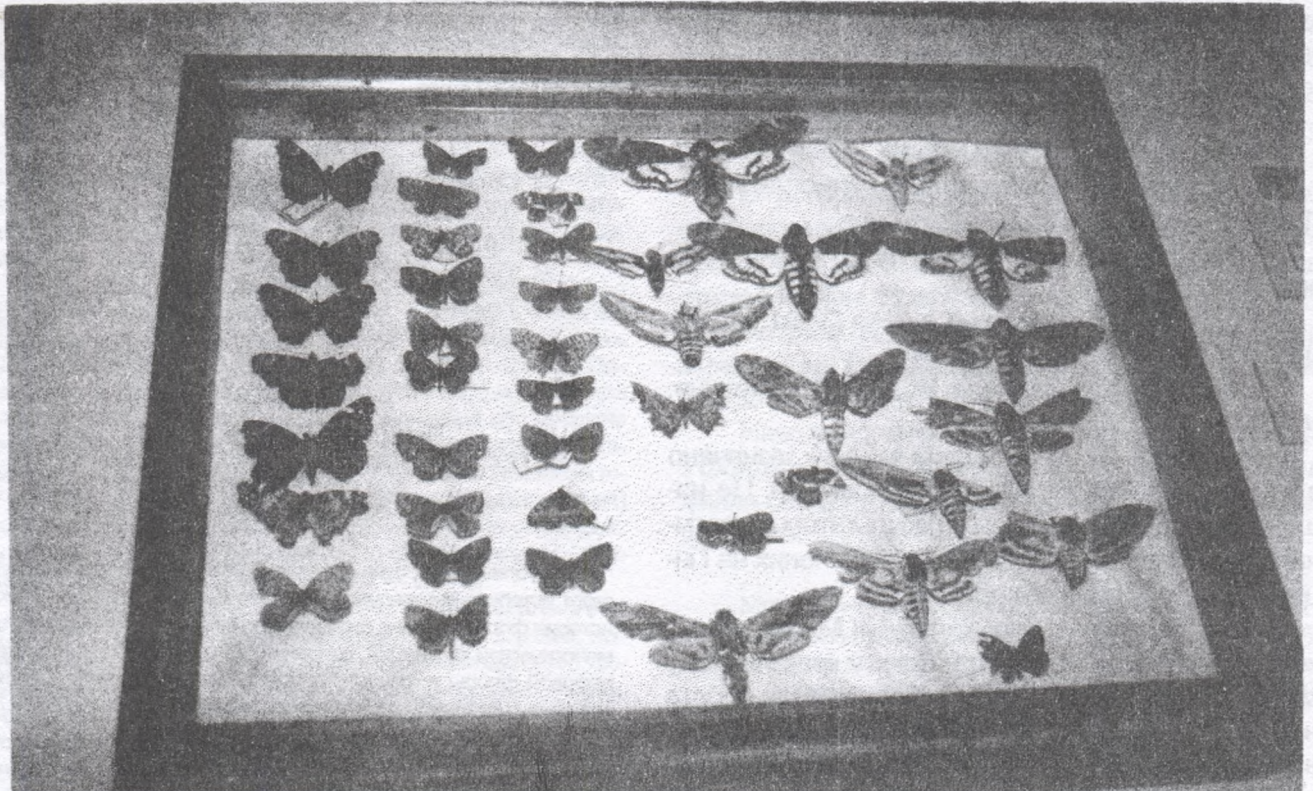

**ЕКСПОНАТИ З ВИСТАВКИ "К.М.СКАРЖИНСЬКА ТА ЇЇ КОЛЕКЦІЇ"
(Полтавський краєзнавчий музей, 2002 р.)**

Фото М.О.Радченка

Коллекція мушлів сучасних екзотичних видів молюсків (Інв. № ПКМ 631, ст. № П 403).

Чарунка № 19, із залишками ентомологічної колекції музею К.М.Скаржинської, зібраної та визначеної хранителем музею, ентомологом-аматором С.К.Кульжинським. Пізніше доповнена зборами інших колекторів (Інв. № ПКМ 628, ст. № П 400)

ЕКЗОТИЧНІ ПРИРОДНИЧІ ЕКСПОНАТИ З КОЛЕКЦІЇ СХІДНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Аналізуючи "Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської", знаходимо цікаві природничі експонати в розділі "Східні старожитності (Китай та Японія)". Частина їх потрапила до музею від лікаря Володимира Яковича Яцути, який здійснив кругосвітню подорож у 1888-1891 рр., судячи за часом надходження матеріалів, на канонірському човні "Маңджур", а також лейтенантом В.О.Бером (племінником російського академіка К.М.Бера), який мандрував навколо світу на кліпері "Джигіт" (1881-1885 рр.).

До розділу включено декілька експонатів, привезених мандрівником Гриневецьким із Півночі. У частини речей колектор невідомий.

Нижче подаємо опис найцікавіших експонатів.

1. *Морська зірка з Китайського моря*. Дар музею лікаря В.Я.Яцути. Інв. № 12442.

Морські зірки (Asteroidea) — клас безхребетних тварин, типу голкошкірих (Echinodermata). Тіло має вигляд п'ятипроменевої зірки або плоского правильного п'ятижупника. Зустрічаються зірки з 6, 9, 11, 13 та більше променями. Найбільшу кількість променів (понад 30) мають зірки із родини Brisingidae. Поперечник променів — від кількох до 80 см. Скелет складається з вапнякових пластинок. У багатьох видів верхній бік тіла забарвлений в дуже яскраві кольори.

Типові мешканці морів та океанів з нормальною солоністю, особливо широко представлені у тропічних водах. Донні тварини. Відомо понад 1700 видів.

Див.: 1) Догель В.А. Зоология беспозвоночных: Учебник для ун-тов / Под ред. проф. Полянского Ю.И. — 7-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. школа, 1981. — С.523-532; 2) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. акад. Зенкевича Л.А. — М.: Просвещение, 1968. — Т.2: Беспозвоночные. — С.247-259.

2. *Китайська туш*. Дар музею лейтенанта В.О.Бера, який здійснив кругосвітнє плавання в 1883 році. Інв. №12493.

Китайська туш — чорна акварельна фарба, яку використовують для малювання, креслення, а в Китаї, Японії та Кореї — також для письма. Винахід її приписують Тіен-Чену, який жив в 3 тис. до н.е. Виготовляють її із найкращої сажі та клею. Сажу отримують від спалення ялинової деревини або деяких олій (конопляної, кунжутної, дріандрової, із насіння капусти, бобів тощо). Саме дріандрова олія із насіння китайського олійного дерева (*Dryandra cordata*) надає туші особливого блискучого чорного кольору, який з роками стає ще темнішим. Клей беруть з бичачої шкіри та риб'ячий у співвідношенні 1:9, до нього додають як консерванти і ароматизатори камфору, мускус тощо (до 2% від ваги).

Із сажі та клею формують шари тіста, їх висушують, потім декілька разів кип'ятять на паровій бані, а після охолодження — розтирають, пресують у вигляді паличок, які штемпелюють та покривають позолотою.

Див.: Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгаузъ, И.А.Ефронъ. — СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. — Т. XXXIV: Трумпль-Углеродистый кальций. — С. 259-260.

3. *Різні сорти чаю*, дар лейтенанта В.О.Бера. Інв. № 12544. Чай китайський — *Thea sinensis* L. Родина чайні — Theaceae. Чагарник, введений в культуру в Китаї ще в 5-3 ст. до н.е. Батьківщина — Китай, культивують у субтропіках та горах тропіків. Із молодих флешів після сушки та ферментації отримують напій та ліки. Виділяють три головних типи чаю: чорний, зелений, жовтий, відмінності залежать від способу сушки. Із чайного пилу виробляють пресований чай: плитковий, гранульований тощо. Дорогі сорти чаю часто ароматизують квітами жасмину, османтусу, цитрусових (т.з. квіткові чаї).

Див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.303.

4. *Плавець риби акули*. Дуже високо цінується китайцями як гастрономічне блюдо, приготовлене на курячому бульйоні. Дар музею лейтенанта В.О.Бера. Інв. № 12575.

Акули (*Selachomorpha*) — надряд хрящових риб (*Chondrichthyes*), об'єднує 20 родин і близько 250 видів. Переважно пелагічні риби. Тіло здебільшого торпедоподібне, спинних плавців 1-2, добре розвинений хвостовий плавець з більшою верхньою лопаттю. Внутрішній скелет хрящовий. Розміри — від 1 і менше до 20 м. Більшість акул — хижаки. Поширені у морях усього світу, найчисельніші в тропічних і субтропічних водах. Прісноводні акули живуть у тропічних річках Південної Америки та Африки.

Окремі види є об'єктами промислу. Використовується печінка (для витоплювання жиру), плавці, м'ясо (в їжу та на кормове борошно) й шкіра (найчастіше як шліфувальний матеріал).

Див.: 1) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф. Рааса Т.С. — М.: Просвещение, 1971. — Т.4: Рыбы. — С.29-53; 2) Жизнь животных Брэма. — СПб.: Тип. Т-ва "Просвещение", 1902. — Т.3. — С.447-458.

5. *Великий сухий плід рослини* (із породи огірок). В їжу непридатний. Із серцевини виготовляють прикладене мочало. За останній час рослина широко розповсюдилась у Європі під назвою "луфи" і використовується при митті замість губки чи мочалки. Інв. № 12636.

6. *Луфа*, серцевина плоду. Інв. № 12647.

Луфа циліндрична — *Luffa cylindrica* (L.) M.Roem. Родина Гарбузові — Cucurbitaceae. Однорічна технічна, лікарська, харчова культура, розповсюджена в Східних тропіках. Древня культура Індії та Африки. В Китаї розводилась ще в 6 ст. до н.е.

Волокнистий скелет плоду — технічну мочалку — використовують для виготовлення паперу, шльопи, кошків, губок, фільтрів, та лінолеуму як ізолятор. Недостиглі плоди вживають як овочі. Насіння містить до 45% харчової олії. Корневища — проносний засіб.

Див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.404.

7. *Тиква для води* на зеленому шовковому шнурку з китицею. Інв. № 12658.

Тиква звичайна — *Lagenaria siceraria* (Mol.) Standl. Родина Гарбузові — Cucurbitaceae. Однорічна харчова та технічна рослина, розповсюджена тільки в культурі у Малій Азії, Ірані, Китаї, Японії, тропічній Азії, Африці. Існує 2 древніх осередки культури: Індія та Ефіопія. Недостиглі варені плоди використовують в їжу. Із насіння отримують олію.

Із плодів виготовляють посуд, музичні інструменти, іграшки. Із стебел плетуть шльопи та кошки.

Див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.409.

8. *Морський коник*, прибаний в Пін-Хої, на кордоні Аніму і Китаю. Цей експонат вартий уваги своїми розмірами. Дар музею лейтенанта В.О.Бера. Інв. № 12699.

Морські коники (*Hippocampus* sp.) — кісткові риби родини Іглицевих (*Syngnathidae*). Мають тіло (довжиною 4-20 см), стиснене з боків, вкрите панцирем з кісткових щитків. Зовні тіло нагадує шахового коня. Хвостова частина перетворена на орган хапання, яким риба чіпляється за водяну рослинність. Рило довге, трубкаподібне.

Відомо близько 30 видів. Мешкають у тропічних та помірних морях на мілководді, в заростях водоростей і коралів. У період нересту в хвостовій частині самця утворюється виводкова камера, в якій він виношує ікру, відкладену самкою.

Див.: 1) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф. Рааса Т.С. — М.: Просвещение, 1971. — Т.4: Рыбы. — С.418-420; 2) Наумов Н.П., Карташев Н.Н. Зоология позвоночных. — Ч. 1. — Низшие хордовые, бесчелюстные, рыбы, земноводные: Учебн. для биол. спец. ун-тов. — М.: Высш. школа, 1979. — С.202.

9. *Плід бавовника*, вивезений з Котронських островів в Сіамській затоці, придбаний лікарем В.Я.Яцутою під час кругосвітнього плавання. Інв. № 130810.

Бавовник древоподібний; індокитайський — *Gossypium arboreum* L. Родина Мальвові — Malvaceae. Чагарник, або невисоке

деревце. Багаторічна прядильна, кормова, технічна, лікарська рослина. Розповсюджена в Індостані, Індокитаї, Індонезії, Філіппінах, Китаї, Північній Кореї, Південній Японії, на Аравійському півострові, в Західній тропічній Африці. Має багато культурних форм. Довгі волокна в насінних коробочках — матеріал для пряжі. Бавовна йде на тканини різної якості, вату, нитки тощо. Із насіння отримують харчову та технічну олію. Лушпиння насіння — сировина для гідролізоної промисловості. Медонос.

Див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.295.

10. *Жмутьок паличок камфорного дерева* з острова Цейлон, привезений лікарем В.Я.Яцугою. Інв. № 131111.

Камфорними деревами, з яких отримують камфору, називають декілька видів тропічних дерев, що належать до родини Лаврових (Lauraceae) та Диттерокарпових (Dipterocarpaceae).

Місцем знахідки експонату є о.Шрі Ланка (Цейлон). Можливо припустити, що це коричник цейлонський (*Cinnamomum zeylanicum* Blume) з родини Лаврових, пряна та лікарська рослина. Вид розповсюджений на о.Шрі Ланка (до 2000 м над рівнем моря), у Південній Індії, Бірмі та Північному В'єтнамі. З кори кореня рослини добувають камфору та ефірне масло. Кору також використовують як пряність (кориця), за що рослину називають коричним деревом. Плоди йдуть для вироблення ваніліну та на підробку гвоздики. З квітів отримують ефірне масло для парфюмерії. Деревину рослини використовують для декоративних робіт.

Див.: 1) Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.161-162; 2) Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгаузъ, И.А.Ефронъ. — СПб.: Тип. И.А.Ефрона, 1895. — Т. XIV: Калака-Кардамъ. — С.224.

11. *Пряжа з волокон листків ананасу*, яку виготовляли у в'язниці на острові Сингапур. Придбана 30/11 грудня 1881 р. лейтенантом В.О.Бером під час кругосвітнього плавання. Інв. № 131212.

Ананас — *Ananas comosus* (Stickm.) Merr. Родина Бромелієві — Bromeliaceae. Багаторічна харчова, кормова, лікарська та технічна рослина. Батьківщина — тропіки Південної Америки, культивують у тропіках всіх частин світу. Із листя виготовляють тонке, міцне та блискуче волокно для тканин.

Див.: Вульф Е.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. — Л.: Наука, 1969. — С.79.

12. *Яйце страуса*, придбане в Аравії лікарем В.Я.Яцугою. Інв. № 131313.

Страус африканський — *Struthio camelus*. Найбільший серед сучасних нелітаючих птахів. Єдиний вид ряду Страусоподібних (Struthioniformes). Поширений у пустелях і степах Африки й Аравійського півострова. Висота птаха — до 2,75 м, вага — близько 90 кг. Оперення буре або чорне. Крила недорозвинені, ноги довгі, міцні. Гніздо на землі. У кладці 12-15 яєць, насиджують близько 42 днів. Яйце важить 1,5-2,0 кг (як 25-36 курячих яєць). Шкаралупа його досить товста, бита нагадує черепки посуду. Довжина яєць — до 150 мм, колір — солом'яно-жовтий, інколи — білий. Шкаралупа може бути блискучою, гладкою, у деяких підвидів пориста.

Живляться страуси переважно рослинною їжею, дрібними тваринами. Випокні рештки страусів відомі, починаючи з міоцену (в т.ч. і в Україні).

Див.: 1) Біологічний словник / За ред. ак-ів АН УРСР Підполічка І.Г., Ситника К.М., Чаговця Р.В. — К.: УРЕ, 1974. — С.464; 2) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф-в Гладкова Н.А., Михеева А.В. — М.: Просвещение, 1970. — Т.5: Птицы. — С.52-53.

13. *Чотиризубець або "собака-риба"*. В спокійному стані має вигляд звичайної риби, коли ж злиться, то роздувається і в воду пірнути не може. Має 4 зуба: 2 вгорі і 2 внизу, м'ясо її отруйне, мешкає в Ост-Індійських морях та в Середземному. Дар музею лікаря В.Я.Яцуги. Інв. № 131414.

Родина Голкочеревні, або Скалозубові, або Риби-собаки (Tetraodontidae) — родина класу Костистих риб (Osteichthyes), нараховує 9-10 родів і близько 90 видів, розповсюджених в усіх тропічних і субтропічних морях, частина — в тропічних прісних водах. Мають щелепні зуби, злиті між собою у вигляді ріжучих пластин. Потужний щелепний апарат допомагає їм розчавлювати черепашки моллюсків, істи морських їжаків та зірок. Завдяки наявності спеціальної мускулатури голкочеревні можуть рухатись не тільки вперед, а і назад. Мають великий повітряний міхур, що відходить від шлунку і дозволяє риbam роздуватися в кулю при наповненні його водою або повітрям. Витягнута з води риба заковтує повітря

і роздувається на очах. Кинута назад у воду, вона деякий час плаває догори брюхом, поки не випустить повітря.

Багато представників родини — отруйні. Токсини в основному концентруються в шкірних покривах, очеревині, печінці та в гонадах. У багатьох східних країнах очищене і спеціально приготовлене м'ясо цих риб вживається в їжу під назвою "фугу".

Див.: Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф. Расса Т.С. — М.: Просвещение, 1971. — Т.4: Рыбы. — С.595-596.

14. *Роги тонкінського буйвола* з берегів Червоної річки. Інв. № 132415.

Імовірно, це індійський буйвол (*Bubalus amee*) з ряду Парнопалих (Artiodactyla), сучасний ареал розповсюдження якого охоплює ділянки на території Індостану і Індокитаю. Відноситься до великих биків: висота в холці — до 180 см, маса самців — до 1000 кг. Сплюснені, повернуті назад роги тварин досягають у довжину 194 см.

Річка Хонгха (Червона), з берегів якої вивезені роги, бере початок в Південному Китаї, тече територією В'єтнаму та впадає в затоку Бакбо (Тонкінську).

Див.: 1) Атлас мира. — М.: ГУП К ССРСР, 1988. — С.122-123; 2) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф-в Наумова С.П. и Кузьякина А.П. — М.: Просвещение, 1971. — Т.6: Млекопитающие, или звери. — С.540-541.

15. *Пилкоподібний виступ верхньої щелепи, або ніс пили-риби* з 34 зубцями. Інв. № 132516.

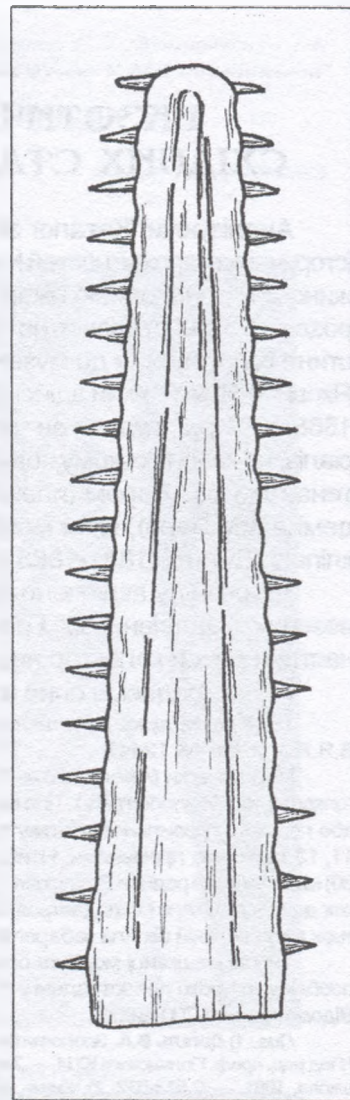
Пила-риба (Pristis) — рід хрящових риб родини Пилорипих скатів (Pristidae). Типо акулоподібне (довжиною 5-6 м), рило довге, сплюснене — з міцними зубцями по його краях — пилкоподібне (звідки і походить назва). Цією "пилкою" риби користуються як знаряддям при добуванні їжі з ґрунту дна, а також для захисту і нагаду. Живляться безхребетними і дрібними зграйними рибами. Живородячі.

Відомо 7 видів, поширених у тропічних і субтропічних морях, інколи заходять в нижні ділянки течій річок. Мешкають в придонних шарах води, переважно на мілководді. Гарні пловці.

Див.: 1) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф. Расса Т.С. — М.: Просвещение, 1971. — Т.4: Рыбы. — С.54; 2) Наумов Н.П., Карташев Н.Н. Зоология позвоночных. — Ч. 1. — Низшие хордовые, бесчелюстные, рыбы, земноводные: Учебник для биол. спец. ун-тов. — М.: Высш. школа, 1979. — С.138-139.

16. *"Старичок"* — морський птах з холодних північних країн породи качок. М'ясо вживається в їжу (не має запаху ворвані на відміну від інших морських птахів). Ловлять їх тисячами на світло. Цей птах убитий мандрівником Гриневецьким, який був у експедиції на Новій Землі. Інв. № 132617.

На острові Нова Земля гніздиться 12 видів птахів з родини Качиних (Anatidae), із них гарні смакові якості м'яса (без запаху ворвані) мають велика білобова гуска (*Anser albifrons*), гуменник (*Anser fabalis*), чирок-свиствонок (*Anas crecca*) та синьга (*Melanitta nigra*). На першому місці серед качиних, за промисловим значенням, стоїть морянка (*Clangula hyemalis*). Проте добувають цих птахів переважно рано навесні, бо коли вони переселяються на море, м'ясо морянок набуває неприємного запаху. Місцеве населення вживає в їжу також м'ясо гаг — гребенушки (*Somateria spectabilis*) і сибірської (*S. stelleri*) та чорної казарки (*Branta bernicla*).

Рострум пили-риби. Клас Хрящові риби Chondrichthyes (Інв. № ПКМ 9722, ст. № П 1688).

В літературі нам не вдалося знайти птаха з родини качиних, який би мав назву "старичок", цілком імовірно, що це місцева назва.

Див.: Птицы Советского Союза / Под ред. Дементьева Г.П. и Гладкова Н.А. — М.: Сов. наука, 1951. — Т. IV. — С. 255-635.

17. *Мечохвіст або молукський рак*. Спинні щити його куплені в Сватоу. Інв. № 132718.

Мечохвости (Xiphosura) — ряд древніх членистоногих класу Меристомових (Merostomata). Єдина група первісноводних хеліцерових, що збереглися до нашого часу. Викопні рештки сучасних видів відомі з триасу, вимерлих форм — з кембрію. Тіло мечохвостів (довжиною 50-90 см) стлющене в спинно-черевному напрямі, зверху вкрите овальним панцирем, закінчується довгим хвостовим відростком. В ряді — 3 роди з 5 сучасними видами, поширеними біля атлантичних берегів Центральної і Північної Америки та Південно-Східної Азії й прилеглих островів. Живуть на мілководних ділянках моря. Є об'єктом промислу. У Америці їх використовують як добриво, раніше туземці з мечоподібних хвостових відростків робили наконечники стріл. У деяких країнах Південно-Східної Азії мечохвостів вживають у їжу, проте є відомості, що їх м'ясо в окремих випадках буває отруйним.

Панцир мечохвоста придбаний в місті Сватоу, зараз це порт Шаньюто (Південно-Східний Китай, провінція Гуанчжоу).

Див.: 1) Атлас мира. — М.: ГУГК СССР, 1988. — С. 114-115; 2) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. акад. Зенкевича Л.А. — М.: Просвещение, 1969. — Т. 3: Беспозвоночные. — С. 14-17; 3) Жизнь животных Брэма. — СПб.: Тип. Т-ва "Просвещение", 1902. — Т. 3: Пресмыкающиеся, земноводные, рыбы, насекомые, низшие животные. — С. 815.

18. *Фігура з ікла моржа*. Зроблена на зразок самця моржа. Слугує у чукчів противагою для трубки, яку вони носять заткнутою за поясом. Придбана у бухті Коможенській на узбережжі Льодовитого океану. Інв. № 133419.

Морж (*Odobenus rosmarus L.*) — найбільший представник ряду Ластоногих (Pinnipedia). Дорослі самці досягають довжини 3-4 м і важать близько 840 кг, самки — менші. Мешкають в прибережних і на мілководних ділянках морів: Карського, Лаптевих, Східно-Сибірського та Чукотського.

Мають великі ікла у верхній щелепі, які виступають із розщепу рота на 40-50 см (у самців вони більші і товщі, ніж у самок). Ікла формуються на другому році життя, ними тварини викопують з ґрунту їжу (моллюсків), захищаються від ворогів, а також користуються при вилізаннях з води.

Одне ікло важить 2-4 кг, із них виготовляють художні вироби і прикраси.

Див.: 1) Жизнь животных: В 6-ти т. / Под ред. проф-в Наумова С.П. и Кузюкина А.П. — М.: Просвещение, 1971. — Т. 6: Млекопитающие, или звери. — С. 381-383; 2) Флинт В.Е., Чулунов Ю.Д., Смирин В.М. Млекопитающие СССР. — М.: Мысль, 1970. — С. 165-166.

19. *Яйце морського птаха "Ари"*. Водиться він у поясі холодних морів. М'ясо вживають в їжу. Яйце знайдене на Тюленячому острові в затоці Терпіння. Інв. № 133520.

На даній території (острів Тюленячий в затоці Терпіння) мешкає 2 види кайр — тонкодзьоба (*Uria aalge Pontop*) та товстодзьоба (*U. lomvia L.*) з ряду Чистикових (*Alcae*). В народі їх називають "кара", "арра" за звуки, які видають птахи — "хо арре".

Кайри — кочуючі птахи, мешканці скалистої морських узбережж та островів. Гніздяться великими колоніями. Яйця відкладають прямо на скальні виступи і карнизи, без будь-якої підстилки. Кладка складається з одного великого яйця кубоподібної форми, яка перешкоджає скатуванню його з карнизу. Відносно ваги самки вага яйця складає 11,2%. Колір шкаралупи досить мінливий: від зеленувато-синього до білого з різними чорними і коричневими плямами та рисочками. Шкаралупа досить пориста і товста, товщина її нерівномірна, найбільша в середині вузької частини яйця, тобто в точці опори.

Місцеве населення м'ясо кайр заготовляє на корм собі та собакам, а яйця використовує в їжу.

Див.: 1) Птицы Советского Союза / Под ред. Дементьева Г.П. и Гладкова Н.А. — М.: Сов. наука, 1951. — Т. II. — С. 184-198; 2) Птицы СССР / Под ред. Дементьева Г.П. — М.: Мысль, 1967. — С. 319-321.

За проведеними попередніми дослідженнями, більшість природничих експонатів збірки східних старожитностей на сьогодні втрачені або депаспортизовані. У фондах відділу природи музею є *рострум пилки-риби* розміром 104 x 20 см зі слідами відлама-

них зубів, який зараз налічує 33 зуби. На експонаті білою фарбою зазначений старий інвентарний номер 574. З інвентарної книги довідуємося, що експонат був записаний 3.07.1948 р., і йому наданий інвентарний номер ПКМ 9722, П 1688, але в книзі ніякої додаткової інформації немає. Можемо припустити, що він також належав до збірки музею К.М.Скаржинської і уцілів від лихоліть Другої світової війни. Та поки що підтвердити це документально неможливо.

В колекції є також *5-променева морська зірка* (інв. № ПКМ 4865, П 1647), поперечник її променів — 35 см, 2 промені мають надламані кінці. До експоната прив'язана кругла паперова бірка в металевій рамці, діаметром близько 2 см, на якій чорною тушшю записаний № 101612. Цікаво, що саме такі бірки були на багатьох експонатах музею К.М.Скаржинської²¹. В інвентарній книзі інформація про колектора морської зірки відсутня. З'ясувати долю цих та інших експонатів допоможе подальше вивчення музейних збірок.

Література та джерела

1. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. Зримонович А.П. — Под ред. Антоновича В.Б. — Рукопись. — К.-Лубны, 1891-1892 // ДАПО. — Ф. 222. — Оп.1. — Спр.2. — 125 арк.
2. Там само. — Арк.88.
3. Там само. — Арк.88 зв.
4. Там само. — Арк.81.
5. Там само.
6. Там само. — Арк.81 зв.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само. — Арк.83 зв.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само. — Арк.84.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само. — Арк. 84 зв.
19. Там само.
20. Там само.
21. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.159-160.

Халимон Е.В.

ЭКЗОТИЧЕСКИЕ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ ЭКСПОНАТЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ВОСТОЧНЫХ ДРЕВНОСТЕЙ МУЗЕЯ Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ

Резюме

Публикуются экзотические экспонаты по естествознанию в коллекции восточных древностей Лубенского музея Е.Н.Скаржинской. Приведена их биологическая характеристика и данные о практическом применении. Для отдельных экспонатов установлена информация о коллекторах.

12.06.2002.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. В ДОКУМЕНТАХ ФОНДУ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Відзначення 150-річного ювілею засновниці першого в Україні приватного історико — краєзнавчого музею Катерини Миколаївни Скаржинської привернуло увагу дослідників до багатьох проблем, пов'язаних з науковою спадщиною і громадською діяльністю меценатки і очолюваного нею закладу. Величезною заслугою власниці музею було створення унікальної археографічної збірки, до якої належали колекція стародруків, рукописи, зокрема учнівський зошит Є.П.Гребінки, історичні документи тощо. До цієї колекції увійшли фамільні архіви Скаржинських, Райзерів, Огроновичів, Кир'якових, Яновичів, Леонтовичів, Неженцевих та ін. відомих в Україні родин. Автор першого детального опису історичних документів Лубенського музею М.Г.Астряб зафіксував 3713 од. зб. збірки¹.

На жаль, перебіг історичних подій не дозволив уникнути численних втрат документів з цієї визначної колекції. Вціліла ж частина збірки К.М.Скаржинської дбайливо зберігається у Державному архіві Полтавської області. Цей фонд продовжує залишатися важливим першоджерелом для дослідників. Його документи підтверджують або заперечують ustalені погляди, спонукають до всебічного аналізу певних історичних фактів.

Однією з подій, що хвилювала сучасників К.М.Скаржинської, була реформа 1861 р., яка скасувала кріпосне право. Оцінка причин, характеру, наслідків реформи, цілком зрозуміло, знайшла своє логічне відображення у численних наукових та популярних виданнях, підготовлених багатьма поколіннями представників різних наукових шкіль та напрямків. Значний інтерес у цьому контексті становлять близько двох десятків документів фонду. Це листування, записки, проекти, пропозиції до урядових установ щодо пореформеного облаштування села, викупу землі, селянських садиб та побуту тощо. Всі, без винятку, документи є автографами і зберігають стиль та орфографію своєї епохи. Більшість з них анонімні, проте є всі підстави вважати, що частина з них належить Григорію Степановичу Кир'якову. Поміщик-ліберал, меценат, колекціонер, який жваво цікавився археологією краю і вніс помітний вклад у створення наукової бази музею, по праву вважався його фундаторкою К.М.Скаржинською повноправним співробітником, який неодноразово надавав поради щодо формування колекцій та створення експозиції².

Постать Г.С.Кир'якова була виразно помітною не лише в науковому, а й у громадському житті Полтавської губернії. В 1858-1872 рр. він обіймав посаду предводителя дворянства, був одним з мирових суддів Лубенської округи³. А з початком підготовки ре-

форми Г.С.Кир'яков бере активну участь у діяльності Губернського комітету для визволення селян від Лубенського повіту та підготовці документів по її проведенню.

Напередодні реформи в дев'яти губерніях України, підконтрольних імперії, з 12,3 млн. осіб, які їх населяли, спадкових дворян було 139771, тоді як селяни становили 10749292, в тому числі — 5858846 поміщицьких. Складаючи близько одного відсотка всього населення, дворяни володіли майже половиною земельного фонду України⁴. Проте, незважаючи на незначну питому вагу, саме поміщикам було надане право вирішувати перспективу облаштування пореформеного села, що видно також і з документів досліджуваного фонду ДАПО.

На Полтавщині головними власниками орних угідь, пасовищ і лісів теж виступали поміщики. Станом на 1846 р. їм належало 72,2 % землі. Характерною рисою поміщицького землеволодіння краю була його надзвичайна роздробленість. За числом дрібнопомісних маєтків Полтавська губернія займала перше місце в Росії, вони становили 5049 із 7300⁵.

Поміщицькі селяни, які підлягали звільненню у межах губернії, становили 37,47%, або 681672 чол. від загальної кількості жителів. Майже сто відсотків з них перебували на панщині і лише 0,6 % відпускалися на оброк. На 1849 р. із 8139 маєтків 5982 було таких, що налічували менше 20 кріпаків, 1469 — від 21 до 100, і тільки 688 маєтків мали більше 100 душ. Серед останніх виділялися власники — велика княгиня Олена Павлівна (понад 15 тис. душ), княгиня В.Рєпніна (9,5 тис.) Н.Салтикова-Головкіна (понад 8 тис.), В.Муравйов-Апостол (понад 6 тис.), Л.Кочубей (близько 5 тис.)⁶.

Які ж були соціально-економічні та правові показники реального статусу кріпосного селянина, що змусили сучасників замислитися над необхідністю реформи? Володіючи земельним наділом в середньому розміром 2,47 десятин, селянин не тільки не міг сплатити державні податки, а й прохарчуватися. Розширюючи за рахунок надільної землі свою ріллю, поміщики переводили обезземелених селян в розряд дворових, або на місячину, тобто безперервну панщину. Напередодні селянської реформи у Полтавській губернії безземельні селяни у дрібномаєткових поміщиків становили 94,6 %. При формальному дотримуванні триденної панщини поміщики широко використовували урочну систему, на що звертає увагу генерал-губернатор М.Г.Рєпнін у листі до Олександра I від 16 червня 1818 р.: "Законом визначено число днів, протягом яких селяни зобов'язані працювати на поміщика, але ніде не сказа-

но, скільки вони і якої роботи повинні зробити в ці дні. Саме від цього й трапляються зловживання; бо уроки їм даються самочинно і часто від селянина вимагають зверх його сил; він не встигає виконати визначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить¹⁷.

Користуючись винятковим правом на працю селян, поміщики, з метою збільшення числа днів панщини, вдавалися й до таких способів закабалення своїх селян. У багатьох маєтках селяни працювали четвертий день панщини за те, що поміщик сплачував за них податки. Видача хліба на харчування і посів, надання робочої худоби для обробітку наділу, незначна грошова позика, видача горілки для весілля, хрестин чи похоронів — все це перетворювалося на засоби збільшення панщинних днів.

Селянин був повністю юридично безправним, — не міг володіти нерухомістю, а за законом 1827 р. — не мав права на гімназичну та університетську освіту. Кріпаки прирівнювалися до речей, які можна було заставляти в ломбард, або продавати. Так, у 1802 р. надвірний радник імператора Кочубей отримав позичку 5 тис. крб. від Полтавської міської думи, віддавши під заставу "селян з усіма угіддями" по ціні 70 крб. за душу; штаб-лікар Тишевський отримав незначну позичку під заставу 34 душ. Селянські душі бралися під заставу і при намірах взяти будь-який підряд, як це зробив у 1803 р. кременчуцький купець Пінчуков⁸. На 1859 р. у різних державних кредитних установах Російської імперії полтавськими поміщиками було заставлено 172466 кріпаків⁹. Це свідчило про глибoku кризу феодално-кріпосницької системи.

Типовими були жорстоке поводження та надмірно суворі покарання кріпаків з боку поміщиків. Селян били різками, віддавали в робітні або гамівні будинки, арештантські роти. За особливі "провини" їх могли засилати до Сибіру, але при цьому селяни мали бути цілком працездатними, а їх вік не перевищувати 45 років. Окремі випадки знущань над селянами ставали предметом розгляду губернського депутатського зібрання. Так, за період з 1826 по 1860 рр. депутати розглянули 65 справ про побої і жорстоке поводження, 25 — про знущання, наслідком яких була смерть, 10 випадків самогубств в результаті надмірно тяжких і принизливих покарань, 20 справ по звинуваченню поміщиків у перевантаженні непосильною роботою, 11 звинувачень у посяганні на дівочу честь¹⁰. Як зазначає І.Ф.Павловський, це далеко не вичерпна статистика, так як подібні випадки в офіційних донесеннях старанно замаскувалися. Покарання ж поміщиків (повчання, догана, взяття маєтку під опіку або виселення власників) були надзвичайно рідкісним явищем, оскільки повітові адміністрації і суди контролювалися дворянством, а посадові особи цих установ обиралися самими ж дворянами через кожні три роки.

В першій половині XIX ст. зустрічаються непоодинокі випадки морального осуду кріпацтва. Зокрема, генерал-губернатор М.Г.Рєпнін у зверненнях і

промовах переконував поміщиків з власної волі обмежити кріпосне право, чітко визначити обсяг повинностей селян, закликав до гуманного поводження з ними. Деякі поміщики-ліберали скористалися указом Олександром I "Про вільних хліборобів" 1803 р., який дозволяв відпускати селян на волю, уклавши з ними договір. В усій імперії було зареєстровано 161 такий випадок, в тому числі в Полтавській губернії цей прогресивний крок зробили поміщик Костянтиноградського і Кобеляцького повітів Алишев, який перевів на договір 23 селян, а також вдова генерал-майора І.А.Хорвата. Повне звільнення дали своїм кріпакам у 1811 р. В.Лукашевич (Золотоніський повіт) та Сахновський (Полтавський повіт), за що останній був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го ступеня¹¹. В цілому ж полтавське дворянство перебувало на позиціях крайнього консерватизму, боячись будь-яких зрушень у реформуванні поземельних відносин.

Представлені у фонді 222 ДАПО документи яскраво ілюструють розмаїтість поглядів представників дворянства на різні аспекти селянської реформи та підготовчі організаційні заходи щодо її здійснення. Зокрема, один з них — це копія циркулярного розпорядження міністра внутрішніх справ від 1 грудня 1860 р. про створення в Полтавській губернії Тимчасової Комісії по підготовці реформи¹². До неї увійшли губернський предводитель дворянства, керуючий палатою державного майна, губернський прокурор і два представники від місцевих дворян, а також — призначався секретар, на утримання якого виділялися казенні гроші. Крім того, комісія одержала право залучати до поточної роботи на свій розсуд кандидатури інших поміщиків. Як видно з документу, на членів комісії покладалася систематизація статистичних даних про сільські населені пункти, селянські двори, а також складання іменних списків поміщиків з точним переліком ревізьких душ.

Уряд, занепокоєний необхідністю збереження громадського спокою, пропонує прискорити процес підготовки селянської реформи. З цієї метою в "Доповненні до циркуляру на ім'я імператора Олександра II" " пропонувалося розширити повноваження тимчасових комісій, в тому числі офіційно збільшити кількість їх членів за рахунок "відданих осіб", розробити заходи, пов'язані з початковим етапом оприлюднення положень реформи¹³.

Ці документи й започаткували в губернії правову базу для практичних заходів по підготовці звільнення селян. У більшості наявних у фонді матеріалів, що стосуються реформи, очевидним є осуд кріпацтва як "протиприродного привілею дворян володіти особою селянина, використовувати їх як заставу, розрахунок для видачі позик"¹⁴. Водночас, автори записок і проектів неодноразово підкреслюють думку, яка була типовою для дворянського світогляду, про нерозривну спільність інтересів двох станів — поміщиків і селян, змальовуючи сумнівну гармонію взаєморозуміння між ними¹⁵. Більше того, в записці

поміщика Власовського, людини, безперечно, освіченої, з широким кругозором, обґрунтовується теза про селянство як темну, неорганізовану, непристосовану до життя масу, яка потребує "батьківської опіки" з боку поміщиків¹⁶. Його думка адекватно відображала менталітет останніх. Суть традиційної психології дворянства щодо селян дуже влучно висловив ще у XVIII ст. поет О.Сумароков, зазначивши, що "для селянина кріпосна залежність потрібна так же, як для собаки ланцюг, а для канарки — клітка"¹⁷.

У цьому контексті не виглядає несподіваною ствердна відповідь пана Власовського на питання, чи потрібне було кріпосне право як державна політика: "Чтобы остановить бродяжничество, которое под видом переселений крестьян в конце XVI века волновало великую Россию"¹⁸.

Приоритет станових інтересів дворянства пронизує зміст всіх пропозицій і міркувань, відображених у документах. Помітна навіть така красномовна деталь в орфографії — слово "поміщик" пишеться з великої літери. Ключове питання реформи — про викуп землі — хвилювало всіх, причетних до вироблення положень реформи. Поміщики побоювалися втратити традиційні економічні підвалини свого добробуту, тому наполягали на обов'язковому викупі землі селянами, мотивуючи це досить лицемірно: "Неоспоримое превосходство выкупа состоит в том, что крестьяне будут сознавать гораздо яснее, нежели как если бы оно пришло им без труда и переживания"¹⁹.

Проект "О крестьянских усадьбах по современному вопросу" об'єктивно констатував, що садиби з городами, а на Полтавщині ще й з доглянутими фруктовими садами, становили кращу частину поміщицьких маєтків. Тому автор піклується, перш за все, "чтобы помещик при уступке усадьбы не потерпел бы большого урона", що особливо загрожує власникам дрібних маєтків²⁰.

У перспективі викуплена селянська садиба може перетворюватися на об'єкт купівлі — продажу, а селянин набуває "право власності, яке має бути затверджене законом". Констатуючи, що "ціна садиби повинна бути високою", автор водночас висловлює жаль з приводу того, що не всі колишні кріпаки зможуть викупити "садибу, де народилися". Тому як форма компромісу допускається оренда селянином своєї ж садиби²¹. Зрозуміло, що всі ці умови не влаштували селян, які не мали достатніх коштів для здійснення викупних операцій.

Не позбавлені раціоналізму пропозиції, відображені в документах фонду, підготовлених Г.С.Кир'яковим, щодо вирішення соціально-економічних і політичних проблем пореформеного села, надання певних гарантій селянину з боку держави. Так, пропонувалося надати свободу селянам у виборі трудових занять відповідно до природних здібностей, а також державні кредити; створити спеціальні заклади для допомоги селянам і "щоб агент цих закладів був у кожному повітовому місті"²².

Г.С.Кир'яков, розмірковуючи над перспективою ліквідації кріпацтва, переконаний, що вона може бути "благотворною для держави" тільки за умови демократизації суспільно-політичного життя: "если крестьяне получают полные гражданские права без всяких обязательных отношений к помещикам, ... если, предшествуя реформе, изменится совершенно настоящий порядок администрации и судопроизводства так, чтобы: а) при строгом разделении властей судебной, административной и полицейской могло образоваться одно хозяйственное распорядительное управление, общее для лиц всех сословий, проживающих в данной местности, ответственное только перед судом и обществом; б) чтобы производство в судах сделать устное и гласное, а уголовный суд с присяжными; в) чтобы строгая личная ответственность легла при исполнении должности на каждого, кому она поручена, а власть лица не выходила из точных пределов права, определенного законом; г) при возможной свободе печатного слова, посредством его будут доходить до высшего правительства потребности народа и злоупотребления властей"²³. Як відомо, ряд положень цього проекту увійшли до змісту судової реформи 1864 р.

У матеріалах архівних документів неодноразово зустрічаємо в різних контекстах тезу про недопустимість скасування в процесі здійснення реформи станових дворянських привілеїв. Підкреслюється особливий статус російського дворянства, історично зумовлений "глибокоосмисленим порядком" його виховання, запроваджений "мудрими розпорядженнями Катерини II". Автор листа до Г.С.Кир'якова переконаний у шкідливості для суспільної моралі позбавлення дворян привілеїв, а право обирати і бути обраними на виборні посади в повітах, зокрема, мирових суддів, пропонує залишити винятково за ними²⁴.

В іншому листі на ім'я Г.С.Кир'якова, що мав бути розглянутий в тимчасовій комісії, анонімний автор різко критикує незадовільний стан банківсько-кредитної справи у державі, в результаті чого "поміщики програють від звільнення селян"²⁵. Найголовніша проблема — дефіцит обігових коштів, який до реформи компенсувався панщиною, на думку автора, не може бути вирішена запропонованим урядом шляхом створення мережі земських банків: "Устройство банков потребует времени не месяцев, а годов, деньги же нужны к весне"²⁶. Але бюрократизм і нерадивість чиновників — не головна перешкода в тому, щоб запрацював новий економічний механізм. Значно складнішим є подолання рутинності і закостенілості психології дворянства, негативних рис його менталітету, суть яких, за визначенням автора листа, полягає в тому, що "наше дворянское сословие не привыкло ни к каким общим мероприятиям, а тут требуют от него общей решимости на дело серьезное и продолжительное, с взаимным ручательством друг за друга. Трудно представить, чтобы что-нибудь подобное скоро привилось к нашему обществу, всегда разрозненному и понимающему ответ-

ственність тільки за себя". Висловлюється також відверте побоювання економічних нововведень, які порушать патріархальний затишок поміщицького життєвого укладу, і приведуть до повного його руйнування²⁷.

Нарешті, серед інших справ фонду привертають увагу кілька з них, позначені грифом "Таємно", за підписом цивільного губернатора А.Волкова. Вони стосуються порядку оприлюднення Маніфесту про звільнення поміщицьких селян. Від Г.С.Кир'якова вимагалось забезпечити в Лубенському повіті швидке і спокійне оприлюднення документів без порушення "тиші і громадського спокою"²⁸. Сам активний учасник підготовки і реалізації селянської реформи Г.С.Кир'яков був нагороджений спеціально встановленою відзнакою імператора²⁹.

Загалом, аналіз матеріалів фонду К.М.Скаржинської, які стосуються підготовки і проведення реформи 1861 р., свідчить що цей процес відбувався під могутнім впливом землевласників, їх станова-бюрократичних традицій управління і фінансових потреб. Самій реформі притаманні всі недоліки компромісу на зрілих нових потреб суспільства з віджилим архаїчним ладом. Очевидним є той факт, що селяни практично не впливали на політику уряду в період скасування кріпацтва. До того ж селянський рух напередодні реформи демонстрував стійку тенденцію до спаду і, на думку сучасних дослідників, не мав відверто антикріпосницького характеру. Ці висновки переконливо підтверджуються комплексом архівних документів фонду ДАПО, які становлять значну джерельно-фактологічну цінність для дослідників.

Література

1. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.87.
2. Там само. — С.51.
3. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр. 1023,1025, 1027. — Арк. 1-2.
4. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С.131.

5. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. — К., 1954. — С.146.

6. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава, 1866. — С.312-313.

7. Гуржій І.О. Вказ. праця. — С.77.

8. Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. — Киев, 1902. — Вып.1. — С.35.

9. Бодянский П. Указ. работа. — С.25.

10. Павловский И.Ф. Из истории полтавского дворянства. — Полтава, 1907. — Вып. 2. — С.25.

11. Там само. — С. 21,28.

12. ДАПО. — Ф. 222. — Оп.1. — Спр.711. — Арк. 1-3.

13. Там само. — Спр. 712. — Арк. 1-3.

14. Там само. — Спр. 703. — Арк. 2 зв.

15. Там само. — Спр. 706 — Арк. 1 зв.; Спр. 707. — Арк. 4.

16. Там само. — Спр. 703. — Арк. 1.

17. Цит. за: Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 129.

18. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр. 703. — Арк. 2.

19. Там само. — Арк. 5.

20. Там само. — Спр. 707. — Арк. 4,7-8.

21. Там само. — Арк. 10-10 зв.

22. Там само. — Спр. 703. — Арк. 6.

23. Там само. — Спр. 705. — Арк. 1-1 зв.

24. Там само. — Спр. 706. — Арк. 1-1 зв.; Спр. 707. — Арк. 10 зв.

25. Там само. — Спр. 708. — Арк. 1.

26. Там само. — Арк. 1 зв.

27. Там само. — Арк. 2, 4.

28. Там само. — Спр. 714, 715, 716,718, 719.

29. Там само. — Спр. 717. — Арк.13.

Бабенко Л.Л.

КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕФОРМА 1861 г. В ДОКУМЕНТАХ ФОНДА Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В статье рассматривается важный источник изучения подготовки и проведения реформы 1861 года — документы фонда Е.Н.Скаржинской, хранящиеся в Государственном архиве Полтавской области. Приводятся многочисленные примеры, которые подтверждают характер реформы как компромисса назревших новых потребностей общества с отжившим патриархальным строем. Эти документы сохраняют значение ценного источника фактического материала для исследователей отечественной истории.

20.04.2002.

© Гавриш Р.Л.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Провідну роль на нелегкому шляху просвітництва народу в другій половині XIX ст. відіграла національно свідомо інтелігенція. Її діяльність у тісній взаємодії з органами місцевого самоврядування задля розвитку освіти, збереження народних традицій, при-

множення історичної спадщини сприяла підвищенню культурних потреб українців і стала найяскравішим виявом духовного прогресу та демократизації суспільства. Серед когорти активних діячів того часу заслуговує на увагу щира патріотка Лубенського

краю, ентузіаст і меценат багатьох корисних справ Катерина Миколаївна Скаржинська.

У пореформенний період рівень освіченості населення залишався вкрай низьким. Уряд, хоч і визнав народну школу державною потребою, проте самоусунувся від її фінансування. Шкільна справа перебувала в глибокому занепаді: не вистачало приміщень, учителів, підручників. Міністерство народної освіти не мало достатньо коштів, щоб заснувати мережу сільських початкових училищ. Основним типом навчальних закладів для народу залишалися парафіяльні школи, в яких дяки викладали закон Божий та елементарну грамоту. Так, в Лубенському повіті у 1865 р. на 91,6 тис. мешканців припадало одне двокласне міністерське училище, де початкову освіту здобували 36 учнів; чотири сільські училища з 169 вихованцями утримувало Міністерство державного майна; школи при церквах були організовані лише в 33 із 64 парафій, в них навчалось 536 хлопців і 22 дівчини¹. Згідно із даними земського перепису 1882-1889 рр., на Лубенщині у сільській місцевості писемних було 3%, серед чоловіків цей показник становив 5,8%, серед жінок — 0,1%. Рівень грамотності дітей шкільного віку дорівнював 9,6 і 0,2 % відповідно².

У зв'язку з таким становищем великого значення набувала плідна діяльність земського самоврядування у сфері народної освіти. Земські асигнування спрямовувалися на придбання підручників, навчальних посібників, письмового приладдя, а також на будівництво нових шкіл і фахову підготовку вчителів початкових народних училищ. Наприклад, у 80-ті роки ХІХ ст. у Лубенському повіті шкільні потреби забезпечувалися на 70% за рахунок земських коштів, решта — за рахунок здебільшого внесків приватних осіб; діяло 20 приватно організованих земських училищ, де навчалось 1,5 тис. учнів³. Але питання загальної доступності й обов'язковості початкової освіти та ліквідації неписьменності серед дорослого населення було далеко не вирішеним.

Не залишалася осторонь цих проблем і Катерина Миколаївна Скаржинська. Досить значні кошти вона витратила на благодійництво і просвітництво. Поблизу Лубен, у власному хуторі Круглик, нею була відкрита школа для селянських дітей, організована бібліотека, проводилися вечірні читання для народу. У маєтку діяв драматичний театр, трупа якого показувала вистави українською мовою. К.М.Скаржинська заснувала першій на Полтавщині музей старожитностей; піклуючись про селян, влаштувала сільськогосподарську артіль та ремісничі майстерні, утримувала чайну та інше⁴.

У народному училищі, яким опікувалася Катерина Миколаївна, вчителем працював С.К.Кульжинський (пізніше він став завідувачем музею). У листі до М.І.Петрова К.М.Скаржинська пише: "...Учителя Бог послал семь пядей во лбу: славится в округе, и не только головой, но еще и как личность необыкновенной нравственности и духовных качеств..."⁵. І дійсно, успіх у навчанні залежав від багатьох чинників:

теплого приміщення, наявності підручників та книжок для читання, але головне — від учителя, його вміння працювати творчо, з інтересом, щоб розкрилися розумові здібності, пізнавальні можливості, моральні якості школярів. В умовах дії ганебних циркулярів 1863 і 1876 рр., коли українське слово було витіснене з друкованих видань і офіційного спілкування, і в навчальних закладах заборонялося викладати українською мовою, вчитель намагався наблизити зміст навчання до потреб народного життя, наповнити його національним духом, тому велика увага приділялася ознайомленню учнів із довкіллям, історією і традиціями рідного краю. Саме фахівцем з цих проблем і був С.К.Кульжинський⁶.

Після звільнення селян із кріпацтва, питанням забезпечення їх працею, підвищення добробуту сільського населення також переймалося земство. На підставі розробленої В.Василенком програми піднесення кустарної промисловості в регіоні⁷ та з метою поширення у народі сільськогосподарських знань і ремісничого виробництва на Полтавщині були відкриті спеціальні школи і майстерні⁸. Зокрема, Лубенське трирічне сільськогосподарське училище, організоване біля с.Терни, на землях, які пожертвувала К.М.Скаржинська. До нього приймалися уродженці Полтавської губернії віком від 14 років, що мали нижчу освіту. Навчання було безкоштовним: училище утримувалося за рахунок міністерських, земських і благодійних коштів, а також прибутків від підсобного господарства. Загальне керівництво здійснювало Полтавське губернське земство⁹. Крім загальноосвітніх дисциплін, вивчалися: землекористування, садівництво, городництво, тваринництво, бджільництво, господарська економіка, ветеринарія. Учні знайомили з основними правилами обробки землі та догляду за рослинами і тваринами, важливими для землероба явищами природи, засобами боротьби зі шкідниками. Статутом цього училища передбачалося оволодіння хлопцями різними ремеслами: ковальським, пічним, кровельним, стельмаським та іншими потрібними у селянському господарстві вміннями¹⁰.

У 1878 р. у Лубнах відкрито Олександрівську жіночу гімназію. До неї приймалися дівчата всіх станів. Восьмирічний курс охоплював два підготовчі класи і останній педагогічний клас. Випускниці отримували атестат на звання вчительки¹¹. На той час в Україні спеціальних навчальних закладів з фахової підготовки педагогічних кадрів для початкових народних училищ не було. Міністерство народної освіти почало створювати на базі середньої освіти педагогічні класи. Навчальним планом регламентувалися заняття з основних шкільних дисциплін і методики початкового навчання, здобуті знання закріплювалися під час педагогічної практики¹². Навчання було платне, але не вирішувало всіх фінансових потреб. Педагогічна рада знайшла вихід, обравши попечителькою цього навчального закладу К.М.Скаржинську, людину відому і з достатком, яка б на ділі змогла допомогти гімназії. Катерина Миколаївна зобов'язувалася

підкуватися про матеріальне забезпечення і добробут гімназії, для бідних учениць — організувати гуртожитки та влаштувати безплатні гарячі сніданки тощо. При гімназії діяли пансіон, бібліотека, фізичний кабінет, клас для малювання. Широко практикувалися літературні вечори і театральні вистави. Під час канікул проводилися екскурсії в інші міста¹³.

Отже, К.М.Скаржинська, розуміючи роль жінки у суспільстві, докладала можливих зусиль і для підвищення освітнього рівня дівчат, і для того, щоб вони здобули почесну професію вчителя-вихователя.

К.М.Скаржинській належала ініціатива створення музею у Лубнах. Розпочавши велику роботу із колекціонування найдавніших пам'яток, вона сподівалася, що згодом її збірка стане доступним для всіх міським музеєм. У Статуті приватного музею К.Скаржинської, крім суто наукових завдань, сформульована висока просвітницька мета: "сприяти засвоєнню цього матеріалу кожним охочим вчитись і розвиватись, а також самому зародженню в людях попиту на вищі, розумові інтереси, роблячи їх привабливими для гурту, підкреслюючи всю різноманітність виявів людського духу й творчих сил природи, за суворі одноманітності законів, що керують ними..."¹⁴

Вхід до музею завжди був вільним, і кількість його відвідувачів щороку зростала. Селяни навколешніх сіл, мешканці Лубен і гості міста, серед яких відомі діячі вітчизняної культури і науки, із захопленням згадували про відвідини музею. Газета "Полтавський вісник" писала: "Дізнавшись, що музей назавжди вивозять із Круглика, цілими сім'ями люди приходили, туди..., настійливо домагались, щоб ще хоча б раз подивитися музей, і такі сімейні відвідування лубенцями практикувалися кожен святковий день, коли музей був відчинений, так що рідко хто з лубенців не був у музеї, адже вхід до нього завжди був безкоштовним"¹⁵. Неодноразово організовувалися екскурсії для учнів навчальних закладів.

Колекція музею, що нараховувала більше 20 тис. експонатів, складалася з цікавих археологічних матеріалів, предметів поміщицького, міщанського та селянського побуту, реліквій козацької доби, пам'яток образотворчого мистецтва. Окрасою музею була широко відома збірка українських писанок. Наукова бібліотека музею мала 4 тис. томів книг, а в архіві зберігалися унікальні стародруки та історичні документи¹⁶. Протягом 80-х рр. ХІХ ст. приватне зібрання К.М.Скаржинської було єдиним музеєм у Полтавській губернії, який "Київська старовина" називала "чудовою збіркою серед наукових колекцій, створених працею та піклуванням освічених приватних осіб"¹⁷.

У 1906 р. К.М.Скаржинська передала музейні експонати губернському земству, ставши одним із фундаторів Полтавського краєзнавчого музею¹⁸. Дарунок Скаржинської підніс його на одне з перших місць серед провінційних музеїв, дозволив значно розширити як наукову, так і просвітницьку діяльність. Не останню роль у цьому зіграло Полтавське губернське земство, що опікувалося фінансовою стороною

справи. Отже, 25-річна історія Лубенського музею залишається яскравим прикладом безкорисливої збиральницької та просвітницької діяльності Катерини Миколаївни Скаржинської, позитивно оціненої сучасниками і нащадками¹⁹.

Література

1. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава, 1865. — С.18-25.
2. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. — Полтава, 1903. — Вып.2. — С.28-29.
3. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині. — Полтава: Археологія, 1998. — С.93, 97. — Табл.2,6.
4. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — С.46; Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.43.
5. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — С.86.
6. Супруненко О.Б. Сергій Кульжинський — дослідник писанкарства, музейник і етнограф // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.150-161.
7. Васяленко В. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. — Полтава, 1887. — Вып.2. — С.26.
8. Ханко В.М. Які були ремісницькі навчальні заклади у нашому краї в минулому? // Наш рідний край: З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. — Полтава, 1991. — Вип.12. — С.51.
9. Что сделало губернское земство для кустарной промышленности? // Полтавская земская газета. — г.Полтава — 1906. — №2. — С.11-13.
10. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С.480.
11. Там само. — С.476-477.
12. Гавриш Р.Л., Лобурець В.Є. Підготовка учительських кадрів в Україні дорадянської доби // Наукові записки психолого-педагогічного факультету. — Полтава, 1987. — С.52.
13. Пустовіт Т.П. Гімназії на Полтавщині // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-лиговіл. наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч.3. — С.27.
14. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.1; Статут Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської / Публ. Коротенка В.В., Супруненко О.Б. // ПАЗ. — Полтава. Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.162-163.
15. Заревський І.А. Музей Е.Н. Скаржинской, подаренный Полтавскому земству. // Полтавский вестник. — г.Полтава. — 1906. — №1152. — С.3.
16. Никольск В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. — Полтава, 1991. — С.7.
17. Горленко В.П. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // КС. — Киев, 1890. — №10. — С.123.
18. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С.255.
19. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.199.

Гавриш Р.Л.
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ
Резюме

Приводится обзор и анализ просветительской деятельности Е.Н.Скаржинской, направленной на развитие образования и просвещения на Лубенщине.

20.04.2002.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ В СОБРАНИИ Е.Н.СКАРЖИНСКОЙ

В собрании музея Е.Н.Скаржинской, наряду с предметами материальной культуры, хранились и человеческие остеологические материалы из первых раскопок, проводимых сотрудниками учреждения — лубенскими любителями археологии. В своё время эти находки подвергались всестороннему анализу, в том числе и антропологическому, осуществлённому профессором Киевского университета св. Владимира А.Розенбергом. Сведения эти практически утрачены, в известной нам литературе о них не удалось обнаружить никаких упоминаний. Впрочем, на сегодня в коллекции Полтавского краеведческого музея, где хранятся материалы собрания Лубенского музея Е.Н.Скаржинской, не имеется никаких данных о физическом состоянии или антропологическом типе погребённых, выявленных в результате раскопок в окрестностях Лубен. Исключение, видимо, составляют данные о половой принадлежности, — как об одном из основных опорных пунктов, — в документации музея.

Осуществлённый на сегодня антропологический анализ материалов способствовал возобновлению утраченных атрибуций. В числе сохранившихся материалов — остатки погребений большого кургана на Замковой Горе в Лубнах и некий депаспортизованный череп из состава коллекции Лубенского музея. Остальные антропологические материалы собрания Е.Н.Скаржинской пока ещё окончательно не выделены в составе коллекций Отдела природы Полтавского краеведческого музея, как следствие послевоенной депаспортизации.

Задачи, материалы, методы. Анализу подверглись костные останки людей, обнаруженные при раскопках между Лубнами и Мгарским монастырём, на Замковой Горе, проводившихся под руководством Ф.И.Каминского в 1882 г.¹ Костные останки из раскопок на Лысой Горе, добытые в 1881 и 1883 гг., видимо, не сохранились. В своё время Ф.И.Каминским в большом кургане № 1 в ур.Замок выявлено впуское погребение раннесарматского времени и основная могила скифской эпохи². Выявленные при этом яркие и интересные в источниковедческом плане предметы материальной культуры были описаны, атрибутированы как автором раскопок, так и многими другими более поздними исследователями³.

В нашем распоряжении оказались разрозненные отделы скелета, зашифрованные под разными номерами, и относящиеся, по принадлежности, одному человеку (в музейной коллекции каждый отдел имеет свой индивидуальный инвентарный номер).

В задачи работы входило медицинское исследование костяков, с обязательной предварительной идентификацией личности. Для этого были привлечены медицинские и, в частности, стоматологические методики, а также методы судебно-медицинского анализа⁴.

Имеющаяся музейная документация, составленная Ф.И.Каминским и сохранённая в Каталоге собрания

археологического отдела Естественно-Исторического музея Полтавского губернского земства⁵, с детальным описанием стратиграфии захоронения, полевой описью, характеристикой принадлежности костей скелета, исполненной с привлечением консультаций проф. А.Розенберга, с детальной привязкой находок к ситуации их выявления, во многом упростила поиски и помогла идентификации. В целом необходимо было только сверить полученные данные с документацией архивных фондов — записями рукописного Каталога собрания Е.Н.Скаржинской, под редакцией В.Б.Антоновича, и машинописным Каталогом археологического отдела Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства (современного Полтавского краеведческого музея)⁶.

Результаты анализа. Подача антропологических материалов осуществлена в той же последовательности, в которой они описаны А.П.Зосимовичем в Каталоге под редакцией В.Б.Антоновича⁷. Первый (1) костяк из кургана № 1/1882 г. на Замковой Горе принадлежал женщине-сарматке, второй (2) — мужчине, по археологическим данным, — скифского времени. Номера находок приводятся по инвентарю Полтавского краеведческого музея (группа хранения "Археология"), так и, по возможности, с привлечением данных документации Музея в Круглице.

1.1. ПКМ. 10610, А. 759. Фрагмент второго шейного позвонка (осевой позвонок — CII — axis, фактически, фрагмент — отросток позвонка, так называемый, зуб — dens, который контактирует с черепом (stapitum) и первым шейным позвонком — CI. Вокруг этого зуба вращается атлант (CI) — atlas и череп). В коллекции обработан каким-то защитным веществом, очевидно, лаком или осетровым клеем. Есть сочленяющийся отдел правой лопатки (cavitas glenoidalis), образующий сустав с правой плечевой костью (humerus) взрослого человека.

Опуская подробности половозрастного анализа, следует отметить, что возрастные признаки свидетельствуют о возрасте человека около 30 лет — заметны старческие изменения на кости.

1.2. ПКМ. 10700-10701, А. 850-851; Е.Ск. № 263 (а) (инв. № Музея Е.Н.Скаржинской). Кости животных. Их пытались реставрировать (очевидно, по времени первичной обработки и описания при обнаружении), — склеить. Кости эти — со следами обгорелости.

1.3. ПКМ, А. 959-960; Е.Ск.263 (а). В составе — образцы почвы — герметично запаянная колба. Множество костей животных. Среди них — оплавленная стеклообразная масса — остатки стекла от бусин, с пометкой "539", — очевидно, инв. № археологического собрания Музея Е.Н.Скаржинской. Имеется фрагмент нижней челюсти (mandibula) взрослого человека (сохранился только правый её угол — angulus mandibulae). Множество мельчайших фрагментов свода черепа, дифференцировать которые сложно, — скорее всего, это кости темени. Чётко определён только фрагмент правой височной кости (os temporale). Фрагмент левой лопатки человека (собственно, суставная впадина — cavitas glenoidalis), с которой сочленяется суставная поверхность головки плечевой кости (caput humeri). Все фрагменты крайне малы — величиной не более пятикопеечной современной монеты каждый, оплавленные — со следами пребывания в огне. Фрагментов чрезвычайно много — около сотни, включая костную крошку (все они из кострища, так называемого "зольника" в насыпи кургана, пробитого грабительским ходом).

Очевидно, кости принадлежали одному человеку, но совершенно точно доказать это не представляется возможным. Так же не представляется возможным определить пол или точный возраст погребённого. Цветовая гамма следов обгорелости на многих обломках сходна.

Сохранившиеся записи, свидетельствующие об обработке этого материала в Киевском Университете св. Владимира в середине 1880-х гг., указывают на то, что останки принадлежат женщине и позволяют полностью отнести эти материалы к костным останкам погребённой со впускного захоронения № 1 — раннесарматского времени. Совпадение описания находок из зольника и полученных нами данных указывает, что остатки костей принадлежат женщине, возраст которой мог быть от 25 до 39 лет. Дефектов травматического характера и следов патологии на костях не обнаружено

2.1. ПКМ. 10697, А. 846; Е.Ск. 266. Два фрагмента (по одному — правой и левой) большеберцовых (tibia) костей (верхние эпифизы — epiphysis proximalis tibiae). По их виду можно с уверенностью судить, что человек, которому принадлежали кости, — взрослый.

2.2. ПКМ. 10699, А. 848; Е.Ск. 266 (а) — бирка на осетровом клее. Фрагменты большеберцовых костей (правой и левой) взрослого человека (corpus tibiae). Фаланга пальца стопы (phalanx proximalis).

На обоих большеберцовых костях (на теле — corpus tibiae, на медиальной поверхности) имеется запись, сделанная карандашом (рука Ф.И.Каминского — характерная буква "К"), — "ур.Замок К. 1". Со времени, очевидно, обнаружения костяка имеется масса насечек (царапин). Признаки, позволяющие сделать дифференцированный анализ их происхождения стёрты⁹. Возможно, эти образования свежие. Дефект расположен на переднем крае тела (margo anterior) кости, занимая площадь от бугристости (tuberositas tibiae) до середины тела. Насечки слились между собой и не поддаются подсчёту. Самая большая царапина — до 0,5 см.

Один из фрагментов большеберцовой кости (левая) полностью сопоставляется с фрагментом одноимённой кости под № А. 846 (обе имеют старые №№, приклеенные к костям — "266"). Все практически косточки обработаны обволакивающим веществом (типа практически бесцветного лака) в защитных целях. Но участки костей, где обнаружены карандашные надписи, даже не мыты. Вероятно, что исследователь специально, в целях эксперимента, оставил часть костяка не мытым. Видимо, он хотел не только установить сроки сохранения антропологического материала в необработанном виде на открытом воздухе, но и создать для потомков условия возможных анализов, для чего зашифровал их под разными номерами. Подтверждением такого предположения может быть личная переписка основателей отечественной антропологической науки⁹.

2.3. ПКМ. 1074, А. 620. Два абсолютно сопоставимых фрагмента правой бедренной кости (os femoris). Ранее фрагменты состояли из ещё большего количества обломков — кости склеены тем же составом, которым обрабатывались снаружи и "законсервированы". Рельеф развит, как и в случаях с большеберцовыми костями, сильно — по мужскому типу.

2.4. ПКМ. 10714, А. 863. Два фрагмента головки бедренной кости (caput ossis femoris), полностью совпадающей с упомянутыми выше фрагментами правой бедренной кости. Имеется также фрагмент правой лопатки (кость не мыта, есть пометка Музея Е.Н.Скаржинской — "537"). Под № 10714 (Е.Ск. № 266 а) сохранились и обе плечевые кости, на одной из них — левой — имеется знак "+51". Значок этот расположился в области хирургической шейки кости (collum chirurgicum), ближе к малому бугорку (tuberculum minus)¹⁰.

На головке правой плечевой кости (в самом центре суставной поверхности) — дефекты в виде ногтевых вдавлений (всего два) — повреждения нанесены, возможно, лопатой археолога. Чётко прослеживаются посмертные дефекты — разрушения, произошедшие с костной тканью, находящейся в почве в результате длительного влияния природных факторов, — на головке бедренной кости. Это разрушение характерно для явлений, связанных с разрушением погребальной конструкции.

Пол. Размер поперечного диаметра головок плечевых костей: левой — 45,8 мм, правой — 44,5 мм, вертикальный диаметр одинаков — для обеих костей — и составляет 47,9 мм. Так как для сухих костей диаметр уменьшается на 1,0 мм, приведенные размеры более приемлемы для размеров мужских костей. Абсолютная длина их равна 34,5 см, что так же свидетельствует в пользу при-

надлежности костяка мужчине (наименьшая окружность — 5,9 см).

Рост. Имеющиеся абсолютные размеры плечевой кости позволяют произвести определение роста человека. По данным авторов, предлагающих различные системы подсчёта роста, длина тела этого человека колеблется в пределах 173,0-177,0 см.

2.5. ПКМ. 10794, А. 970; Е.Ск. 266 (а) и 266. Под этим шифром хранится фрагмент левой бедренной кости. Дефектов, знаков и пометок не обнаружено. Без сомнения, эта кость принадлежит тому же индивиду.

Таким образом, половая принадлежность погребённого мужская, что установлено по мышечному рельефу, развитому чрезвычайно сильно.

Возраст. Качественные (описательные) признаки старения на головках плечевых и бедренных костей соответствуют возрасту 34-39 лет¹¹.

Суммируя полученные сведения можно считать доказанным и принадлежность костей одному индивиду, и отнести его к погребению скифского времени (как и в случае с погребением женщины — раннесарматской эпохи). Об этом свидетельствуют и результаты нашего анализа, и полное их совпадение с данными архивных документов. Таким образом, кости принадлежат одному человеку — мужчине в возрасте 34-39 лет, ростом 173,0-177,0 см.

В коллекции музея имеется депаспортизированный череп, так же подвергнутый нами исследованиям.

Депаспортизированный череп. Полный череп человека, cranium (сохранность хорошая, позволяющая применить медицинские методы обследования). Меток нет (рис. 1).

Первое впечатление (подтвердившееся в последствии), что обработка клеем, аналогична обработке костей выше перечисленных останков. Её схожесть даёт основание предполагать принадлежность костей к одной коллекции.

Рост. В нашем исследовании определение роста имеет большое значение, так как такие знания позволили бы получить ещё одно свидетельство принадлежности данного черепа описанному выше (2) посткраниальному скелету, или опровергли бы такую возможность.

В данном случае, зная, что у взрослых людей размеры головы составляют 1/8 длины тела (по данным, например, В.А.Беца (1887), длина черепа — 10,6 %, высота — 8,5 %), с учётом высотного диаметра исследуемого черепа — 14,4 см, получаем примерный рост человека — 172,5 см. Это, на наш взгляд, не противоречит принадлежности краниального материала и посткраниального скелета одной особи. Относительность роста, установленного для скелета 2 и условность данных о росте, определённых по черепу, очевидна. Следует осторожно подходить к определению роста по размерам черепа, — слишком противоречивыми являются данные исследователей этого вопроса, а погрешность в несколько сантиметров не может решительно приводить к отрицательному результату.

Возраст. Признаки зарастания швов характерны для возраста — 40-50 лет. Стёртость, изношенность всех зубов (верхних и нижних) — 3 балла, — 35-40 лет. В связи с этим, возраст человека можно определить как близкий к 40 годам.

Пол. Опуская подробности проведения анализа половых признаков в этом случае, надо отметить, принадлежность всех их мужскому типу (в т.ч. размеры годных для проведения половозрастных определений зубов).

Это мужчина, около 40 лет от роду, возможно, ростом 172,5 см. По нашему мнению, череп и посткраниальный скелет принадлежат одному мужчине. То есть, отмечается, если так можно выразиться, родство краниологи-

Табл. № 1. Индивидуальные измерения и указатели черепа из собрания музея Е.Н.Скаржинской.

№ по Мартину	Признак	Размеры
1	Продольный диаметр	187
8	Поперечный диаметр	145
17	Высотный диаметр	144
5	Длина основания черепа	105
9	Наименьшая ширина лба	102
10	Наибольшая ширина лба	129
11	Ширина основания черепа	118
12	Ширина затылка	110
29	Лобная хорда	117
30	Теменная хорда	115
31	Затылочная хорда	95
7	Длина затылочного отверстия	29
16	Ширина затылочного отверстия	27
	Высота изгиба лба	27,9
	Высота изгиба затылка	28,8
45	Скуловой диаметр	132
40	Длина основания лица	102
48	Верхняя высота лица	75
43	Верхняя ширина лица	120
46	Средняя ширина лица	104
60	Длина альвеолярной дуги	57
61	Ширина альвеолярной дуги	62
62	Длина неба	44
63	Ширина неба	35
55	Высота носа	53
54	Ширина носа	20
51	Ширина орбиты от максиллофронтале	42
52	Высота орбиты	31
20	Ушная высота	115,2
SC	Симотическая ширина	11
SS	Симотическая высота	5
MC	Максиллофронтальная ширина	22
MS	Максиллофронтальная высота	9
	Глубина клыковой ямки	5,9
	Высота изгиба скуловой кости	9,2
	Ширина скуловой кости	47,1
32	Угол профиля лба от назиона	85
	Угол профиля лба от глабеллы	80
72	Общий лицевой угол	82
73	Средний лицевой угол	81
74	Угол альвеолярной части лица	78
75	Угол носовых костей	59
751	Угол выступания носа	27
	Надпереносье	3
	Надбровные дуги	3
	Нижний затылочный бутор	4
	Сосцевидный отросток	3
	Нижний край грушевидного отверстия	fossa pr.
	Предносовая ость	4
	Назомаллярный угол	143,1
	Зиго-максиллярный угол	122
	Указатели	
8:1	Черепной указатель	77,5
17:1	Высотно-продольный указатель	77,0
17:8	Высотно-поперечный указатель	99,3
9:8	Лобно-поперечный указатель	70,3
9:10	Лобный указатель	79,0
45:8	Поперечный фасцио-церебральный указатель	91,0
48:17	Вертикальный фасцио-церебральный указатель	52,0
48:45	Верхнелицевой указатель	56,8
61:60	Альвеолярный указатель	108,7
63:62	Небный указатель	79,5
54:55	Носовой указатель	37,7
52:51	Орбитный указатель	73,8
40:5	Указатель выступания лица	97,1
SS:SC	Симотический указатель	45,5
MS:MC	Максиллофронтальный указатель	40,9
	Инд. вып. лба	22,0
	Размеры нижней челюсти	
67	Передняя ширина	50,0
69 (1)	Высота тела	37,0
69 (3)	Толщина тела	14,0
69 (3):69 (1)	Указатель толщины	37,8

Примечание: Нижняя челюсть, несмотря на хорошую сохранность, не подвергалась измерению всех её размеров, что вызвано вторичной деформацией отдельных участков и возможной сомнительной достоверностью результатов таких промеров.

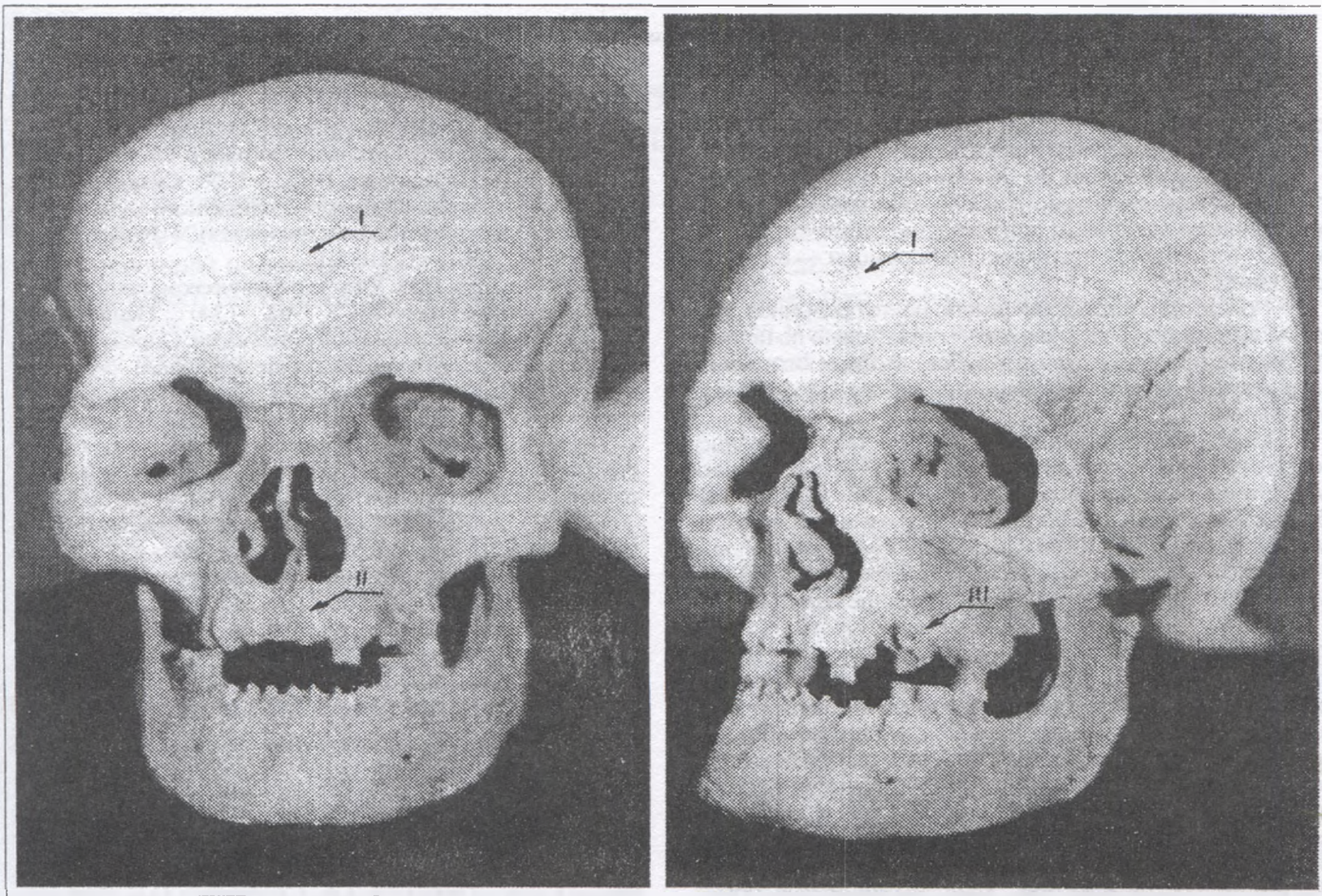

Рис. 1. Череп мужчины из собрания музея Е.Н.Скаржинской (Ф ПКМ). Вероятно, курган № 1 / 1882 г. в ур. Замковая Гора, раскопки Ф.И.Каминского. Фото Н.А.Радченко, 2002 г. А - фронтальная проекция, Б - поворот на 45°.

I. След, оставленный камнем пращи (?); II. Места зарощения лунок утраченных 12 и 11 зубов; III. Прижизненная редукция лунок зубов 23-25.

ческого и остеологического материалов. Основные размеры и указатели черепа приводятся в таблице № 1.

Обнаруженные дефекты, патологические состояния. Посмертный скол левой скуловой дуги (сквозная прямая трещина, проходящая по середине отростка, размер щели 0,5 см).

На лобной кости (*os frontale*) имеется дефект, напоминающий рваную рану на мягких тканях человека — как бы счищенная содранная поверхность — вдавления, пятнистость. Дефект имеет неровные, размытые, неясные очертания. Расположен не в один ярус. Подобных образований несколько, они слились. Размеры различны (от считанных мм, до 1,5 см в диаметре). Один из дефектов, самый крупный, расположен прямо по середине зарощенного лобного шва — правильной круглой формы, с углублением, имеющим самую низкую точку в центре. Это следы удара, нанесенного тяжёлым (металлическим-?) шарообразным предметом (около 1,2 см) или пращевым камнем (?). Совершенно быть уверенным в том, что повреждение прижизненное и привело, например, к смерти (консолидации — следов зарощения нет), нельзя.

Зубочелюстнолицевая система. Сохранилось 8 зубов (2 с верхней и 6 с нижней челюсти). Вестибулярная поверхность единственного зуба, принадлежащего фронтальной группе зубного ряда, — треугольная. Зубы сохранились хорошо (соответствуют лункам и в идентификации не нуждаются), серо-жёлтого цвета. Зубная формула подаётся по классификации ВОЗ в таблице № 2.

Верхняя челюсть. Зубы мудрости утрачены после смерти. 17 — утрачен после смерти, но имеет место его наклон, в сторону дефекта (определено по лунке зуба, % наклона установить трудно) — вторичная деформация в следствии преждевременной утраты рядом стоящего 16 зуба. Т.е., отсутствующий 16 зуб утрачен более чем за год-два до смерти. 15-13 — утрачены после смерти (отсутствие редукции их лунок). Почти заросли лунки 12 и 11 зубов, заросли равномерно — одинаково один по отношению к другому, что свидетельствует об одновременной их потере — около 6 месяцев до смерти. 21 — утрачен по смертно, 22 — интактен. Очевидно, что утрата зубов 23-25 связана с воспалением кости. В области проекции корней этих зубов ещё заметны следы перенесенного воспалительного процесса, в виде дефектов, имеющих сообщение с лунками утраченных зубов, — свищевые ходы, следы остеопороза (хронический гранулирующий, гранулематозный (?) периодонтит). Зубы утрачены незадолго до смерти, так же практически одновременно (1-2 мес. — лунки заросли на 1/2 их длины). 26 — без патологии. 27 — утрачен после смерти.

Нижняя челюсть. Не было зубов мудрости (нет места для их прорезывания) — первичная адентия (это касается как 38, так и 48). Явление, которое необходимо трактовать в рамках редукции зубочелюстной системы.

У присутствующего 37 — кроме вторичной деформации отмечена неравномерная стёртость жевательной поверхности. Более стёрта мезиальная часть поверхно-

Табл. № 2 Зубная формула (по ВОЗ).

О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О	О
18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28	
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38	
О				О	О	О	О	О	О	О	О	О			О	

Условные обозначения: О - зуб отсутствует

Табл. № 3. Зубы человека, пораженные патологическими процессами, при его жизни.

16	12	11	23	24	25
----	----	----	----	----	----

сти (что и должно было произойти, т.к. 18 и 28 — выдвинулись бы из зубной дуги в связи с отсутствием их антагонистов — 38 и 48 зубов). 36, 35 — интактны. Зубы — от 34 до 44 — потеряны по смерти. 45, 46 — интактны. 47 — также отличался здоровьем при жизни, но стёртость по типу зуба 37 (отмечается вторичная деформация — в связи с отсутствием 38).

Прикус ортогнатический (имело место привычное смыкание зубов в двух положениях — определено по нестандартной стёртости указанных зубов). Зубных отложений не выявлено. Аномалии положения зубов — возрастные изменения.

Морфофункциональная характеристика постоянного физиологического прикуса известна. В рассматриваемом случае имеются свои особенности. По состоянию зубов можно косвенно судить о состоянии всего организма¹². Пострадавшими являются зубы верхней челюсти (таблица № 3). Следовательно, в различные формы нарушений могли быть вовлечены органы ЖКТ и дыхательная система.

Вывод. Небольшая сохранившаяся часть антропологической коллекции музея Е.Н.Скаржинской дважды уникальна. И не только, как один из первых фактов, засвидетельствовавших сбор человеческих останков с антропологической целью археологами. Сохраняясь уже без малого 125 лет, эти материалы стали уникальными как музейные и мемориальные памятники. Коллекция пережила войны вместе с её хранителями, став свидетелем многих исторических событий. И в этом смысле она интересна тем, что сохранялась в самых разных условиях и при различных обстоятельствах. Труд, проделанный более ста лет назад первопроходцами археологии, сохранил в самых вроде бы ординарных находках ещё далеко не востребованное историко-научное и музейное значение.

Необходимо отметить и сугубо описательную документальную часть обработки коллекции, которая осуществлена с такой тщательностью, за которой кроется высокое искусство владения словом, глубокие знания человека, проводившего систематизацию — энциклопедическая подготовка Ф.И.Каминского. Ещё в конце XIX в. он заботился об удобстве работы исследователей наших дней. Примечательно, что определения, проведенные учёными позапрошлого века, в целом совпадают с полученными нами определениями. Музейные материалы открываются совершенно неожиданными сторонами для проведения исследований. Тонкий наблюдатель сможет понять ещё не один аспект значения подобных коллекций. Это необходимо выделить как основную выводу осуществлённых изысканий.

Таким образом, идентифицированы 2 человека — мужчина и женщина, происходящие из разновременных погребений кургана, материалы которого и сегодня вызывают интерес у исследователей неординарностью комплексов. Можем констатировать, что на сегодня выявить костные останки третьего погребённого — женщины (по инвентарю) из захоронения скифского времени не представляется возможным.

Литература

1. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С.86-87;
2. Каталог археологического отдела Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства // ФПКМ. — Т.1. — Л.34.
3. Махно С.В. Похоронения на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф.І.Камінського) // Археологія. — Київ, 1965. —

Т. XVIII. — С.185-189; Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С.68; Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.216-218.

4. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека. — Москва: Изд-во МГУ, 1962. — 340 с.; Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — 154 с.; Бушан М.Г. Патологическая стираемость зубов и ее осложнения. — Кишинев: Штиинца, 1979. — 184 с.; Чернявская З.П. Определение возраста по степени стёртости зубов в практике судебно-медицинской и стоматологической экспертизы // Стоматология. — Москва, 1981. — № 2 (60). — С.76-78; Хорошилкина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. — Москва: Медицина, 1982. — С. 268-272; Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, 1989. — С. 136-197, 294-344; Мельниченко Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. — Минск: Высшая школа, 1990. — С.7-70; Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С.29-95.

5. Каталог археологического отдела... — Л.3.

6. Там же. — Л.7.

7. ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Стр.2. — Л.22-23.

8. Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захоронения трупа. — Москва: Медицина, 1978. — С.93.

9. Махно С.В. Похоронения на Замковій горі... — С.186-187. — Прим.; Кононенко З.А., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч. 4. — С.167-177; Супруненко О.Б. З листування з Володимиром Вернадським // ПАЗ. — Ч. 4. — Полтава: Археологія, 1995. — С.178-183.

10. Синельников Р.А., Синельников Я.Р. Атлас анатомии человека. — Москва: Медицина, 1996. — Т.1. — С.12-132.

11. Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — С.83, 85.

12. Конрад Н.И. Запад и Восток. — Москва: Наука, 1972. — С.7-8; Чугу Янь. Достижения древнекитайской медицины. — Москва: Медгиз, 1958. — С.29; У Вэй Синь. Носители информации. — Санкт-Петербург: Рикси-Тики-Тави, 1994. — С.49-53.

Артем'єв А.В.

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ У ЗІБРАННІ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

Резюме

У публікації подаються результати досліджень антропологічних матеріалів перших розкопок в околицях м.Лубни, що входили до складу зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської, а нині — зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Аналізуються остеологічні препарати, виявлені в ур.Замкова гора з розкопок Ф.І.Камінського 1882 р. В кургані виявлене впускне поховання ранньосарматського часу та основна могила скіфської доби. Результатом ідентифікації стало встановлення статі 2-х похованих — чоловіка і жінки, які належали до різночасових поховань. Матеріали з цього кургану і сьогодні викликають інтерес у дослідників своєю винятковістю.

Під час досліджень кісткових залишків були відстежені сліди різних патологічних процесів. Отримані результати свідчать про можливість встановлення аутентичної належності анатомічних препаратів навіть за умов їх часткової депаспортизації.

15.02-12.05.2002.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ У ХVІІІ-ХІХ СТ.

Суспільна, політична та економічна специфіка Полтавщини у ХVІІІ-ХІХ ст. полягала, у першу чергу, в її безпосередній належності до Російської імперії на протязі всього цього періоду. Автономне становище цієї частини України знайшло свій прояв у гетьманському правлінні, адміністративно-територіальному поділові, військових та фінансових справах¹. Але історичні факти засвідчують, що таке становище регіону на початку ХVІІІ ст. почало змінюватися не на користь українському народові. Як вважає О.Субтельний, "основним питанням політичного життя України ХVІІІ ст. стає тривала і затьята боротьба імперського централізму Росії з українським прагненням до автономії"².

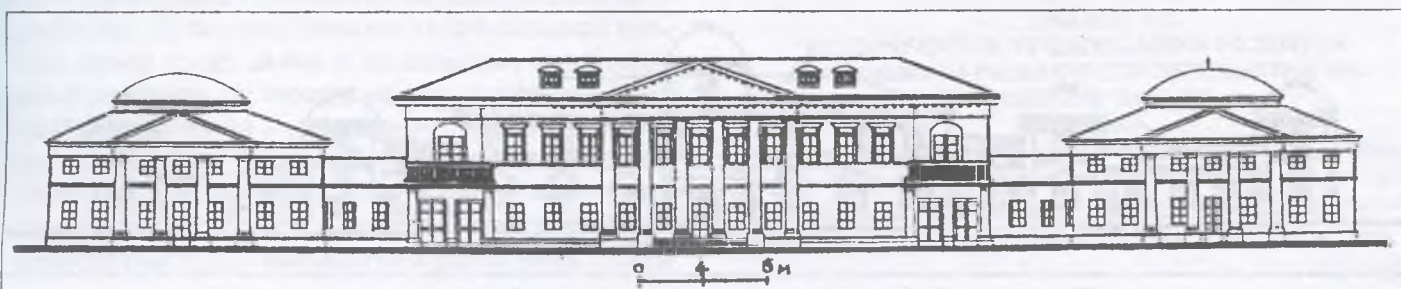
Російська централізована політика на Лівобережній Україні ставила за мету цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд, максимально використовувати господарські та людські ресурси, підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру. Особливо змінилося відношення царя до України після Полтавської битви, що стала підсумком гетьманування І.Мазепи. Наслідком чого став терор російського уряду проти Гетьманщини, що продовжувався майже до кінця ХVІІІ ст., лише періодами послаблюючись. "Всі засоби терору, психічного і фізичного: пропаганду, обіцянки, погрози, цивільні церемонії і церковні обряди, зневагу і знущання, кари й найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь — все кинула Москва в 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності", — такими словами характеризує О.Оглоблін стан Лівобережної України у кінці 1708 року³. Разом із тим цілий дощ милостей і нагород⁴ посипався на тих, хто перейшов на бік російського уряду. Ті представники козацької старшини, що відразу проявили лояльність та засвідчили свою вірність царю (генеральний хорунжий Сулима, миргородський полковник Д.Апостол, прилуцький полковник Г.Галаган та ін.) щедро обдаровувалися чинами та царськими грамотами на земельні мастки (нерідко конфісковані у прихильників Мазепи). "Це довело до справжньої орґі доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві,

виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися, або зробити службову кар'єру"⁵. Це стосувалося не лише українців, а й московських генералів та міністрів (Меншіков, Головкін, Долгоруков, Шереметьєв та ін.), які поробилися українськими поміщиками, діставши як винагороду великі земельні наділи на її території. Призначаючи гетьманські пожалування та роздаючи українські землі, російський уряд тим самим наклав іго на старшину, яка вважала його солодким.

Петро І і послідовники його політики втручалися в українське правління, призначали в українську адміністрацію чужинців поза волею гетьмана. Ті, в свою чергу, не прив'язані старими традиціями та інтересами до українського державного устрою, чітко виконували вказівки царя, а не гетьмана, що зводилося до дискредитування українського державного устрою й провідної старшинської верстви в очах народу. Це при тому, що навіть до початку ХVІІ ст. Полтава була "единственным городом, где еще сохранилось право выбора старшины "вольными голосами", хотя... выборщики-полчане находились под большим влиянием небольшого кружка местных богачей, которые ими и руководили"⁶.

Наслідки такої політики досить відомі: зубожіння краю, перетворення його з багатою та родючою землею у висохлий та збіднілий. З часу правління московського уряду, який придбав до своїх рук право вибору полковників, старшинські посади не мають особливого значення у гетьманському управлінні, на відміну від полковників. Це призвело до того, що навіть влада гетьмана (в тому числі і старшинської верхівки) над полковниками в дійсності була не дуже великою. З іншого боку, рядове козацтво втратило всяке значення як в полковому правлінні, так і у військовому. Самоврядування, що було притаманне на початку в Гетьманській державі, залишилося лише в общинах козаків. З ХVІІІ ст. сотників та кандидатів на сотничество зазвичай призначали своєю владою полковники, призначені московським урядом (або сотенна старшина). Це призвело майже до повного знищення козацького самоврядування і панування старшинського, що "лежало в руках старшинских родов, которые под названием "товарищей бунчуковых", "значковых" и "значковых войсковых" составили наследственный привилегированный класс — "шляхетство", как оно себя называло, и все гетманское управление ХVІІІ ст. имеет характер аристократический, панский (старшинский)"⁷. Старшина, відокремлена від управління країною та взагалі від будь-якої політичної діяльності, виконуючи всілякі капризи великоруських правителів та одержуючи від них "милість", з великою енергією займалася привласненням земель, закріпаченням козаків та посполитих. При чому вільні, не зайняті землі старшина привласнювала собі без усяких формальностей. До середини ХVІІІ ст. великі земельні власники, зміцнивши своє політико-економічне становище, скуповували та захоплювали землі селян, козаків і міщан (Кочубеї, Милорадовичі, Рєпніни та ін.).

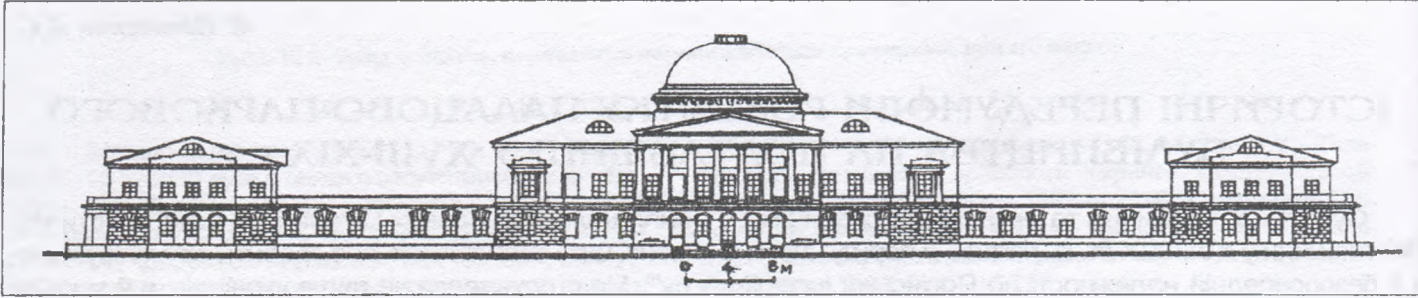
Такий вплив старшини розповсюджувався і на міське управління, яке цілком було залежне від неї. Малі міські общини,

Палац садиби Кочубея у Диканьці. Реконструкція Т.Щербіної під керівництвом автора.

Палац садиби Галагана у Сокиринцях. Кресленник автора.

"ратушні", були підпорядковані безпосередньо полковій та навіть сотенній адміністрації (Лубни і Прилуки)⁹. Що стосується великих "магістратських", що мали повне магістратське управління, згідно із німецьким правом (Полтава та Переяслав¹⁰), то вони вважалися незалежними не тільки від полковника, а навіть у деяких справах і від гетьмана. Але у названий період ними теж розпоряджаються полковники на свій розсуд. Духовенство, яке підпорядковувалося через своїх владик безпосередньо синоду, на той час теж перебувало у залежності від старшини, не кажучи вже про рядових козаків та посполитих.

При гетьмануванні останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського влада старшини перейшла усі межі та ще більше утвердила старшинський характер управління краю. Завдяки старшині суспільно-політичний устрій Гетьманщини був побудований на ганських засадах, все більше розвиваючи принципи старшинських прав та остаточно зруйновуючи залишки старого демократичного устрою. Навіть судова реформа, що була проведена в останні роки правління Розумовського знову ж таки характеризувала загальний напрям старшинських намагань. Приймаючи за існуюче право Литовський статут, старшина проводила в життя принцип шляхетських привілеїв, розглядаючи себе як "малоросійське шляхетство" і претендуючи на такі ж права у Лівобережній Україні, як і польська шляхта. Навіть після ліквідації гетьманства багато з цього збереглося і мало силу в Полтавській губернії, як місцеве право. Поняття про шляхетські права старшин над посполитими "сильнейшим образом повлияли на весь общественный уклад Гетьманщини"¹¹.

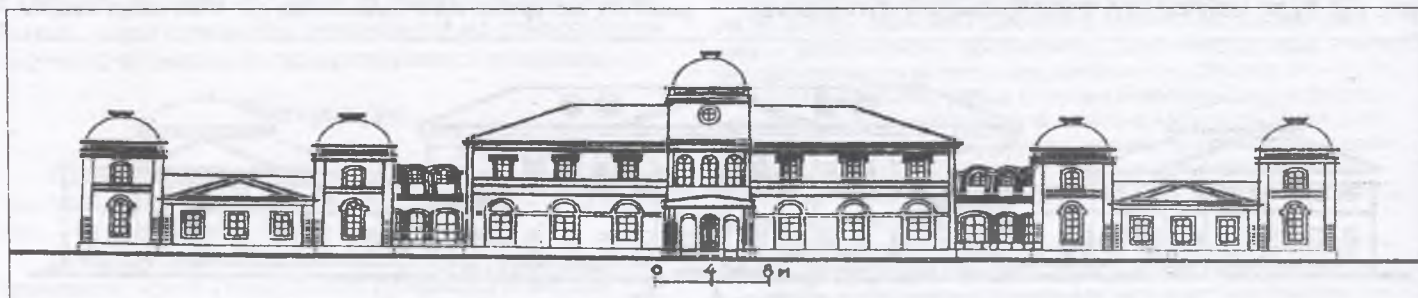
У середині XVIII ст. верхівку Гетьманщини складало близько 2100 знатних чоловіків¹² із понад 1 млн. загальної чисельності чоловічого населення. Гонитва малоросійської старшини за "привилегированным социальным положением" — "благородным" російським дворянством — була той чечевичной похлебкой, ценою котрою в последнюю минуту продан был ею старий уклад української життя¹³. За півстоліття (1734-1785) український народ остаточно розшарувався на різні верстви. Петербургом це всіляко підтримувалося, там, навпаки, намагалися ще дужче розпалювати апетити старшини, розуміючи, що "царство, разделшееся на ся не устоит"¹⁴. Там використовували всі зручні моменти щодо проведення заходів, необхідних для "обрусіння" краю. Права шляхетства та козацтва були затверджені ще при

переході Малоросії у Російське підданство. Правління Катерини II остаточно оформило юридично кріпосне право і на цій території урівняло українську козацьку старшину у правах з російським дворянством. Малоросійська Колегія на чолі з Петром Рум'янцевим (Задунайським) своєю ревізією (Генеральний опис Малоросії) не порушувала прав шляхетства на землеволодіння, а навіть "санкционировала их фактическую власть над посполитыми"¹⁵.

З часом заснування в Малоросії намісництва, військові старшини, що на той час складали вищу верству населення, після зрівняння їх у правах та посадах із російським дворянством, склали дворянську верству на загальних державних установах¹⁶. А зі створенням Полтавської губернії було запроваджено і загальноімперські установи та порядки.

Вже на кінець XVIII ст. українці займали ряд найвищих посад у Російській імперії. Для цього вони швидко оволодівали імперською культурою, задля чого багато з них відмовлялися від свого барвистого козацького вбрання й переходили на європейський стиль, починаючи розмовляти російською чи французькою мовою¹⁷. Елітний склад населення Полтавщини був серед числа найвищих урядовців: Милорадовичі, Кочубеї, Капністи, Троцькі та ін., які у 70-80-х рр. XVIII ст. давали імперії канцлерів та міністрів, допомагали багатьом землякам отримувати призначення на впливові посади у Санкт-Петербурзі. Багато представників колишньої української старшини "купилися" на могутність і велич імперії, на можливості блискучої кар'єри, на особисту належність до дворянської верстви. Для них батьківщина стала частиною імперського цілого, а український народ — "плем'ям" російського народу¹⁸. Типовими для характеристики малоросійської ментальності є слова Віктора Кочубея — українця, який належав до найближчого оточення імператора: "Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дрібязковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (Малоросійських, — авт.) з точки зору спільних інтересів нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують"¹⁹.

Не випадково розвиток перших палацово-садибних комплексів відбувався на основі гетьманських резиденцій (Хомутець — Д.Апостола, Згурівка — К.Розумовського, Березова Рудка — Скоропадського та ін.), маєтків козацької старшини (Сокиринці, Деярі — Галагана та ін.). Але характерні у минулому

Палац садиби Муравйова-Апостола у Хомутці. Кресленник автора.

будинки козацької старшини в стилі українського барокко (будинок Кочубея у Батурині, кам'яниця Галагана в Прилуках), що пізніше одержав назву "козацького барокко", починають витіснятися. Адже займаючи важливі пости в російському уряді та отримуючи великі земельні наділи, українська знать намагалася облаштувати їх згідно свого "елітного" становища та імперських смаків, які щойно почали поширюватися із Заходу до Санкт-Петербургу і Москви. Проводячи більшу частину свого життя в Росії, в розкішних палацах, поглинаючи нові культурні та політичні тенденції, вони намагалися все це запроваджувати у своїх маєтках: Диканька Кочубеїв, Хомутець Муравйових-Апостолів, Сокиринці Галагана та ін. Крім того, їх службове становище давало змогу широкого вибору архітекторів та садівників, і не лише з Росії, а й з-за кордону. Це сприяло як запозиченню культурно-етичних норм, так і засад архітектурних формотворень палацово-паркових ансамблів. Як наслідок цього, з'являються класицистичні ансамблі в садибах у Диканьці, Яготині, Сокиринцях тощо, барочно-класицистичний у Хомутці, з елементами романтизму — в Кишинях.

Розвитку капіталізму на Полтавщині сприяли пореформенні процеси другої половини XIX ст., особливо реформа 1861 р., що була проведена з максимальними вигодами для поміщиків. Звільнення селян зумовило процес "розселення", який докорінно руйнував старе патріархальне селянство і від появи нових прошарків населення — сільської буржуазії і сільського пролетаріату²⁰.

Селянське господарство не завжди давало стабільні доходи, тому великі землевласники намагалися отримати прибутки з фабрик. Пізніше до промисловості почали проникати капіталісти-купці, спочатку здебільшого росіяни, а потім і українці. Як результат цих процесів відбувається збільшення господарської зони в значних маєтках, що пізніше призводить до локалізації наявних уже господарсько-виробничих зон не лише на території маєтку, а й взагалі — на території населеного пункту (Диканька). Не випадково більшість із маєтків були зразковими в господарському та економічному плані (Диканька, Яготин, Круглик).

Таким чином, державна належність Російській імперії та зміни у суспільно-політичному житті краю, що виникли внаслідок цього, призвели до втрати автономії, повної "русифікації" краю, світоглядної переорієнтації верхівки суспільства на користь російському урядові. Це сприяло запозиченню імперської культури, смаків тощо. Зміни в соціальному житті населення призвели до виходу на передній план нової верстви населення — старшини (дворянства), концентрації влади в її руках, збагаченню та сваволі, що сприяло виснаженню збіднілої частини населення і підвищенню політичного та економічного становища еліти суспільства — великих землевласників. Покра-

щення соціально-економічної ситуації в краї сприяло виходу на перший план купців-капіталістів (що призвело до підвищення ролі міст і містечок), фінансового та майнового збагачення провідної верстви населення — поміщиків, капіталістів. Свавільне захоплення полтавських земель (слабко колонізованих станом на кінець XVII ст., у порівнянні з іншими губерніями) старшинською верствою, пожалування великих латифундій царським урядом дворянським родам тощо, викликали появу нових маєтностей зі значними палацовими будівлями. Світоглядна переорієнтація їх господарів сприяла як запозиченню культурно-етичних норм, так і засад архітектурних формотворень їх "дворянських гнізд" — палацово-паркових ансамблів.

Література

1. Полтавщина: Енциклоп. довідник / За ред. Кудрицького А.В. — Київ: УЕ, 1992. — С.463.
2. Субтельний О. Історія України. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Київ: Либідь, 1993. — С.202.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — Київ: Либідь, 1995. — Т.2: Від середини 17 ст. до 1923 р. — С.71.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2-х т. — Київ: Глобус, 1991. — Т.2: Від половини 17 ст. — С.165.
5. Там само. — С.152.
6. Там само. — С.165.
7. Модзалевский В. Полтавская интрига 1814 года // КС. — К., 1905. — Т.ХСІ. — №№ 11-12. — С.174-175.
8. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. — Киев: МПП "Левада", 1977. — С.427.
9. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: В 3-х ч. — Полтава: Тип. губ. правл., 1849. — Ч.2. — С.30.
10. Там само.
11. Грушевський М.С. Вказ. праця. — С.429.
12. Дорошенко Д.І. Вказ. праця.
13. Вл. П-ко. Конец старой Малороссии (1733-1788 годы в истории Левобережной Украины) // КС. — К., 1905. — Т.ХСІ. — Ноябрь-декабрь. — С.347.
14. Там само. — С.348.
15. Багалей Д. Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр. П.А.Румянцева-Задунайского // КС. — К., 1883. — Т.VII. — Ноябрь. — С.431.
16. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — С.149-150.
17. Субтельний О. Вказ. праця. — С.233.
18. Там само. — С.262.
19. Там само.
20. Полтавщина: Енциклоп. довідник. — С.15.

Шевченко Л.С.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ДВОРЦОВО-ПАРКОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА ПОЛТАВЩИНЕ В XVIII-XIX ст.

Резюме

В работе рассмотрены исторические условия на Полтавщине XVIII-XIX вв. в контексте выявления политических, социальных, общественных и экономических предпосылок для возникновения и развития дворцово-парковых ансамблей на этой территории.

15.01.2001.

МЕЦЕНАТИ І КОЛЕКЦІОНЕРИ В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГЛУХІВСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА

(До 100-річчя Глухівського краєзнавчого музею)

У другій половині XIX ст. широкої популярності набуває колекціонування предметів старовини, картин, стародруків та старовинних рукописів, предметів мистецтва. Пристрасними збирачами і справжніми колекціонерами були вихідці з Глухова, меценати Терещенки. Завдяки їм Київ тепер має багатющі зібрання чотирьох державних музеїв — Т.Г.Шевченка, Національного художнього, Російського мистецтва, Західного і східного мистецтва. А починали формуватися колекції братів Терещенків ще в Глухові. Це вже потім, при від'їзді до Києва, зібрання їх розростаються, влаштовуються виставки. Так, у 1877 р. Микола Артемович вперше надав декілька картин зі свого зібрання на виставку, що проходила в Києві у залі Дворянського зібрання. Виставка була влаштована з метою фінансової підтримки рисувальної школи М.І.Мурашка. В цій виставці також взяли участь відомі в Києві збирачі живопису та старожитностей В.В.Тарновський, А.В.Гудим-Левкович, М.М.Юзефович.¹

20 вересня 1902 р. в Глухові на земських зборах були розглянуті пропозиції вдови голови Ніжинського окружного суду Н.А.Шугурової про передачу місту бібліотеки та колекції гравюр і давніх документів. Також до розгляду внесено пропозицію міського голови В.Амосова про заснування земством "зібрання предметів місцевої старовини". В колекції нараховувалося 114 фотографій (фотопортрети, етюди, знімки архітектурних пам'яток, тощо), 53 гравюри і фототипії, 1348 книг, з них 932 книги з історії України². До зібрання створеного музею ввійшло 88 предметів археології з розкопок Воргольського городища (зараз Кролевецький район Сумської обл.). Також було отримано ряд експонатів з приватних колекцій меценатів Глухівського повіту. Від Чернігівської губернської архівної комісії передані старовинні документи, портрети державних діячів, в їх числі — портрет гетьмана Скоропадського, а ще — старовинні предмети релігійного культу, книги³. Жителями Глухова та Глухівського повіту до збірки передані колекції монет, медалей, кістки викопних тварин, вироби з кристалю, фаянсу та порцеляни, старовинна зброя, предмети старого домашнього вжитку.

Зібрання предметів місцевої старовини Глухівського земства повинно було знаходитися при Глухівській земській управі та бути в її відомі. Розміщенням експонатів, оглядом їх публікою відала земська управа з тою лише умовою, що видача документів та предметів на руки ні під яким виглядом не допускалася.

До 1917 р. музей значно розрісся за рахунок надходжень від місцевих жителів. З 1917 по 1920 рр. частина експонатів була розкрадена. З 1920 р. почалося систематичне збирання культурних цінностей. Так у 1920 р. з маєтку Кочубеїв в с.Ярославці Глухівського повіту надійшли залишки Кочубеївського музею, предмети домашнього вжитку: меблі, мармур, художня бронза, порцелянові вироби відомих зарубіжних та вітчизняних заводів. З с.Волокитине Глухівського повіту (сучасний Путивльський район Сумської обл.) у 1922 р. вчителем В.І.Риженком був перевезений музей порцелянових виробів заводу А.Міклашевського. Населення села було проти цього і погрожувало відбити музей, тому для охорони було надано 45 курсантів військової школи і кулемет.

До 1928 р. в музеї нараховувалося 4600 експонатів. Найбільш цінні з них — твори живопису та графіки російських і зарубіжних майстрів, таких як К.Брюллов, А.Бенуа, Г.Нарбут, Феррарі, Премацці та ін., кахлі Абрамцевської майстерні, колекція візантійських, іудейських, давньогрецьких та російських монет XVI-XX ст., предмети козацького побуту.⁴

Що стосується керівників музею, то на початку його існування окремого завідувача не було. Огляд предметів старовини та мистецтва проводився завідуючим земської бібліотекою.

В 1920 р. експонати знаходилися під охороною вчителя Іваницького, восени 1920 р. передані були І.А.Часовникову, теж вчителю. Взимку 1920 р. Часовникова замінив учитель Конопля, який працював до 1923 р.

З червня 1923 по 10 квітня 1925 рр. завідуючим музеєм був А.В.Малинашевський — учитель з вищою освітою.

З 10 квітня 1925 по 20 жовтня 1926 рр. завідував музеєм В.А.Кальченко — вчитель з вищою освітою. Він поклав початок науково-дослідним роботам музею: провів огляд городищ і курганів, що знаходилися поблизу Глухова, пошуки старих валів, брам Глухівської фортеці, місцезнаходження Малоросійської колеґії, палаців гетьманів, монастиря в Глухові.

З 20 жовтня 1926 по 5 травня 1933 рр. завідуючим був Я.Н.Морачевський. У 1928 р. з його ініціативи організована Глухівським та Конотопським музеями, під керівництвом антропологічного кабінету ВУАН, експедиція по р.Сейм, яка обслідувала ділянку у межах Глухівської округи і, частково, працювала на Конотопщині.

У 1929 р. Я.Н.Морачевським знову організована експедиція. Мета її — обслідування річок Клевені, Есмани, Івоту.

У 1930 р. експедиція працювала по р.Ревень та Снов, у межах Семенівського району, де проводилося обслідування дюн.

У 1931 р. Я.Н.Морачевський організував обслідування стоянок кам'яного віку в околицях Глухова та найближчих сіл. У тому ж році, спільно із краєзнавчим осередком, працювала експедиція по р.Есмани з метою обстеження річки на предмет відновлення риболовлі. Ним же обстежені села з економічного, соціологічного та етнографічного боку. Зібрано та оброблено матеріали про виробництва — деревообробне, мотузкове, гончарне.

Серед архівних матеріалів збереглося 4 щоденника експедицій Я.Н.Морачевського 1928-1931 рр., плани, малюнки, акварелі, мапи.

Під час Другої світової війни, в період окупації музей частково припинив роботу — частина експонатів була захована, інші ж — виставлені для огляду.⁵

При звільненні Глухова німецькі війська лишили всі експонати в музеї. Вивезено було тільки триметрову бронзову статую генерал-губернатора Малоросії Румянцева-Задунайського. До речі, голова пам'ятника була викрадена місцевими хлопчачками, які після звільнення міста пронесли її до музею.

Директором музею, що відкрився за адресою: вул. Держинського, 20, стала К.М.Костелова — в недалекому минулому боєць Глухівського партизанського загону. До війни вона була директором Глухівського історичного архіву. Новий директор часто конфліктувала з-приводу музею із завідувачим районним відділом культури. На початку 1954 р. склалися напружені обставини з дитячими садками у місті. Не вистачало приміщень. Місцеві органи влади вирішують закрити музей і віддати його приміщення під дитячий садок, мотивуючи своє рішення тим, що в музеї дуже мало експонатів. Отже, музей було зачинено, а 22 червня 1954 р. перші експонати ліквідованого Глухівського музею були перевезені до м.Суми⁶.

Так, створений завдяки величезній праці та ентузіазму багатьох наших відомих і невідомих земляків Глухівський краєзнавчий музей, що пережив кілька воєн, голодомор, інші катаклізми, і залишався одним із найкращих місцевих музейних осередків в Україні, в одну мить було знищено й розпорошено по різних музеях країни. Зроблено це було таким чином, що навіть у наш час стало майже неможливим прослідкувати шляхи, якими глухівські експонати роз'їхались в різні боки.

В 1973 р. у Глухові був створений музей на громадських засадах⁷, але багаторічні поневіряння по всьому місту (за час функціонування він змі-

нив кілька адрес) наклали свій відбиток на відношення до нього місцевої влади. Особливо позначилося це на збереженості експонатів. Дві останні адреси, за якими знаходився музей (точніше — його фонди), взагалі не відповідали ніяким нормам музейного приміщення. Внаслідок цього багато експонатів постраждало від надмірної вологи (особливо книги), від частих перевезень. Нарешті, у 2001 р. музей отримав нове приміщення, яке, як ніяке інше, відповідає статусу музею. Це споруда Дворянського зібрання — пам'ятка архітектури та містобудування, зведена 1811 р. Кілька років будинок чекав справжніх реставраторів.

Державним історико-культурним заповідником у місті Глухові в найкоротший строк були проведені реставраційні роботи і наприкінці 2001 р. співробітники музею отримали чудовий новорічний подарунок — 18 грудня була здана в експлуатацію будівля, в якій тепер буде розміщуватися Глухівський краєзнавчий музей. Глухівчани ще не втратили надії, що до цього чудового палацу ще повернуться експонати, колись вивезені із Глухова.

Література

1. Ковалинський В.В. Меценаты Киева. — К.: Книі, 1998. — С.254-255.
2. Буряк О. Документальна спадщина Глухівщини // Народна трибуна. — м.Глухів. — 1988. — 1 черв.
3. Белашов В.І. Глухів — столиця Гетьманської і Лівобережної України. — Глухів, 1996. — С.106-107
4. Гольдербигер Н.Л. Из истории Глуховского краеведческого музея (1902-1941) // М-ли наук. конф. "Північне Лівобережжя та його культура XVIII - початку XX ст." — Суми, 1991. — С.84.
5. Радченко. История Глуховского краеведческого музея. 1902-1948; Археологические памятники Глуховщины. — Рукопис, 1948 // Глух. КМ. — Арк.1-4.
6. Павленко М. Був у Глухові музей // Народна трибуна. — м.Глухів. — 1992. — 30 вересня. — № 60.
7. Пнекуп А.И. К истории Глуховского историко-краеведческого музея // ТДС первой Сумской обл. научн. историко-краеведческой конф. 5-6 апреля 1990 г. — Сумы, 1990. — С.136

Коваленко Ю.А.

МЕЦЕНАТЫ И КОЛЛЕКЦИОНЕРЫ В ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ГЛУХОВСКИХ МУЗЕЕВ (к 100-летию Глуховского краеведческого музея) Резюме

Работа посвящена вековой истории создания, развития, уничтожения и воссоздания вновь историко-краеведческого музея в г.Глухов Сумской области. Освещается состав коллекций, деятельность Я.Н.Морачевского — заведующего музеем во второй четверти XX в., приводятся факты из новейшей истории музея в бывшей столице Гетьманской Украины.

26.05.2002.

КЕЛЕПИ У ЗБІРКАХ МУЗЕЇВ ПОЛТАВЩИНИ

У збірках музеїв Полтавщини міститься значні колекції предметів озброєння, які хронологічно можна віднести до періоду пізнього українського середньовіччя. Характерним видом козацького комплексу озброєння був келеп. Цей вид наступальної зброї набув поширення у XVI - XVII ст. і міг використовуватися як засіб боротьби кінного воїна з пішим, так і піхотою. Келеп — зразок комбінованої зброї, що поєднував у два інструменти — молоток та клювець, який у Д.І. Яворницького має назву "носок"¹¹. Ця комбінація та наявність довгого руків'я довжиною близько 0,7 м, дозволяла влaskнику надавала можливість завдавати як колючо-проникаючі так і дроблячі удари, успішно застосовуючи як проти незахищених обладунком, так і проти важкоозброєних воїнів. З метою кращого утримування зброї, до руків'я кріпилася ремінна петля, яка одягалася на руку². В середовищі польської шляхти бойові келепи набули значної популярності і в мирний час, виконуючи іноді функції аргументу у вирішенні приватних конфліктів³. До речі, келепом було поранено в 1620 р. польського короля Сигізмунда III шляхтичем Пекарським⁴. Відомі келепи були й у Московському царстві⁵.

Музеї Полтавщини мають у збірках досить репрезентативну добірку келепів. Деякі із них і стали темою для цієї публікації⁶.

Серед експонатів Народного музею м.Зінькова помітне місце займає багато орнаментований *бронзовий келеп* (Інв. № 258) (рис.1:1). Округлий провух розташований приблизно у центрі прову, що може пояснюватися втратою частини клювця, після чого обламаний край було знову пристосовано для подальшого використання. Провух келепа зміщений зверху та знизу двома парами вусів, верхній з яких повністю обламаний, а нижній зберігся добре. Провушна частина відділена від клювця та молотка трьома продовгуватими заглибинами, що утворюють поступові сходи, відокремлюючи бойові частини виробу. У верхній частині, з боку молотка, провух прикрашений двома парами невеликих, трикутного вигляду виїмок, аналогічні яким містяться й у нижній частині провуха, як з боку молотка, так і — клювця. Вуса прикрашено також трикутними виїмками, розміщеними по одній з кожного боку в середній частині, по дві — у нижній. Клювець, підпрямокутної у перетині форми, має невеликий нахил донизу і тупий, дещо звужений, кінець, на якому у центрі розташовано дві заглибини, з'єднані між собою. По краю клювця, внизу розміщено чотири підтрикутних насічки на однаковій відстані одна від одної; середина прикрашена двома округлими виїмками, з'єднаними між собою. По всій довжині клювця розміщено дві пари довгих заглибин — верхню та нижню. Молоток має Т-подібну форму, з шийкою, рівною від провуха до щитка, восьмикутної форми, із заглаженими кутами. Шийка, чотирикутна у перетині, має на кожному ребрі по три аналогічних виїмки — з боку провуха та щитка — трапецеоподібної форми, у вигляді зарубок, між ними — виїмка округлої форми. Келеп виготовлено з бронзи у техніці лиття. Він може бути прикладом парадної зброї, оскільки бойові аналоги, на думку деяких дослідників, виконувалися із заліза⁷. Шийка підпрямокутного у перетині обуха має дві значні, округлої форми виїмки. Плитка квадратна, дещо вигнута назовні. Довжина клювця — 3,8 см; діаметр провуха — 2,4 см; довжина обуха — 3,3 см.

Цікаву добірку келепів містять колекції Полтавського краєзнавчого музею. У його експозиції знаходиться *залізний келеп*, знайдений 1875 р. Ф.І.Камінським в околицях м.Лубен і переданий до колекції К.М.Скаржинської⁸. Його фотографічне зображення подане у монографії О.Б.Супрунєнка, присвяченій музейній діяльності К.М.Скаржинської⁹.

Келеп, має округлий провух, зміщений двома парами вусів, пізніше втрачених (рис.1:2). Провушна частина зміщена до обуха,

чітко відділена від нього та клювця. З кожного боку провух прикрашений чотирма парами вертикальних гравійованих (?) ліній: у місцях переходу до клювця та обуха, у центрі. У верхній частині келепа, на місці переходу до клювця, міститься ще одна така риска. Виріб має клювець восьмикутної в перетині форми, з ледь помітними гранями. Молоток, Т-подібної форми, з шийкою, що розширюється до чотирикутної плити із заглаженими кутами. Від провуха до середини шийки келепа має на кожному ребрі чотири значні, округлої форми, виїмки. Крім того, вона прикрашена двома прокресленими лініями зверху та по одній з обох боків. Довжина клювця — 12,5 см; діаметр провуха — 2,4 см; довжина обуха — 4,4 см.

В експозиції цього жм узето представлений *залізний келеп* (рис.1:3) з дерев'яною ручкою (Інв. № 36.223). Округлий провух, зміщений до обуха, має два вертикальні валики, розташовані у центральній частині і прикрашені навскісними канавками. Масивний клювець, ромбічної у перетині форми, дещо запнутий на кінці внаслідок механічного пошкодження, має плавний перехід до провушної частини. Чотирикутний молоток — випуклий. Шийка дещо звужена до провуха. З метою кращого утримування келепа на дерев'яному руків'ї в нижній частині, між клювцем та провухом, розташовувався невеликий упор. Експонат має дерев'яну ручку, виготовлену з листяних порід дерева, довжиною 71 см, діаметром 2,83x2,10 см. У нижній частині просвердлено круглий отвір, розташований за 7,5 см від краю, діаметром 0,35 см. Імовірно, він слугував для кріплення темляка. Аналогію келепу є зразок зброї, знайдений у Маріуполі в 1925 р. під час розкопок¹⁰. Довжина клювця — 9,5 см; діаметр провуха — 2,6-2,7 см; довжина обуха — 2,5 см.

Келеп залізний (Інв. № 36.668) з округлим провухом, сильно нахиленим донизу клювцем, ромбічної у перетині форми, та обухом, що має чітке відділення робочої випуклої частини, виконаної у формі восьмикутника (рис.1:4). Провух, зміщений до обушної частини, має слабо виражені бокові ребра. На центральній частині розташовується тавро у вигляді ромбу. На межі провушної та обушної частин, зверху і знизу, розміщено по дві підтрикутні виїмки. Обушна частина, як й у попереднього зразка, має чотири ребра по шийці. Довжина клювця — 10,5 см; діаметр провуха — 2,4 — 2,5 см; довжина обуха — 4,3 см.

Келеп залізний (Інв. № 36.1025) з округлим провухом, значно нахиленим донизу клювцем, ромбічної у перетині форми, та шийкою, яка поступово розширюється до робочої частини восьмикутної у перетині форми. Зберігається у фондах музею (рис.1:5). Провух дещо зміщений в бік молотка і має тавро у вигляді погано збереженої, пошкодженої корозією, фігури, ромбічного вигляду, з випнутими назовні сторонами; верхня частина не збереглася. Між клювцем і провухом зверху розміщено невелику западинку. Верхні ребра клювця мають увігнуту форму. Шийка обуха прикрашена чотирма ребрами. Довжина клювця — 8,5 см; діаметр провуха — 2,4-2,5 см; довжина обуха — 4,3 см.

Двом описаним вище зразкам озброєння аналогічний ще один *залізний келеп* (Інв. № 36.2307) (Рис.1:6). Характерним для нього є округлий провух, сильний нахил ромбічного в перетині клювця, восьмикутна у перетині шийка та восьмикутна, дуже опукла робоча частина обуха. Зміщений до шийки провух має по дві пари насічок підтрикутної форми (зверху та знизу від обушної частини) і двобічні ромбоподібні тавра. Порівняно з іншими аналогічними келепами, цей екземпляр має більш стрункі пропорції. Довжина клювця — 10,0 см; діаметр провуха — 2,6-2,7 см; довжина обуха — 4,3 см.

На жаль, останні чотири келепи депаспортизовані у збірці музею під час Другої світової війни і точне їх походження на сьогодні поки що залишається невідомим.

Серед келепів, що публікуються, можна виділити два типи, котрі чітко відрізняються один від одного конструктивними особливостями. Тип і представлений келепами із Зінькова і Лубен, характеризується чітким відокремленням провушної частини від клювця та молотка, шийки обуха від плитки, наявністю зміцнюючих вусів та поступовим нахилом клювця. Келепи цього типу були знайдені і під Берестечком¹¹.

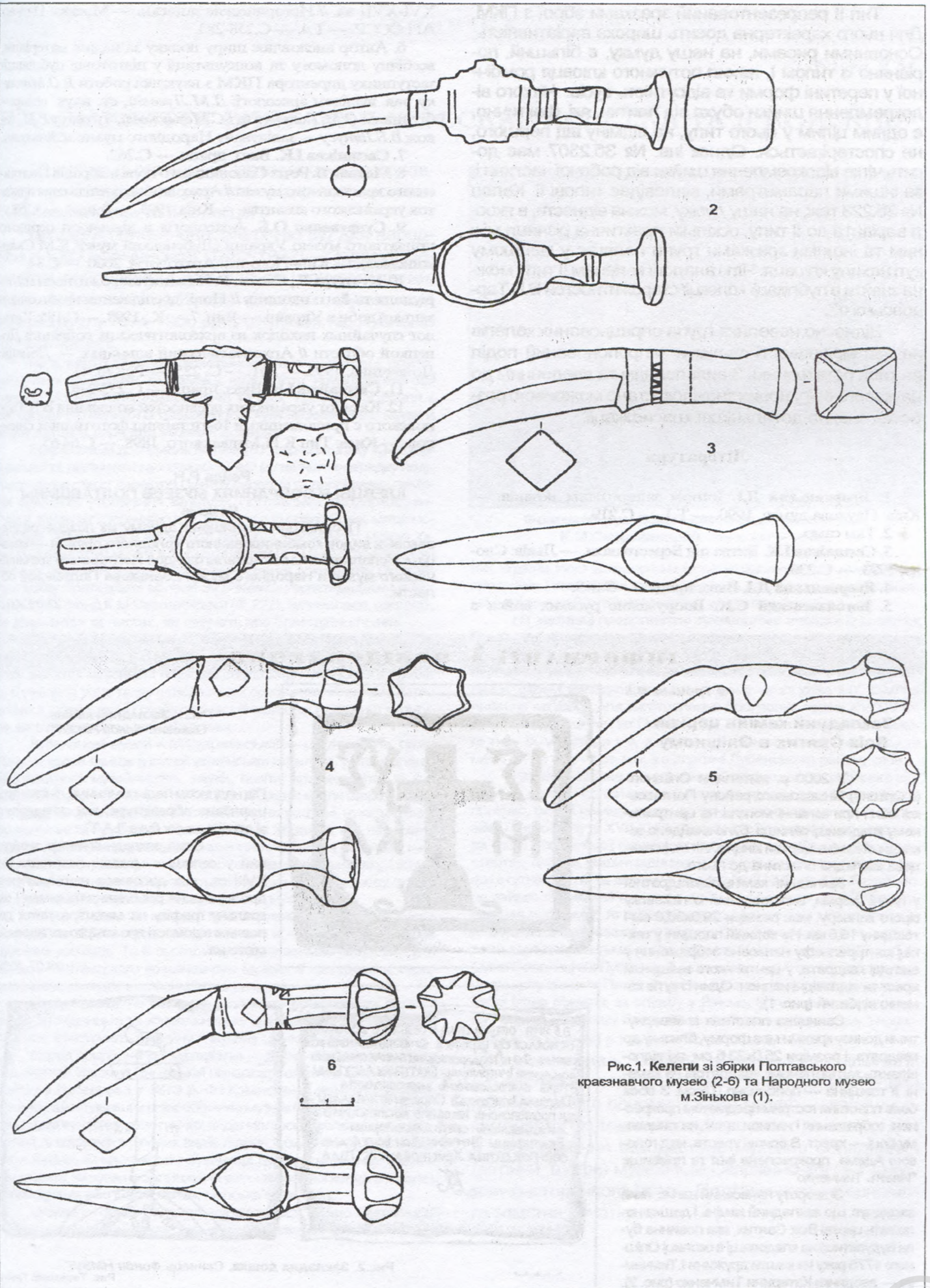

Рис.1. Келепи зі збірки Полтавського краєзнавчого музею (2-6) та Народного музею м.Зінькова (1).

Тип II репрезентований зразками зброї з ПКМ. Для нього характерна досить широка варіативність. Основними рисами, на нашу думку, є більший, порівняно із типом I, нахил потужного клювця ромбічної у перетині форми та відсутність вусів. Чіткого відокремлення шийки обуха від плитки, які, фактично, є одним цілим у цього типу, на відміну від першого, не спостерігається. Однак інв. № 36.2307 має досить чітке відокремлення шийки від робочої частини і, за іншими параметрами, відповідає типові II. Келеп № 36.223 теж, на нашу думку, можна віднести, в якості варіанта до II типу, оскільки практична різниця між ним та іншими зразками групи полягає у меншому куті нахилу клювця. Чіткі аналогі келепам II типу можна знайти в публікації колекції старожитностей В.В.Тарновського¹².

Відносно невелика група опрацьованих келепів не дає можливості вважати запропонований поділ на типи остаточним. З виявленням та введенням до наукового обігу нових знахідок, стане можливою розробка значно детальнішої класифікації.

Література

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Київ: Наукова думка, 1990. — Т.1. — С.219.
2. Там само.
3. Свєспніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.236.
4. Яворницький Д.І. Вказ. праця. — С.219.
5. Боговяленський С.К. Вооружение русских войск в

XVI-XVII вв. // Исторические записки. — Москва: Изд-во АН СССР. — Т.4. — С.258-283.

6. Автор висловлює щирю подяку за надані матеріали, всебічну допомогу та консультації у підготовці публікації заступнику директора ПКМ з наукової роботи В.О.Мокляку, зав. відділом археології Л.М.Луговій, ст. наук. співробітникам О.М.Ткаченко та І.С.Мельниковій, Луговому Р.М. також В.Б.Литусу — завідувачу Народного музею м.Зінькова.

7. Свєспніков І.К. Вказ. праця. — С.262.

8. Мокляк В. Речі з Солюницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ, 1993. — Вип. 2. — С.58.

9. Супрущенко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.84.

10. Кучугура Л., Сасенко Р. Козацькі старожитності м.Маріуполя та його околиць // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 7. — К., 1998. — С.185; Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк: Донеччина, 1993. — №1. — С. 225. — Рис.76: 4.

11. Свєспніков І.К. Вказ. праця. — С.233-236.

12. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского с приложениями 16-ти таблиц фототипичных снимков. — Киев: Тип К.Н.Милюевского, 1898. — С.64-65.

Рейда Р.Н.

КЛЕВЦЫ В СОБРАНИЯХ МУЗЕЕВ ПОЛТАВЩИНЫ Резюме

Публикация посвящена одному из позднесредневековых видов комбинированного холодного оружия — клевцам. Используются материалы фондов Полтавского краеведческого музея и Народного музея г.Зенькова Полтавской области.

27.05.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Троцька В.І.

Закладний камінь церкви Всіх Святих в Опішному

У 2000 р. жителями Опішного (с.Опішня) Зінківського району Полтавської обл., при копанні могили на центральному кладовищі селища, було знайдено закладний камінь церкви кінця XVIII ст. і свинцева закладна пластина до нього.

Закладний камінь підквадратної у плані форми, виготовлений із пісковика сірого кольору, має розміри 29,0х30,0 см і товщину 16,5 см. На верхній площині у техніці контррельєфу нанесене зображення у вигляді квадрата, у центрі якого вміщений хрест та відповідні написи. Один із кутів каменю відбитий (рис. 1).

Свинцева пластина із завернутими донизу краями має форму, близьку до квадрата, і розміри 25,0х23,5 см, які відповідають заглибленому квадратові на камені. Її товщина — приблизно 0,5 см. З обох боків пластини гострим предметом прокреслені зображення і написи, в т.ч. на лицевому боці — хрест. В основі хреста, над головою Адама, прокреслене ім'я та прізвище "Івань Тимченко".

Зі звороту нанесений напис, який засвідчує, що закладний камінь і дошка належать церкві Всіх Святих, яка повинна була будуватися на кладовищі в околиці Опішного 1775 року на кошти дружини І.Тимченка — дворянки Катерини Тимченко (рис. 2).

Рис. 1. Закладний камінь.
Пісковик. Фонди НМЗУГ.

Під надписом ледь помітними лініями прошкрябана аббревіатура, яка складається зі стилізованих букв "І А Т".

Отже, закладний камінь, знайдений у селищі є цікавою пам'яткою кін. XVIII ст., яка доповнює наші уявлення про тогочасне різьблення на камені і сакральну графіку на металі, а також доповнює відомості про історію колишнього містечка.

02.07.2002.

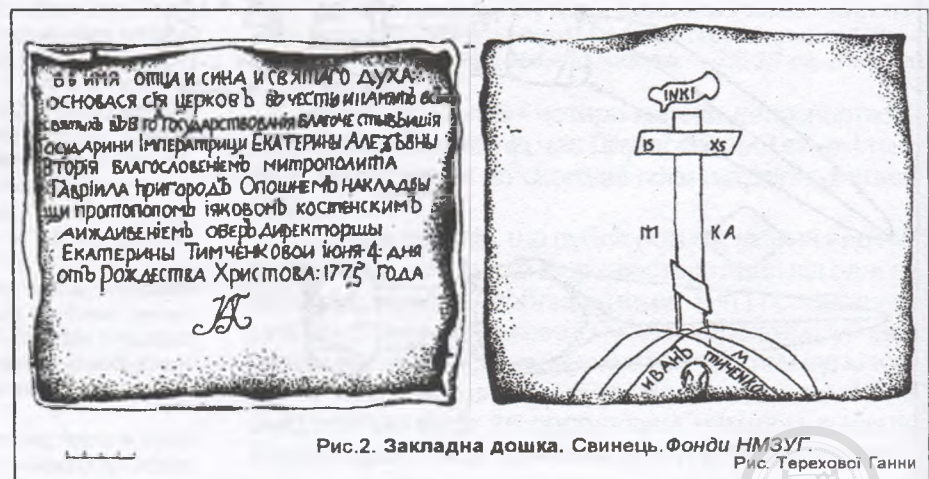

Рис. 2. Закладна дошка. Свинець. Фонди НМЗУГ.

Рис. Терехової Ганни

ПРО ВІДКРИТТЯ ВИСТАВКИ "К.М.СКАРЖИНСЬКА ТА ЇЇ КОЛЕКЦІЯ"

28 лютого цього року у Полтавському краєзнавчому музеї відбулося урочисте відкриття виставки "К.М.Скаржинська та її колекція".

Виставка присвячена 150-річчю від дня народження К.М.Скаржинської (1852-1932) — відомої меценатки, добродійниці, громадської і наукової діячки, засновниці першого на Україні приватного музею, який успішно діяв у 1874-1906 рр. у с.Круглик під Лубнами на Полтавщині.

На відкритті виставки були присутні вчені, науковці, освітяни, музейні працівники, краєзнавці, журналісти, представники обласних і міських телерадіокомпаній та інші. Урочисте зібрання з нагоди ювілею великої сподвижниці на ниві музейництва, науки й освіти відкрила директор музею *К.Б.Фесик*.

Результатами досліджень життєвого і творчого шляху К.М.Скаржинської та діяльності заснованого нею музейного осередку поділився з присутніми директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник, автор монографії "Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської)" *О.Б.Супруненко*. Начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області *З.П.Яненко*, характеризуючи наявний у збірці фонд К.М.Скаржинської (Ф.222), зупинилася, зокрема, на документах та листах, які свідчать про благодійні справи.

Заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації *О.В.Белько* у виступі наголосила на винятковому значенні музейної і наукової спадщини Лубенського музею та відзначила роль таких непересічних особистостей як К.М.Скаржинська у становленні і розбудові української національної культури, започаткуванні музейної справи.

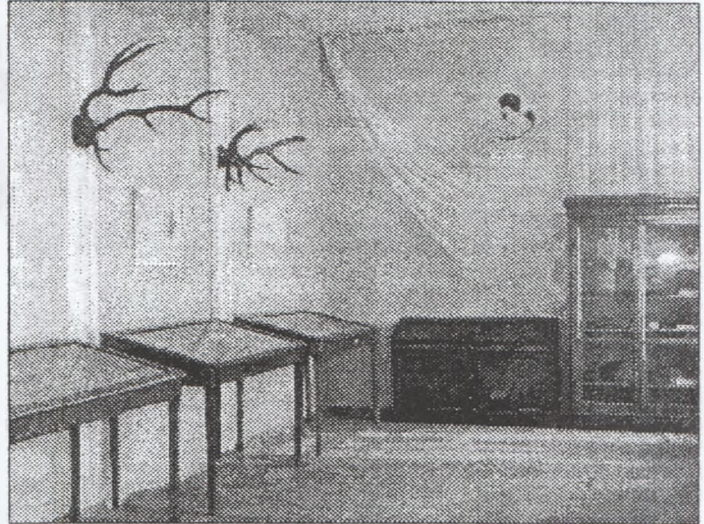
Лубенський музей К.М.Скаржинської — це унікальне, своєрідне і яскраве явище в історії української культури, у становленні національного музейництва, науки, освіти, краєзнавства та видавничої справи кін. XIX — поч. XX ст. Відкритий для широкого кола відвідувачів він мав значні історико-етнографічні, нумізматичні, археологічні та природничі колекції. Його зібрання, що нараховувало понад 20 тис. одиниць збереження та більше 4 тис. томів наукової бібліотеки, безкорисливо було передане власницею у 1906 р. в дар Полтавському губернському земству і склало основу сучасних колекцій Полтавського краєзнавчого музею.

На жаль, частина колекції К.М.Скаржинської була втрачена в роки Великої Вітчизняної війни, частина ж — передана до інших музейних закладів. Та й сьогодні ця збірка займає чільне місце в зібранні Полтавського краєзнавчого музею, її матеріали є окрасою майже кожного експозиційного розділу.

Представлені на виставці експонати розкривають багатогранну дослідницьку та збиральницьку діяльність музею К.М.Скаржинської, ілюструють музейну і наукову цінність його колекцій.

Серед природничих матеріалів — палеонтологічні знахідки та геологічні зразки з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, відкритої на Лубенщині у 1873 р. Ф.І.Камінським, який згодом став одним з найактивніших співробітників музею Скаржинської; колекція мушлів сучасних екзотичних видів моллюсків, колекція скам'янілостей та відбитків викопних видів тварин, придбана К.Скаржинською в Рейнській мінералогічній конторі доктора Ф.Кранца (Німеччина, Бонн), чарунки із залишками ентомологічної колекції, скелет мавпи-ігрунки або мармозетки, морська зірка тощо.

Одним із головних напрямків діяльності музею Скаржинської були археологічні дослідження на Полтавщині та в інших репо-

Фрагмент експозиції виставки, присвяченої К.М.Скаржинській. Фото М.Радченка.

нах України. Його археологічна колекція нараховувала понад 4 тис. предметів і вважалася сучасниками та дослідниками-археологами однією з найбагатших і вартих уваги та вивчення.

На виставці представлені археологічні знахідки із розкопок Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, курганів епохи бронзи та ранньозалізного часу в Посуллі, Середньому Подніпров'ї та на Сіверському Дінці, чорнолакова кераміка і прикраси з античної колекції, окремі випадкові знахідки, в тому числі унікальні: кам'яна ливарна матриця для виготовлення бронзових серпів XV-XIV ст. до н.е. з с.Березняки на Полтавщині, бронзова сокира кобанського типу IX-VIII ст. до н.е. з околиць Лубен, залізний сарматський меч I ст. до н.е. - II ст. н.е. з с.Клепачі Лубенського району та ін.

Не менш цікавими є експонати історико-етнографічного відділу, до якого входили колекції писанок, зразків одягу та вишивки, прикрас, речей поміщицького побуту, церковного начиння, зброї, військового побуту XVI-XVIII ст., творів образотворчого мистецтва тощо. На виставці експонуються зразки виробів народного мистецтва, плаhti, вишиті рушники, різнокольорові ткані пояси, штофи з гутного скла та вироби з металу XVI-XVIII ст. Особливе місце займають реліквії козацької доби — бронзова писарська чорнильниця-каламар та залізний келеп, знайдені на місці останнього бою селянсько-козацьких загонів Северина Наливайка з військами коронного гетьмана Станіслава Жолкевського 1596 р. біля Сухої Солониці під Лубнами. З унікальних — тут варто згадати дарчу грамоту Івана та Петра Олексійовичів, видану за поданням гетьмана Івана Мазепи, за службу у Війську Запорозькому хорунжому Лубенського полку Власу Сомашко на село Карпилівку з посолитими та млин на р.Удай, в Москві 30 квітня 1699 р.

Насамкінець, мабуть, доречно буде відмітити, що виставка частини цієї унікальної музейної збірки розмістилася в одному із залів музею — колишньому будинку Полтавського губернського земства, і для її експонування використане музейне обладнання (вітрини, шафи) музею К.М.Скаржинської та Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства початку XX ст.

01.03.2002.

© Сидоренко А.В., Супруненко А.Б.

НАКОНЕЧНИК КОПЬЯ РАННЕСРУБНОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ПИРЯТИНА

При земляных работах в карьере у г.Пирятин — райцентра Полтавской обл., на правом берегу р.Удай, в почвенном слое осенью 2001 г. был обнаружен окислившийся бронзовый предмет. Он менял несколько владельцев, прежде чем оказался в руках археологов. Один из горе-антикваров "придал" ему "товарный вид", уничтожив на войлочном кругу остатки патины и начистив металл до блеска. Приобретенный на лубенском вещевом рынке образец вооружения эпохи бронзы передан в качестве дара первым из авторов в фонды Полтавского центра археологии.

Находка — наконечник копья срубного времени — изделие мастера-бронзолитейщика начала позднего бронзового века. Подобные наконечники изредка встречаются в Днепровском Лесостепном Левобережье и свидетельствуют о вовлечении этого региона в процесс становления территории расселения раннесрубных племен в конце XVI в. до н.э.

Сменявшие предшествующее население культуры многовадиковой керамики, раннесрубные племена в ряде районов Лесостепи с оружием в руках расширяли пределы своей территории, сталкиваясь с соседями в ходе набегов. Для этого времени зафиксированы следы столкновений с поднепровскими носителями сабатиновской культуры, оказавшими сопротивление населению степных районов в районе Градижской и Кременчугской переправ. Свидетельством тому в предстегиях левого берега Днепра стали находки бронзовых массивных двулопастных сабатиновских наконечников стрел¹ — прототипов наступательного оружия начала более поздней — раннесрубной эпохи, а также пожары на сабатиновских поселениях, например, Чикаловке в правобережных окрестностях Кременчуга². Период экспансии "срубников" вскоре завершился становлением мирных отношений с соседями, что привело к их совместному проживанию на близлежащих территориях вдоль Днепра³.

Памятники срубного времени практически неизвестны за р.Посёл и только отдельные находки имеются для бассейна р.Сула⁴. Далее на север, на значительных степных пространствах лесостепи междуречья Сулы и Супоя, срубные памятники практически неизвестны.

Находка наконечника копья в районе Пирятина, в глубине Лесостепи, притом — не на поселениях и не вблизи курганов, может свидетельствовать, скорее всего, не о срубных импортах в среду более северных аборигенов, а о первичной экспансии пришельцев на северо-запад, в направлении известного издавна походам ряда кочевых народов степного "коридора" вдоль левого берега Днепра, тянувшегося от устья Орели и Ворсклы до района современного Киева. Именно в этом направлении и происходило эпизодическое продвижение первых срубных переселенцев в глубину Днепровского Лесо-

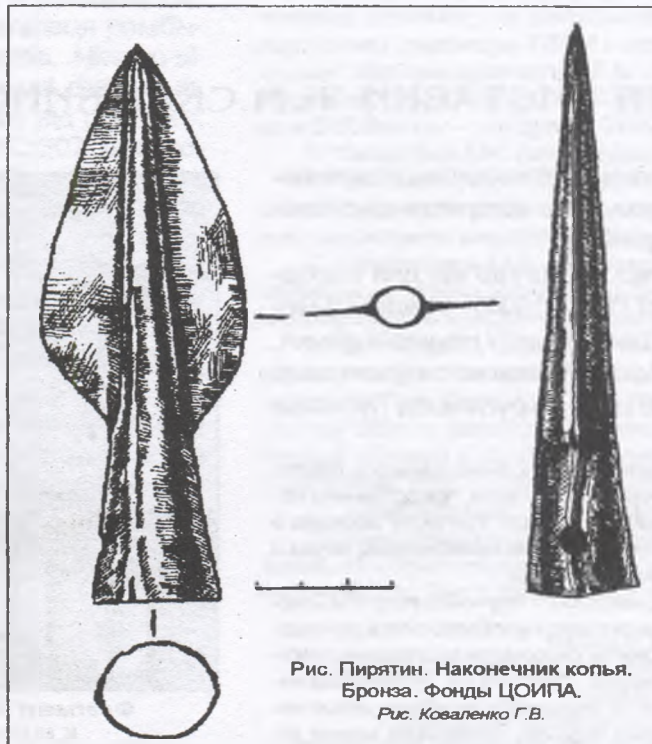

Рис. Пирятин. Наконечник копья. Бронза. Фонды ЦОИПА.
Рис. Коваленко Г.В.

степного Левобережья, освоивших нижнее течение Псла⁵.

Таким образом, наконечник может являться свидетельством одного из походов "срубников" в поисках новых пригодных для расселения территорий. Этот исторический "штрих", естественно, гипотетичен, но основывается на ряде наблюдений. Вспомним, хотя бы, находку боевого топора сейминско-турбинского круга древностей из окрестностей г.Хорол⁶.

Поступивший в собрание Центра бронзовый наконечник копья, с лавролистным широким пером и короткой расширенной втулкой, которая в основании пера, чуть сужаясь, превращается в своеобразную "осевую" неврюру, является довольно редким образцом вооружения раннесрубного времени. Наконечник имеет высоту — 14,3 см, максимальную ширину пера — 4,4 см, диаметр основания втулки — 2,5 см. Его вес — чуть более 96 г. Для закрепления на древке в основании втулки имеется небольшое, почти круглое пробитое и расточенное отверстие, диаметром 0,5х0,6 см (рис.). Края пера сохранили следы аккуратной заточки.

Отлитый в трёхсоставной каменной литейной форме, с использованием конусовидной вставки для формирования отверстия во втулке, наконечник находит соответствия среди негативов литейных форм, известных по каменным матрицам Головуровской бронзолитейной мастерской в междуречье Орели и Самары⁷, связанных с производственной деятельностью наиболее активного компонента раннесрубного общества в Поднепровье — племен бережно-маевской срубной культуры⁸. Поиск аналогий наконечнику на Левобережье Днепра позволил соотнести его с кругом довольно похожих находок, например, из с.Биевцы в Посулье на Полтавщине, хутора Головецкого и пр.⁹ Наиболее близкие параллели изделию находим в районе

Среднеднепровского Правобережья — бывшем Каневском уезде на Черкащине¹¹.

Таким образом, публикуемый наконечник, вместе с некоторыми другими находками¹², как бы обозначает территории, где могли происходить столкновения степных пришельцев с местным населением начала позднего бронзового века, в период формирования первоначальной территории расселения срубной культурно-исторической общности ираноязычных племён. И эта зона включает Сульско-Поельское междуречье, а также незаделанные участки водоразделов правых притоков Сулы.

Литература

1. Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава, 1987. — С.44-45; Черняков И.Т., Шевченко Н.П. Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища // ОИПАГ: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.14-15.
2. Шарафутдинова И.М. Поселения эпохи поздней бронзы вблизи Кременчуга // Археология. — Киев, 1964. — Т.17. — С.153-169; див. також: Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — 160 с.
3. Давня історія України: У 3-х т. — Т.1: Первісне суспільство / Березанська С.С., Гладилін В.М., Глидиш М.І. та ін. — Київ: Наук. думка, 1997. — С.434-443.
4. Лугова Л.М. Ранньозрубні поховання басейну Псла // ПАЛ. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.3-13.
5. Кулатова И.Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАГ: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.54-58; Супруненко А.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ, 1989. — №1. — С.149-153.
6. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — Київ, 2001. — С.155-157.
7. Кожевникова О.М. "Сейминсько-турбинська" сокира з околиць Хорола // АЛПУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.167.
8. Березанська С.С., Отрошенко В.В., Черденниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культури епохи бронзи на території України. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.68. — Рис.20: 1-2.
9. Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур... — С.142-157.
10. Березанська С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — С.133. — Рис.46: 1-2.
11. Березанська С.С., Отрошенко В.В., Черденниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Указ. работа. — С.64. — Рис.17: 3,5.
12. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Кат. выставки. — Полтава, 1985. — 55 с.; Зака Г.П. Знахідка бронзового кельта в Решетилівському районі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.81-82.

АРХЕОЛОГІЯ

МАТЕРІАЛИ ГІНЦІВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ (з історії формування колекції)

У музеї, який називається нині Полтавським краєзнавчим, майже від самого початку його створення і по сьогоднішній день зберігаються матеріали з Гінцівської палеолітичної стоянки — унікальної археологічної пам'ятки, відкритої першою з числа її подібних на території Східної Європи. Сформована з кількох джерел збірка ця, виразна й представницька, в роки Другої світової війни була розтровошена і значною мірою втрачена. Стаття присвячена історії формування колекції, подальшій долі останньої, а також короткій характеристиці наявного на сьогодні речового фонду.

Безпосередньому відкриттю Гінцівської стоянки передували випадкові знахідки, виявлені 1871 р. у маєтку поміщика Г.С.Кир'якова під час копання господарської ями, — крем'яні вироби та фауністичні рештки. На перші власник земель уваги не звернув; зробившись іграшками його дітей, вони поступово розгубилися, кістки ж мамута він зберіг, а через 2 роки частину з них доставив до Лубенської чоловічої гімназії¹. Дарунком зацікавився викладач закладу Ф.І.Камінський, який, при сприянні власника маєтку, відразу ж здійснив виїзд на пам'ятку, де оглянув і обкопав стінки ще однієї ями. Саме ці роботи 1873 р. поклали початок фаховому вивченню Гінців як пам'ятки археології давньокам'яної доби, а, отже, й виявленню українського палеоліту².

Речі, зібрані Ф.І.Камінським, також стали експонатами археологічного кабінету гімназії. 1919 р. ця збірка (47 виробів з кременю, кістяні шило та вістря, а також 14 кісток мамута) потрапила до Лубенського краєзнавчого музею, але була втрачена, можливо, за винятком кількох кременів, у 1943 р.³

Усвідомивши, після знайомства з Ф.І.Камінським, величезне наукове значення решток, що походили з культурних нашарувань пам'ятки, Г.С.Кир'яков з 1873 по 1880 рр., тобто майже до своєї смерті, збирав крем'яні вироби та кістки тварин, які траплялися тут час від часу. Крім того, він відшукав частину кременів, втрачених раніше⁴.

Сформовану таким чином колекцію палеолітичних матеріалів Г.С.Кир'яков заповів своїй родичці К.М.Скаржинській, відомій меценатці та власниці приватного музейного зібрання. Успадкувавши 1883 р. й територію гінцівського маєтку, остання прагнула організувати, за участю Ф.І.Камінського, масштабніші розкопки пам'ятки, чому завадили, проте, хвороба, а згодом і смерть дослідника. Все ж, 1891 р. К.М.Скаржинська, наглядаючи за ходом спорудження тут льоху, здійснила невеликі розкопачні роботи, видобувши з глибини 2,5 м вироби з кременю, кістки мамута й інших тварин, що залягали в

шарі попелу, вугілля та кісткової брекчії й були пов'язані, як припускає О.Б.Супруненко, з однією із господарських ям. Здобуті матеріали вона приєднала до збірки Г.С.Кир'якова⁵.

Всі надходження до приватного музею К.М.Скаржинської, котрий знаходився в хут.Круглик під Лубнами, ретельно обліковувалися, шифри на них проставлялися зі врахуванням особливостей матеріалу й поверхні речі. Описи предметів здійснював спочатку Ф.І.Камінський, потім С.К.Кульжинський. Облікова документація археологічних експонатів складалася з інвентарного опису та картотеки, з 1892 р. доповнених рукописним каталогом⁶, упорядкованим А.П.Зосимовичем за консультуванням із професором В.Б.Антоновичем. Каталог, утворений двома окремими частинами — систематичною та хронологічною, планувалося видати друком, чого, однак, не сталося. До наших днів дійшла лише чернетка документа⁷.

Дізнавшись у 1891 р. про заснування губерньським земством у Полтаві Природничо-історичного музею, К.М.Скаржинська подарувала щойноствореному закладу зразок "алювію з кістками мамонта, вугликами та крем'яними знаряддями" з Гінцівської стоянки. А 1906 р. меценатка передала цьому музеєві все своє зібрання. Опис археологічної частини останнього, після перевезення, у "Каталозі археологічного відділу" здійснив препаратор І.А.Зарецький⁸. При цьому палеолітичні матеріали отримали ті самі номери (№№ 1-100), що їх вони мали у Круглицькому музеї, але нові шифри, швидше за все, на них не проставлялися, тож вони зберігали своє маркування з ініціалами "Е.Ск."

Створення Каталогу (т.І) закінчилося 1914 р. Записані предмети утворили першу археологічну експозицію Музею Полтавського губерньського земства, названого спочатку "Музей К.М.Скаржинської" (1908-1912 рр.), а згодом — археологічний відділ, або Археологічний музей Полтавського губерньського земства (1913-1917 рр.). Створенням цієї експозиції займалися І.А.Зарецький, у 1907-1912 рр., та В.М.Щербаківсь-

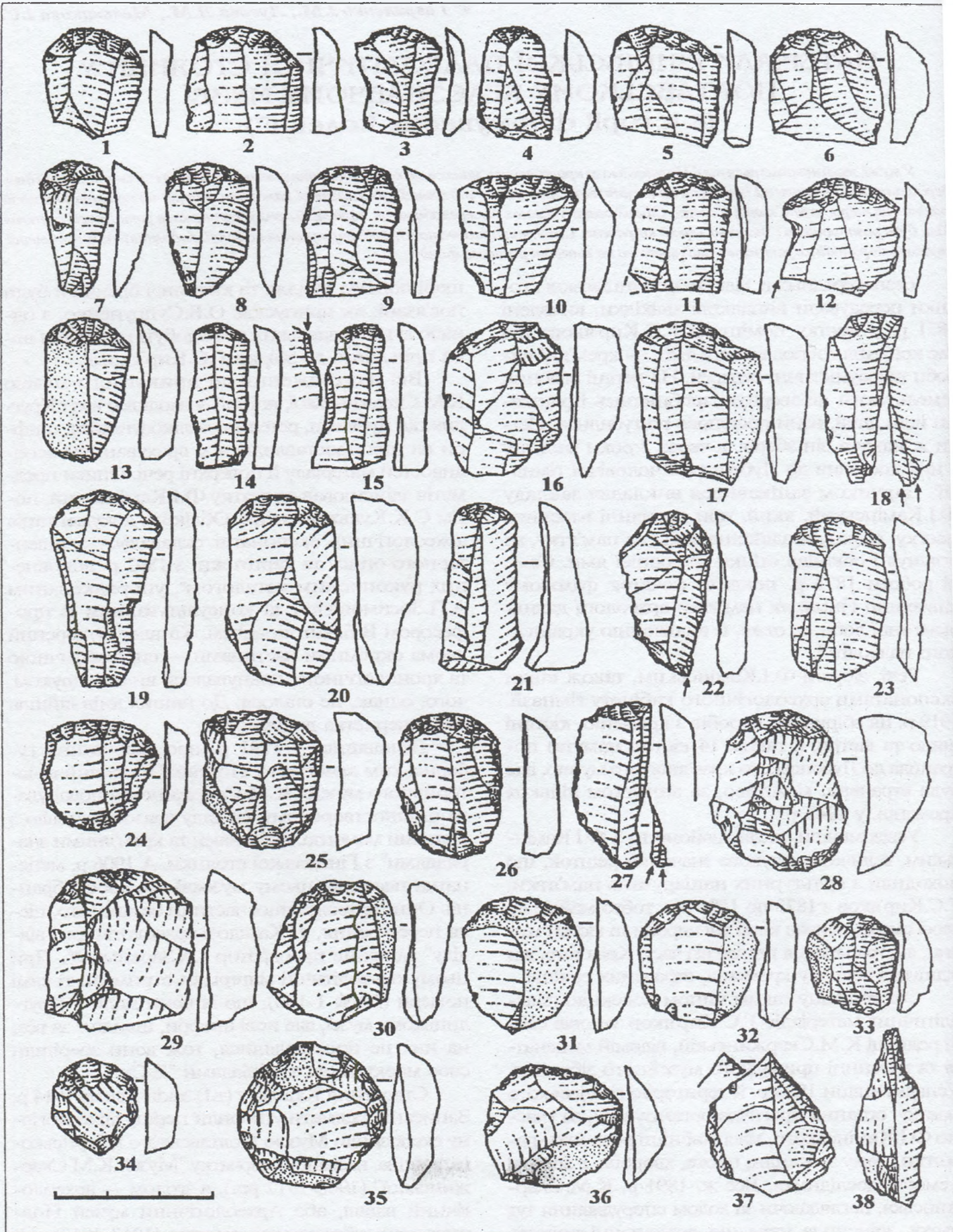

Рис. 1. Крем'яні вироби: скребачки (1-36), проколки (37-38).

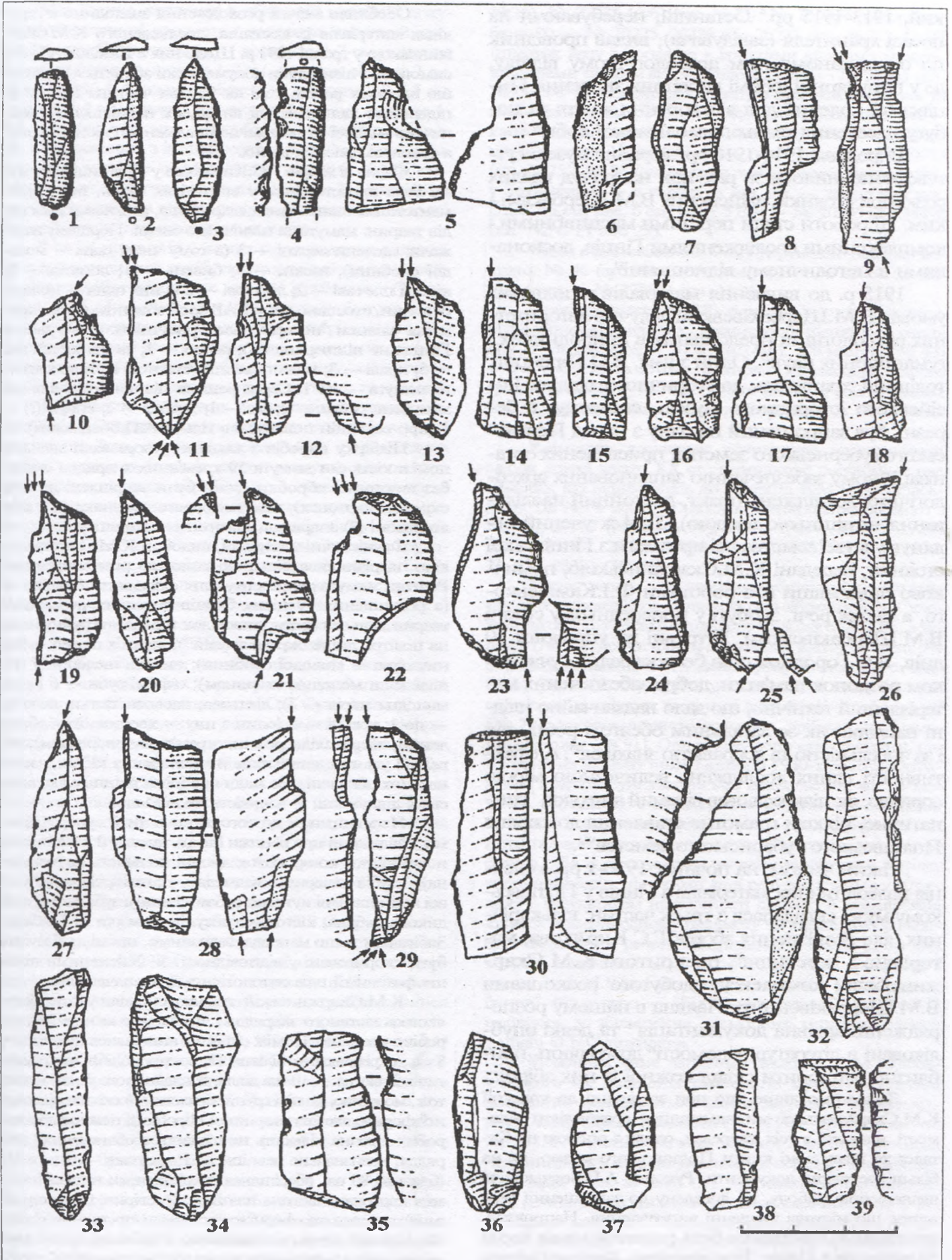

Рис.2. Крем'яні вироби: мікроліти та вістря (1-7), різці (8-30), платівки ретушовані (31-39).

кий, 1913-1915 рр.⁹ Останній, перебуваючи на посаді хранителя (завідувача), видав провідник по очолюваному ним археологічному відділу, де у популярній формі висвітлив значення Гінцівської колекції для відтворення життя та побуту населення пізньопалеолітичної доби¹⁰.

Впродовж 1914-1916 рр. зібрання музею суттєво поповнилося за рахунок напрочуд вдалих розкопок стоянки, здійснених В.М.Щербаківським. Ці роботи стали першими масштабними і комплексними дослідженнями Гінців, доскональними в методичному відношенні¹¹.

1915 р. до вивчення матеріалів у польових умовах В.М.Щербаківський залучив авторитетних археологів та представників природничих і гуманітарних наук¹². Один з них, В.О.Городцов, тодішній хранитель доісторичного відділу Російського історичного музею, спочатку, в березні, був запрошений на одну з нарад Полтавського губернського земства, присвячених організаційному забезпеченню запланованих археологічних досліджень (факт, достойний наслідування нинішньою владою). Тоді ж учений оглянув у музеї земства всі предмети з Гінцівської стоянки, передані К.М.Скаржинською, помилково пов'язавши їх з роботами Ф.І.Камінського, а також речі, здобуті у попередньому сезоні В.М.Щербаківським. У травні ж, упродовж 10 днів, В.О.Городцов став безпосереднім учасником розкопок пам'ятки, добре забезпечених матеріально й технічно, що дало надзвичайно плідні наслідки як за загальним обсягом робіт, так і за чисельністю та яскравістю знахідок¹³. А ефективності даних досліджень величезною мірою сприяло, як підкреслював відомий археолог, "симпатичне, цілком грамотне ставлення до справи Полтавського губернського земства"¹⁴.

Таким чином, на початок 1920-х рр. колекція палеолітичних матеріалів з Гінців у Полтавському музеї складалася з трьох частин: кількарічних, але розрізнених зборів Г.С.Кир'якова; матеріалів з "костища", розкритого К.М.Скаржинською; комплексу, здобутого розкопками В.М.Щербаківського. Наявна в нашому розпорядженні архівна документація¹⁵ та деякі опубліковані в літературі відомості¹⁶ дозволяють приблизно відтворити склад кожної із цих збірок.

Зауважимо лише, що при зверненні до колекції К.М.Скаржинської ми намагалися врахувати відомості, наведені в усіх джерелах, однак з опорою на Каталог та інвентарні книги Полтавського музею, як на більш достовірні документи. Рукопис А.П.Зосимовича являє собою робочу, не доведену до завершення чернетку, що містила численні виправлення. Наприклад, послідовною нумерацією були позначені тільки перші 30 предметів з Гінців. Тож, вірогідно, Каталог Полтавського музею складався за уточненою редакцією опису Крутицького зібрання.

Особливо значні розходження знаходимо в переліках матеріалів із костища, дослідженого К.М.Скаржинською у травні 1891 р. Щодо них в Каталозі А.П.Зосимовича з пізнішими документами збігається опис лише окремих речей, тоді як більша частина списку не піддається ідентифікації внаслідок неспівпадіння визначень видової та анатомічної належності кісток тварин, а також кількісних даних.

Фауна зі зборів Г.С.Кир'якова у Крутицькому музеї була представлена, у вигляді як цілих, так і фрагментованих анатомічних підрозділів, рештками двох видів тварин: мамута та північного оленя. Першому належали: щелепи верхні — 3 (в тому числі одна — молоді особи); нижні — 3; бивень — 1; лопатки — 3; кістки плечові — 2; ліктьові — 2 (з них одна — молоді особи, стосовно неї у КАВ зроблена помилкова примітка олівцем "носоріг", але присутність цього звіра в Гінцях не підтвердилась); ребро — 1; тазові кістки ліві — 5; праві — 3; мала та велика стегнові кістки молодого мамута — по 1. Серед решток північного оленя називалися: ребра — 2; ріг — 1; хребці — 2; епіфіз (?) — 1 (про останній повідомляв тільки А.П.Зосимович).

Підбірку виробів з каменю утворювали знайдені поміж кістками мамута 59 крем'яних знарядь і скалок без вторинної обробки (вони були закріплені на двох окремих картонах), шматок бурого залізняка та 2 кайлоподібні (?) знаряддя, виготовлені з граніту.

Фауністичні матеріали, видобуті К.М.Скаржинською, відрізнялися більшою видовою різноманітністю. Рештки мамута репрезентували: фрагменти бивнів — 5 (з розчищених 19 цілих бивнів дорослих та молодих тварин вдалося взяти, внаслідок швидкого руйнування на повітрі, лише окремі зразки¹⁷); верхніх щелеп — 9 (з них одна — молоді особи); нижніх щелеп — 7 (всі належали молодим тваринам); окремі зуби — 6 (в т.ч. молодих звірів — 3); ліктьова, плечова кістки, лопатка — по 1; хребці — 5 (один з них — хвостовий — обвуглений, зберіг сліди різання крем'яним знаряддям); невеликі уламки детальніше невизначених кісток, частина з них обпалені, або мали пробойні та інші сліди людської діяльності, — кількість не вказана.

Непевними, а до того ж почасти й суперечливими, є відомості про рештки інших тварин: 2 іклів та стегнової кістки коня; кісток лисиці (кількість не зазначена); 3 зубів печерного ведмеда — *Ursus spelaeus* (у КАВ всі вони названі кутніми зубами свині); зуба вовка; зуба дикого кабана; кісточок гризунів (хом'яка та байбака). Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що ці дані мусять бути скориговані у відповідності зі здійсненими пізніше фаховими палеонтологічними визначеннями.

К.М.Скаржинській пощастило відшукати вістря якогось кістяного знаряддя і чимало, не менше 200, виробів з кременю. Поміж останніх називалися нуклеуси — 8 од.; скребачки — більше 12; сокироподібні інструменти — 2; вістря — 10 (на жаль, докладнішого опису немає, тож, можливо, до цієї групи зараховані й скалки відповідної форми, але без вторинної обробки); ножеподібні вироби — точна кількість не піддається обчисленню; знаряддя, невизначене певніше — 1; плитівки — більше 122 (близько 80 од. зберігалися закріпленими на двох окремих картонах; частина плитівок, ймовірно, була ретушована); осколки, що формою нагадували стріли — 6 (оскільки мова йде лише про зовнішню подібність, ці речі, очевидно, слід зараховувати до скалок без вторинної обробки; теж були приєднані до картону); аморфні відщепи, уламки та осколки — кількість не відома, але не менше¹⁸.

Між іншим, зазначені в обліковій музейній документації метричні параметри основних категорій крем'яних виробів (нуклеусів — довжина 4–7 см, ширина 2–5 см; платівок — ширина 1–2 см, довжина від 2 до 7 см, при середній 3–4,5 см; скребачок — довжина 2,8–4,5 см, ширина 2–4 см; вістер — довжина 2,5–4 см, ширина 1–1,5 см) цілком зіставні з розмірами аналогічних виробів, котрі походять з інших розкопок пам'ятки, що свідчить про сумлінне опрацювання колекції К.М.Скаржинської співробітниками її власного та Полтавського музеїв, а також про в цілому вірне визначення типолого-морфологічного складу комплексу.

В числі предметів з інших порід каменю зазначалися кайлоподібний виріб, виготовлений чи то з гнейсу, чи то з дрібнозернистого граніту, 2 рубальних (?) знаряддя, одне оформлене на пласкому валуні, дуже твердому, з дрібнозернистою структурою, матеріалом для другої слугував сірий граніт. Крім того, із заповнення вогнища дослідниця вирізала 4 шматки лесу, які містили в собі дрібні кістки мамута, окремі вуглини та кремені.

Численність виявлених на невеликій площі, розкритій К.М.Скаржинською, крупних за розмірами кісток тварин, їхня певна відсортованість (переважання бивнів, верхніх та нижніх щелеп мамута), різноманітний склад крем'яних виробів, серед яких представлені речі, пов'язані з процесом розщеплення кременю та виготовленням знарядь (нуклеуси), з обробкою шкур та пошиттям одягу (скребачки), з багатьма іншими трудовими операціями (ножеподібні платівки), нарешті, сліди вогнища наводять на думку, що господарська яма 1891 р. перетнула залишки стаціонарного "кістяного" житла, подібного до того, на яке натрапив згодом на цьому ж поселенні В.М.Щербаківський.

Спробу обчислити загальну кількість матеріалів з Гінців в колекції К.М.Скаржинської, здобутих з 1871 по 1891 рр., здійснив нещодавно О.Б.Супруненко¹⁸, але ми змушені дещо відкоригувати наведені ним цифри. Насправді збірка нараховувала понад 260 виробів з кременю, а не 337, в тому числі більше 30 знарядь (у О.Б.Супруненка понад 120), 6 виробів з каменю (ця кількість збігається), більше 74 кісток тварин (у О.Б.Супруненка — 102). Всього ж, згідно його підрахунків, палеолітична збірка Круглицького музею мала б налічувати 445 речей, тоді як в дійсності їх було 362, про що недвозначно повідомляв "Каталог археологічного відділу" Полтавського музею, фрагмент з якого (опис матеріалів Гінцівської стоянки) раніше опублікував О.Б.Супруненко¹⁹.

Автор уважав, що оскільки не всім інвентарним номерам з колекції К.М.Скаржинської він знайшов відповідність у записах до облікової документації Полтавського музею 1930-х рр., коли даним речам присвоювалися п'ятизначні номери, це свідчить, нібито, що на час звірок наявності експонатів 1920, 1924 (М.Я.Рудинський) та 1932 рр. (А.В.Добровольський) частина кісток розпалася чи була розбита внаслідок кількох переїздів, а деякі кремені загубилися²⁰. Здійснена нами звірка музейної документації дозволила зменшити коло таких, начебто втрачених на той час, речей, хоча частина з них так і не була виявлена.

Наведемо відшукані номери: № 1, за КАВ, (верхня щелепа дорослого мамута з обвугленим носовим кінцем, без зубів) — № 20176 або 27001 за інв книгами Полтавського державного краєзнавчого музею №№ 21 або 25; № 21 (фр-т верхньої щелепи молодого мамута, з зубами) — № 27032 (кн. №25); №№ 35, 44 (фр-т верхньої щелепи мамута, з зубом) — № 27037 (щелепа) (кн.

№25), № 27035 (зуб) (кн. №25); № 70 (зуб дикого кабана (?)) — № 20225, 20226 або 20227 (кн. №25); № 77 (шматок лесу з вогнища з дрібними кістками мамута, вуглинами та крем'яними знаряддями) — № 20061 (кн. №25); № 81 (знаряддя з граніту з поздовжнім лезом та пірамідально підгостреним обухом, за Зосимовичем — кайло з сірого граніту, за інв. кн. — рубило з червоного граніту, довж. 12 см, вис. 6 см, шир. 12 см) — № 20035 (кн. №25); № 86 (знаряддя з дрібнозернистого граніту, у Зосимовича — з гнейсу, в інв. кн. — кайло кам'яне, довж. 15 см, вис. 6 см, шир. 5 см) — № 20009 або 28496 (кн. №№ 21 або 25).

Один з відповідників О.Б.Супруненко підібрав невірно: № 46 (зуб молодого мамута) — № 27067 (повинно бути — № 27065) (кн. №25).

Деякі предмети в 1930-ті рр. до інвентарних книг були записані двічі. Так, уламок рогу північного оленя (№ 27) отримав №№ 20039 та 27461, зуб мамута (№ 43) — №№ 20179 та 27034, "сокирка" підовальна з сірого граніту (№ 92) — №№ 25774 та 28501 (в усіх випадках О.Б.Супруненко наводить лише останні із зазначених номерів).

Крім того, дослідник, спираючись на результати звірок другої чверті ХХ ст., помилково повідомляє ряд номерів, які відносились до колекції В.М.Щербаківського. Це №№ 20010 (О.Б.Супруненко зіставляє його з № 87), 27067 (№№ 46–48), 27158 (№№ 31–34), 27233 (№№ 36–39), 27508 (№№ 25, 26), 27513–27514 (№№ 28, 29), 28391 (№ 72).

Таким чином, не знаходять безсумнівних п'ятизначних відповідників лише такі речі зібрання К.М.Скаржинської: фр-т нижньої щелепи молодого мамута, з зубами (№ 39), дрібні фр-ти обпалених кісток мамута (№ 64), кістки лисиці (№ 71), кістки гризунів (хом'яка та байбака) (№№ 73, 74), дрібні уламки кісток мамута, деякі обвуглені, зі слідами людської діяльності (пробоїнами) (№ 79), осколок чорного кременю, дрібний, з обламаним вістрям (№ 91). Однак впевнено стверджувати, що всі вони на момент інвентаризації 1930-х рр. були втрачені з причин руйнування або недбалства, ми не можемо. Складнощі з ідентифікацією записів в обліковій музейній документації різних років правильніше пояснити помилками укладачів цих документів, нечіткістю описів, або ж пропусками частини відомостей (в тому числі й номерів, під якими дані речі зберігалися у Круглицькому). Результатом неухважності ставало й присвоєння кількох номерів одному предмету чи хибне відображення походження речей. Наприклад, у графі "Дата дня вступу" зазначався 1915 р. (тобто це були матеріали з розкопок В.М.Щербаківського), а в графі "Спосіб придбання" фігурувало — "Від Скаржинської". Це і стало приводом до збільшення "кількісних" розмірів колекції у праці О.Б.Супруненка.

Можливо, саме записами знахідок В.М.Щербаківського як колишніх експонатів музею лубенської меценатки пояснюються факти зворотної невідповідності, коли окремі предмети (№ 20177 — ребро мамута; № 20228 — кістка стегова оленя), віднесені до числа "круглицьких", не відшукуються в переліку її колекції.

Крім того, за КАВ (№ 94), числилося 80 крем'яних платівок, закріплених на двох картонах, але в інвентарній книзі вказується менша їхня кількість: на одному планшеті — 39 шт. (№ 28503), на другому — 38 (№ 28504). Зі скребачок (№ 95), загальною кількістю 11 шт., внесеними в інвентарну книгу опинилися 10 (№ 28505). Проте, якщо під № 99 у К.М.Скаржинської

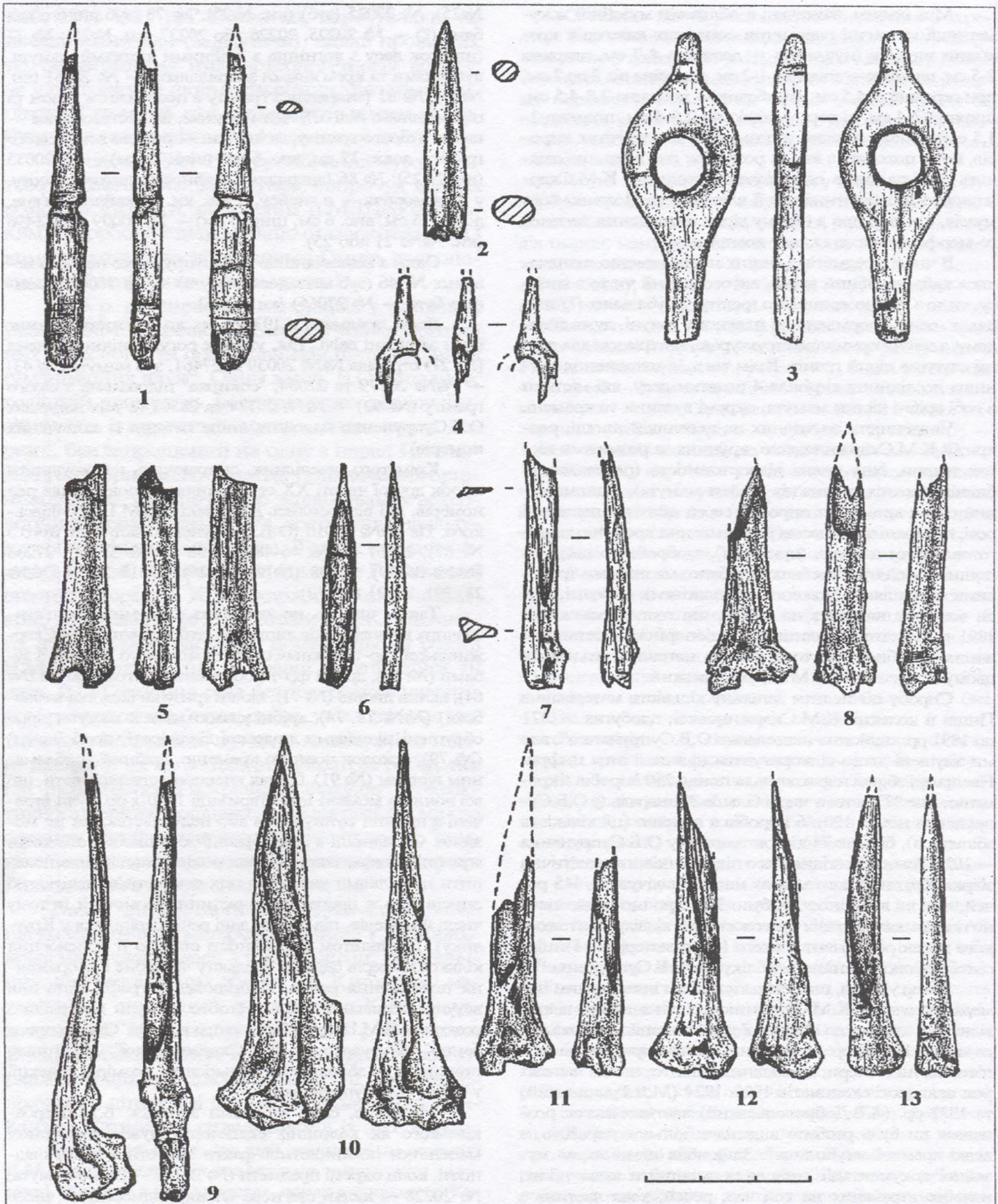

Рис.3. Кістяні вироби: наконечники дротиків (1-2), "жезл" (3), виріб невідомого призначення (4), обрізана епіфізна частина кістки (5), проколки (6-13).

рахувалося 30 крем'яних осколків та знарядь, то в 1930-ті рр., з відсиленням на цей номер, були вписані два планшети: на одному (№ 28509) кріпилися 26 скребачок, ножів та скалок; на другому (№ 28510) — 29 скалок. Схоже, один з планшетів був "запозичений" з на-

ступного номера круглицької збірки (№ 100), де відповідні речі, відщепи та уламки крем'яні невказаної кількості, розміщалися частина в коробці, частина — на картоні, адже в цілому тотожний запис № 25773 зафіксував саму лише коробку.

Розподіл знахідок В.М.Щербаківського по виявлених об'єктах.

ЗНАХІДКИ		Об'єкти				
		Житло (купа I)	Господарські ями			
			Купа II	Купа III	Купа IV	Купа V
ВИРОБИ КРЕМ'ЯНІ	скребачки	46			7	
	"різачки"	27	1		6	
	проколки	2				
	свердла				1	
	знаряддя невказаного типу			кілька		
	нуклеуси	3			1	
	скалки	кількасот	13	кілька	кілька	кілька
ВИРОБИ КІСТЯНІ	шила з трубчастих кісток дрібних тварин	21				
	фрагменти виробів з бивня мамута	багато	кілька		1	
	ребра мамута зі слідами різання або скобління	близько 20		2		
	підвіска зі щелепи ведмедя	1				
	наконечник з бивня мамута, з кільцевими нарізками	1				
	голка	1				
	"жезл"	1				
	молоткоподібний виріб з рогу північного оленя	1				

Найбільша плутанина виникла довкола предметів під №№ 67-69 (2 зуби свині, 2 ікла коня та вістря кістяного знаряддя — всього 5 речей). До інвентарної книги під №№ 20181, 20182 та 20183, щоразу, з відсиленням до № 67, були внесені 3 зуби, але не коня чи свині, а ведмедя.

Отже, якщо втрати експонатів з колекції К.М.Скаржинської в Полтавському музеї до початку Другої світової війни й були, то вкрай незначні, пов'язані, швидше, з "технологічними збоями" в поточній музейній роботі та наслідками численних реєстраційних позицій.

Перейдемо до розгляду матеріалів з розкопок В.М.Щербаківського, відомості про які містить низка джерел²¹. Розкриті ним культурні рештки, в тому числі великі кістки тварин, залягали п'ятьма окремими скупченнями. Одне з них, позначене дослідником як купа I, було залишками стаціонарного округлого житла, інші (купи II-V) — господарських ям, однак це з'ясувалося набагато пізніше. Скупчення, після їхньої розчистки, розбиралися лише частково. До музею потрапили кістки з менших "куп", а також усі дрібні остеологічні рештки, кістяні та крем'яні вироби і лише окремі великі кістки — бивні, фрагменти черепів, лопатки й тазові кістки мамутів — з більших за розмірами "куп". Решта кісток, котрі слугували конструктивними деталями цоколя та перекриття житла, а також утворювали заповнення господарських ям, залишилися законсервованими в первісному стані на своїх місцях, оскільки планувалося їхнє перевезення монолітами до музею²².

Матеріали розкопок 1914-1915 рр. отримали №№ 2719-2934, за Каталогом археологічного відділу, т. II, що становило 216 номерів. Всього тоді було записано 35 кістяних виробів — шил (№№ 2719-2753) та 181 виріб з кременю (№№ 2754-2934): скребачок — 91, різців — 79, скребачок, комбінованих з різцями — 7, комбінованих з проколками — 1, вістря неретушоване, проколка, пилка — по 1. Для більшості речей, але не для всіх, вказувалося місце залягання на тій чи іншій ділянці розкопу. Фіксувалися також інші цікаві обставини, наприклад, виявлення кількох шил в черепях мамутів, зв'язок ряду предметів з певним об'єктом — "купою".

Повніші дані про склад знахідок із заповнення жит-

ла та господарських ям наводилися в статті В.М.Щербаківського, виданій 1919 р.²³ (табл. 1). Загалом, з усієї розкопаної площі, згідно підрахунків вченого, походило 95 "шкрібачок", 75 "різачків", 2 проколки, 1 "пилка" та до 20 "нетипових" виробів з кременю²⁴. Однак характеризувалися ці знаряддя недостатньою мірою: побіжно, як приклади для підтвердження датування стоянки мадленським часом, автор описав лише окремі речі, розділяючи, наприклад, "шкрібачки" на "випуклі" та "угнуті". Дещо краще, але теж неповно опубліковані були кістяні вироби²⁵.

На жаль, ні стаття, ні каталожний опис, через суттєві розходження не дозволяють скласти уявлення (на належному науковому рівні) про типологічний та кількісний склад збірки.

Крім того, в передостанньому абзаці не випадково взято в лапки назви окремих знарядь. Причина цього — не тільки особливості тогочасної орфографії. Порівняння зображених В.М.Щербаківським речей з підписами до малюнків переконує, що терміном "угнута шкрібачка" дослідник міг позначити не скребачку, в сучасному розумінні, а зовсім інший виріб, наприклад, ретушний різець²⁶, або скобель, виготовлений на бічній крайці платівки²⁷. При цьому останній був розміщений поміж "нетипового начиння"; в тій же групі знаходимо й подвійний скісноретушний різець, виготовлений на платівці, хоча у підписі він названий правильно: "різак бічний двоконечний"²⁸.

Використана в археологічному каталозі термінологія теж не містить істотної інформації для морфолого-типологічних визначень: для скребачок відзначалася тільки форма леза (тому більшість з них наречені напівокруглими), для різців — розміщення робочої крайки (переважали ліві).

Почасті описана ситуація пояснюється тим, що закінчити обробку даних матеріалів, тим більше підготувати їхню всеохопну публікацію В.М.Щербаківський не встиг через "обставини політичного життя" (вислів М.Я.Рудинського)²⁹. Перешкодили цьому події Першої світової війни, революції 1917 р., Жовтневого перевороту, громадянської війни, зрештою — еміграція вченого після утвердження радянської влади.

ВИД ТВАРИНИ	ВСЬОГО КІСТОК	АНАТОМІЧНА ЧАСТИНА (ц									
		черепи	щелепи	зуби	бивні	роги	кістки кінцівок				
							гомілкові	стегнові	епіфізи	трубчастих кісток	діафізи трубчастих кісток
<i>т в а р и н и п р о м и с л о в о ї з р</i>											
Мамут	більше 430	7	10	30	59		2	4	4	6	6
Олень північний	250	13	37	11		17	34	4	4		1
Олень невказаного виду	9	4	2			2					
Кінь невказаного виду	1			1							
Бик невказаного виду	1										
Ведмідь бурий	2		1	1							
Рись	1										
Вовк	23		1	16			4				
Лисиця	4	2	1								
Песець	22		3	1				2			
Росомаха	1										
Заєць	228	2	16	1			14	21			
Байбак	23		6				1	10			
<i>т в а р и н и н е п р о м и с л о в о ї з</i>											
Ховрах	1		1								
Щур водяний	8		8								
Сліпець звичайний	8		5					1			
Гризун невказаного виду	12							5			
Дрібні тварини невказаного виду	більше 60										

Записані до Каталогу крем'яні та кістяні вироби не вичерпували всієї здобутої В.М.Щербаківським колекції³⁰. Необліковані ж матеріали довгий час перебували в Археологічному відділі музею "в тому стані, в якому їх залишив дослідник"³¹, тобто неопрацьованими ні в науковому плані, ані як предмети музейного зібрання. Така ситуація тривала до початку 1930-х рр., коли всі матеріали з Гінців, в т. ч. раніше незайнвентаризовані, були внесені до інвентарних книг Полтавського державного краєзнавчого музею (Інв. книги №№ 21, 24, 25)³². Збірка В.М.Щербаківського отримала тоді номери від 20007 до 28567 (з пропусками), що становило 1662 записи, котрі включали понад 370 крем'яних виробів (скребачок — більше 65; різців — понад 7; різців, комбінованих з ножами — 2; ножів на платівках — більше 37; скалок ретушованих — 4; уламків знарядь — понад 68; скобелів — 2; проколок — 32; сокир — 3; "різак" — 1; "рубило" — 1; свердел — 2; нуклеусів — 12; нуклеусів, перетворених на "темблі" (масивні скобелеподібні знаряддя) — 4; скалок різних видів — більше 81; первинних (?) скалок — 13; платівок — 27; різноманітних уламків кременю — кількість не може бути встановлена; відбійників — 3; жовно — 1; неідентифікованих за записами виробів з кременю — 5 екз.).

В колекції перебували й вироби з інших порід каменю, позначені так: камені відшліфовані — 2; камінь шліфувальний, для кістки, виготовлений з пісковіку — 1; точильний камінь — 1; сокира кам'яна — 1.

Зауважимо, що про знахідки в Гінцях точильних каменів, призначених для заточування і шліфування дрібних кістяних виробів, таких як шила та голки, повідомляв В.О.Городцов. Інші виявлені камені, неправильної форми, на його думку, використовувалися для розби-

вання невеликих кісток чи якоїсь подібної роботи нерегулярного характеру³³. Аналогічних поглядів дотримувався П.Й.Борисковський, але він також припускав, що кам'яні плитки, котрі мали сліди стертості та пришліфовки могли слугувати й зернотерками³⁴.

Виробів з кістки та кісток зі слідами обробки нараховувалося 148 одиниць. Записи в інвентарних книгах дозволяють розподілити їх наступним чином.

Індивідуальні форми: шпилька, посередині просвердлена, склеєна (7,4x2,2 см) — вірогідно "жезл" (його опис див. нижче); амулет (?) з вовчого зуба; підвіска у вигляді ікла ведмежого, з проробленим у ньому отвором; бивень мамута зі вбитим у нього каменем; проби́та лопатка мамута. (Можливо, саме про згадане вовче ікло В.О.Городцов писав, що воно, безсумнівно, відіграло якусь побутову роль, оскільки хоча й не має ні отворів, ні нарізок, ні інших виразних ознак умисної обробки, але настільки обтерте, що сумніви у його тривалому використанні в руках людини не виникає. З.О.Абрамова розглядала цю річ як прикрасу³⁵).

Типові для пізнього палеоліту знаряддя. За своєю чисельністю (39 од.) в першу чергу мають бути названі шила (проколки); стосовно частини з них наводиться інформація, які саме анатомічні підрозділи відібрані для їхнього виготовлення. Найчастіше це були кістки зайця, в т. ч. стегнові — 6, ліктьові — 3, гомілкова — 1; використані також ліктьова кістка песця — 1; плечова кістка невказаної тварини — 1; кістка вовка — 1; бивень мамута — 3; ріг оленя — 1. Далі йдуть голки — 5 шт.; молотки (2) та кайлоподібне (?) знаряддя з оленього рогу; клиноподібний виріб з кістки мамута. (До речі, про дві, знайдені В.М.Щербаківським, кістки з кінцівок мамутів, котрі мали, внаслідок відбиття навскіс од-

Табл. 2

ського.

Гіла або фрагментована								
п'ясткові	фаланги	інші	лопатки	ребра	хребці	хребці хвостові	тазові кістки	не вказано
у п и								
	4	26	20	204	9	1	4	більше 30
	13	16	5	36	43		1	15
					1			
		1						
	1							
				2				1
				2	1			2
	1							
30	24	14	17	14	39	2	6	28
							2	4
р у п и								
								2
			1					6
?	?	?		?	59			?

ного з кінців, вигляд великих клинів, повідомляв В.О.Городцов³⁶).

Уламки виробів, стосовно яких відсутні відомості щодо форми чи функціонального призначення. У разі визначення виду тварини найчастіше це був мамут, а застосування знаходили такі його рештки: бивні — 7 випадків; ребра — 2; неописані конкретніше кістки — 9. Крім них, називалися уламок виробу із зуба невказаної тварини та 23 фр-ти виробів з кістки без уточнення виду тварини чи анатомічної належності.

Кістки з нарізками, насічками чи зарубками, в тому числі: ребра невизначених тварин — 3; кістки оленя — 2; ріг невизначеної тварини — 1. До цієї ж групи, за браком інших відомостей, ми змушені віднести й фр-т бивня мамута з різьбленням, розмірами 23x8 см (можливо, це був широко відомий виріб з календарними позначками³⁷).

Кістки з іншими слідами обробки: серед них бивні мамута — 36; ребер — 4; кісток мамута, ближче невизначених — 1; ріг оленя — 1; обрізана стегнова кістка зайця — 1. Ще 3 кістки, невказаної належності, згідно записів до інвентарних книг, мали сліди пофарбування.

Численністю й різноманітністю вирізнялися фауністичні рештки. Наведення в музейній документації латинських видових назв деяких маловідомих тварин може свідчити, що ці записи робилися після визначень І.Г.Підоплічком, який був учасником розкопок Гінців 1935 р., здійснених І.Ф.Левицьким, і за результатами вивчення отриманих матеріалів та колекції Полтавського музею видав узагальнюючу статтю про фауну стоянки³⁸. До цієї ж теми відомий палеонтолог та археолог звертався і в пізніших своїх працях³⁹. Щоправда, в окремих деталях записи музейників суперечать висновкам дослідника.

Згідно з І.Г.Підоплічком, фауну пам'ятки представляли кістки не менше 57 особин мамутів, 14 північних оленів, 2 бізонів, 2 ведмедів бурих, 2 рисей, 5 вовків, 2 росомах, 12 песців, 16 зайців, 6 байбаків, 1 ховраха великого, 2 ховрахів крапчастих, 4 водяних шурів, 2 сліпців звичайних, 1 птаха (детальніше невизначений), а також 3 перлівниці Unio. При цьому, залишки сліпця, крапчастого ховраха та водяного шура вважаються пізніми, що потрапили до культурного шару за кротовинами⁴⁰. Крім того, дослідник із застереженнями про неясність умов знаходження і залягання, писав про поодинокі кістки диких свиней в матеріалах стоянки, припускаючи можливість спорадичного заходження цих тварин у перигляціальну область⁴¹.

Інвентарні книги також повідомляли, що серед тварин промислової групи, з розкопок В.М.Щербаківського, найбільше решток належало мамуту. Слідом за ним йшов північний олень, до кількості його залишків, певно, слід додати й декілька кісток оленя невказаного виду, оскільки І.Г.Підоплічком окреслена наявність лише Rangifer tarandus. Далі, в порядку зменшення кількості решток, слідували заєць, вовк, байбак, песець, бурий ведмідь. Всього однією кісткою були репрезентовані бик (бізон, за Підоплічком), рись та росомаха. Музейною документацією означалася й присутність нечисленних залишків коня невказаного виду та лисиці, однак ні тієї, ні іншої тварини фахове палеозоологічне опрацювання колекції не зафіксувало. Більш того, І.Г.Підоплічко навіть спеціально підкреслював відсутність залишків коня в Гінцях⁴².

Щодо тварин непромислової групи розходжень у визначеннях немає. Інвентарні описи називали ховраха, шура водяного, сліпця звичайного, позначеного як гризун "з породи крота" з наведенням латинського терміну "Sralax", а також гризуна невказаного виду та якихось інших дрібних тварин, але суттєвіші відомості про них відсутні.

Детальніша інформація про анатомічний склад збірки міститься в табл.2 (до неї не включені більше 350 невизначених точно кісток тварин невказаного виду).

Перелік малакофауни обмежувався 1 черепашкою Unio та 2 мушлями неназваного виду. Можливо, останні були рештками іншого річкового моллюска — Anodonta, якого теж згадував В.М.Щербаківський⁴³. Однак і той, і другий до культурного шару могли потрапити випадково — наприклад, принесені птахами, що спало на думку ще учасникам даних розкопок⁴⁴, хоча деякі автори розглядали ці знахідки як свідчення певного поширення збиральництва, оскільки обидва моллюски придатні для споживання людиною⁴⁵.

До речі, зіставлення даних музейної документації з опублікованими І.Г.Підоплічком дозволяє поставити крапку на давній суперечці В.М.Щербаківського з В.О.Городцовим стосовно деяких видів тварин у фауні Гінців (на момент досліджень пам'ятки обидва вчені користувалися попередніми визначеннями, відповідні ж матеріали, начебто, повинен був обробити Г.Ф.Мірчинк, тодішній приват-доцент Московського університету, однак результати його роботи невідомі⁴⁶).

В.О.Городцов вів мову, зокрема, про рештки лося, дикого кабана, бика (Bos) та бурого ведмеда⁴⁷, тоді як його опонент заперечував присутність лося і кабана, наголошуючи, що імовірний шматок емалі вепра направді пов'язаний з ведмедем. Ріг, котрий можна було б сприйняти за лосячий, В.М.Щербаківський схилився вважати належним лані (Cervus dama). Питання ж що-

до знахідок кісток бика дослідник залишав відкритим, підкреслюючи, що в будь-якому випадку *Bos priscus* не відігравав важливої ролі в економічному житті мешканців стоянки⁴⁸.

Проте, аналіз джерел дозволяє стверджувати, що припущення про виявлення в Гінцях кісток лося або лані є безпідставним (назви цих тварин відсутні як в списку І.Г.Підоплічко, так і в музейній документації), так само слід спростувати й визначення у збірці В.М.Щербаківського решток коня і лисиці, а в матеріалах К.М.Скаржинської — ще й хом'яка, залишки ведмеда належали виду *Ursus arctos*, тобто бурий (між іншим, услід за В.М.Щербаківським⁴⁹ помилково зіставляли його рештки з печерним ведмедем й інші автори⁵⁰), бізон, дійсно, в Гінцях лише епізодично ставав предметом полювання, інформація ж про залишки дикої свині недвозначністю не вирізняється і є надто непереконливою, щоб сприймати її за доведений факт.

Повертаючись до речових здобутків досліджень В.М.Щербаківського, слід назвати численні (не менше 51 од.) зразки лесу, вохри, попелу, шматки бурштину (?), гематиту (кривавику), пісковика, граніту.

Колекцію дослідника супроводжували документальні матеріали: 3 схеми (план розташування стоянки; план пам'ятки з позначенням розкопів Ф.І.Камінського, Р.І.Гельвіга, В.М.Щербаківського; виконаний В.О.Городцовим розріз Гінцівської стоянки по меридіональній лінії) і 2 фото (вигляд місця розташування стоянки та робочий момент розкопок). Вірогідно, в ході польових досліджень фотознімків було здійснено значно більше, на користь чого свідчить наступне: в попередньому повідомленні про результати розкопок вчений шкодував, що позбавлений можливості у даному виданні відтворити фотографічні ілюстрації, й збирався обов'язково це зробити в детальніших публікаціях⁵¹; дві світліни 1915 р. з Полтавського музею із зображеннями ями 1 ("купа IV") наводив у своїй праці І.Ф.Левицький⁵².

Гінцівська колекція Полтавського музею, утворена з експонатів зібрання К.М.Скаржинської та значно вагомішим комплексом різноманітних речей з розкопок В.М.Щербаківського, до середини 1930-х рр. була найчисельнішою і найбільш представницькою збіркою, що походила з пам'ятки. Лише згадувані вже дослідження І.Ф.Левицького, при діяльній участі О.Я.Брюсова та І.Г.Підоплічки, організовані Інститутом археології АН УРСР та Державним Історичним музеєм (м.Москва), перевершили її кількістю виявленого крем'яного начиння (загалом близько 3000 речей, з них до 300 знарядь), але не кістяних виробів. Так само поступалися вони й загальною репрезентативністю матеріалів, котрі потрапили на зберігання до Москви⁵³.

Тож не випадково до колекції Полтавського музею як до основного джерела з історії регіону за доби палеоліту зверталися авторитетні тогочасні дослідники: археологи В.О.Городцов (1915 р.)⁵⁴, Ф.К.Вовк (1917 р.)⁵⁵, а в радянські часи — фахівці з первісної археології М.Я.Рудинський⁵⁶, П.П.Єфименко, П.Й.Борисковський⁵⁷ та палеонтолог І.Г.Підоплічко⁵⁸. Наприклад, академік Єфименко описом гінцівської крем'яної та кістяної індустрії, зробленим за особисто ним опрацьованими матеріалами з Полтави, користувався у своїй класичній монографії "Первобытное общество" аж до останнього її видання, котре побачило світ 1953 р.⁵⁹ При цьому дослідники добре знали про "круглищку" складову збірки Полтавського музею⁶⁰, а М.Я.Рудинський, навіть, характеризував палеолітичні матеріали приватної колекції

К.М.Скаржинської як одні з найзначніших⁶¹. І тільки аматорські розшуки на пам'ятці Г.С.Кир'якова зазнали осуду палеолітознавців: оскільки від цих робіт не збереглося жодних документальних свідчень, то і наукове значення їх визнане мізерним⁶².

Однак, попри широку відомість, "полтавські" матеріали з Гінців, на жаль, не були свого часу належним чином видані. Колекція зібрання лубенської меценатки взагалі не публікувалась, за винятком малюнків 10 кременів, наведених М.Я.Рудинським (з них 2 були знахідками Г.С.Кир'якова, 8 — К.М.Скаржинської)⁶³. Результати розкопок В.М.Щербаківського, як вже зазначалося, видані фрагментарно, з неякісними ілюстраціями (це зумовлювалося можливостями використаного друкарського обладнання), а зроблені останнім визначення та описи крем'яних виробів не відповідають сучасним вимогам⁶⁴. М.Я.Рудинський з числа знахідок Щербаківського замалював 2 знаряддя з кременю⁶⁵, трохи більше матеріалів оприлюднив друком В.О.Городцов⁶⁶. Подані П.П.Єфименком та П.Й.Борисковським характеристики комплексів виробів з кременю та кістки, що входили до складу колекції музею, адекватно відображають загальні особливості індустрії пам'ятки, але супроводжувалися вони зображеннями лише окремих речей⁶⁷.

Ці обставини суттєво ускладнили процес ідентифікації гінцівської колекції після подій Другої світової війни, коли частина матеріалів була відправлена окупаційною владою до Німеччини, а ті, що залишилися на місці, потрапили у пожежу музейного будинку 1943 р. На щастя, перші невдовзі були повернуті до Полтави і, оскільки вони мали позначки щодо свого походження, в 1948 р. їх внесли до заведеної тоді ж облікової документації музею (вона є дійсною й нині), з присвоєнням нових інвентарних номерів і розділенням збірки, за групами зберігання, на археологічну (№№ А 345, 388, 389, 402, 429, 430, 448, 451-458, 461, 464, 473-479, 481, 482, 484-489, 491-502, 505, 507-510, 557, 685, 691-694, 696, 950, 952) й палеонтологічну частини. Всі археологічні предмети записані як здобуток розкопок В.М.Щербаківського⁶⁸, хоча поміж ними, як з'ясується, присутні й окремі речі з колекції К.М.Скаржинської.

Гірша доля дісталася другій частині збірки. В полум'ї пожежі одні палеолітичні рештки обгоріли чи змінили колір, інші розтріскалися чи деформувалися, інколи — до невпізнанності. Зрозуміло, що й шифри на речах, за вкрай незначним винятком, зникли. До того ж, далеко не всі матеріали, певно, вдалося розшукати на попелищі, тож вони безповоротно втрачені. Первинну систематизацію зібраних крем'яних та кістяних виробів здійснила науковий співробітник Полтавського музею Г.О.Сидоренко⁶⁹. При цьому всі предмети з кременю, загальною кількістю 1334 одиниці, були змішані та, незалежно від їхнього походження, розподілені між двома інвентарними номерами (№№ А1, А8). Подібним чином, за сировинними ознаками, але без врахування хронологічного діапазону їхнього побутовання, відбулося й сортування депаспортизованих знарядь з кістки (№№ А5, А6) та виробів з інших порід каменю (№№ А9-15), котрі в більшості випадків записувалися як матеріали з Гінців. І вже зовсім незрозуміло, яким чином було встановлене походження "пошкоджених вогнем, перепалених" "решток вогнища Гінцівської палеолітичної стоянки" (№ А 7)⁷⁰. До речі, за оцінками фахівців, саме некваліфікована інвентаризація 1945-1948 рр. спричинила, крім війни, найзначніший ступінь депаспортизації першої збірки з пам'ятки⁷¹.

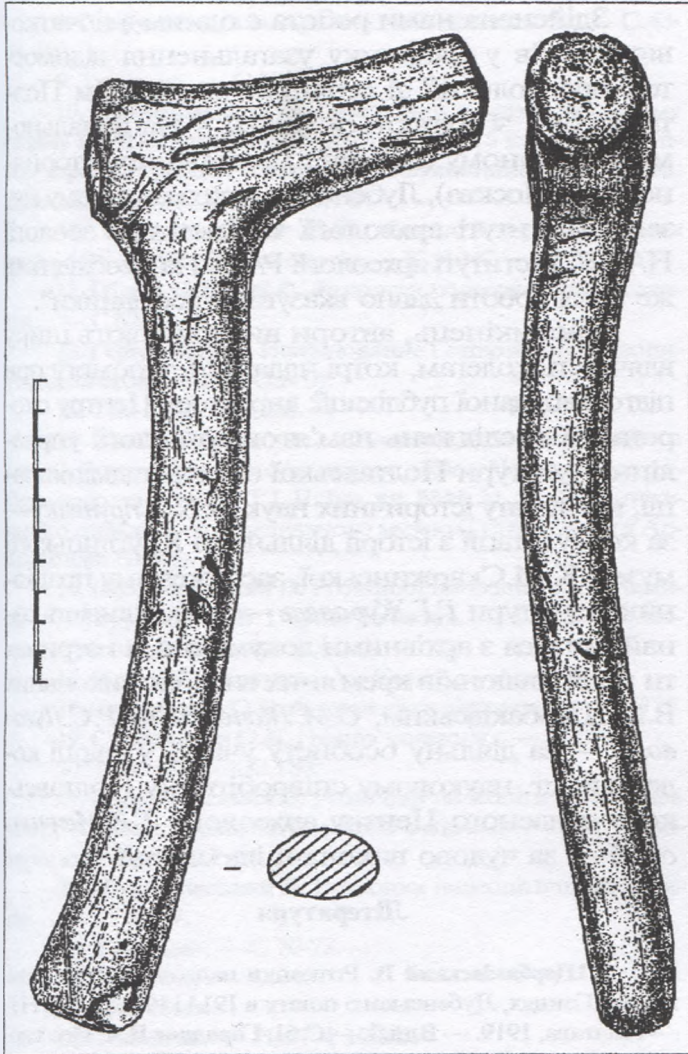

Рис. 4. Молоткоподібний виріб з рогу північного оленя.

З того часу видобуті зі згарища крем'яні, а, можливо, й деякі кістяні та кам'яні вироби з Гінців (доля фауністичних решток поки-що не з'ясована) перебували у так званих фондових колекціях "пошкоджених війною експонатів", котрі, на жаль, впродовж багатьох років залишалися нерозібраними та неідентифікованими. 1951 р. частина цих кременів (26 од.) була передана до Миргородського краєзнавчого та Веприцького народного музеїв, тож не виключено, що певна кількість палеолітичних матеріалів потрапила й до цих закладів.

Значна депаспортизація колекції з Гінців зробила її, саме як єдине утворення, на тривалий період недоступною для фахівців, що істотно перешкоджало дослідницькому процесу. Так, на початку 1970-х рр. збірку намагався опрацювати В.Я.Сергін, але повною мірою здійснити йому це не вдалося⁷². Відсутність же в музеї серйозної атрибуційної роботи та належного вивчення фондових матеріалів приховувалася адміністрацією закладу. А на запити дослідників, в т. ч. й про зібрання К.М.Скаржинської, керівництво музею у 1960 — на початку 1980-х рр. давало відповіді про начебто цілковите його знищення в роки війни; одночасно здійснювалися заходи, спрямовані на обмеження доступу науковців музею до старої облікової документації. Все ж, дослідники не втрачали надії з часом виділити речі з Гінців, зокрема ті, що були експонатами Круgliцького музею, з-поміж інших депаспортизованих. Наприклад, О.Б.Супруненко вважав, що в нинішній палеонтологічній збірці ПКМ присутні понад 50 таких кісток⁷³. Ще раніше

він писав, що більше 60% знахідок з палеолітичної колекції меценатки збереглися по цей день — змішаними з іншими археологічними та палеонтологічними матеріалами⁷⁴. (Здійснена нами звірка відповідного речового фонду показала, що, принаймні, стосовно археологічних предметів, дана цифра є завищеною).

Можливості для вивчення вцілої частини зібрання з'явилися тільки тепер. Зіставлення усіх наявних зображень крем'яних та кістяних виробів гінцівської стоянки (із залученням нещодавно відшуканих архівних матеріалів) дозволило уточнити зв'язок з пам'яткою більшості речей, зазначених в музейній документації як знахідки з неї, і водночас виокремити ті, що з Гінцями зближались помилково, а також розпізнати 5 кременів з числа пошкоджених пожежею 1943 р. (№ А 8).

Особливо корисними в цій роботі виявилися 6 таблиць рисунків крем'яних виробів, виконаних, за результатами власних розкопок стоянки, В.М.Щербаківським на міліметровому папері (оригінали зберігаються в Києві). Всього вченим було замальовано 182 знаряддя. Поверх кожного зображення проставлявся його порядковий номер, інколи — номер ділянки розкопу, а збоку від малюнка — цифрами вказувалася товщина предмету (профілі речей не фіксувалися). Цікаво, що деякі з кременів, повернутих після спроби вивезення до Німеччини, зберегли відповідні позначки олівцем, часто — на тих же ділянках, що й на малюнках.

Тож, як встановлено, нині колекція археологічних матеріалів з Гінців в Полтавському краєзнавчому музеї нараховує 109 одиниць (94 вироби з кременю, 14 — з кістки). При цьому лише одна крем'яна скребачка (№ А 479; рис.1:14) впевнено ототожнюється з експонатами Круgliцького музею (роботи К.М.Скаржинської 1891 р.)⁷⁵, решта походить з розкопок В.М.Щербаківського.

Серед виробів з кременю заготовки та відходи виробництва збереглися в незначній кількості (і перспективи вирізнити їх в масі горілого кременю мінімальні, оскільки ніхто з дослідників, за невеликим винятком, їх не замальовував). У збірці представлені 7 платівок, переважно середньошироких, 4 платівчастих відщепи, 1 лусочка, 4 різцеві скалки.

Знаряддевий комплекс складається з 37 скребачок (рис.1:1-36), серед яких домінують кінцеві на платівках (рис.1:1-27); 23 різців (рис.2:8-30), провідним є тип — скісноретушний платівчастий (рис.2:10-30); 7 мікролітів та вістер, в тому числі 3 косих вістер (рис.2:5-7), 2 вістер із затупленою крайкою та виділеним черешком (рис.2:2-3), видовженого прямокутника (рис.2:1) та платівки з затупленою крайкою (рис.2:4); 9 ретушованих платівок, 2 з них мають скобелеподібні виймки (рис.2:31, 35), решта — епізодичні ділянки дрібної ретуші (рис.2:32-34, 36-39); а також 2 проколки (рис.1:37-38).

Серед кістяних знарядь переважають, у відповідності з початковими кількісними параметрами комплексу, шила (проколки), виготовлені з розрізаних по діагоналі трубчастих кісток зайця або песця — 8 од., з них 6 цілих або майже цілих, одна представлена уламком руків'я, друга — загостреного кінця (рис.3:6-13). Шила невеликі за розмірами (довжина від 5 до 9 см), мають заповіроване жало. За способом обробки, близька до них епіфізна частина трубчастої кістки дрібної тварини, діафіз якої був діагонально розрізаний після нанесення з одного (?) боку, на відстані близько 3,5 см від голівки кістки, поперечного надрізу (рис.3:5).

В збірці наявні також 2 наконечники дротиків (?). Від одного зберігся уламок бойової частини. Другий май-

же цілий, він оздоблений кільцевими поперечними нарізками. Обидва вирізані зі шматків бивня мамута (рис. 3:1-2). Такий же матеріал використаний для виготовлення "жезла" — фігурного виробу, що своїми невеликими розмірами суттєво відрізняється від більшості предметів подібного типу (рис.3:3). Нагадував за формою "жезл", однак значно мініатюрніший, або мав вигляд двозубої виделочки ще один предмет, від якого зберігся лише фрагмент (рис.3:4). Нарешті, слід назвати й молоткоподібне знаряддя з рогу північного оленя (рис.4).

Можливо, ще одна гінцівська проколка разом з кістяними виробами більш пізнього часу зберігається поміж речей, видобутих з музейної пожежі (№ А 5), але довести її зв'язок з пам'яткою неможливо. Те саме можна сказати й стосовно кількох жолобчастих точильних каменів, виготовлених з пісковика, депаспортизованих і змішаних з іншими археологічними матеріалами (№ А 13).

На жаль, виявилися втраченими такі широко відомі кістяні вироби з Гінців як уламок мамутового бивня з вигравійованою вздовж нього тонкою, злегка вигнутою лінією, від якої під прямим кутом відходили, чергуючись, рисочки різної довжини: довга, потім кілька дуже коротких, знову довга і т. д. (довгих — 32, коротких — 78). Оскільки гравіювання не узгоджувалось з контурами бивня, дослідники заперечували його винятково орнаментальне значення⁷⁶, а О.Маршак вбачав у ньому місячно-календарний запис⁷⁷.

Безслідно зникла й підвіска, зроблена зі шматка ведмежої щелепи, з якої стирчало одне ікло, в самій же щелепі шляхом свердління було розширено природний отвір⁷⁸.

Загублена, і вже в післявоєнний час, кістяна голка, вигляд якої спонукав фахівців до емоційно насичених описів: "артистично виточена голочка" (М.Я.Рудинський)⁷⁹; "цільна, чудово зроблена тонка кістяна голка з вушком" (П.П.Єфименко)⁸⁰. В.М.Щербаківський наводив такі її розміри: довжина — 5,5 см, товщина — 0,1 см, діаметр отвору вушка — 0,5 мм⁸¹.

Таким чином, ми змушені констатувати, що від величезної збірки палеолітичних матеріалів з Гінців уціліла лише незначна частина. Проте, з огляду на властиву пам'ятці нечисленність крем'яних виробів, а на цю обставину нерідко звертають увагу дослідники⁸², Гінцівська колекція Полтавського краєзнавчого музею продовжує зберігати значення важливого історичного джерела (якщо, за прикидками В.Я.Сергіна, загальна кількість кременю, знайденого в Гінцях, становить близько 4700 екземплярів, з них 470 предметів з вторинною обробкою⁸³, то на знаряддевий комплекс полтавської збірки припадає майже 17% з числа останніх). Не були надто підніми наступні, після В.М.Щербаківського, розкопки Гінців і в плані виявлення кістяних виробів.

Загалом же, колекція Полтавського краєзнавчого музею досить репрезентативна, вона цілком адекватно відтворює загальні особливості крем'яної та кістяної індустрії пам'ятки, зафіксовані у період, що передував втраті основної частини цього комплексу.

Здійснена нами робота є одним з початкових кроків у напрямку узагальнення відомостей про колекції зі стоянки, котрі, крім Полтавського, зберігаються також в Національному історичному (м.Київ), Державному історичному (м.Москва), Лубенському краєзнавчому музеях, Інституті археології та Інституті зоології НАНУ, Інституті археології РАН. На необхідність же такої роботи давно вказували дослідники⁸⁴.

Насамкінець, автори висловлюють щирі вдячність колегам, котрі надавали допомогу при підготовці даної публікації: директору Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидату історичних наук *О.Б.Супруненко* — за консультації з історії діяльності Круглицького музею *К.М.Скаржинської*, заслуженому працівнику культури *Г.Г.Журавель* — за можливість ознайомитися з архівними документами і отримати копії малюнків крем'яних виробів, виконаних *В.М.Щербаківським*, *О.М.Ткаченку* та *Р.С.Луговому* — за діяльну особисту участь у звірці колекцій, ст. науковому співробітнику Полтавського обласного Центру археології *Т.В.Менчинській* — за чудово виконані ілюстрації.

Література

1. *Щербаківський В.* Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. I. — С.61; *Городцов В.А.* Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археол. РАНИОН. — М., 1926. — Вып. I. — С.5; *Супруненко О.Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей *К.М.Скаржинської*). — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.103.
2. *Каминський Ф.И.* Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Тр. III АС. — К., 1878. — Т.1. — С.147-152; *Феофилактов К.М.* О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с.Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губ. // Там само. — С.153-159.
3. *Супруненко О.Б.* Перша колекція з Гінцівської стоянки // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Вип. 3. — С.185; *Його ж.* Археологія в діяльності... — С.53, 103, 291, 292. — Таблиці і зображеннями цих крем'яних та кістяних виробів експонувалися в музеї *К.М.Скаржинської* (Каталог собрания Археологических и Исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А.П.Зосимович, под ред. В.Б.Антоновича. — Рукопись, 1892 // ДАПО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр.3. — Арк.6).
4. *Супруненко А.Б.* Археологические изыскания и собрание Г.С.Кирилякова // Проблемы археологии Сумщины / ТД обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С.20; *Супруненко О.Б.* Перша колекція... — С.184; *Його ж.* Археологія в діяльності... — С.50, 103.
5. *Супруненко О.Б.* Перша колекція... — С.184; *Його ж.* Археологія в діяльності... — С.51, 105, 209, 291-292.
6. *Супруненко О.Б.* Перша колекція... — С.184; *Його ж.* Археологія в діяльності... — С.71, 155-157, 159, 160 (рис.).
7. Каталог собрания... — Спр.2 (Систематический каталог); Спр. 3 (Хронологический каталог).

8. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.43-44, 190.
9. Там само. — С.190.
10. Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. — Полтава: Друк. Я.Е.Брауде, 1919. — С.1-3.
11. Борисковський П.Й. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. — К., 1947. — Т. I. — С.91.
12. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.62-63.
13. Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.9-10.
14. Там само. — С.11.
15. Каталог собрания...; Каталог Археологического отдела Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства. — Т. I, II; Инв. кн. №№ 21, 24, 25 Полтавського державного краєзнавчого музею (11.08.1939 р.) // Архів фондів ПІКМ.
16. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища...; Супруненко О.Б. Перша колекція... — С.183-190; Його ж. Археологія в діяльності...
17. Каталог собрания... — Спр. 2. — Арк.119.
18. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.175.
19. Супруненко О.Б. Перша колекція... — С.189.
20. Там само. — С.184.
21. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища...; Каталог Археологического отдела... — Т. II; Інвентарні книги №№ 21, 24, 25...
22. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С. 66-67.
23. Там само. — С.70-73.
24. Там само. — С.74.
25. Там само.
26. Там само. — Рис.7:4; 10:І,ІІ.
27. Там само. — Рис. 9:І.
28. Там само. — Рис. 9:VІ.
29. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.33.
30. Там само. — С.34.
31. Там само.
32. Нам не зрозумілі підстави, на яких базуються твердження О.Б.Супруненка, що частина знахідок з розкопок В.М.Щербаківського у Гінцях не пройшла інвентаризацію і була викинута в 1930-ті рр. (Супруненко О.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея // АИП. — Полтава, 1990. — С.21).
33. Городцов В.А. Археология. Т. 1. Каменный период. — М.; Пг.: Госиздат, 1923. — С.289; Он же. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.30.
34. Борисковский П.И. Палеолит Украины: (Историко-археологические очерки) // МИА. — М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С.323.
35. Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.31-32. — Табл.V. — Рис.44; Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР // САИ. — М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. А 4-3. — С.40.
36. Городцов В.А. Археология... — С.289.
37. Рудинський М. Запн. праця. — С.34; Борисковский П.И. Людина кам'яного віку на Україні: Наук.-попул. нарис. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — С.94. — Рис.65; Борисковский П.И. Палеолит Украины... — С.324. — Рис.168; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ. — М.-Л.: Наука, 1964. — Вып. А 1-5. — С.35; Абрамова З.А. Указ. работа. — С.40. — Табл. XXXIX:2; Marshack A. The roots of civilization. The cognitive beginnings of man's first art, symbol and notation. — New York, 1972. — P.38-41. — Fig.5, 6; Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського // ПАЗ. — Полтава, 1994. — № 2. — С.168, 170-174.
38. Подошличко И.Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // Природа. — 1936. — № 2. — С.113-116.
39. Подошличко И.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вип. 1. — С.146; Його ж. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С.14-17; Його ж. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип.2. — С.107.
40. Борисковский П.И. Палеолит Украины... — С.324; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.34.
41. Подошличко И.Г. Матеріали до вивчення... — 1938. — С.146; Його ж. Дослідження палеоліту... — С.15.
42. Подошличко И.Г. Дослідження палеоліту... — С.12.
43. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.70.
44. Городцов В.А. Археология... — С.288; Он же. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.26.
45. Борисковский П.И. Палеолит Украины... — С.325.
46. Городцов В.А. Археология... — С.286.
47. Городцов В.А. Археология... — С.287; Он же. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.26.
48. Scerbakivskij V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. — Leipzig, 1927. — Band IV. — S.28.
49. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.70.
50. Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. — 3-е изд. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — С.353.
51. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.65.
52. Левяцький І.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С.244. — Табл. IV:3. — С.245. — Табл. V:16.
53. Борисковский П.И. Палеолит Украины... — С.313.
54. Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.9-10.
55. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.62-63.
56. Рудинський М. Вказ. праця. — С.34-35.
57. Борисковский П.И. Людина кам'яного віку... — С.89 (цей автор знав і колекцію Лубенського музею).
58. Подошличко И.Г. Указ. работа. — С.113-116.
59. Ефименко П.П. Указ. работа. — С.551, 553-555.
60. Борисковский П.И. Палеолит Украины... — С.306; Ефименко П.П. Указ. работа. — С.551.
61. Рудинський М. Вказ. праця. — С.31.
62. Ефименко П.П. Указ. работа. — С. 551.
63. Рудинський М. Вказ. праця. — С.34-35. — Табл. I:1-10.
64. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.70-75. — Можливо, ці недоліки вдалося виправити у статті, присвяченій розкопкам Гінців, написаній німецькою мовою (Scerbakivskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit — Leipzig, 1926. — Band III. — H. 2. — S.100-116), однак на даний час ця праця є для нас недоступною.
65. Рудинський М. Вказ. праця. — 34-35. — Табл. I:11-12.
66. Городцов В.А. Археология... — С.288-289; Он же. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки... — С.28-32.
67. Ефименко П.П. Указ. работа. — С.553-555; Борис-

ковський П.И. Палеолит України... — С.313-323; Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.34-35. — Услід за П.И.Борисковським відомі на початок 1960-х рр. витвори косторізного мистецтва та близькі їм форми, що походили з Гінців, описала З.О.Абрамова (Указ. работа. — С.40).

68. Інв. кн. № 2 Полтавського Республіканського Історико-Краєзнавчого музею: Відділ археології (04.09.48 — 07.03.49 рр.) // ПАФ ПКМ.

69. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.193.

70. Інв. кн. № 1 Полтавського Республіканського Історико-Краєзнавчого музею: Відділ археології (10.04-28.05.48 р.) // ПАФ ПКМ.

71. Супруненко О.Б. Перша колекція... — С.185.

72. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності... — С.169.

73. Там само. — С.173, 185, 195.

74. Супруненко О.Б. Перша колекція... — С.184.

75. Зображення цієї речі див.: Рудинський М. Вказ. праця. — С. 35. — Табл.І:7.

76. Борисковський П.И. Людина кам'яного віку... — С.94. — Рис.65; Борисковський П.И. Палеолит України... — С.324. — Рис.168; Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.35; Абрамова З.А. Указ. работа. — С.40. — Табл. XXXIX:2.

77. Marshack A. Op. cit. — P.38-41. — Fig.5; 6.

78. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.69, 70, 75. — Рис. 5; Борисковський П.И. Палеолит України... — С.321. — Рис.167:6; Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С.35; Абрамова З.А. Указ. работа. — С.40. — Табл. XXXIX:3.

79. Рудинський М. Вказ. праця. — С.34.

80. Ефименко П.П. Указ. работа. — С.554-555.

81. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища... — С.69, 70, 75. — Рис.6:8.

82. Брюсов А.Я. Гонцовская стоянка // СА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. — № 5. — С.90; Борисковський П.И. Палеолит України... — С.313. — Скоріше за все, мова повинна йти не про нечисленність крем'яних чи кістяних виробів, а про їхню приуроченість, що зумовлюється, певно, зимовим сезоном функціонування поселення, до заповнення житлових та господарських об'єктів, на залишки яких дослідникам не завжди щастить натрапити.

83. Сергін В.Я. Гонцовское палеолітическое поселение // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.11.

84. Яковлева Л.А., Джилджан Ф. Новые археологические исследования на позднелітической стоянке Гонцы // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.22.

Гавриленко И.Н., Луговая Л.Н., Мельникова И.С.
**МАТЕРИАЛЫ ГОНЦОВСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ
СТОЯНКИ В ПОЛТАВСКОМ КРАЕВЕДЧЕСКОМ МУЗЕЕ**
(из истории формирования коллекции)
Резюме

В статье излагается история формирования коллекции материалов Гонцовской палеолітической стоянки в собрании Полтавского краеведческого музея, анализируется состав этой выразительной и представительной коллекции до утраты в годы Второй мировой войны большей ее части, дается краткая характеристика сохранившегося вещественного фонда.

10.06.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

© Філоненко Л.К.

Наконечник списа доби пізньої бронзи з Милорадового у Поворосклі

Фондова збірка ЦОДПА поповнилася цікавою археологічною знахідкою — бронзовим наконечником на спис, близьким за зовнішніми ознаками до сеймінського типу, знайденим випадково в с.Милорадове Котелевського р-ну Полтавської області 1987 р.

Вважаємо, що знахідка відноситься до п'ятої групи наконечників доби пізнього бронзового віку, за типологічною класифікацією О.І.Тереножкіна¹. Це наконечник з масивною довгою втулкою (довжина 7,7 см) і меншим вістрям листоподібної форми (довжина 5 см), що наче насажене на верхівку втулки. Бічні грані вістря вузьким ребром опускаються по втулці на загальну довжину до 11 см. Довжина наконечника — 12,7 см. Діаметр основи втулки — 2,1 см. На бічних її гранях є два отвори для кріплення наконечника до древка. Техніка виготовлення — ливарна.

Подібних знахідок на Полтавщині відомі одиниці. Тому виникає чимало питань, на які не можемо відповісти напевне. Подібну зброю у Східній Європі здебільшого виготовляли ковальським способом. Ливарне виробництво з'явилося дещо пізніше, під впливом сеймінсько-турбинського осередку металообробки і внаслідок проникнення звідти секретів майстерності². Там зародилася технологія тонкостінного лит-

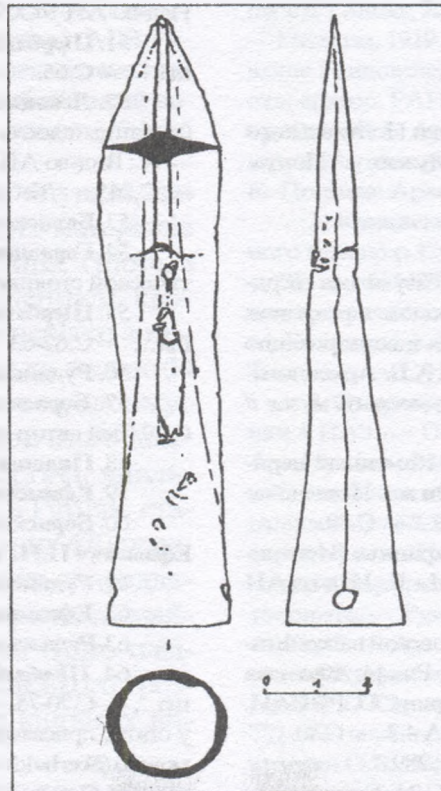

Рис. Милорадове, с. Наконечник на спис. Бронза. Фонди ЦОДПА.

тя, що виходить з геніального здогаду використання сердечника, який вставляється всередину ливарної форми на певній відстані від стінок матриці. Для майстра-ли-

варника технічна проблема полягала у строгій фіксації сердечника всередині форми.

Наша знахідка має дещо асиметричні форми вістря, в місці його насадки на втулку з обох сторін, значні поперечні тріщини, що може бути пов'язане як з похибками та порушеннями технології виробництва, так і з пошкодженнями від довготривалого використання.

Дуже важливо було б визначити походження металу, зробивши спектральний аналіз. На жаль, такої можливості ми не маємо у даний час.

Знахідка територіально походить із басейну Середньої Ворскли, населення якого вже в середині третьої чверті II тис. до н.е. було добре знайоме із розвиненим бронзоливарним ремеслом зрубних племен³. Наконечник же з Милорадового належить до зразків озброєння останньої чверті II - початку I тис. до н.е. і може пов'язуватися з бронзоливарною діяльністю білогородських чи чорноліських племен.

Література

1. Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961. — С.141.
2. Эпоха бронзы лесной полосы СССР // Археология СССР. — М.: Наука, 1987. — С.103.
3. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — С.145.

11.02.2002.

ОСОБЫЙ ТИП ПЕЧЕК СКИФСКОЙ ЭПОХИ

Археологические исследования левобережных поселений скифской эпохи раннего железного века позволили выявить здесь особый тип хозяйственных построек, которые весьма своеобразны и отражают некоторые специфические особенности хозяйства местного населения. Речь идёт о глинобитных печах сложной конструкции, которые, к сожалению, ещё малоизвестны, так как располагались в отдельных ямах и обычно не оставляют заметных следов на поверхности и в верхней части культурного слоя поселений.

Поэтому особого внимания заслуживает находка остатков такой печи на Восточном укреплении Бельского городища в Полтавской обл., зафиксированной при раскопках экспедиции Харьковского государственного университета в 1995 г. Здесь, в восточной части раскопа № 33, в нижней части культурного слоя, на глубине 40 см была обнаружена яма № 88, а в ней — достаточно выразительные остатки печки, позволяющие сделать её реконструкцию и определить назначение постройки.

Печь состояла из двух частей (рис.1). Основная часть первоначально имела в плане форму прямоугольника, со сторонами 100 и 115 см, при глубине 120 см. У края основной части ямы имелись плечики шириной 10 см и глубиной 15 см от края ямы. На плечиках местами были замечены следы древесного тлена. К этой основной яме примыкала меньшая, шириной 60 и длиной 80 см. Одна стенка этой ямы покато опускалась в направлении к основной яме до ее дна и, таким образом, обеспечивала доступ к расположенной здесь топке. На дне основной ямы прослеживалось небольшое количество древесных угольков и золы, а сверху лежали куски упавшего свода печки в виде глиняной решетки с круглыми отверстиями (рис.2). Диаметр отверстий в основном — от 1,4 до 1,5 см. Стенки и свод печки обожжены, но не очень сильно. В изломе их обломки имеют у краев желтовато-бурый, а в средней части — черный цвет. Спекания и оплавленности глиняной массы не отмечено ни на одном обломке. Все это свидетельствует, что температура в печи была значительно меньше, чем в печах для обжига самых грубых глиняных сосудов и, ориентировочно, можно полагать, что в нижней части печки она не превышала 400-450° С. Толщина стенок печки и глиняного свода с отверстиями в разных местах неодинакова, но в основном колеблется

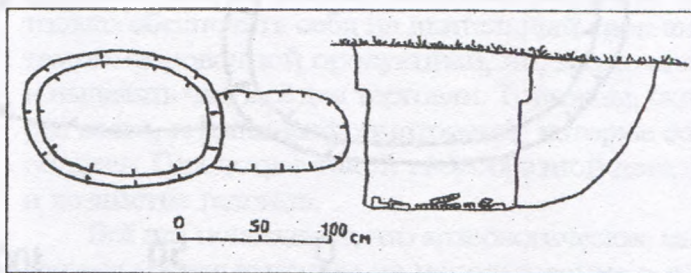

Рис.1. Восточное укрепление Бельского городища. Яма № 88 в раскопе № 33-1995 г.

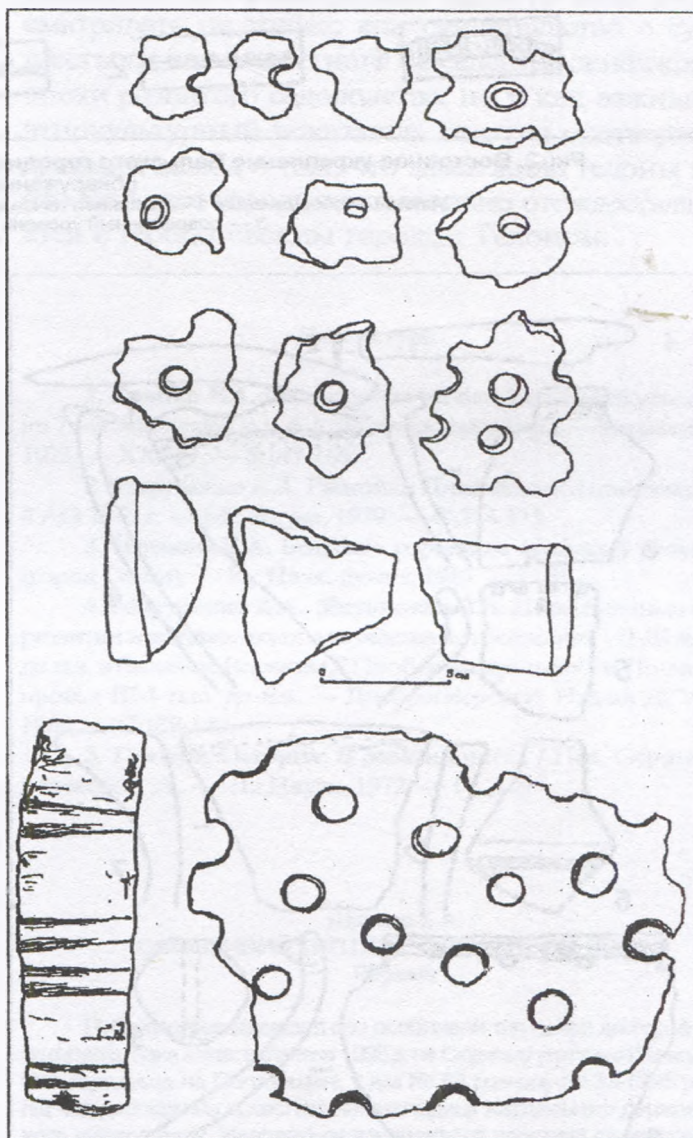

Рис.2. Восточное укрепление Бельского городища. Обломки глиняной печки в яме № 88, раскоп № 33-1995 г.

в пределах 4,0-4,5 см, увеличиваясь только у основания до 7-8 см.

Таким образом, имеющиеся материалы позволяют сделать вывод, что в яме № 88 сохранились достаточно выразительные остатки специализированной печки для сушки фруктов

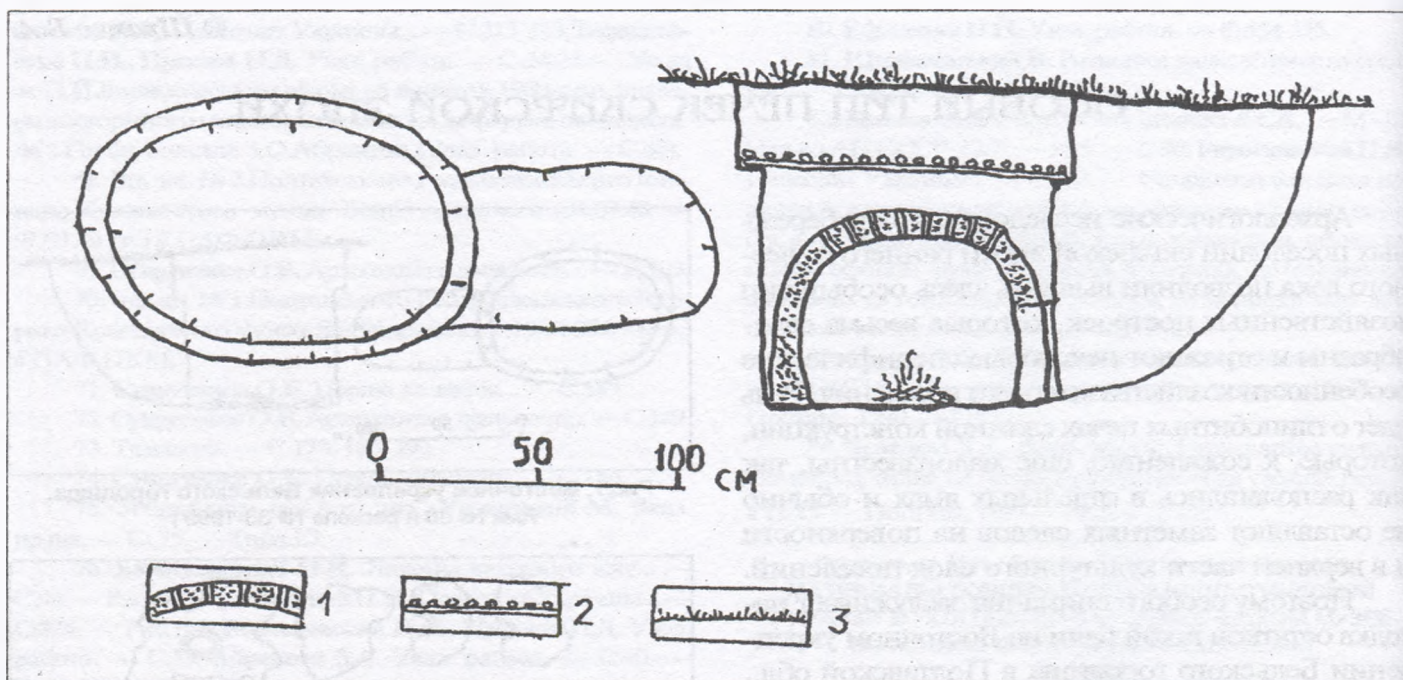

Рис.3. Восточное укрепление Бельского городища. Реконструкция глиняной печи для сушки фруктов, обнаруженной в яме № 88.

Условные обозначения: 1 — глиняная печка с отверстиями в своде; 2 — решётка из прутьев; 3 — современный уровень почвы в раскопе № 33-1995 г.

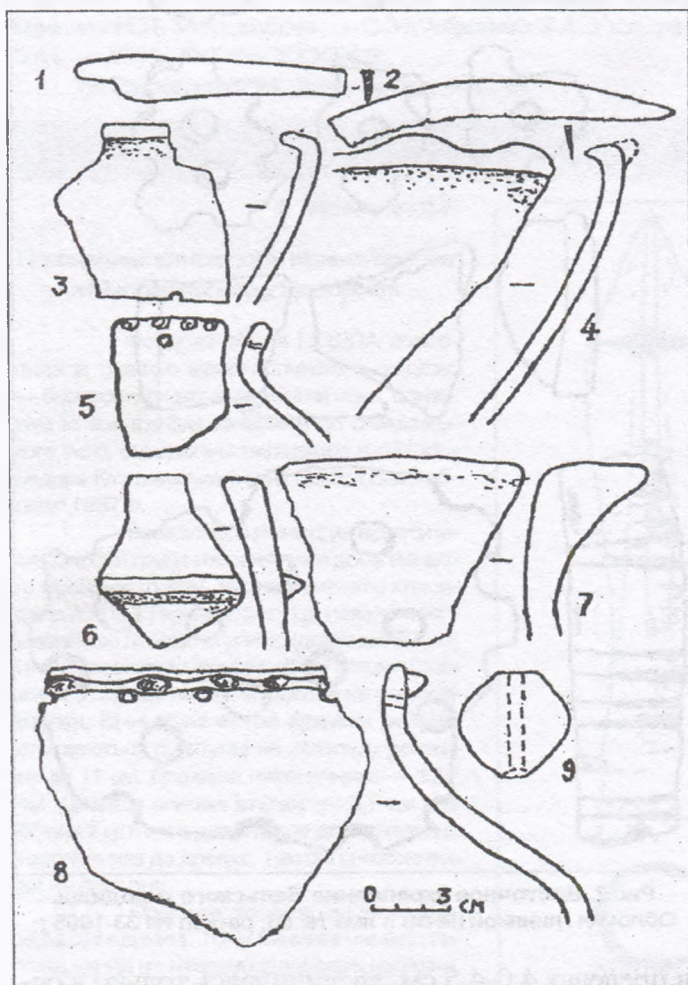

Рис.4. Восточное укрепление Бельского городища.

Находки в заполнении ямы № 88 и в окружающем культурном слое раскопа № 33-1995 г.:

1 — железный нож; 2 — обломок железного серпа; 3-8 — обломки глиняной посуды; 9 — глиняное пряслице.

(рис.3), конструкция которой оказалась настолько целесообразной, что она с небольшими изменениями сохранилась на Полтавщине до наших дней. В 1972 г. житель с.Бельск показывал участникам нашей экспедиции такую печь для сушки фруктов в своей усадьбе. Она отличалась от древней лишь тем, что при возведении вертикальных стен использовалась кирпичная кладка на глиняном растворе. В то же время сравнение древней и современной печи помогает реконструировать несохранившиеся детали древней постройки. На плечиках основной ямы укреплялась деревянная решетка, на которую укладывались приготовленные для сушки фрукты. Эта деревянная решетка не соприкасалась со сводом печи. Между ней и глиняным сводом с отверстиями оставалось свободное пространство, в котором накапливался нагретый в печи воздух. Это обеспечивало равномерную постепенную сушку заготовок из фруктов. Интересно, что, по словам бельчанина Николая Огурцова, местные жители с.Бельск пытались заменить деревянную решетку проволочной сеткой, но это усовершенствование было отвергнуто. Оказалось, что деревянная решетка обеспечивает лучшую сохранность высушиваемых фруктов.

После того, как печь в яме № 88 отслужила свой срок и разрушилась, на этом месте её не восстанавливали, а яму стали использовать как мусорную. В заполнении ямы найдены мелкие обломки костей коровы из пищевых отходов, обломок трубчатой кости крупной птицы (гуся-?), фрагменты керамики скифской эпохи,

преимущественно в виде обломков слабопрофилированных лепных горшков. Преобладали фрагменты горшков с гладкими венчиками и с венчиками, украшенными вдоль края пальцевыми вдавлениями и проколами (рис.4:5). В окружающем яму культурном слое найдены и обломки более архаичных горшков с венчиками, украшенными вдоль края налестным валиком с пальцевыми вдавлениями. Реже встречались обломки мисок с загнутым внутрь краем, украшенным иногда небольшими парными выступами (рис.4:4). В культурном слое найдены также фрагменты железного ножа и серпа (рис.4:1-2). В целом яма № 88, как и нижняя часть раскопа № 33, к которой она относится, может быть датирована *концом VI — началом V вв. до н.э.*

Остатки таких специализированных печей для сушки фруктов обнаружены и на других поселениях скифской эпохи на территории Лесостепного Днепроовского Левобережья. В частности, остатки их были зафиксированы в других местах на Бельском городище¹, а также при раскопках А.А.Моруженко на селище у Лихачёвки².

В этом же регионе Левобережья найдены палеоботанические материалы, свидетельствующие о том, что местное население скифской эпохи занималось, кроме всего прочего, и садоводством. На Бельском городище (на Восточном и Западном укреплениях) найдены обуглившиеся зёрна и отпечатки зёрен на местной керамике³. Отпечатки семян яблони и груши обнаружены А.А.Моруженко на селище у с.Лихачёвка и на городище у с.Полковья Никитовка.

Такое совпадение ареалов распространения специализированных печей и фиксирующих садоводство палеоботанических находок явно не случайно и находит объяснение в свидетельстве Геродота (*IV, 109*). Говоря о племенах, обитавших в Лесостепи к северу от собственно Скифии, населённой степными кочевниками-скотоводами, Геродот отметил, что *гелоны занимают садоводством*⁴.

Необходимо учитывать, что в своих описаниях соседей скифов Геродот предельно кратко и отмечает только самые важные этнокультурные особенности. Поэтому его сообщение о том, что гелоны занимаются садоводством, указывает на то, что садоводство у гелонов было важной отраслью хозяйства. Это вполне соответствует археологическим данным. Сооружения особого типа специализированных печей имело смысл лишь тогда, когда развитое садоводство позволяло местным жителям получать настоль-

ко большое количество фруктов, что надо было обеспечить их длительное хранение. С этой целью они и разработали особый, неизвестный в других местах Скифии тип печей для сушки фруктов. Это позволяло местным жителям не только обеспечить себя на длительный срок витаминизированной продукцией, но, возможно, и выделять часть её для торговли. Торговцы, скорее всего, и были информаторами, которые сообщили Геродоту о такой своеобразной детали в хозяйстве гелонов.

Всё это показывает, что археологические материалы, указывающие на использование в лесостепной Скифии, в бассейне Ворсклы, специальных печей для сушки фруктов надо рассматривать не только как свидетельство о существовании у местного населения скифской эпохи развитого садоводства, но и как важный этнокультурный показатель еще раз подтверждающий вывод о том, что здесь жили гелоны и что Бельское городище правильно отождествляется с геродотовским городом Гелоном.

Литература

1. Šramko B.A. Der Ackerbau bei den Stämmen Skythiens im 7. - 3. Jahrhundert v. u. z. // Slovenska archeologia. — Bratislava, 1973. — XXXI-I. — S.147-166.
2. Моруженко А.А. Раскопки Лихачёвского поселения // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.374-375.
3. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.86.
4. Моруженко А.А., Янушкевич З.В. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII-III вв. до н.э. в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — С.128-140.
5. Геродот. История: В девяти книгах / Пер. Стратановского Г.А. — Л.: Наука, 1972. — IV, 109.

Шрамко Б.А.

ОСОБЛИВИЙ ТИП ПЕЧЕЙ СКИФСЬКОЇ ДОБИ

Резюме

Публікуються відомості про особливий тип печей для сушіння фруктів, одна з яких виявлена 1995 р. на Східному укріпленні Більського городища на Полтавщині, у ямі № 88 розкопу № 33-1995 р., під час досліджень археологічної експедиції Харківського державного університету. Наводяться етнографічні паралелі функціонування подібних печей, що існували на протязі століть. Це дозволяє зробити висновок про вирощування населенням Більського городища та його округи фруктових дерев, зберігання і торгівлі продуктами садівництва, що знаходить відображення у свідченні Геродота про наявність садівництва у гелонів.

17.02.2002.

РОЗКОПКИ КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ЗАРІЧНЕНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ У СЕРЕДНЬОМУ ПОВОРСКІ

Під час досліджень у Середньому Поворскі експедицією Сумського державного педагогічного університету, за участі вчених Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, поблизу с.Зарічне Охтирського району Сумської обл.¹ проведені рятівні розкопки кургану скіфського часу, що отримав № 2/2001 р. (№ 30 за загальною нумерацією курганів) комплексу. Курган розташований за 100 м на захід від валів великого городища скіфського часу Зарічне III в лісі. Він входив до складу групи № 5

з двох насипів, як пізніше виявилось, скіфського та роменського часу, розташованої на незначному мисі підтрикутної у плані форми високого корінного берега, що виступав у заплаву Ворскли на 25-30 м. Вибір кургану для досліджень був зумовлений наявністю новітнього грабіжницького шурфа в центрі насипу, що з'явився навесні 2000 року².

Рештки насипу кургану досліджувалися на знос вручну. У північно-західному секторі та східній полі залишені дві недовивчені ділянки, що зумовлено наявністю великих дерев (рис.1). Для

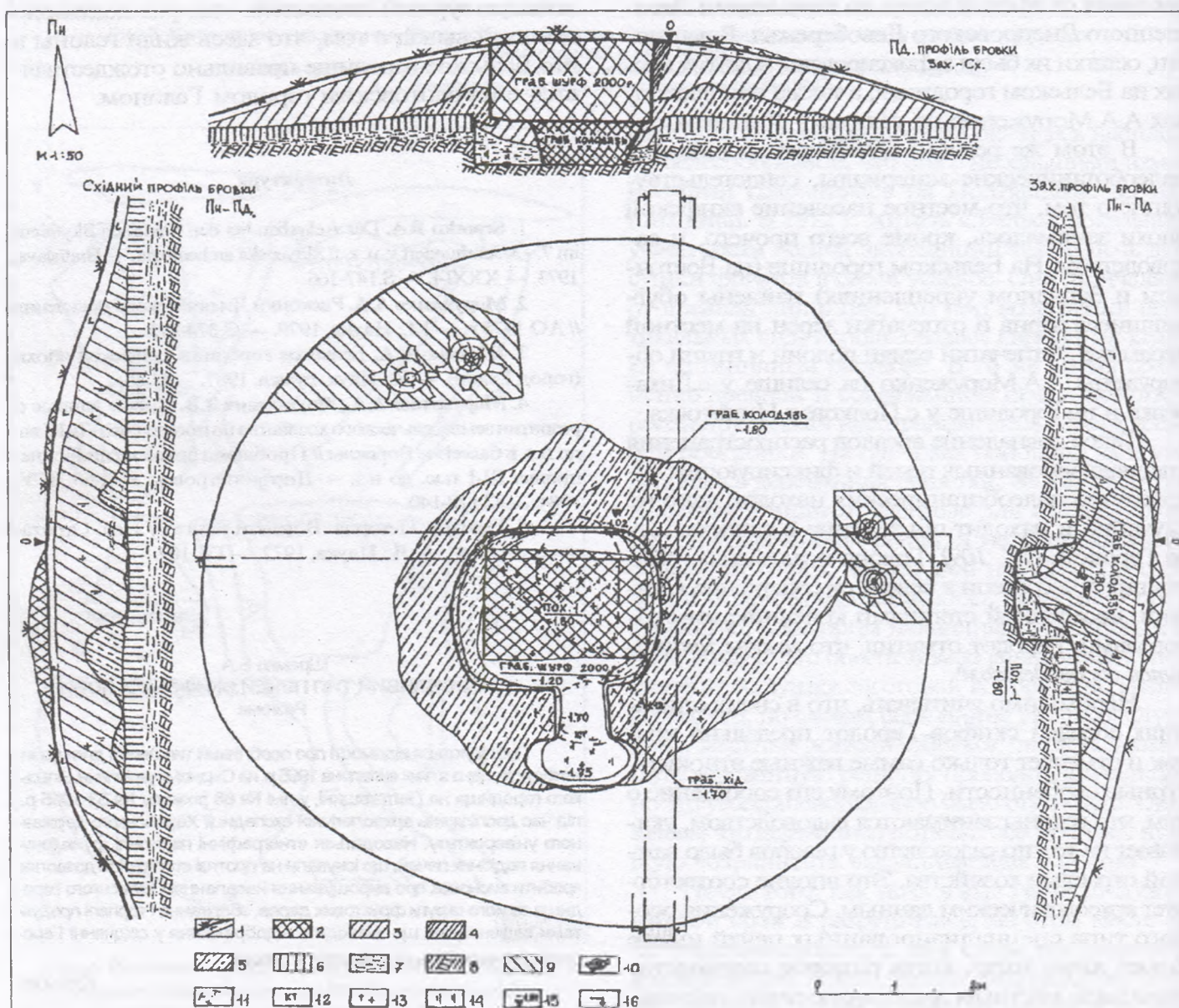

Рис.1. Зарічне, курганна група № 5. Курган № 2/2001 р. (№30). План та перетини.

Умовні позначення: 1 - дерн; 2 - перекопи; 3 - ґрунт насипу; 4 - чорнозем інтенсивно чорного кольору; 5 - ґрунт викида; 6 - похований чорнозем; 7 - передматерик, суглинок; 8 - материк, пісок; 9 - недосліджені частини насипу; 10 - дерева; 11 - межі грабіжницьких перекопів; 12 - кістки тварин; 13 - фрагменти кераміки; 14 - вуглини; 15 - рівні глибин від репера; 16 - покажчики профілів бровок.

фіксації стратиграфії були залишені дві вісьові бровки шириною 0,4 м, орієнтовані в напрямках північ-південь та захід-схід. Глибини фіксувалися від сучасної найвищої позначки рівня денної поверхні кургана (репера), яка умовно бралася за 0.

Загальна стратиграфічна ситуація ділянки мису з курганом, що належала до схилової периферії селища скіфської доби, розташованого на захід від городища Зарічне III, відзначалася одноманітністю і була зумовлена дією упродовж століть ерозійних чинників та існуванням лісових насаджень. Так, поверхневий шар на схилі утворював ерозований задернований чорнозем, потужністю 0,25-0,30 м. Нижче, до рівня -0,55-0,60 м від поверхні, залягав чорноземно-суглинний передматерик товщиною 0,20-0,25 м, який з 0,60 м підстилався піском світло-жовтого кольору (рис.1).

Курган був неодноразово пограбований. Та все ж результати досліджень дозволили встановити окремі деталі поховального обряду, отримати певні знахідки і уявлення про характер грабіжницьких розкопок на некрополі упродовж останніх століть.

Чорноземний насип, зведений із підзолистого лісового ґрунту із незначними домішками суглинку та піску, круглої у плані форми, мав сферичний у перетині профіль, із дещо сплющеною, внаслідок діяльності грабіжників XIX ст., вершиною. Насип, на момент досліджень, був збережений у первинних розмірах, хоча мав деякі пошкодження: по центру — новітній грабіжницький шурф, з півночі та в центрі — сліди грабіжницького колодязя XIX ст., з півдня — грабіжницький хід, впущений до дромосу. Крім того, поза ламами насипу, внаслідок ерозії знищені рештки кільцевого рівчачка. Враховуючи характер природніх нашарувань мису, наявність лісонасаджень, розповзання насипу не перевищувало 1,0-1,5 м у загальному діаметрі від початкових форм.

Висота кургану — 1,05 м, його діаметр — 9,5х10,5 м (рис.1). Місцями у масиві насипу траплялися окремі дернини, поодинокі вуглини, фрагменти ліпного посуду скіфської доби, колоті уламки кісток тварин та шматки кварциту, пов'язані із існуванням селища скіфської епохи, вірогідно, V ст. до н.е.

У центрі простежений кільцевий у плані, дещо розтягнутий на схід, з одним розривом — нешироким проходом (близько 1,0 м) з півдня, чорноземно-суглинково-піщаний викид, розміром 5,2х6,0 м і максимальною потужністю 0,5 м, що частково перекривав поховальну яму, влаштовану зі сходиною-дромосом і орієнтовану по вісі північ - південь (рис.1).

Поховання здійснене в підквадратній у плані материковій ямі, зі скругленими кутами та дещо розведеними догори стінками, розміром 2,3х2,2 м (площа 5,0 кв. м), глибина якої — 1,80 м від репера (0,75 м від рівня стародавньої денної поверхні). З півдня до неї через вузький короткий коридор-дромос примикала напівовальна вхідна яма, що знаходилася за 3,0 м на південь та 0,4 м на захід від репера і була трохи зміщена від меридіальної вісі на схід. Розміри вхідної ями — 0,75х1,30 м, дромоса — 0,70х0,75 м, загальна площа входу — 1,3 кв. м. Глибина ями — 1,75 м від рівня репера, дромоса — 1,70 м. Яма і дромос були заглиблені у материк. Стінки поховальної камери трохи розхилені до верху, майже рівні, вхідної ями — похилі, коридору — вертикальні. Вирівняна долівка ледь понижувалася до центру на 3-5 см.

Поховання було перекрите дерев'яним накатником в один шар, влаштованим поперек довгої вісі камери, із опорою на краї стінок, без заплічок. Сліди накатника, у вигляді деревного тліну, місцями простежені у заповненні та зі східного боку від ями. Решток стовпів чи інших внутрішніх дерев'яних конструкцій не виявлено.

Накатник зверху мав сліди обряду очищення вогнем, про що свідчила наявність численних вуглин на непорушених грабіжниками ділянках вздовж стінок. У центрі на перекритті потрапили рештки тризни, що засвідчено наявністю фрагментів розбитого у давнину ліпного посуду, шматків перепаленого передматерика від вогнища на викиді.

Непорушене заповнення поховальної камери по краях містило потужний піщано-суглинний масив ґрунту викида, місцями по центру — переміщені у грабіжницьких перекопах дернини, з домішками чорнозему і вуглин. Все це підстиалося запічним чорноземним ґрунтом насипу, з рештками дерева від накатника і вуглинами, частина з яких мала новітнє походження і була залишками освітлювальних скалок грабіжників. Нижній шар заповнення був у центрі зрительний грабіжниками. Непорушений характер заповнення лишився тільки у вхідній ямі, де виявлені численні вуглини та кілька фрагментів ліпного посуду.

Поховання виявилось пограбованим тричі: вперше, — ймовірно, за доби пізнього українського середньовіччя, вдруге — в останній чверті XIX - на початку XX ст. та останній раз — у 2000 р. Найдавніший грабіжницький хід № 1 овальним підкопом-колодязем розміром 1,0х1,5 м з боку південної поли був направлений до центру кургана. Він натрапив на дромос, а вже звідти грабіжник заглибився до дна і прокопав за-

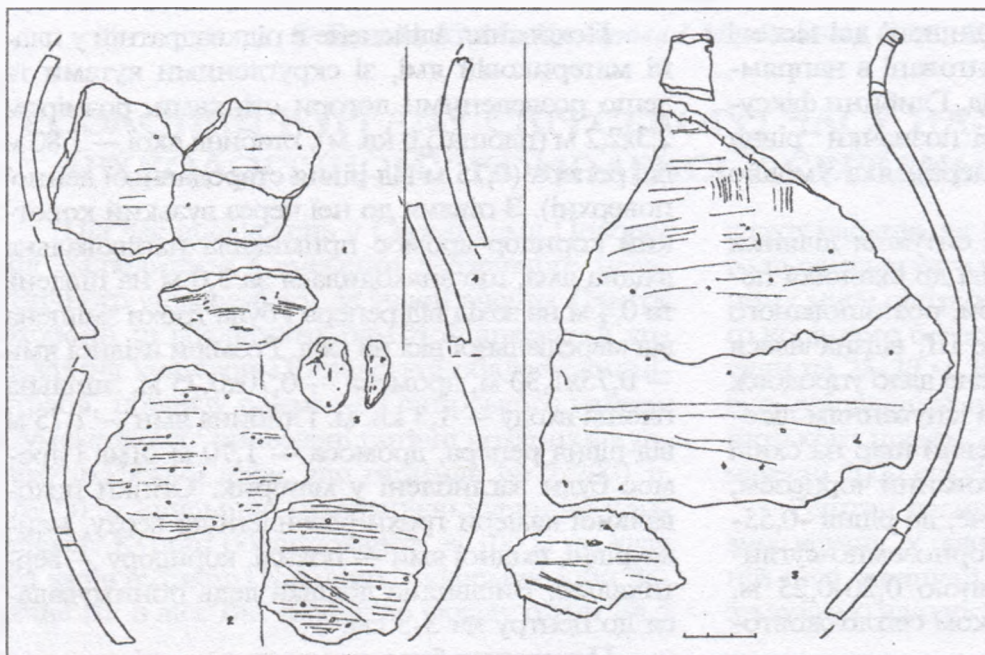

Рис.2. Зарічне. Курган № 2/2001 р. (№30).
Фрагменти ліпних горщиків (1-2, 4-5) і керамічний "хлібець" (3).

повнення по центру поховальної камери (рис.1). Є певні підстави датувати цей скарбошукацький лаз XVII ст.⁴, коли на північному сході Полтавщини та на території сучасної Сумської області почало поширюватися курганне скарбошукацтво⁵. Хід мав щільне загічне чорноземно-піщане заповнення з вуглинями, містив подрібнені людські кістки та деревну труху.

Наступний у часі перекоп від діяльності грабіжників практично знищив північну і північно-східну частини поховання, вміст якого останні досить ретельно вигребли на поверхню насипу. Грабіжницький колодязь № 2 у центрі насипу був підтрикутним у плані скарбошукацьким підкопом-"воронкою" і мав розміри 2,0х2,6 м. Подібні "розкопки" набули поширення у середніх течях Ворскли і Псла внаслідок широкого розголошення у пресі результатів досліджень перших археологів у Посуллі, з їх часом сенсаційно багатими знахідками⁶. Колодязь завершувався підовальною у плані заглибиною розміром 1,1х2,0 м над центральною частиною поховальної ями. Змішане заповнення підкопу було збагачене вуглинями і органікою від зотлілого листя та гілок.

Останнє грабіжницьке проникнення до кургана сталося у 2000 р. і зафіксоване у звітній документації дослідників⁷. По центру насипу, над похованням, на замовлення, вірогідно, харківських грабіжників, був викопаний прямокутний у плані шурф розміром 1,6-2,1 м, доведений до рівня похованого чорнозему. Шукачі предметів старовини, напевне, очікували на знахідку роменсько-давньоруського поховання, а за його відсутності і наявності слідів попереднього грабіжницького перекопу, полишили пошуки.

З діяльністю двох останніх груп скарбошукачів на насипу кургана пов'язана поява відвалів перемішаного ґрунту, частково змитих дощами по схилу. У насипу кургана, на викиді з поховальної ями, а також у зритої грабіжниками заповненні виявлені окремі фрагменти ліпного посуду скіфської доби, а також антропологічні матеріали — уламки великогомілкової та кількох дрібніших кісток ніг, ребер, дві зотлілі фаланги пальців рук людини.

Наводимо опис нечисленних решток інвентаря.

1-3. Це неповні розвали трьох ліпних слабопрофільованих горщиків із горизонтально заглаженою тріскою чи жмугком трави масткою поверхнею, із домішками подібненого шамоту (рис.2:1,2,5; 3:4,7,8,11). Вінець посудин відігнуті назовні, позначені тонким наліпним валиком з пальцево-нігтьовими відбитками, під ним — рядом наскрізних проколів (рис.2:5;3:4). Графічно встановлений діаметр тулуба горщиків — 20, 33 та 37 см; в одному випадку висота посудини — не менше 30 см; у всіх випадках — діаметри дна — 10,0-12,2 см (рис.3:7,8,11). Один із горщиків мав приденний утор (рис.3:8). Два із горщиків (менший і більший) входили до складу напутнього інвентаря, третій, — вірогідно, походив зі складу решток тризни.

4-5. Неповні розвали двох ліпних мисок із заглаженою поверхнею, домішками піску та подрібненого шамоту, частковим димленням поверхні (рис.3:1-3). Більша із мисок — профільована, мала потовщене, загнуте до середини вінець, видлене денце. Її висота — 13 см, діаметр вінця — 34 см, денця — 16,4 см (рис.3:1-2). Менша, — значно глибша, — сферичної форми, з відтягнутим до середини краєм потовщеного вінця, діаметром 25 см, — мала плоске дно без утору, діаметром 9,8 см (рис.3:3,9).

6-8. Серед знахідок із масиву насипу відзначимо уламки передвінцевої частини ліпного горщика з тістом, аналогічним описаному вище для таких посудин (рис.3:5), фрагмент приденної частини, напевне, цієї ж посудини (рис.3:10) та уламок кварциту (рис.3:6) зі слідами перебування у вогні. Всі ці знахідки походять зі складу решток тризни.

9. Ще один предмет має безпосереднє відношення до поховального обряду. Це керамічний вотивний "хлібець" сплющено-овальної форми, розміром 1,2х2,4х3,2 см, виявлений у ґрунті насипу (рис.3:3).

Варто також нагадати і про кілька дрібних уламків ліпного посуду з масиву насипу.

Отже, досліджений курган належав до залишків некрополя городища скіфського часу Зарічне III і був споруджений край укріплень наприкінці V, а скоріше за все, — у IV ст. до н.е., коли життя на укріпленні затухало чи вже мало новий осередок неподалік. Такому датуванню

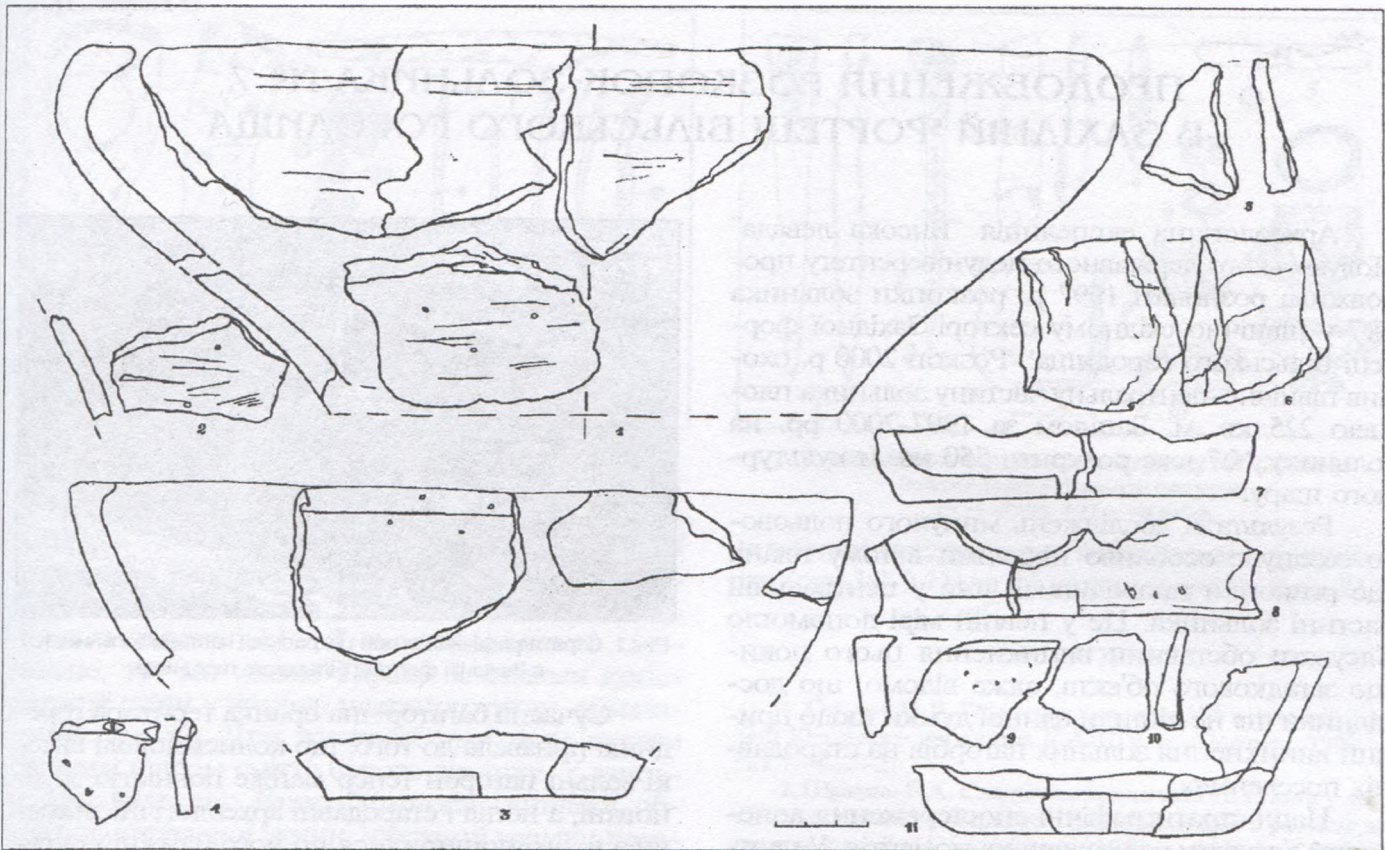

Рис.3. Зарічне. Курган № 2/2001 р. (№30).
Уламки ліпних мисок (1-3,9), горщиків (4,5,7-11) та шматок кварциту (6).

не сеперечить і склад керамічного комплексу, і характер декорування та обробки його поверхні⁸. Цікавою особливістю кургана є влаштування у похованні вхідної ями з дромосом "грибоподібного" типу. Такі елементи облаштування поховальних споруд відзначені у Кириківському кургані № 13 на лівобережжі Ворскли⁹ та № 3 Васиївського курганного некрополя у межах річчя Ворскли і Псла¹⁰. Обидва названі кургани також належали до пізньоскіфського часу.

Принаймні, вивчені рештки кургана дали змогу отримати певне уявлення про поховальний обряд місцевого населення скіфської епохи та поставити питання про час існування життя на городищі Зарічне III, а також добу появи курганних некрополів поблизу та на його території.

Література

1. Берест Ю.М. Друге городище поблизу с.Зарічне на Ворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2. — С.41.
2. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.103, 105. — Рис.4.
3. Берест Ю.М. Друге городище поблизу с.Зарічне на Ворсклі. — С.41.
4. Супруненко Олександр, Супруненко Олена. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: вид. ЦП НАНУ, УТОПК, 2000. — Вип.9. — С.86-91.

5. Осадчий Є.М. Сліди пограбування XVII ст. в кургані Зеленогайського некрополя // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.218.

6. Супруненко Олександр. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського Центру археології 2000 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: Шлях, 2001. — Вип.10. — С.15-17.

7. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів IX-XIII ст. і літописного м.Глухова у 1997 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — Арк.5-8.

8. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.124-126.

9. Там само. — С.89.

10. Кулатова І.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Кургани скіфського времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.-Полтава: изд. ПКМ, 1993. — С.68-70.

Берест Ю.М., Кулатова І.Н., Осадчий Є.М.,
Приймак В.В., Супруненко А.Б.
РАСКОПКИ КУРГАНА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В СОСТАВЕ
ЗАРЕЧЕНСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В
СРЕДНЕМ ПОВОРСКЬЕ
Резюме

Публикуются результаты исследований кургана скифского времени конца V-IV вв. до н.э., высотой 1,05 м и диаметром около 10 м, в составе одной из курганных групп у городища скифского времени Заречное III, расположенного у с.Заречное Ахтырского района Сумской области в Среднем течении р.Ворсклы. Неоднократно ограбленный в древности и в новое время курган содержал остатки квадратной в плане погребальной камеры под деревянным накатником, размером 2,2x2,3 м и глубиной 0,75 м от уровня погребенной поверхности. Среди остатков инвентаря в погребении — развалы двух лепных мисок и трёх горшков, в насыпи — куски кварцита и керамики.

21.09.2001.

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗКОПОК ЗОЛЬНИКА № 7 В ЗАХІДНІЙ ФОРТЕЦІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Археологічна експедиція "Висока левада" Полтавського державного педуніверситету продовжила розпочаті 1997 р. розкопки зольника №7 у північно-східному секторі Західної фортеці Більського городища¹. Розкоп 2000 р. охопив північно-центральну частину зольника площею 225 кв. м. Загалом за 1997-2000 рр. на зольнику №7 вже розкрито 550 кв. м культурного шару.

Результати досліджень минулого польового сезону є особливо цікавими в тому плані, що розкопки проводилися вже у центральній частині зольника. Це у певній мірі допомогло з'ясувати обставини виникнення цього покищо загадкового об'єкта, адже відомо, що дослідники ще не дійшли єдиної думки щодо причин виникнення зольних пагорбів на стародавніх поселеннях.

Наші стратиграфічні спостереження допомогли з'ясувати ряд важливих моментів. У центральній частині зольника знаходилося природне материкове підвищення до 10-12 см у вигляді пологого пагорба діаметром до 25 м. На вершині цього пагорба і частково на його периферії відкрито шар похованого чорнозему у вигляді випуклої з одного боку лінзи максимальною товщиною 0,65-0,70 м. Цей шар зберігся завдяки тому, що на початку заселення цієї ділянки городища стародавні мешканці почали зсипати попіл з домашніх вогнищ і побутове сміття в одне визначене місце. Навкруги нього стародавній чорнозем був зруйнований господарською діяльністю. На одній з контрольних бровок розкопу було чудово видно (рис.1), як протягом тривалого часу накопичувався шар попелу і побутових відходів у центрі зольника. Він складається із багатьох тоненьких прошарків різного кольорового відтінку і товщини. За окремими знахідками (насамперед, архаїчною керамікою) нижні прошарки цього зольного "кургану" можна датувати пізньожаботинським та ранньоскіфським часом. Вершина його, за нашими підрахунками, перевищувала 1 м. Від центру зольника шар попелу поступово тоншав і покривав приблизно ту територію, де зберігся похований чорнозем. Навколо зольного пагорба розміщені житлово-господарські комплекси, окремі з яких своєю основою прорізали шар попелу і похованого чорнозему, що свідчить про їх більш пізнє походження. На нашу думку, зольник як звалище попелу і сміття функціонував протягом усього ранньоскіфського часу (до кінця VI ст. до н.е.).

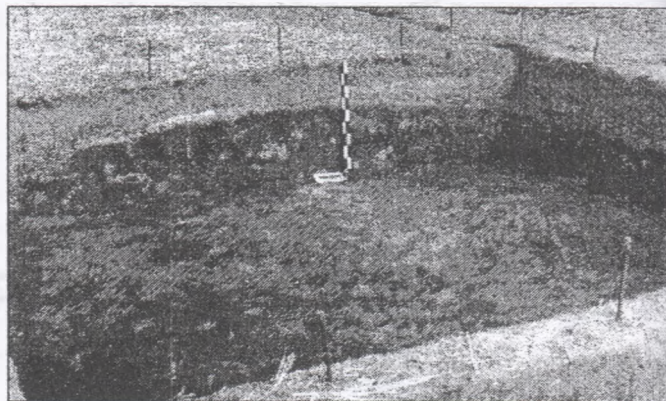

Рис. 1. Стратиграфічний розріз центральної частини зольника №7 в Західній фортеці Більського городища.

Сучасна багаторічна оранка території городища призвела до того, що колись доволі високі зольні пагорби тепер майже повністю зруйновані, а попіл і стародавні археологічні знахідки з нього поширилися по його ближній окрузі, переважно у напрямку постійної оранки, окреслюючи еліпсоподібну у плані пляму сірого відтінку на тлі зораного поля. Внаслідок цього збільшилася товщина культурних відкладень навколо центра зольника, яка досягає на сьогодні 1,0-1,2 м, тоді як середня товщина культурного шару на території північно-східного сектора Західної фортеці становить 0,6-0,7 м.

Таким чином, на прикладі розкопок зольника №7 ми приходимо до висновку, що походження зольників скіфського часу, скоріше за все, пов'язане зі звичаєм зсипати попіл та побутові відходи в одне місце, навколо якого розташовувалися садиби мешканців городища. Це явище могло виходити як із етнографічних традицій, так і бути продиктоване заходами протипожежної безпеки. Видається сумнівною трактовка зольників скіфського часу окремими дослідниками лише як об'єктів чисто культового², або виробничого³ походження. Більш прийнятною є думка, що зольники мали не спеціально культове призначення, а носили синкретичний характер⁴, з рисами як сакралізованого господарського звичаю зсипати попіл і сміття в одне визначене місце групою окремих сімей, так і культу вшанування вогню і домашнього вогнища.

На території розколу 2000 р. було відкрито кілька археологічних об'єктів, з яких виділимо два. Перший з них — яма №28, яка є рештками житлової споруди наземного типу. У плані житло мало прямокутну форму із закругленими кутами, розміром 5,0х4,1 м. Майже в центрі споруди зафіксовано сліди вогнища діаметром

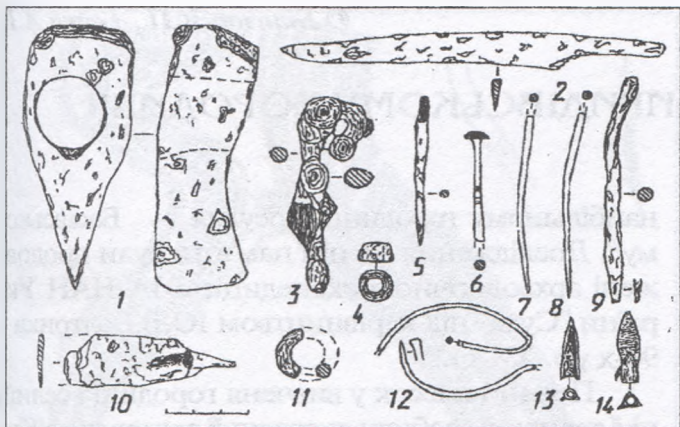

Рис.2. Металеві вироби із зольника №7 (розкопки 2000 р.) в Західній фортеці Більського городища: 1-5,9-11 — залізо; 6-8,12-14 — бронза.

близько 1,0 м. По периметру трохи заглибленої в материк ями зафіксовано ямки діаметром 8-10 см і глибиною від 5 до 20 см, які знаходилися на відстані 1,0-1,7 м одна від одної. Очевидно, тут ми маємо справу зі слідами конструкції стіни у вигляді плетеного тину, обмазаного глиною. Дно житлової ями було вкрите тонким шаром сміття бурого відтінку. У заповненні виявлено багато шматків глиняної обмазки, випаленої глини, численні уламки кераміки та кістки тварин. Житло датується ранньоскіфським часом.

Друга споруда — *яма №30* — теж мала житлове призначення. У плані вона мала близьку до квадратної форму, розміри — 4,6х4,5 м, основа заглиблена в материк близько 0,5 м. Вздовж однієї із стін та в кутку поруч знаходилося невисоке материкове підвищення, на зразок лежанки. В центрі споруди виявлено прямокутну ямку розміром 0,60х0,55 м і глибиною 17-19 см, вщерть заповнену попелом і дрібним деревним вугіллям. Вздовж стінок ями житла в окремих місцях виявлено сліди кілків діаметром до 10 см, очевидно, від плетеної стіни. Виходячи зі змісту заповнення ями, це житло теж можна датувати ранньоскіфським часом.

Культурний шар зольника, особливо на периферії попелястого пагорба густо насичений археологічними знахідками. Серед них є досить багато цікавих, зокрема залізні: ціла сокира (рис.2:1), уламок псалія чи вудил (рис.2:3), цілий ніжик (рис.2:2) та уламок (рис.2:10), шило (рис.2:5), різець (рис.2:9) і уламок кільця (рис.2:11). Із бронзових виробів знайдено уламки шпильок (рис.2:6-8) та браслета (рис.2:12), наконечники стріл (рис.2:3-14). Чудовими, за рівнем виготовлення, є кістяні вироби: проколки (рис.3:1-2), псалій (рис.3:3), наконечник стріли (рис.3:4), застібка (рис.3:5), ворварка (рис.3:6) та невідомого призначення маленька "чарка" (рис.3:7). Вони, разом з іншими багатьма знахідками, свідчать про високий рівень косторізного виробництва у мешканців Західної фортеці Більського городища. Культова кераміка в матеріалах

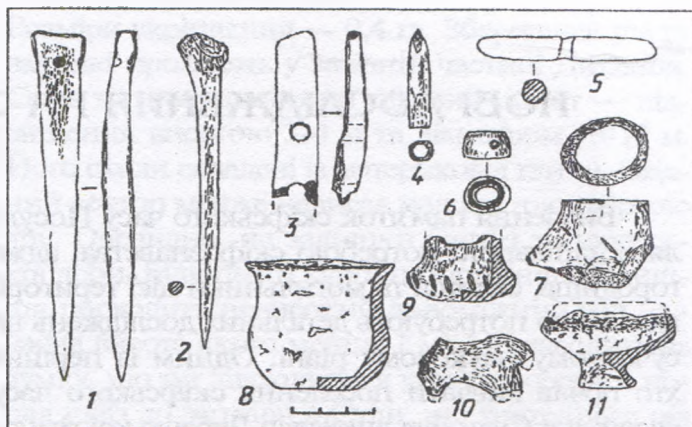

Рис.3. Матеріали розкопок на зольнику №7 (2000 р.) Західної фортеці Більського городища: 1-7 — кістка; 8-11 — кераміка.

розкопок представлена вотивними посудниками (рис.3:8-9,11) та фігуркою тварини (рис.3:11).

Література

1. Гавриш П.Я. Розкопки зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // АЛТУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.20-21.
2. Шрамко Б.А. Следы земледельческого культа у лесостепных племён Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — Москва, 1957. — №1. — С.195-196; Андриенко В.П. Основные культовые обряды та споруди у племен лесостеповой Скифии (VII-V ст. до н.е.) // ВХУ. — Харків, 1974. — №106. — Історія: вип.8. — С.93.
3. Білозор В.П. Про так звані "зольники" // Музейні читання: Матеріали Міжнар. наук. конф. — Київ, 1998. — С.17-20.
4. Дараган М.Н. К вопросу о функционально-семиотической интерпретации раннескифских зольников Днепровской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.361.

Гавриш П.А.

ПРОДОЛЖЕНИЕ РАСКОПОК ЗОЛЬНИКА №7 ЗАПАДНОЙ КРЕПОСТИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Археологическая экспедиция Полтавского государственного педуниверситета продолжила начатые в 1997 г. раскопки зольника №7 в северо-восточном секторе Западной крепости Бельского городища. В 2000 г. удалось исследовать 225 кв. м культурного слоя в северо-центральной части зольника, а общая площадь раскопанной территории составляет 550 кв. м.

Стратиграфические наблюдения культурных отложений в центральной части зольника позволяют прийти к выводу, что возникновение зольников на поселениях скифского времени не связано лишь с чисто культовой или производственной деятельностью местного населения, как полагают некоторые исследователи. Скорее всего, зольники являются следствием сакрализованного хозяйственного обряда ссыпать пепел из очагов группы семей в одно отведенное место.

Среди открытых археологических объектов выделяются два небольших жилых помещения, стены которых имели вид плетня, обмазанного глиной. Оба жилища датируются раннескифским временем.

В культурном слое раскопа обнаружено большое количество археологических находок конца VIII-V вв. до н.э. Особого внимания заслуживают костяные изделия различного функционального назначения, свидетельствующие о высоком уровне косторезного производства у местного населения.

10.04.2001.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СВИРИДІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Вивчення пам'яток скіфського часу Посулля є нагальною потребою скіфознавства, адже городища, селища та могильники цієї території вже давно потребують детальних досліджень на сучасному науковому рівні. Одним із перших хто почав вивчати поселення скіфського часу басейну р.Сули був викладач Лубенської гімназії, а згодом завідувач музею К.М.Скаржинської у с.Круглик Ф.І.Камінський. Ним було відкрито Клепачівське городище, виявлено ряд селищ в околицях м.Лубни¹.

У цей час, у 70-80 рр. XIX ст, крім активних польових досліджень курганів у Посуллі, Д.Я.Самоквасов виступає ініціатором археологічного анкетування та картографування поселенських пам'яток². Саме цим шляхом пішов член Полтавської вченої архівної комісії Л.В.Падалка, який зібрав відомості про городища, кургани, майдани Полтавської губернії³. У його працях ми зустрічаємо відомості і про Свиридівське городище.

Археологами-аматорами Т.В.Кибальчичем, С.А.Мазаракі та В.Ф.Безпальчевим в цей час було відкрито ряд поселень скіфської епохи⁴.

Вихованець Лубенського археологічного осередку, який склався на базі музею К.М.Скаржинської⁵, В.Г.Ляскоронський протягом 1882-1907 рр. здійснив величезні за обсягом розвідкові обстеження у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, в тому числі і у посульському регіоні. Ним проведено картографування, окомірні чи інструментальні зйомки ряду городищ⁶. М.О.Макаренко у 1906 р. проводить шурфування на Басівському городищі, де виявив цікаві матеріали скіфського часу⁷.

О 20-х роках XX ст. у дослідження пам'яток скіфського часу включилися і місцеві музеї. Директор Лохвицького краєзнавчого музею ім. Сковороди М.Д.Ренський здійснив розвідки на ряді поселень, зокрема на Свиридівському та Луговиківському городищах⁸. У Посуллі працює і директор Роменського музею М.М.Семенчик⁹.

Після Великої Вітчизняної війни І.І.Ляпушкін проводячи масштабні розвідкові роботи у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі відкрив десятки посульських городищ та селищ¹⁰. У цей час тут працює співробітник ІА УРСР Ф.Б.Копилов¹¹.

У верхній течії ріки В.А.Іллінська здійснює розвідки у Роменському районі Сумської області. У 1947, 1957, 1959 рр. вона веде розкопки на

найбільшому городищі Посулля — Басівському¹². Дослідження на цій пам'ятці були продовжені археологічною експедицією ІА НАН України "Сула" під керівництвом Ю.В.Болтрика у 90-х рр. XX ст.¹³

Певний внесок у вивчення городищ і селищ цієї території зробили експедиції археологів з Києва¹⁴ та Москви, що досліджували більш пізні періоди стародавньої історії України. Можна відзначити розкопки Ю.Ю.Моргунова на ряді давньоруських городищ Посулля, де були знайдені культурні нашарування скіфської доби. Крім того, у результаті розвідкових робіт було відкрито ряд селищ цього періоду. Ю.Ю.Моргунов проводить невеликі роботи (шурфування, перетин внутрішньої частини валу) і на Свиридівському городищі¹⁵.

Експедиціями Полтавського краєзнавчого музею, а згодом і ЦОДПА під керівництвом О.Б.Супруненка було виявлено низку селищ у Нижньому Посуллі, відкрито залишки двох городищ¹⁶. Активні дослідження у цьому регіоні здійснюють В.В.Приймак¹⁷ та лубенський краєзнавець О.В.Сидоренко¹⁸.

А.В.Гейко протягом 1993-1995 рр. проводить розкопки на городищі скіфського часу та зарубинецької культури біля с.Глинськ Роменського району Сумської області¹⁹.

Незважаючи на те, що дослідження городищ та селищ тривають більше ста років, пам'ятки скіфського часу продовжують збуджувати неослабний інтерес у дослідників Посулля. На сьогодні однією із найгостріших проблем є з'ясування зв'язку між городищами і селищами та грандіозними за кількістю та розмірами курганними некрополями. Варто також встановити просторову конфігурацію та ієрархічну структуру поселенських пам'яток. Потребують також уточнення хронологічні аспекти у вивченні лісостепового населення згаданої території.

Археологічний загін експедиції "Сула" ІА НАН України у 1992 році провів дослідження на Свиридівському городищі з метою вивчення стратиграфії та хронології різночасових шарів²⁰. Передували цьому роботи проведені навесні 1991 р., які заключалися у проведенні поверхневих зборів матеріалів скіфського часу та Київської Русі.

Свиридівське городище розташоване на крутому правому березі р.Сули, на північній та північно-східній околицях с.Свиридівки Лохвиць-

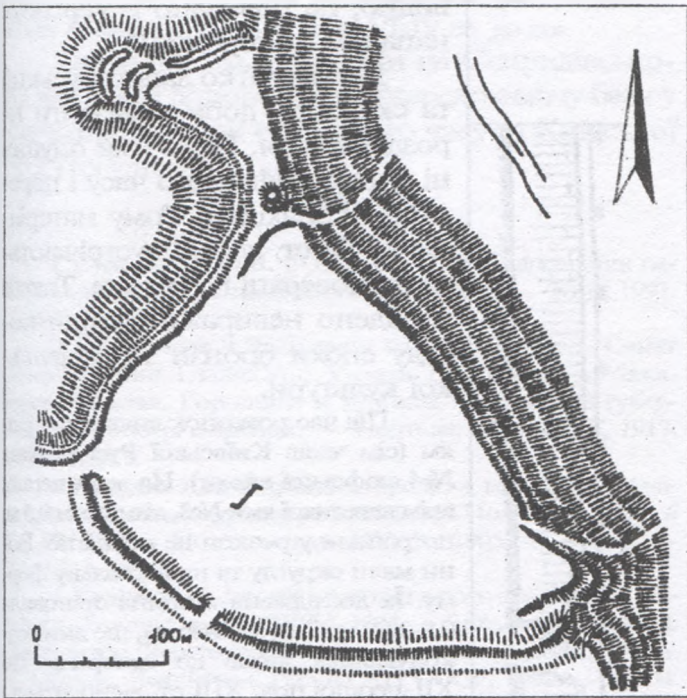

Рис. 1. План Свиридівського городища
(за Ю.Ю.Моргуновим).

кого району Полтавської області. Городище мисове, складається з двох частин великої південної, що носить назву Городище та малої північної — Дитинця (рис.1).

Перша має підтрикутну у плані форму. Її площа біля 4 га (340-250 м). Східна сторона укріплення підходить до крутих урвищ корінного берега р.Сули. Західна виходить до глибокого байраку. Напільна південна звернена впритул до плато на якому й розташоване сучасне село. З цієї сторони городище оточене потужним дугоподібним валом, висота якого ще й досі сягає до 2,5-3 м. Вал з часом розсунувся і зараз ширина його основи становить близько 10 м, а місцями і більше. Із зовнішнього боку навкруги валу прокладений рів. Зараз його глибина невелика, близько 1 м. На східній стороні городища існує спуск у бік річки. З напольної сторони вал має ще два розриви. Можна погодитися із Ю.Ю.Моргуновим, що тут стародавнім, який використовувався у скіфський час був західний в'їзд²¹. Під час розвідок зафіксовано, що з інших сторін городище має ескарп та вал. Безпосередньо за укріпленнями городища з південного боку розташовані сучасний цвинтар, а із західного — запущений громадський сад.

Урвища північної, західної та східної сторін утворюють невелике узвишся, дещо нижче (на 2-3 м) від рівня самого городища. Тут знаходиться менше укріплення повністю покрите лісом. Воно також має підтрикутну форму і витягнуте в довжину приблизно на 100 м. Найширша його сторона сягає 40-75 м, а вузька, що розташована біля городища всього 15-20 м.

Розміри укріплення — 0,4 га. Збереглися рів та вал, які проходять у західній частині Дитинця. Саме тут розташований цікавий об'єкт — підвищення висотою 3-4 м та діаметром 10-12 м. Його схили складені із материкової глини. Східний сектор майже нависає над крутою прірвою яру. Очевидно, це залишки бапти киеворуської доби. Біля цього курганноподібного узвишся проходить невисокий допоміжний вал (сучасна висота якого менше 1 м). Це наводить на думку, що тут знаходилися колись ворота, а поряд узвіз до заплави р.Сули, що знаходився під прикриттям.

На захід і південь від городища під огородами та фруктовими деревами знаходиться давньоруське селище. Ю.Ю.Моргунов подає його площу — до 15 га²².

Яри навкруг городища густо поросли лісом, переважно посадженим у післявоєнні роки. Старожили ще пам'ятають саме городище та оточуючі його кручі зовсім "лисими". Сучасне русло Сули віддалене від городища приблизно на 1 км. Проте стариця, що протікає майже під самим городищем вказує на те, що в давнину річка протікала значно ближче. Дещо вище по течії Сули (приблизно в 1,5 км) є мілкий і зручний брід. Очевидно, що спорудження городища і було пов'язане з прикриттям цього броду.

На території власне городище вже давно розташовані громадські городи. Колись, на східній частині навіть була одна садиба, від якої зараз залишилися виразні сліди фундаменту, шматки цегли та обпаленої глини. Розорювання території городища проводилося інтенсивно на глибину до 0,4 м. Сумним результатом цієї діяльності стало перемішування верхнього давньоруського шару з матеріалами скіфського часу та розорювання внутрішньої частини валу.

Територія городища горбкувата, у східній частині, що прилягає до валу є деяке пониження, викликане мабуть зсувами урвища та змивами ґрунту з площадки городища. Ближче до південної частини, на території городища росте смуга дерев та кущів, завширшки 5 м. Неподалік цієї смуги, паралельно їй було закладено розкоп 1. Траншея шириною 2 м, зважаючи на конфігурацію городища та розташування громадських городів, закладена по лінії пд-зх - пн-сх. Вона сягає 26 м. В ході розкопок робилися прирізки в найбільш перспективних місцях. Загальна площа розкопу становить 68 кв м (рис.2).

У результаті досліджень отримані цікаві стратиграфічні дані. Орний шар на великому укріпленні мав глибину 0,30-0,4 м і складався з чорнозему, зі значними вмістом попелу, деревного вугілля та залишків культурного життя на

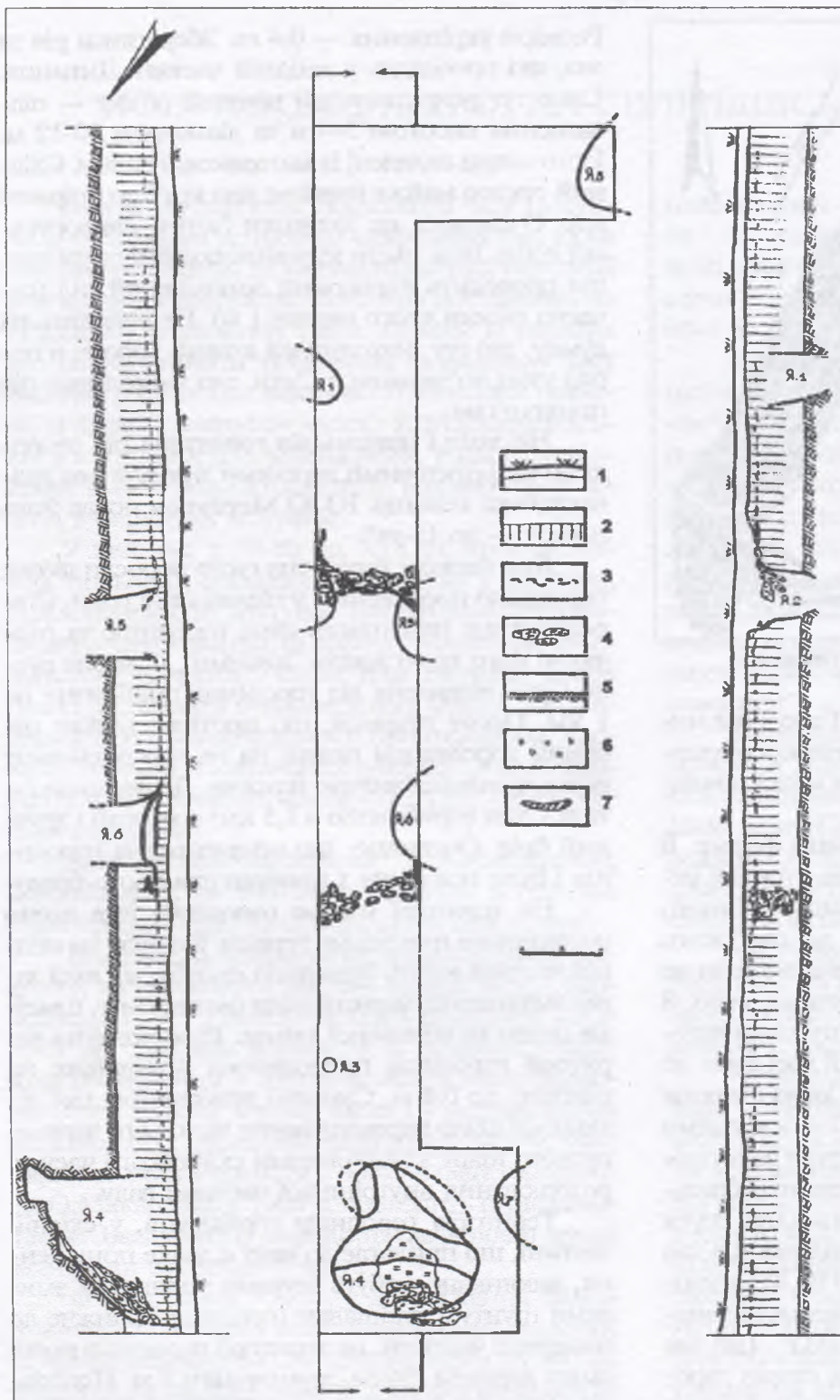

Рис. 2. Загальний план та профілі стінок розкопу 1992 р. на Свирідівському городищі.

Умовні позначення: 1 - орний шар; 2 - культурний шар; 3 - денна поверхня городища Київської Русі; 4 - піщина; 5 - материкова глина; 6 - попіл, сажа; 7 - глина.

території городища. Особливо було багато керамічних решток переважно давньоруського часу. Культурний шар з матеріалами Київської Русі та скіфської доби сягав у товщину 0,6-0,8 м. На глибині 0,4 м по всьому розкопу іде досить виразний шар перепаленої глини, шматків піщини та кераміки XII - першої пол. XIII ст. Оче-

видно, це пов'язано із ворожим нападом на городище.

Досить чітко давньоруський та скіфської доби горизонти не розділяються. Пізні ями опущені у шар скіфського часу і перемішали знахідки. Тому матеріали VI-III ст. до н.е. зустрічаються на поверхні городища. Також знайдено невиразні уламки посуду епохи бронзи та роменської культури.

Під час розкопок виявлено вісім ям (сім часів Київської Русі та одна №4 скіфської епохи). На жаль перші, крім невеликої ями №3, діаметром 0,3 м, потрапили у розкоп не повністю. Вони мали округлу та напівовальну форму. Їх досліджена ширина становила 0,9-1,90 м. Слід зауважити, що ями розкопувалися лише до материка. До XII-першої пол. XIII ст. відноситься і два завали глини, товщиною 0,4-0,56 м. Можливо це залишки також розкопаного не повністю житла чи господарської споруди, що потрапили в розкоп частково.

У випадку з ямою №4 була зроблена прирізка і вона розкопана повністю. Яма, а це був льох, виявлена на глибині 0,76 м. Його глибина — 2,65 м. Він мав складну за формою будову, яка наближається до напівовалу. Розміри льоху по верхньому краю — 3,48x2,22. Вхід у погріб знаходився у пн-сх частині. Він йшов похило під кутом 45°, на глибину 1,68 м. У нижній частині спуск ставав майже вертикальним, далі — сходинка шириною 0,30 м та висотою 0,20 м. На дні ями по обидва боки від спуску знаходилися дві заглибини — камери. Ліва мала розміри 1,16-0,72 м, права 2,0x0,72 м. Їх глибина 0,44 м від рівня дна льоху. Камери мали підбій. За формою та принципом улаштування камер найближчим за конструкцією цьому господарському приміщенню є погріб з Глинського городища²³.

Погріб був заповнений чорною землею, на дні — затічним суглинком. У верхній частині заповнення, у північно-східній частині ями лежали шматки обпаленої глини, під яким йшов шар попелу та сажі. Очевидно, коли льох перестав використовуватися за призначенням він був перетворений у смітєву яму.

Знахідки, що походять із ями №4 належать фрагментам горщиків, які прикрашалися пальцьовими вдавленнями під зрізом вінця, проколами, наколами із середини та ззовні, насічками паличкою, нігтем або пальцьовими вдавленнями по верхньому зрізу. Часто ці види орнаменту комбінувалися між собою. Повну характеристику керамічних знахідок скіфського часу та Київської Русі з городища подано у публікаціях²⁴. Зважа-

ючи на відсутність чітких хронологічних реперів даний об'єкт можна датувати кінцем VI-IV ст. до н.е.

Таким чином, розкопки на Свиридівському городищі доповнюють джерелознавчу базу у вивченні пам'яток скіфського часу та Київської Русі Посулля.

Література

1. **Супруненко О.Б.** Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // *Археологія*. — Київ, 1991. — № 3. — С.69-75.
2. **Самоквасов Д.Я.** Древние города России. — Санкт-Петербург: тип. Главн. Упр. Уделов, 1873. — 165 с; **Макаренко Николай.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сб/ топогр/ сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 105, XIX с.
3. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. // *Тр. ПУАК*. — Полтава: изд. ПУАК, 1905. — Вып.1. — С.153-214.
4. **Куриний П.** Історія археологічного знання про Україну. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — С.68; **Ляшуткин И.И.** Днепропское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // *МИА*. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — С.10; **Ильинская В.А.** Скифы Днепропского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — Київ: Наук. думка, 1968. — С.21-22.
5. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаряжинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.98, 102.
6. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // *Тр. XI АС*. — Москва, 1901. — Т.1. — С.404-457; **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепропского Левобережья // *Тр. XIV АС*. — Москва, 1911. — Т.III. — С.1-82.
7. **Макаренко Н.Е.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // *ИАК*. — Санкт-Петербург, 1907. — Вып.22. — С.38-90.
8. **Ренский М.** Звіти про археологічні дослідження на Лохвицькій рр. 1927 та 1928. // *НА ІА НАНУ*. — Ф. ВУАК. — №505. — Арк.1-2.
9. **Семенчик М.М.** Звідомлення [про роботу Роменського музею] за 1926 р. // *КЗ ВУАК* за 1926 р. — Київ: вид. ВУАК, 1927. — С.14-15.
10. **Ляшуткин И.И.** Днепропское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // *МИА*. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.382 с.
11. **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція // *АП УРСР*. — Київ, 1952. — Т.III. — С.307-311; **Копилов Ф.** Посульська експедиція 1945-1946 рр. // *АП УРСР*. — Київ, 1949. — Т.I. — С.246-253.
12. **Ільїнська В.А.** Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі 1946 р. // *АП УРСР*. — Київ, 1949. — Вип.2. — С.139-148; **Ільїнська В.А.** Пам'ятки скіфського часу на Посуллі // *Археологія*. — Київ, 1950. — Т.4. — С.184-191; **І ж.** Вехньоосульська експедиція 1947 р. // *АП УРСР*. — Київ, 1952. — Т.IV. — С.34-42; **І ж.** Позднескифський слой Басовського городища // *КСИА АН УССР*. — Київ, 1961. — Вып.11. — С.59-63; **І ж.** Басівське городище // *Археологія*. — Київ, 1965. — Т.XVIII. — С.48-76.
13. **Болтрик Ю.В., Бунятян К.П.** Розкопки на Басівському городищі // *АДУ* 1992 року. — Київ: вид. ІА АН України, Запорізьк. держ. ун-ту, 1993. — С.17-19; **Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е.** Басовское городище — центр посульського узла пам'яток епохи раннього заліза // *Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України*: ТД (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: изд. Харьков. ист.-арх. общ-ва, ХГУ, упр. культ. Харьк. облисполкома, 1995. — С.44-46.
14. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** Звіт про роботу Лівобережного розвідагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. — Машинопис, Київ. // *НА ІА НАНУ*. — Ф.е. — 1971/17а. — 74 арк.; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта. — Киев: Наук. думка, 1984. — 196 с.
15. **Моргунов Ю.Ю.** Работы Посульской разведочной группы // *АО* 1980 г. — Москва: Наука, 1981. — С.286-287; **Його ж.** Раскопки городища летописного г.Снежурода // *ОИПАГП*: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.37-38; **Його ж.** Древнерусские памятники поречья Сулы: материалы и исследования по археологии Днепропского Левобережья. — Курск, изд. ИА РАН, КГОМА, 1996. — Вып.2. — 160 с; **Моргунов Ю.Ю., Неприца В.И., Супруненко А.Б.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // *АО* 1984 г. — Москва: Наука, 1986. — С.276-277.
16. **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // *Археологія*. — Київ, 1989. — №1. — С.149-153; **Кулатова И.Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области // *ОИПАГП*: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.54-58; **Кулатова И.Н., Супруненко О.Б.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // *Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України* / ТД. (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: изд. Харьков. истор.-археол. общ-ва, ХГУ и Упр. авт. культуры Харьков. облисполкома, 1995. — С.51-53.
17. **Приймак В.В.** Розвідки у межиріччі Сули та Удаю // *ПАЗ*. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.118-121; **Приймак В.В.** Городища на Мнозі // *АЛЛУ*. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С.64-67.
18. **Сидоренко О.В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // *ПАЗ*-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.84-96.
19. **Гейко А.** Дослідження Глинського городища // *УГ*: Нац. культуролог. щорічник. За рік 1994. — Опішне: УН, 1995. — Кн.2. — С.35-44; **Його ж.** Дослідження Глинського городища // *ПАЗ*. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.96-99; **Його ж.** Про розкопки Глинського городища // *М-ли IV археол. конф. студентів та молодих вчених*. — Київ: Соборна Україна, 1996. — С.148-150; **Його ж.** Глинське городище скіфського часу в Посуллі // *Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи*. — Полтава: Археологія, 1996. — С.242-249.
20. **Гейко А.В.** Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // *Археологія*. — Київ: Наук. думка, 1997. — №2. — С.106-111; **Гейко А.В.** Свиридівське городище // *АЛЛУ*. — Полтава: Археологія, 1997. — Ч.1-2. — С.56-58; **Троцька В.** Матеріали Київської Русі зі Свиридівського городища // *УГ*: Нац. культуролог. щорічник. За роки 1996-1999. — Опішне: УН, 1999. — Кн.4. — С.64-67.
21. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники... 1996. — Вып.2. — С.58.
22. Так само. — С.58.
23. **Гейко А.** Дослідження Глинського городища... 1995. — Кн.2. — С.38-39. — Мал.4.
24. **Гейко А.В.** Кераміка Свиридівського городища... — С.106-111; **Його ж.** Свиридівське городище... — С.56-58.

Белозор В.П., Гейко А.В.
НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СВИРИДОВСКОМ ГОРОДИЩЕ
 Резюме

Публикуются результаты исследований Свиридівського городища в Среднем Посулье, произведенных экспедицией Института археологии НАН Украины "Сула" в 1992 г. На памятнике выявлен культурный слой и археологические объекты скіфского времени и роменско-древнерусской эпохи.

13.06.2002

ЗЕРНОТЕРКА З ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ¹

У жовтні-листопаді 2001 р. експедицією ЦОДПА під керівництвом І.М.Кулатової на поселенні скіфського часу в ур.Холодівщина-1, розташованому за 2,5 км на захід від Західного укріплення Більського городища, на межі Котелевського та Зіньківського р-нів Полтавської обл. проводилися охоронні дослідження у зв'язку із прокладанням траншеї під газоконденсатопровід, що перетинав периферію селища у широтному напрямку.

Звісно, траншея "зачепила" кілька об'єктів господарського призначення, переважно господарських ям та рештки господарської споруди № 1 з господарською ямою № 3. В її заповненні знайдено велику кількість кісток свійських тварин (собак, великої рогатої худоби, коней, кіз чи овець та ін.). Однак, приводом до підготовки цієї замітки виявилася знахідка уцілілої зернотерки (рис.1), яку було виявлено у заповненні споруди.

Заняття населення Більського городища скіфського часу землеробством під сумнів ніколи не ставилося. Підтвердження цьому знаходимо й у свідченнях Геродота². Культурні глиняні моделі кривоградильного рала та ярма були знайдені 1981 р. під час досліджень Більського городища експедицією під керівництвом Б.А.Шрамка в одній із ям VI-V ст. до н. е. на Східному укріпленні³. Крім того, за час досліджень Більського городища знайдено величезну кількість знарядь для збирання врожаю — серпів і кіс⁴. Звісно ж, масові знахідки зернотерок на скіфських пам'ятках не викликають подиву.

Зернотерки були у широкому вжитку за часів існування культури скіфської доби населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Вони відомі з матеріалів таких пам'яток, як Лиса Гора, Мотронинське, Субботівське, Лубинецьке городища, курганний могоильник в ур.Носаки та багато ін.⁵ Більське городище у цьому відношенні також не є винятком — до 1987 р. (часу виходу узагальнюючої монографії Б.А.Шрамка про Більське городище) з його матеріалів відома велика кількість фрагментів та цілих зернотерок⁶. Із останніх знахідок на Більському городищі варто згадати зернотерку, виявлену О.Б.Супруненкою у 1999 р. на північній периферії селища, розташованого в ур.Царина Могила, що знаходиться поряд із Західним укріпленням Більського городища. Дана зернотерка виготовлена із кварциту, має овально-видовжену форму та ледь

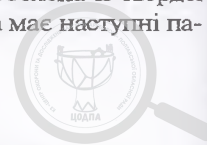
підняті догори краї; її довжина — 40 см, ширина — 22 см, висота — 11,3 см⁷. Відповідно, площа її робочої поверхні становить близько 900 кв. см.

Різноманітному дослідженню знарядь переробки врожаю в науковій літературі приділяється загалом достатньо помітна увага. Так, М.О.Пономарьовим була опублікована монографія з історії техніки борошномельного та круп'яного виробництва, в якій дослідник приділяє увагу археологічним та етнографічним матеріалам. Ним були розглянуті і зернотерки, починаючи від трипільських часів і до I тис. н.е.⁸ За останніми даними, час використання зернотерок на теренах сучасної України можна продовжити до періоду існування волинцевської та роменської культур⁹.

В археологічній, етнографічній та технічній літературі була розроблена класифікація зернотерок¹⁰. За способом роботи виділяють одно- або дворучні зернотерки, якими працювали, відповідно, однією чи двома руками¹¹. Від часу їх виникнення зернотерки використовувалися для переробки злаків на крупу і борошно. Зернотерки складаються з двох каменів — нижнього, на який насипається зерно, і верхнього (куранта або розтирача), яким і оброблялося зерно. В одноручних зернотерках курантами є невеликі закруглені камінці діаметром 5-15 см, зручні для захвату однією рукою. У дворучних зернотерках курантами слугують більші камені, завдовжки 15-25 см, зручніші для захвату обома руками. Вони мають, як правило, одну робочу грань.

Зернотерки виготовлялися із різних порід каменю. Під час вибору матеріалу для виготовлення зернотерки люди, імовірно, керувалися двома обставинами: по-перше, наявністю матеріалу для їх виробництва неподалік від місця проживання, а, по-друге, властивостями даного матеріалу. Для виробництва зернотерок майже завжди використовувалися тверді породи каменю: граніт, кварцит, гнейс, гранітогнейс та ін. Адже при господарюванні робочі поверхні зернотерок, на відміну від жорен, знаходяться в безпосередньому щільному контакті, що при інтенсивному використанні нетвердих порід каменю призводило б до швидкого зношування та значного погіршення якості перероблених продуктів харчування.

Зернотерка, знайдена в ур.Холодівщина-1, відноситься до одноручних. Вона також зроблена із твердої породи каменю-кварциту. Зернотерка має наступні па-

раметри: нижній камінь — товщину 5,0-6,5 см; мінімальну ширину — 6 см; середня довжина складає — близько 14 см; площа робочої поверхні — майже 85 кв. см. Нижній камінь має підпрямокутну форму, із заокругленими бічними гранями. Відповідно, всі перетини цього каменю також є підпрямокутними (рис.1:1). Маса нижнього каменю становить близько 2 кг.

Курант (розтирач, верхній камінь) у висоту має 7 см; ширина робочої частини — до 8,5 см, її довжина — 9,0 см. Відповідно, площа робочої частини верхнього каменю становить близько 50 кв. см і має неправильну округлу форму. Курант з невеликим заглибленням, для більш зручного використання. Перетин розтирача по осі паралельно його руху — неправильної підтрикутної форми, із зміщенням верхнього кута вправо; перпендикулярно руху — неправильної шестикутної форми, з максимальною за площею нижньою гранню (рис.1:2). Маса куранта становить майже 0,7 кг.

Експериментальним шляхом встановлено, що розтирач був розрахований для роботи правою рукою. Його було виготовлено таким чином, що він зручно розташовувався у кисті руки. Із внутрішнього боку (від долоні) курант був закруглений настільки, що щільно лягав у заглиблення долоні, яке збільшувалось за рахунок напівзгінютого положення кисті руки. На зовнішній стороні верхнього каменю (зі сторони пальців) був передбачений уступ із невеликим заглибленням, розрахований на чотири пальці, виключаючи великий палець руки, для якого було нанесене окреме заглиблення, що знаходилося приблизно під кутом 120° до вже описаного. Таким чином, розтирач виготовлено з урахуванням анатомічної будови кисті правої руки, завдячуючи чому ним було зручно працювати. Під час роботи він щільно лягав до кисті руки і не завдавав дискомфорту працюючому.

Викликають інтерес розміри описуваного куранта. Експериментально було встановлено, що таким знаряддям праці зручно працювати людині, розміри кисті якої не перевищують 17-18 см, у той же час людина із кистою понад 20 см під час роботи розтирачем відчуває певний дискомфорт. З цього можна зробити висновок, що зернотерка була розрахована на жінку або дитину, а, отже, чоловіки навряд чи могли займатися переробкою продуктів харчування з використанням знаряддя такого розміру.

Серед учених немає однастайності щодо продуктивності зернотерок. Так, С.В.Кісільов, спираючись на етнографічні джерела, стверджував, що навіть найкраща зернотерка при абсолютно сухому зерні дозволяє отримати не більше 10-12 кг муки за 12 годин праці¹². При перерахунку на сім'ю, скажімо, з 10-12 чоловік, за умов вживання у їжу лише продуктів рослинного походження, це був запас на один день (12 год). Інші дані подано А.О.Моруженко та З.В.Янушевич. Так, за їх спостереженнями, попередньо розмочене пшона (1 кг) можна розтерти до однорідної маси-тіста за 15 хвилин¹³. Відповідно, за дотримання попередніх умов, на процес підготовки злаків проса до вживання у їжу потрібно витратити близько 3 год. праці.

Загалом, наведені вище міркування не суперечать одне одному, і є, скоріше, взаємодоповнюючими. Слід лише зауважити, що результат прямо залежить від того матеріалу, що розтирається, від його консистенції, від стану, до якого його необхідно довести, а також від площі робочих поверхонь нижнього каменю та розтирача.

На виявленому на селищі Холодівщина-1 знаряд-

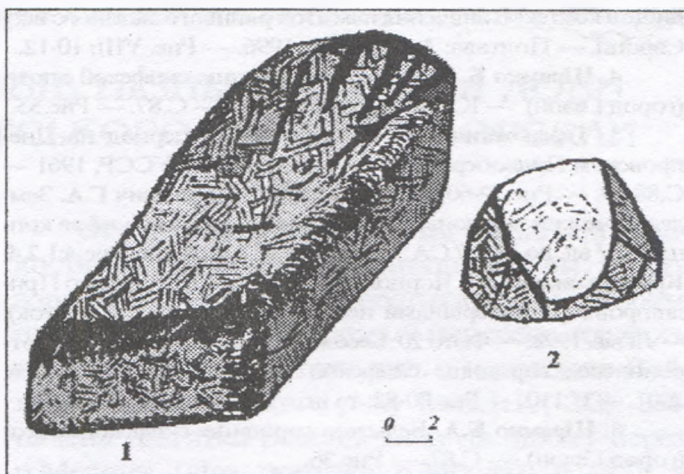

Рис.1. Холодівщина-1. Зернотерка (із частковою реконструкцією), кварцит:
1 — нижній камінь; 2 — розтирач.

ді праці було проведено експеримент по розтиранню злакових. Для проведення експерименту взято пшеницю¹⁴, що була у широкому вжитку на всій території існування культур скіфської доби¹⁵, а також добре відома за матеріалами Більського городища¹⁶.

Для проведення експерименту було відібрано кілька проб по 50 грамів. В середньому, кожну з таких проб до стану крупи потрібно було розтирати 1-2 рази протягом 10 хв.; щоб отримати борошно, зернівки необхідно було розтирати 3-4 рази, на що витрачалося вдвічі більше часу — приблизно 20 хв. Основні розрахунки витрат часу на приготування крупи для однієї людини, трьох, шести та дванадцяти чоловік подані нижче в таблиці:

кількість людей	зерно, кг	ккал, тис.	кількість розтирань		час роботи	
			крупа	борошно	(крупа), хв	(борошно), хв
1	1 ¹⁷	3,5 ¹⁸	1-2	3-4	200	400
3	3	10,5	—//—	—//—	600	1200
6	6	21	—//—	—//—	1200	2400
12	12	42	—//—	—//—	2400	4800

Отже, процес підготовки зернівок до вживання в їжу мав займати досить багато часу. Однак, якщо враховувати, що їжа рослинного походження могла складати не більше третини денного раціону лісостепового населення скіфського часу, то, відповідно, час на розтирання злаків зменшується приблизно в три рази і має становити не більше 1 год. 10 хв. для підготовки крупи на одну людину (і так далі).

Окрім того, невелика продуктивність даної зернотерки може свідчити про те, що її використовували при приготуванні їжі для незначної кількості людей чи в невеликій сім'ї.

Література та примітки

1. Автор висловлює щирі вдячність керівникам археологічної експедиції ЦОДПА *І.М.Кулатовій* та к.і.н. *О.Б.Супруненко* за надану можливість роботи у польових умовах з матеріалами досліджень.

2. Геродот. Історія. — Л.: Наука, 1972. — С.188.

3. Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1984. — С.231-255; Шрамко Б.А. Комплекс глин'яних скульптур Бельського городища // Більське горо-

дище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — Рис. VIII: 10-12.

4. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.87. — Рис.35.

5. Тереноженсін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961 — С.88-89. — Рис.59-60; Гаврилюк Н.А., Пашкевич Г.А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V-IV вв. до н. э. // СА. — М., 1991. — С.58. — Рис.4:1,2,4; Крушельницька Л.І. Чорнольська культура Середнього Придніпров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). — Львів, 1998. — Фото 20; Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев-Краков, 2001. — С.110. — Рис.80-82; та ін.

6. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — С.87. — Рис.36.

7. Левченко Д.І., Супруненко О.Б. Поселення першої половини I тис. н.е. в ур. Сад у с. Більськ // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — №1-2. — С.126-127.

8. Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — М.: Заготиздат, 1955. — Ч.1. — 132 с.

9. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл // АП УРСР. — К., 1952. — № 3. — С.247; Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава: изд. ЦОИПА, 1995. — С.27; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності, культурі. — Переяслав-Хмельницький, 2001. — (стаття у видавництві).

10. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — М.: Наука, 1971. — № 174. — С.83; Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — С.17-19.

11. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство... — С.83.

12. Кисилев С.В. Древняя история Южной Сибири // МИА. — М.-Л., 1949. — № 9. — С.320.

13. Моруженко А.А., Янушевич З.В. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII-III вв. до н. э. в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — С.137.

14. Особиста подяка А.І. Охрімченку за сприяння у проведенні експерименту.

15. Шрамко Б.А., Янушевич З.В. Культурные растения Скифии // СА. — М., 1985. — № 2. — С.47-64; Моруженко А.А., Янушевич З.В. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства... — С.128-140; Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скифського часу з Дніпровського Лісо-степового Лівобережжя // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — №1-2. — С.38-40; Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеознотботанические исследования. — Кишинев: Штиинца, 1986. — С.30-35.; Janushevich Z.V. Die Kulturpflanzen Skitiens // Zeitschrift für Archäologie. — 1981. — №15. — С.87-93.

16. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — С.86; Шрамко Б.А., Янушевич З.В. Культурные растения Скифии. — С.47-64.

17. Розрахунки взяті: Томашевський А.П., Гавригухін І.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992. — Препринт. — С.27.

18. Там само.

Горбаненко С.А.

ЗЕРНОТЕРКА ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА СКИФСКОЙ ЭПОХИ Резюме

Публикуется находка зернотёрки с поселения скифского времени Холодовщина-1, расположенного к западу от с.Бельськ Котелевского района Полтавской области, исследовавшегося осенью 2001 г. экспедицией под руководством И.Н.Кулатовой. Приводятся результаты экспериментальной обработки зерна при помощи этого орудия и выводы о её использовании в хозяйстве небольшой семьи.

12.02.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Павленко Б.М., Рейда Р.М.

Спис козацької доби з с.Мала Перещепина

За випадкових обставин на території Полтавської обл. було знайдено залізний наконечник списа, який, імовірно, можна віднести до часу пізнього українського середньовіччя. Знахідка сталася в околицях с.Мала Перещепина Новосанжарського району.

Наконечник належить до типових зразків козацької зброї. Його перо має видовжено-трикутну листоподібну форму, з ледь помітним ребром, в перетині позначеним максимальним розширенням. Довжина пера складає — 22,0 см; довжина, разом зі втулкою — 36,0 см; максимальний діаметр втулки становить 2,5 см. З одного боку втулки — шов від ковальського зварювання. Виріб дуже корозований, на середині пера — слід від згинання, частина втулки втрачена.

Знахідки пізньосередньовічних наконечників списів є досить частим явищем на території України¹, адже останні бу-

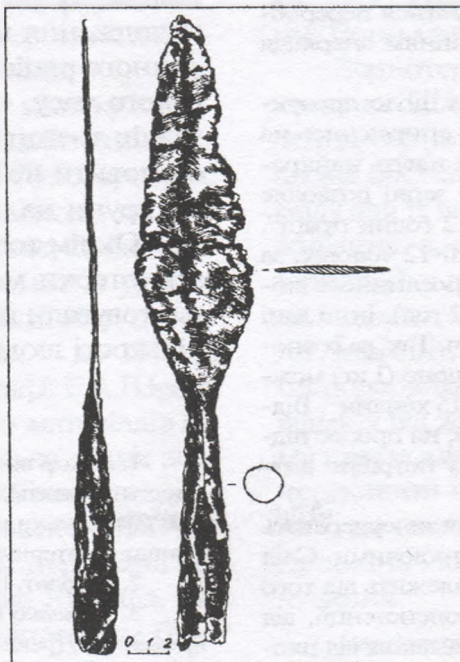

Рис. Наконечник на спис. Залізо

ли одним з найбільш поширених видів козацького озброєння². На користь цього свідчать і зображення народних картин "Козак Мамай", де практично на кожній — вміщений спис³.

Найближчою аналогією знахідки є наконечник, який походить з поля битви під Берестечком 1651 р.⁴ Публікований предмет зберігається у приватній колекції, а згодом буде подарований Полтавському краєзнавчому музеєві.

Література

1. Пустовалов С. Дослідження на о.Мала Хортиця в 1998 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: вид. УТОПІК, 1999. — Вип.8. — С.8; Титов В. Фортеці на території м.Дніпропетровська // Там само. — К.: вид. УТОПІК, 2000. — Вип.9. — С.31.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наук. думка, 1990. — Т.1. — С.218.
3. З української старовини: Альбом. — К.: Мистецтво, 1991. — Рис.7, 28, 29, 199, 203, 208, 215, 312, 313, 316.
4. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — Рис. 62:5.

08.07.2002.

НОВІ ЗРАЗКИ СКЛЯНИХ ВИРОБІВ ПІЗНЬОРИМСЬКОЇ ДОБИ З ВЕРХНІХ ВОДОЗБОРІВ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ ТА ВОРСКЛИ

Скляні вироби зустрічаються порівняно часто серед матеріалів черняхівських пам'яток лісостепової смуги Дніпровського Лівобережжя, але не в такій кількості, як, наприклад, у західних районах поширення цієї культури. За останнє десятиліття зроблені знахідки фрагментів та цілих посудин при дослідженні поселень та могильників у Хохоловому-2, Тимченках-2, Голвиному-1, Сумах тощо¹. Нагальною потребою залишається збір та систематизація вже знайдених зразків провінційно-римського скло-виробництва на засадах сучасних наукових знань про цю галузь давнього ремесла. Окрім того, створений на початку 70-х рр. В.В.Кропоткіним, звід імпорту римської доби з теренів східного ареалу черняхівських старожитностей, до яких належали також вироби зі скла, вже застарів у джерелознавчому та методичному відношенні². Тому публікація нових зразків скла римського часу, навіть матеріалів розвідок, має важливе значення.

У повідомленні автори ставлять собі за мету дати опис раніше невідомих знахідок скляних виробів з черняхівських пам'яток Харківської та Белгородської областей, зібраних за останні півтора десятиліття. Функціонально ці зразки поділяються на фрагменти скляного посуду та предмети повсякденного побуту. Перші репрезентовані 15 уламками скляних посудин, другі — трьома гральними жетонами.

Скляні посудини виготовлені за двома технологічними схемами, притаманними пізньоантичному скловарінню. До першої належать уламки порівняно тонкостінних посудин, виготовлених за технікою "тихого дугтя" в керамічні або кам'яні форми, з гарячим декоруванням чи холодним шліфуванням поверхні. Перша технологічна група знаходить багаточисельні аналогії серед виробів з Північного Причорномор'я, римських військових таборів на Дунаї, серед продукції Комарівської майстерні у Подністров'ї³.

Серед виробів, виготовлених за згаданою технікою, варто назвати вінце чарки світло-білого кольору діаметром 7,2 см, з трохи відігнутим краєм та товщиною 0,25 см, з поселення Ков'яги Валківського району Харківської обл. (рис.1:5; 2:1). Подібні посудини, очевидно, мають місцеве, північнопричорноморське походження і датуються III ст. н.е.⁴

Окремо заслуговує на увагу фрагмент тонкостінної посудини, товщиною 0,15 см, із прозоро-зеленого скла з вертикальним ребром, шириною 0,35 см, на якому нанесена горизонтальна насічка, що походить з поселення Войтенки-1 Валківського р-ну (рис.1:10; 2:2). Зазначена пам'ятка розташована на лівому березі р.Мерчик (ліва притока р.Мерла), в 1975 р. досліджувалася Б.А.Шрамком та О.Г.Дьяченком⁵. Згаданий фрагмент належав чаші півсферичної чи еліпсоподібної форми з повздовжніми ребрами. Останні утворювалися за допомогою притискування ще не охолодженої скломаси спеціальними пристроями. Паралелі подібним чашам відомі у Північнонімецьких землях, Скандинавії, Північному Причорномор'ї. Деякі дослідники не виключають їх рейнського виробництва. Як найближчі аналогії у черняхівській культурі можна навести цілу посудину з Черняхова та уламки з Оселівського могильника⁶. У Західній Європі вони належали до III-IV ст. н.е, в черняхівських старожитностях та пізньоантичних північнопричорноморських міських центрах побутували винятково у III ст. н.е.⁷

До посудин, виконаних за технологічною схемою "тихого дугтя", беззаперечно, належать виразні фрагменти стінок з поселень Тимченки-2 та Западенька Зміївського району Харківської обл. З першого пункту походить верхня частина циліндричного келиха діаметром 11 см, з прошліфованими овалами та ледве прокресленими паралельними лініями. Скло зелено-трав'янистого (оливкового насиченого) кольору товщиною 0,32 см (рис.1:1; 2:3). Як аналогії з території черняхівського ареалу згадаємо келихи із могильників Журавка, Віли Яругьки, Суми (ур. Сад)⁸. У старожитностях "Вільної Германії" такі вироби відповідають типу 230 за Г.Еггерсом і датуються 150-400 рр. н.е. Згідно з Е.О.Симоновичем, такі келихи в черняхівських пам'ятках побутували у III-IV ст. н.е.⁹

Наступні два фрагменти — з черняхівського поселення Западенька, вірогідно, можуть бути віднесені до півсферичних чаш типу 223(?), за Г.Еггерсом. Обидва мають напівпрозоре скло зі слідами вилуження. Діаметр першої посудини — 10,5 см, товщина стінок — 0,3 см. Корпус прикрашений паралельними вишліфованими лініями-канелюрами (рис.1:7; 2:4). Другий уламок репрезентує чашу діаметром 10 см, деко-

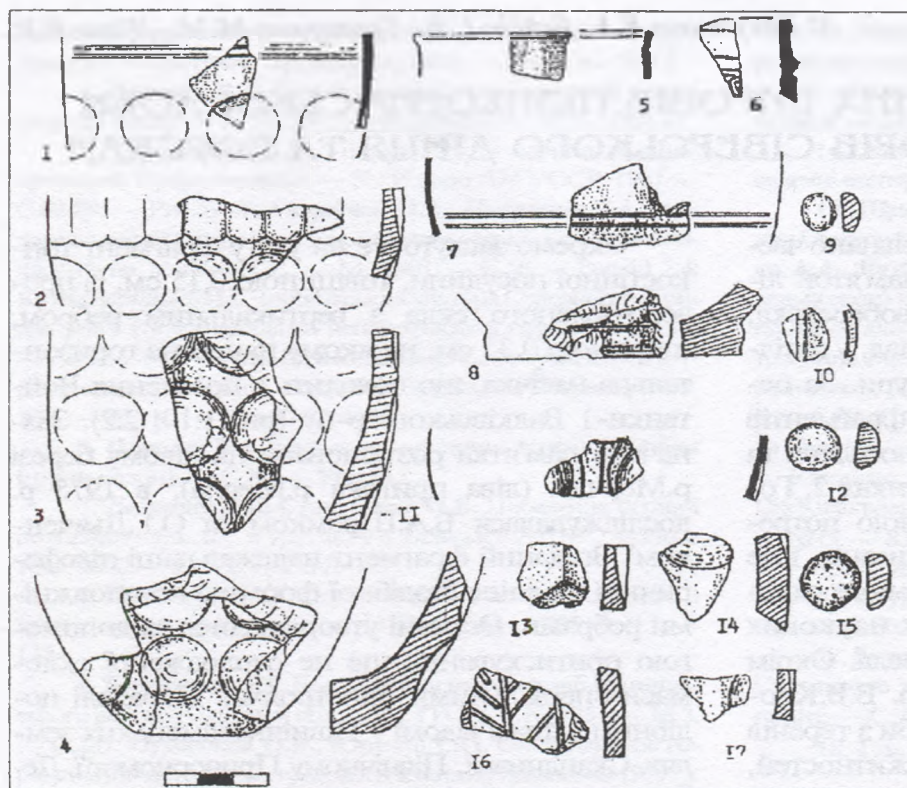

Рис. 1. Нові знахідки скляних виробів.

1-3 — Тимченки-2; 4 — Феськи; 5, 17 — Ков'яги;
6-8, 11, 13, 16 — Западенька; 9, 14 — Черемушне; 10 — Войтенки-1;
12 — Трефилівка-1; 15 — Веселе-IV.

ровану рядами гравірованих кіл та вертикальними прошліфованими лініями між ними. Товщина стінок виробу — 0,4 см (рис.1:11; 2:4). Найближчими аналогіями описаним зразкам є чаша з пох. № 5 могильника у Переяславі-Хмельницькому та глиняна копія з пох. № 139 Компанійців¹⁰. У системі відносної хронології черняхівської культури Є.Л.Гороховського чаші таких форм датуються межами першої-третьої чверті IV ст. н.е.¹¹ Не виключена можливість такого датування і для вищеописаного келиха з Тимченків-2.

До посуду, виготовленого за другою технологічною схемою, належить решта знахідок, котрі вироблялися шляхом виливання скляної маси в спеціальні форми, з наступною холодною обробкою поверхні абразивними інструментами. Всі вироби мають значну товщину стінок, вінець, денець. Походження цієї категорії продукції ще не з'ясоване. Деякі науковці припускають сирійсько-месопотамські витoki технології виливки скломаси, хоча в III-IV ст. н.е. такий посуд вже виготовлявся деякими західно-європейськими майстернями. Специфічною особливістю декорування окремих посудин є наявність написів грецькою мовою з побажальним змістом (Ранжеве, Малаєшти тощо). У сучасній археологічній вітчизняній літературі прийнято іменувати товстостінний посуд з прошліфованими елементами орнаменту терміном "Кйо-

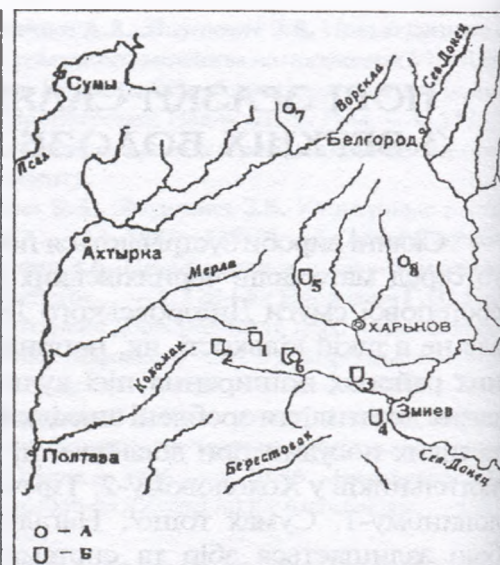

Рис. 2. Карта поширення нових знахідок скляних виробів:

а — жетони; б — фрагменти скляного посуду.
1 — Ков'яги; 2 — Войтенки-1;
3 — Тимченки-2; 4 — Западенька;
5 — Феськи; 6 — Черемушне;
7 — Трефилівка-1; 8 — Веселе-IV.

нігсбрух-Черняхів". На основі знахідок посудин цього типу в черняхівських могильниках лісостепової смуги з надійно датованими фібулами, пряжками, тричасними кістяними гребенями можна впевнено ствержувати, що такий посуд використовувався черняхівською людиною з середини IV до рубежу IV-V ст. н.е.¹²

Особливий інтерес викликають виразні уламки від келихів з теренів верхнього водозбору Сіверського Дінця, що дозволяють у загальних рисах реконструювати форму окремих посудин. Наприклад, своєю збереженістю вирізняється уламок денця циліндро-конічного келиха з поселення Феськи Золочівського району Харківської обл. У 1980 р. Є.М.Петренко при дослідженні цього поселення, розташованого на високому мисі надзаплавної тераси правого берега р.Уда, разом з уламками гончарного та ліпного посуду, скляними намистинами знайшов згадане денце¹³. Виріб виготовлено з темнуватого зеленого (оливкового насиченого) скла. Денце має діаметр 3,5 см, його товщина 1,8 см. Келих зберігся десь на половину висоти, з чого можна зробити висновок про розміри максимального діаметру, який дорівнював приблизно 10 см. Придонна частина прикрашена рядами вишліфованих кіл, товщина стінок — 1,5 см (рис.1:4; 2:5). Схожі келихи зафіксовані в пох. № 60 Журавки та пох. № 14 Ранжевого¹⁴.

Фрагмент другого келиха, тотожної форми, походить з вищеназваного поселення Тимченки-2. Це уламок посудини діаметром 10,5 см, товщиною 0,8-1,3 см, із зеленого скла з жовту-

ватим відтінком (слабонасичений оливковий колір). Поверхня прикрашена кількома рядами прошліфованих кіл (рис.1:3; 2:3).

Третій за кількістю фрагмент товстостінного келиха, циліндронапівсферичної форми, знайдено у Тимченках-2: скло світло-зелене (оливкове), товщиною 0,9 см, верхній діаметр келиха 10,4 см, корпус декоровано прошліфованими колами та вертикально поставленими шліфованими овалами (рис.2:2; 2:3). Абсолютно подібний як за пропорціями, так і за декором до тимченківського зразка келих зустрічається серед матеріалів Комарівської склоробної майстерні на Дністрі¹⁵.

Окрім того, слід зазначити уламок денця прозорого скла з поселення Западенька, на якому присутні рельєфний валик та невелика закраїнка в нижній частині. Загальні розміри його такі: діаметр — 7,6 см, товщина дна — 1,3 см, товщина стінок — 1,0 см (рис.1:8; 2:4). Описане денце може належати, судячи з масивності виробу та прийомів виготовлення, до конусоподібної чаші. Серед відомих у черняхівських старожитностях аналогів зішлемося на дещо схожу посудину з пох. № 86 могильника Оселівка¹⁶.

На тому ж поселенні знайдено фрагмент стінки посудини товщиною 0,8 см з іридізованого синього скла, котре складається з двох шарів: зовнішнього — синього напівпрозорого та внутрішнього — прозорого. Стіночка прикрашена вишліфованими лініями у вигляді "ялинки" (рис.1:16; 2:4).

Ще один уламок іридізованого скла зафіксовано на поселенні Ков'яги Валківського р-ну Харківської обл. Колір фрагменту — світло-зелений (оливковий): зовнішній шар — світло-зелений, внутрішній — каламутний напівпрозорий. Збереглися сліди вишліфованого кола; товщина фрагмента — 0,6 см (рис.1:17; 2:1).

На поселенні Черемушне Валківського району Харківської обл. та вже неодноразово згаданому селищі Западенька зафіксовані маловиразні фрагменти стінок товстостінних посудин типу "Кйонігсбрух-Черняхів". З першого пункту походить фрагмент жовто-зеленуватого скла товщиною 0,9 см, прикрашений вишліфованим колом, з другого — стіночка прозоро-білуватого скла з вишліфованими рельєфними заглибинами (рис.1:6,14; 2:4,6).

Чисельну колекцію пізньоримського скла з поселення Западенька доповнює уламок келиха конічної форми з "сотовим" орнаментом, біло-прозорого скла, товщиною 0,8 см. Келихи з такою орнаментациєю поверхні зафіксовані в похованнях черняхівських могильників Ранжеве, Гаврилівка¹⁷. У верхньому водозборі Сіверсь-

кого Дінця фрагменти подібних посудин знайдені на поселенні Хохлове-2 Белгородської обл.¹⁸ В системі відносної хронології черняхівської культури, за Є.Л.Гороховським, аналогічні келихи типові для 4-ї фази (350-400 рр. н.е.).

Спеціального розгляду заслуговують знахідки скляних грально-рахувальних жетонів, які поки що є першими зразками цієї категорії продукції провінціально-римського скловиробництва у крайніх південно-східних межах черняхівського ареалу. У вітчизняній літературі скляні жетони трактувалися як предмети для рахунку або гральні фішки на кшталт сучасних шашок¹⁹. Серед старожитностей дочерняхівської доби такі виробу невідомі. Б.В.Магомедов схильний вважати скляні жетони та посуд як нововведення в побут, перш за все, військової аристократії черняхівського суспільства під впливом германських племен²⁰. У князівських похованнях Західної Європи (горизонт Льюїна-Хаслебен) скляні жетони виявлені цілими наборами²¹. На теренах Дніпровського Лівобережжя грально-рахувальні жетони знайдені в Переяславі-Хмельницькому (по 11 білих та чорних екземплярів в пох. № 5), похованнях Компанійців, Кантемирівки, Нових Санжар²².

Нарешті, перейдемо до більш детального опису нових знахідок. У 1992 р. на одношаровому черняхівському поселенні Трефилівка-І Ракитянського району Белгородської обл., в одному зі скупчень перепаленої обмазки, В.В.Дідиком було знайдено жетон світло-зеленого (оливкового) кольору діаметром 1,4 см та висотою 0,7 см. У верхній частині виробу фіксується невелике заглиблення правильно-округлих обрисів (рис.1:12; 2:7). Поселення розташоване на правому березі р.Готня (правий приток р.Ворскла), за 0,4 км на південь від тваринницької ферми.

На поселенні Веселе-IV, в зоні Муромського водосховища на р.Харків, М.М.Григорянцем та Г.В.Бейдіним 1989 р. виявлено за випадкових обставин подібний жетон з оливкового скла. Розміри виробу — діаметр 1,7 см, висота — 0,8 см, на лицьовому боці наявні чотири заглиблення тотожної форми, як на знахідці з Трефилівки-І (рис.1:15; 2:8). Краї жетону трохи оплавлені.

Нарешті, зупинимося на останній знахідці подібного типу з Черемушного, яка має трохи менші розміри: діаметр — 1,0 см, висота — 0,6 см, скло оливкового кольору, заглиблення-ямки відсутні (рис.1:9; 2:6). Жетон знайдено М.М.Григорянцем і Г.В.Бейдіним у 1993 р.

Не виключено, що заглиблення на жетонах з Трефилівки-І та Веселого-VI є залишка-

ми скляної інкрустації в техніці "мілефіорі", спорадично поширеної на деяких виробках черняхівської культури (Рижівка) та пам'ятках пізньоримського часу Західної Європи (Емерслебен)²³. У загальних рисах грально-рахувальні жетони датуються III-IV ст., для виробів з водозборів Сіверського Дінця та верхів'їв Ворскли вважаємо більш прийнятним дату — IV ст., спираючись на логіку поширення черняхівської культури із заходу на схід.

Таким чином, описані зразки провінційно-римського скловиробництва у переважній більшості належать до IV ст. Вони засвідчують порівняно високий рівень розвитку економіки та соціальної структури місцевого населення і віддзеркалюють жваві торговельні стосунки з пізньоантичними центрами.

Література

1. **Обломский А.М.** Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — С.115; **Некрасова Г.М.** Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — Київ, 1985. — №50. — С.75-80.
2. **Кропоткин В.В.** Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ. — Москва: Наука, 1970. — Вып. Д1-27. — С.104-105, 108, 126.
3. **Щапова Ю.Л.** Очерки истории древнего стеклоделия. — Москва: Изд-во МГУ, 1983. — С.148.
4. Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — Табл.71.
5. **Дычченко А.Г.** Исследования на Харьковщине // АО 1975 г. — Москва: Наука, 1976. — С.323
6. **Петров В.П.** Черняховский могильник // МИА. — Москва: Наука, 1964. — № 116. — Рис.9:2; **Никитина Г.Ф.** Могильник у с.Оселівка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. — Москва: Наука, 1988. — С.95.
7. **Бажан И.А., Гей О.А.** Относительная хронология могильников черняховской культуры // Проблемы хронологии эпохи латена и позднеримского времени Восточной Европы. — СПб., 1992. — С.130, 155.
8. **Кропоткин В.В.** Указ. работа. — С.102, 109.
9. **Eggers H.J.** Der romische import im freien Germanien. — Hamburg, 1951. — S.180; **Сымонович Э.А.** Некоторые наблюдения над датировкой черняховских памятников // Древняя Русь и славяне. — Москва: Наука, 1978. — С.98.
10. **Гончаров В.К., Махно Є.В.** Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія.

— Київ, 1957. — Т. II. — С.127-144.; **Махно Є.В.** Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — Київ, 1971. — Вип. I. — С.87-95.

11. **Гороховский Е.Л.** Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V МКАС. — Т. 4. — С.44

12. Там само. — С.44

13. **Петренко Е.Н.** Отчет об археологических исследованиях черняховской экспедиции в 1980 г. // НА ИА НАНУ. 1983/43. — Ф.е. — Арк.3-8.

14. **Сымонович Э.А.** Стеклянные кубки из Журавки (Черкасская обл.) // КСИА АН ССР. — Москва, 1964. Вып.102. — С.8-12.

15. **Смишко М.Ю.** Поселення III-IV ст. із слідами скляного виробництва біля с.Комарів, Чернівецької області // МДАПВ. — Київ: Наукова думка, 1964. — Вип.5. — Табл.3.

16. **Никитина Г.Ф.** Указ. работа. — С.80. — Табл. 48:1.

17. **Сымонович Э.А.** Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — Табл. IX:12,14; **Сымонович Э.А.** Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы // Могильники черняховской культуры. — Москва: Наука, 1979. — С.63-111.

18. **Кропоткин А.В.** Отчет о работах Белгородского черняховского отряда в Белгородской области РСФСР в 1985 г // Архив ИА РАН. — Р-1.

19. **Сымонович Э.А.** Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА. — Москва, 1964. — № 3. — С.307-312.

20. **Магомедов Б.** Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Maslomeczu. — Lublin, 1998. — Т.П.

21. **Кропоткин В.В.** Указ. работа. — С.41; **Schlette F.** Germanen zwischen Thorsberg und Ravenna. — Leipzig, Jena, Berlin, 1971. — Abb.XIX.

22. **Кропоткин В.В.** Указ. работа. — С.8.

23. **Schlette F.** Germanen zwischen Thorsberg und Ravenna. — Taf.XV.

Бакуменко К.И., Бейдин Г.В., Григорянц М.Н., Дидык В.В.

НОВЫЕ ОБРАЗЦЫ СТЕКЛЯННЫХ ИЗДЕЛИЙ ПОЗДНЕРИМСКОЙ ЭПОХИ С ВЕРХНИХ ВОДОСБОРОВ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА И ВОРСКЛЫ

Резюме

Публикуются новые находки стеклянных изделий позднеримского времени, выявленных в последние годы на территории Харьковской и Белгородской областей на памятниках черняховской культуры.

12.11.2000.

Побачив світ другий номер військово-історичного альманаху "Ф2".

До нього увійшли дослідницькі і науково-популярні статті та матеріали:

"Имперская пограничная линия XVIII в." (уривки з монографії Г.П.Заїки "Українська лінія"), "Вооружение Ханьской армии I в. н.э.", "В лето 1399" (продовження публікації дослідження О.В.Тіткова, присвяченого битві на Ворсклі 1399 р.),

"Инсигнии римских щитов II в. до н.э. - III в. н.э.",

а також багато інших цікавих матеріалів.

Всі, хто зацікавився цим виданням, за довідками може звертатися за наступними адресами:

w_darth@persik.kot.poltava.ua, darth@atlasua.net, f2@atlasua.net

АНТСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ З ГРАДИЗЬКА

У вересні 1990 — січні 1991 рр. градизький (шт. Градизьк Глобинського району Полтавської обл.) колекціонер-антиквар В.Л.Тараненко експонував у Кременчуцькому краєзнавчому музеї частину (бл. 1000 предметів) своєї унікальної археологічної колекції. Колекція В.Л.Тараненка, що налічувала на той час 6000 од. зб., збиралася на протязі 20-ти років і хронологічно охоплювала період від палеоліту до пізнього середньовіччя. Всі матеріали походили з узбережжя лівого берега Кременчуцького водосховища і були виявлені на відрізку розмиву другої-третьої тераси від с.Максимівка Кременчуцького району на Полтавщині до с.Жовнине Чернобаївського району Черкаської області. Зазначена територія є районом активної водної ерозії, внаслідок чого тут з початку 60-х рр. XX ст. було зруйновано десятки археологічних пам'яток.

Безперечно, однією з найцікавіших тем виставки були, так звані, старожитності антів, зокрема двошпигкові пальчасті і зооморфні фібули дніпровського типу VII ст.¹ Через деякий час після виставки шість фрагментів таких фібул пошало придбати для Кременчуцького краєзнавчого музею (рис.2: 1-6), доля ж решти шести фібул невідома. За фотознімками кількох з цих знахідок І.О.Гавригуним підготовлена до друку окрема праця², де висловлюється здогад про продаж останніх закордонному чи якомусь київському збирачу придніпровських старожитностей.

Нещодавно в цьому ж регіоні були виявлені ще дві парні пальчасті фібули (довж. 9 см) і 3-4 фрагменти таких прикрас³.

Довжина виробів, представлених на виставці, коливалася в інтервалі від 6,3 до 19,0 см. Вони виготовлені в техніці бронзового литва за восковою моделлю і відзначаються високою якістю виконання. Пальчасті фібули — найбільші в колекції — від 10,5 до 19,0 см довжиною. Кожна складається з напівкруглої голівки і 6-кутної ніжки, з'єднаних між собою вигнутою дужкою. На вузькому кінці ніжки — невеличка зооморфна голівка.

Особливості двох різновидів пальчастих фібул добре прослідковуються при їх детальному описі.

І. 1) *Фібула пальчаста, бронза, литво* (рис.1:1). Довж. 19,0 см, голівка — 7,9x5,5 см. Центральна частина напівкруглої голівки вкрита циркульним орнаментом. По напівкруглому краю голівки розміщено 6 профільних, з'єднаних між собою дзьобами, голівок птахів, звернених до центральної голови тварини. Шестикутна ніжка також прикрашена циркульним орнаментом. На її кутах — 6 півкруглих виступів з такими ж знаками. На кінці ніжки — морда тварини: очі, ніс, брови; на лобі і носі — орнаментальні смужки. Дужка вигнутої форми, має 8 поздовжніх ліній. На звороті півкруглої голівки фібули — дві дужки для кріплення пружини, на ніжці — виступ для приймача. Голка втрачена. Випадкова знахідка, що походить з околиць с.Васьківка Глобинського району Полтавської обл.

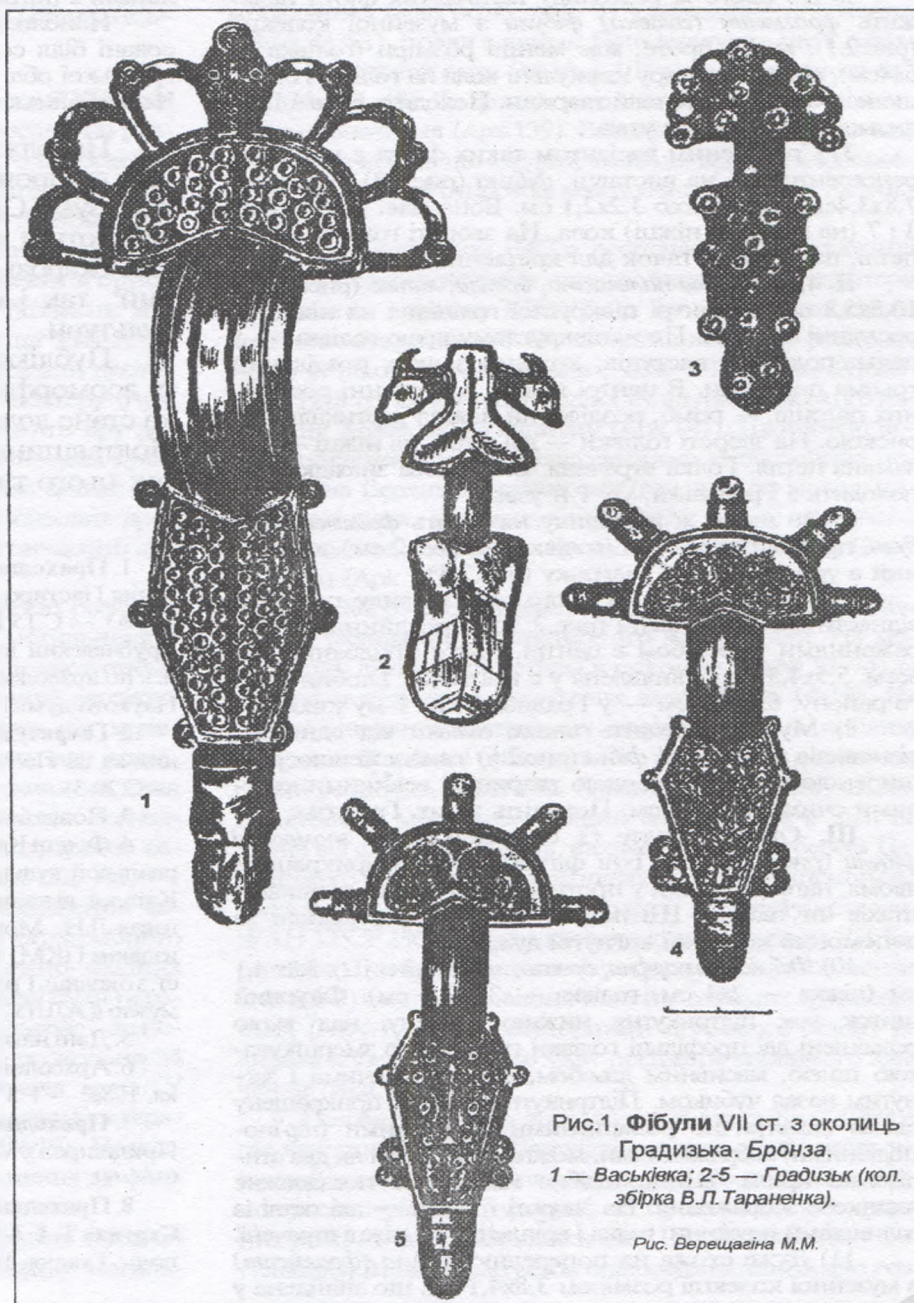

Рис.1. Фібули VII ст. з околиць Градизька. Бронза.
1 — Васьківка; 2-5 — Градизьк (кол. збірка В.Л.Тараненка).

Рис. Верещагіна М.М.

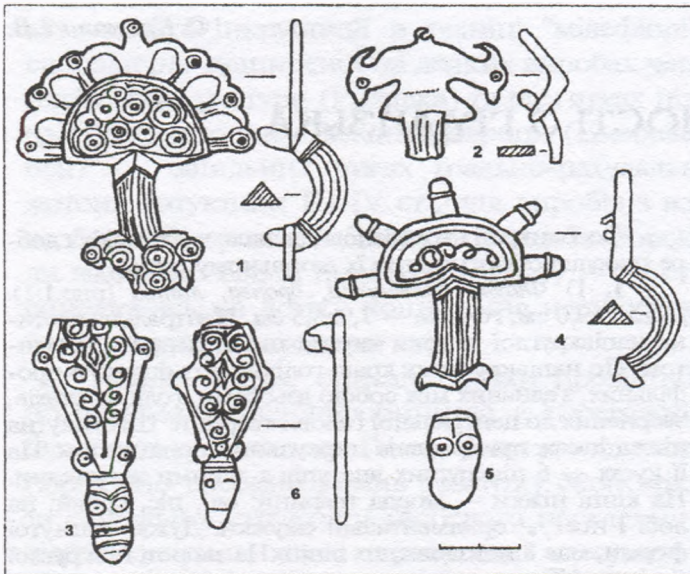

Рис.2. Фібули VII ст. з околиць Градизька. Бронза.
1-5 — Градизьк; 6 — Кагамлик (колекція КрКМ).

2) До цього ж різновиду пальчатих фібул належить *фрагмент (голівка) фібули* з музейної колекції (рис.2:1), який, проте, має менші розміри (голівка — 6х4 см), різного розміру ширкульні кола на голівці і спрощене зображення голови тварини. Походить вона з Градизька, урочища І-й узвіз.

3) Спрощеним варіантом таких фібул є ще одна, репрезентована на виставці, *фібула* (рис.1:3), розміром 7,8х3,4 см, з голівкою 3,2х2,1 см. Вона має, відповідно, 3 і 7 (на голівці і ніжці) кола. На звороті голівки — дві петлі, на ніжці — гачок для кріплення голки.

П. 4, 5) *Фібула пальчаста, бронза, литво* (рис.1:4,5). 10,5х5,8 см. У центрі півкруглої голівки і на ніжці — рослинні завитки. По напівкруглому краю голівки — 5 пальцеподібних виступів, кожний з яких розділений трьома поясками. В центрі ніжки, в оточенні рослинних пагонів, — ромб, розділений навпіл вертикальною рисою. На звороті голівки — дві петлі, на ніжці — поламана петля. Голка втрачена. Випадкова знахідка, що походить з Градизька, ур. І-й узвіз.

6) До цього ж різновиду належить *фрагмент фібули*, придбаний музеєм (голівка — 6,0х3,2 см), знайдений в ур.І-й узвіз у Градизьку (рис.2:4).

7, 8) Очевидно, до цього ж різновиду потрібно віднести дві *ніжки фібул* (рис.2:3,5) з рослинними зображеннями та ромбом в центрі, також придбаних музеєм. 5,5х4,3 см — виявлена у с.Кагамлик Глобинського району; 6,9х3,2 см — у Градизьку, на І-му узвозі.

9) Музею належить також *голівка* від одного з різновидів *пальчатих фібул* (рис.2:6) з видовженою, розширеною на кінці, мордою тварини і великими круглими очима. 2,5х1,3 см. Походить з смт. Градизьк.

Ш. Окрему групу (3 од.) складають *зооморфні фібули* (рис.1: 2; 2:2). Їхні фігурні голівки прикрашені двома, направленими у протилежні сторони, голівками птахів чи тварин. Щиткоподібні ніжки приєднані за допомогою короткої вигнутої дужки.

10) *Фібула зооморфна, бронза, литво* (рис.1:2). 3,8х 4,1 см (ніжка — 2х4 см, голівка — 3,6х2,6 см). Фігурний щиток має підтрикутну нижню частину, над якою розміщені дві профільні голівки грифонів із зморшкуватою шиєю, масивним дзьобом, великими очима і загнутим назад чубиком. Підтрикутну основу, прикрашену двома симетрично розміщеними ялинковими (пір'яно-подібними) зображеннями, можна розглядати як два стилізовані крила. Щиткоподібна ніжка має повздовжнє ялинкове зображення. На звороті голівки — дві петлі із залишками пружини, голка і кріплення на ніжці втрачені.

11) Дуже схожа на попередню *фібула (фрагмент)* з музейної колекції розміром 3,8х4,1 см, що знайдена у

Градизьку, в центрі селища (рис.2:2). Проте, всі зображення значно спрощені. Між шиями грифонів — петелька. На звороті — дві петлі для кріплення.

Більшість фібул з колекції В.Л.Тараненка була виявлена поблизу пгт.Градизьк Глобинського району Полтавської області. Дві фібули (рис.1:1; 2:6) знайдені неподалік від сс.Васьківка і Кагамлик, також поблизу Градизька. Місце знаходження однієї пальчастої та двох зооморфних фібул точно невідоме, проте, найімовірніше, вони також мають градизьке походження. Звідти ж — і фрагмент пальчастої фібули з голівками грифонів, що зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею (інв. № А 8049). З околиць Градизька походять також деталі поясних наборів, рамчаті фібули, браслети пенківської культури¹. Судячи з того, що деякі фібули представлені в парах, в районі Градизька, певно, існував могильник цієї культури. Це припущення до певної міри підтверджує знахідка поховання з двома зооморфними, схожими на вище описані, фібулами на тому ж таки І-му узвозі в Градизьку влітку 1991 р. Воно знаходилося в обриві корінного берега Дніпра. Нижня частина скелету похованого була зруйнована². Зліва біля голови знаходилося біконічне глиняне пряслице, на ший — пастове візерунчасте і конічне намисто із сірого металу. Крім того, поховання супроводжувалося двома бронзовими браслетами з потовщеними кінцями.

Найближчі пам'ятки пенківської культури зафіксовані біля сс.Велика Андрусівка та Деревіва Кіровоградської обл. — на правому березі Дніпра, с.Жовтине Чорнобаївського району Черкаської обл. — на лівому³.

Походження пальчатих та зооморфних фібул дніпровського типу більшість дослідників пов'язує з Середнім Подніпров'ям, де вони зустрічаються найбільш масово⁴, в тому числі у таких скарбах зі світовим ім'ям, як Мартинівський⁵, так і на рядових пам'ятках пенківської культури.

Публікація досить значної серії пальчатих та зооморфних фібул VII ст. з району Градизька стане додатковим свідченням поширення на Полтавщині ще досить слабо вивчених пам'яток цього типу.

Література

1. Приходнюк О.М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // Археологія. — Київ, 1998. — №3. — С.15; Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Г.І. Трубчевський клад античного часу // Матеріали І тис. н.з. по археології та історії України та Венгрії. — Київ: Наукова думка, 1996. — С.92.
2. Гавригук І.О. Нові пальчасті фібули з околиць Градизька на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.1. — С.29-31.
3. Повідомлення В.Л.Тараненка.
4. Фонди КрКМ; фонди ПКМ. — Див.: Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунюв Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1985. — С.36-37; Левченко Д.І. Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.1. — С.26-28.
5. Дані наводяться за свідченням В.А.Леуського.
6. Археологія Української ССР. — Київ: Наукова думка, 1986. — Т.3. — С.138-139.
7. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. — Київ: Наукова думка, 1980. — С.64-69.
8. Приходнюк О.М., Шовкошис А.М., Ольговський С.Я., Струнна Т.А. Мартинівський клад // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1991. — Вып.2.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У 80-90-Х РОКАХ ХХ СТ. У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

Речі салтівської археологічної культури в колекції Харківського історичного музею (ХІМ) з'явилися ще на початку його заснування. У більшості своїй вони походили з розкопок Верхньосалтівського катакомбного могильника, що проводилися за участю В.О.Бабенка ще на початку ХХ ст., а у колекції музею вони склали незначну кількість, бо більша частина музейної збірки загинула у роки Вітчизняної війни. Не дивно, що потреби поповнення колекції викликали інтерес зав.відділу археології музею В.Г.Бородуліна до салтівських старожитностей біля Верхньосалтівського археологічного комплексу (Вовчанський район Харківської області).

У 1981 р. співробітники відділу археології ХІМ під керівництвом В.Г.Бородуліна провели археологічні розвідки вздовж правого берега Печенізьського водосховища, з метою обстеження стану Верхньосалтівського археологічного комплексу. Тоді було зібрано підйомні матеріали з району с.Верхній Салтів — ліпний горщик, жорно, риболовне грузило, пряслиця, зроблені зі стінок амфор, залізні черешкові ножі VIII-X ст. (колекція музею — Арх.131/3-9). При обстеженні селища VIII-X ст. біля с.Верхній Салтів були знайдені бронзовий дротовий браслет та скляна намистина синього кольору (Арх.131/10, 11). Обстеження схилів Нетечинського яру дозволило виявити зруйновану катакомбу салтівської культури. З неї були вилучені наступні речі: два залізні ножа, два бронзових литих бубонця, два бронзових дротяних браслета, вісім скляних намистин, гончарний лискований глечик (Арх.131/12-19).

У 1982 р. археологічна експедиція музею розпочала охоронні дослідження катакомбного могильника в с.Старий Салтів, котрі було продовжено в наступному році, разом із Середньовічною археологічною експедицією Харківського державного університету під керівництвом В.К.Міхеєва. За два роки на могильнику розкопано 17 катакомбних поховань та одне поховання коня (іхов. №6) і отримано 3369 предметів музейного значення у вигляді прикрас, амулетів, знарядь праці, зразків озброєння, кінського спорядження тощо (Арх.132, 133).

З 1984 р. розпочалися охоронні дослідження частини Верхньосалтівського (головного) катакомбного могильника, що розташовувався на південно-західних схилах Капіносового яру. Території по схилу були передані під ділянку дачного кооперативу "Едельвейс". За польовий сезон 1984 р. експедицією музею розкопано 24 катакомбних поховання та одне поховання коня. У цьому ж році на Старосалтівському могильнику була врятована від руйнації ще одна катакомба (№19). Наслідком польового сезону 1984 р. стало надходження до фондів ХІМ 3099 експонатів (Арх.135).

У наступному (1985 р.) археологи музею продовжили охоронні роботи на Старосалтівському могиль-

нику. Одночасно проводилися дослідження на Верхньосалтівському (головному) могильнику. Того ж року на Старосалтівському могильнику було розкопано 3 катакомбних поховання (№№20-22). Речі, що були вилучені з цих поховань у кількості 736 од., склали колекцію Арх.137 фондів відділу археології. На Верхньосалтівському (головному) могильнику були досліджені 26 катакомбних (№№25-40), два ґрунтових (№№1, 2) поховання та одне (№2) поховання коня. У фонди музею, таким чином, надійшло ще 1769 предметів салтівської археологічної культури (Арх.138).

Роботи у 1986 р. експедицією музею проводились під керівництвом В.Г.Бородуліна тільки на Верхньосалтівському (головном) могильнику. За польовий сезон на могильнику було розкопано 21 катакомбне поховання (№№ 41-61), поряд з якими було виявлено ще 8 поховань у ґрунтових ямах (№№ 3-10) та два поховання коней (№№3, 40). До фондів надійшло 3596 предметів музейного значення (Арх.139). Великий інтерес викликали поховання коней, що містили численні прикраси кінського спорядження у супроводі позолочених кінських начольників.

Польовий сезон 1987 р. розпочався для експедиції музею з охоронних робіт, що проводилися на території військового полігону ХВВУТ, де було виявлено кілька зруйнованих катакомб. За час рятувних робіт розкопано 13 катакомбних поховань (№№ 1-13), з яких походило 1218 од. речей матеріальної культури аланського населення Хозарського каганату (Арх.141). Цьогорічні роботи продовжувались дослідженнями катакомбних поховань на Верхньосалтівському (головному) могильнику. Досліджено 8 катакомбних (№№ 62-70) та 3 (№№ 11-13) ямних поховання. До колекції надійшло 2173 експонати (Арх.142).

У 1988 р. продовжене дослідження Верхньосалтівського (головного) катакомбного могильника. На могильнику досліджені чотири катакомби (№№ 71-74) та чотири поховання у ґрунтових ямах (№№ 14-17). На цьому вивчення салтівських старожитностей поблизу с.Верхній Салтів не припинилися. У цьому ж польовому сезоні розпочаті роботи на Верхньосалтівському III катакомбному могильнику, який знаходиться в лісі, на північ від с.Верхній Салтів, на схилах правого берега Печенізьського водосховища. Роботи велися на ділянці могильника поряд з розкопками експедиції Інституту археології АН УРСР 1967 р., закладеними під керівництвом Д.Т.Березовця. Тут було виявлено три катакомбні поховання (№№1-3) та два поховання коней у окремих ґрунтових ямах (№№1, 2). За результатами польового сезону до фондів музею надійшло 1084 предмети музейного значення (Арх.144).

Головною метою археологічної експедиції 1989 р. під керівництвом В.Г.Бородуліна стали обстеження території на схилах Капіносового яру, що належали дачному кооперативу "Ізумруд", та продовження охоронних робіт на Верхньосалтівському III катакомбному могильнику. За польовий сезон співробітниками музею роз-

копано два катакомбних поховання (№№75, 76) на Верхньосалтівському (головному) могильнику, 9 катакомб (№№ 4-12), чотири поховання у ґрунтових ямах (№№ 1-4) та одна яма з кінським похованням на Верхньосалтівському III могильнику. У той же час випадково відкритий Верхньосалтівський IV катакомбний могильник, що розташовується на східних схилах Нечетінського яру, за 500 м на північ від Верхнього Салтова, біля молочно-товарних ферм колгоспу "Україна". Тоді ж на цьому могильнику було досліджено 7 катакомбних поховань (№№ 1-7). Результатом археологічних робіт 1989 р. стало поповнення збірки археологічної колекції музею ще 1370 експонатами (Арх.144).

Роботи 1990 р. співробітниками музею проводились тільки на Верхньосалтівському IV катакомбному могильнику. Нечисленим складом експедиції на чолі з В.Г.Бородуліним було розкопано 10 катакомб (№№ 8-17) та отримано 1037 предметів салтівської археологічної культури, з яких 96 — з дорогоцінних металів (срібла і золота) (Арх.145).

У 1991 та 1992 рр. роботи проводилися тільки на Верхньосалтівському III катакомбному могильнику. За два польові сезони на могильнику досліджено 13 катакомб (№№ 13-25) та два (№№ 5, 6) поховання у ґрунтових ямах. Таким чином, до фондів музею 1991 р. надійшло 330 (Арх.146), а у 1992 р. — 1056 (Арх.147) експонатів, що пов'язані з аланським населенням Хозарського каганату.

Польовий сезон 1993 р. експедиція музею вже під керівництвом автора провела обстеження Нетайлівського ґрунтового могильника салтівської культури з метою встановлення меж некрополя. Могильник розташований на першій надзаплавній терасі лівого берега Печенізького водосховища, навпроти Верхньосалтівського археологічного комплексу. Співробітниками музею встановлена південна межа Нетайлівського могильника та досліджено 12 поховань у ґрунтових ямах (№№ 174-185). Внаслідок цих робіт музей отримав 194 експонати (Арх.148).

Поновлення охоронних розкопок у 1995 р. на Рубежанському катакомбному могильнику пов'язане з тим, що при проведенні земляних робіт на військовому полігоні Училища Національної гвардії України були виявлені шість могильних плям. Археологічні дослідження показали, що вони відповідали п'яти катакомбним похованням (№№14-18) та одному похованню коня, здійсненому у звичайній ґрунтовій ямі. Речі, що були знайдені в цих поховальних комплексах, поповнили археологічну збірку музею на 270 предметів (Арх.150).

У 1997-2000 рр. археологічна експедиція музею поновила охоронні дослідження Верхньосалтівського IV катакомбного могильника. За ці роки співробітники музею розкопали 30 катакомб (№№ 28-41, 43-58) та одне (№42) поховання у ґрунтовій ямі. Всього під час цих робіт до фондів музею надійшло 3834 предмети, з яких близько 500 були виготовлені зі срібла (Арх.157, 159, 159А). Ще 10 катакомб (№№ 18-27) на цьому могильнику було досліджено археологічною експедицією

Харківського педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди під керівництвом В.В.Колоди. Речі з цих розкопок зберігаються в Археологічній лабораторії педагогічного університету.

Таким чином, археологічна колекція старожитностей салтівської археологічної культури VIII - першої половини X ст. налічує понад 25 тисяч експонатів, що складають інвентар 197 катакомбних, 36 ямних поховань та 9 поховань коней в окремих ґрунтових ямах. Значна кількість з них походить з катакомбних поховань всесвітньо відомого Верхньосалтівського археологічного комплексу, з відкриттям якого, напередодні XII Археологічного з'їзду у Харкові, розпочалося вже 100-річне вивчення салтівської археологічної культури. Харківський історичний музей на сучасний момент володіє найбільшою збіркою салтівських старожитностей, що походять з поховальних пам'яток аланського компонента салтівської культури.

Література

1. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita antiqua*. — К.: Есе, 1999. — №2. — С.137-149.
2. Аксенов В.С. Исследование салтовского могильника у с.Рубежное на Харьковщине // *Древности-1996: Харьковский историко-археологический ежегодник*. — Харьков: Бизнес Информ, 1997. — С.162-164.
3. Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // *АВУ 1997-1998 рр.* — К.: вид. ІА НАНУ, 1998. — С.49-50; Аксенов В.С. Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника // *АВУ 1999-2000 рр.* — К.: ІА НАНУ, 2001. — С.3-5; Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. // *Древности — 1998-1999: Харьковский историко-археологический ежегодник*. — Харьков: Бизнес Информ, 2000. — С.218-220.

Аксенов В.С.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ 80-90-е гг. В ХАРЬКОВСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ МУЗЕЕ

Резюме

Масштабные исследования салтовских древностей археологической экспедицией Харьковского исторического музея началась с 1981 года. За 20 лет музеем проводились исследования катакомбных могильников у сс.Рубежное Старый Салтов, Верхнесалтовского (основного), Верхнесалтовского III, Верхнесалтовского IV катакомбных могильников, Нетайловского ґрунтового могильника. Всего фонды музея насчитывают более 25 тыс. экспонатов, связанных с аланским вариантом салтовской культуры второй половины VIII - первой половины X вв.

01.04.2002.

ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с.ЄМАДИКІНЕ У ПОСЕЙМ'І

Однією з недостатньо вивчених у давньоруській археології є проблема відтворення округ давньоруських міст. Питання про городові області і волості обговорювалося вже у ХІХ ст. С.М.Соловйовим, В.Й.Ключевським, М.П.Павловим-Сільванським, хоча вирішувалося воно, зрозуміло, на матеріалах письмових джерел. Пізніше, коли широким стало використання археологічних даних для вирішення історико-географічних проблем Давньої Русі, опорними стали праці Б.О.Рибокова, А.М.Насонова, П.П.Толочка, А.В.Кузи та ін., зокрема для Чернігово-Сіверщини найвагомішою стала праця О.К.Зайцева¹. Спираючись на них, стало можливим реконструювати межі Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства, а також волостей-"сотень", що його складали: власне Путивльської, Глухівської, Вирської, а також умовно названих Псільської, з центром у Зеленому Гаї (ймовірно, Городище "Списку руських міст") та Ворсклинської, з центром у Журавному (очевидно, Лосичі "Списку руських міст" та ординських ярликів)².

У складі кожної із волостей-"сотень" був ще, принаймні, один міський центр, часто не згадуваний у письмових джерелах, який відіграв певну роль у життєдіяльності волості. Так, у Вирській волості такими центрами були В'яхань, Зартий (Миколаївка), Попаш (Засуля), у Глухівській — комплекс пам'яток біля с.Будища, у Псільській — Тополянський археологічний комплекс, у Ворсклинській — Ніцахський археологічний комплекс (літописний Нічан*). У Путивльській волості-"сотні" такими центрами могли бути комплекси пам'яток з великими городищами біля с.Ємадикіне, с.Ленінське (Спаське), с.Волокитине.

Для початкового етапу поширення давньоруської культури на Лівобережжі, близько рубежу Х-ХІ ст., була притаманною концентрація населення у великих, міського типу, пунктах, котра супроводжувалася ліквідацією частини дрібних населених пунктів. Так, в околицях Путивля припинили існування селище Латишівка і городище Копгева Гора, синхронно, очевидно, відбулося переселення мешканців з колишнього великого городища скіфського часу Воргол (завдяки значній площі укріпленням залишалася все поселення, а не його частина),

не виключено, що і городище Ховзівка також виявилось покинутим у зазначений час. Певно, ці поселення стали джерелом для поповнення населення Путивля. В кінці ХІ — на початку ХІІ ст., після Любецького з'їзду, який відіграв ключову роль в утворенні Новгород-Сіверського князівства³, почалося формування волостей-"сотень" — Путивльської та Глухівської — як компактних територій, з концентрично розташованими городищами, які звідусіль оточували волосний центр і територію. Одним із таких городищ було і Ємадикіне.

Городище виявлене вчителем Уланівської школи Глухівського р-ну А.О.Горбовцовим, він же зняв план пам'ятки. Пізніше городище вивчалось автором та оглядалось Л.І.Белінською. Укріплення знаходиться на території села, на березі струмка Лопуга, поблизу впадіння в нього ще одного струмка, назва якого на картах не зазначена (річкова система Обеста — Клевень — Сейм). Городище займає мис, утворений долинами обох струмків, висота над заплавою близько 8 м. Круті схили городища по контуру укріплення оточені валом, а з напільної сторони — валом та ровом, потужність яких близька до укріплень дитинця Путивля-Городка. Висота напільного валу близько 5 м від дна рову, підосва валу сягає 15 м, глибина рову — до 3 м, ширина рову по верхньому краю досягала 10 м. З напільного боку укріплення городища пошкоджені. Площа городища становить близько 0,6 га, потужність культурного шару — 0,9 м.

Поряд із городищем знаходиться селище, площа якого становить понад 3 га (розміри підлягають уточненню), а потужність культурного шару — 0,4 м⁴.

У зв'язку з тим, що городище, згідно розробки Ю.Ю.Моргунова на матеріалах Посулля, може відноситися до числа найменших давньоруських міст⁵, імовірно зіставлення його з Юрєвим городищем, названим разом із ординською волостю на річці Берюх⁶. Власне, на р.Берюшок є городище, в с.Рудневе (колишнє с.Берюх), проте його крихітні розміри не дозволяють претендувати пам'ятці на центр волості. Очевидно, маючи справу з повідомленнями такого роду, слід мати на увазі, що вони відображають стан дроблення на складові частини волості-"сотні". Якщо взяти до уваги, що вже у кінці ХІІІ ст. князь Рильський Олег іменувався і Воргольським, а в документах, про які вже йшлося, волості згадані у

* На жаль, у сумській краєзнавчій літературі при отождоженні Нічана з Нідахським археологічним комплексом не посилаються на автора, який і було зроблено таке зіставлення, в т.ч. й інших населених пунктів, згаданих у "Списку руських міст".

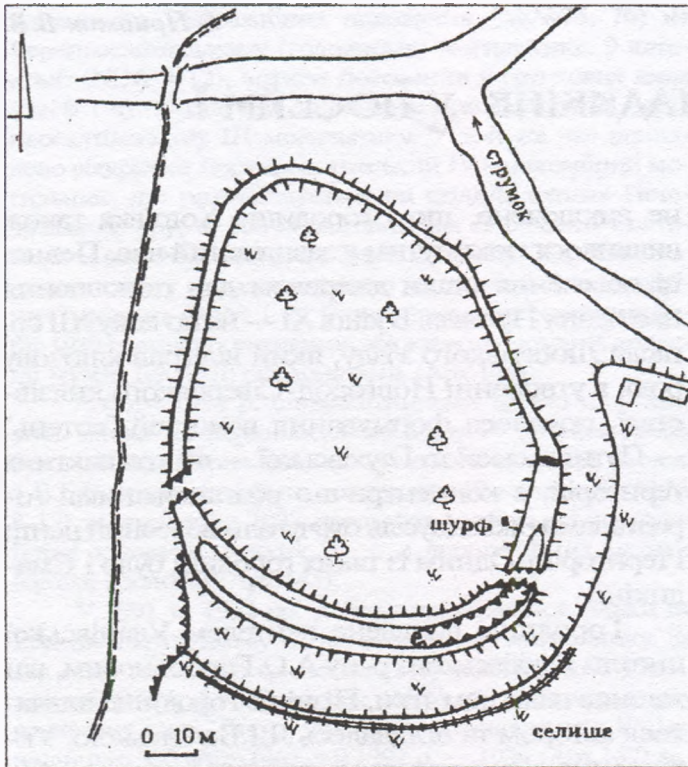

Рис.1. Ємадикіне. План городища.

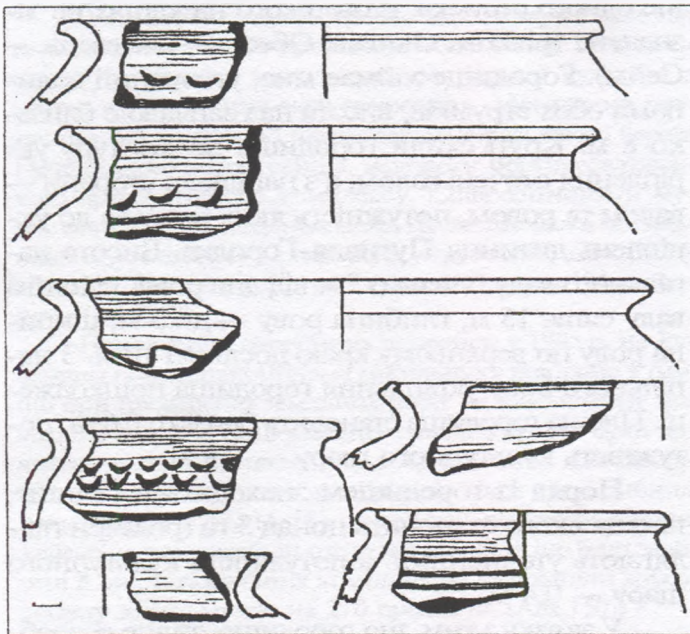

Рис. 2. Ємадикіне. Кераміка з шурфа на городищі.

зв'язку із річками (Вир*, Берюх, Сейм), то цілком припустимо, що волость названа Воргольською не за назвою літописного міста, а за гідронімом Воргол і замком та комплексом селищ давньоруського часу при впадінні р.Воргол в р.Клевень. Для нас у даному випадку є важливим факт поділу волості-"сотні" на дрібніші складові частини вже у другій половині XIII ст.,

* Зв'язок гідроніма і найменування літописного міста Вир з Поволжям вважаю непорозумінням, пов'язаним із незнанням географії поширення цього гідроніма в Україні та Білорусі, а також викривленим розумінням етимології слова її археологічних реалій басейнів Сейму, Псла та Ворскли.

а корені цього явища, судячи із наведених П.П.Толочком даних щодо Київщини, сягають періоду до монголо-татарської навали.

Слід мати на увазі, що належність волості татарам не обов'язково означала присутність останніх на цих землях постійно. Як було простежено за матеріалами Північно-Східної Русі С.М.Каштановим, татарам могло належати лише право збору данини у певній волості, при тому не всієї, а лише одного з її видів чи навіть половина останнього⁷. Недарма істориками підкреслювалася винятковість ситуації з Ахматовими слободами. Водночас, у такому разі стає зрозумілою концентрація саме татарських монет у скарбах з території околиць Путивля і Глухова, адже саме ці монети мали використовуватися для розрахунків із ординцями. Однак співвідношення всіх видів джерел — письмових, археологічних та топонімічних з нумізматичними — це тема окремого дослідження.

Література

1. Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X - XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С.57 - 117
2. Приймак В.В. Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на північному сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: М-ли наук. конф., присв. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернівці: Сіверянська думка, 1997. — С.109 - 114.
3. Дімітій М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича // Там само. — С.18.
4. Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельський В.В. Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1988/176. — № 23227. — Арк.35-36.
5. Моргунюв Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.104, 106.
6. Зайцев А.К. Где находились владения князя Липовичского, упоминаемого в летописях под 1283-1284гг. // Липецк: начало истории. — Липецк, 1996. — С.48.
7. Каштанов С.М. Финансовое устройство Московского княжества в середине XIV в. по данным духовных грамот // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100 - летию со дня рождения академика Б.Д.Грекова. — М.: Наука, 1982. — С.175 - 178.

Приймак В.В.
ГОРОДИЩЕ У С.ЄМАДЫКИНО В ПОСЕЙМЬЕ
Резюме

В публикации характеризуется городище, сооруженное в конце XI — начале XII вв. у с.Емадыкино Глуховского района Сумской области, которое рассматривается как укрепление в округе волостного центра-"сотни", своеобразный центр более мелкой административной единицы в составе последней.

ПІЗНЬОРОМЕНСЬКЕ ЖИТЛО ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ варіант реконструкції

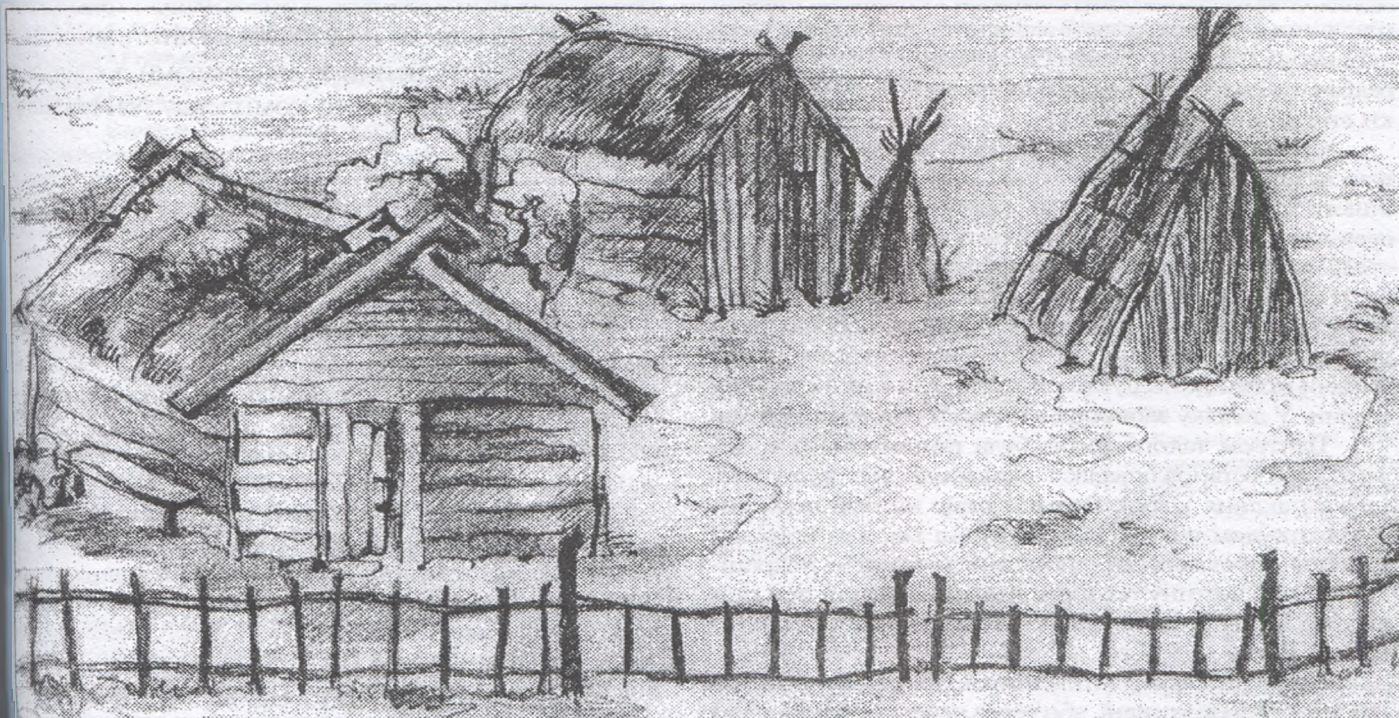
Звертаючись до археологічних матеріалів, що засвідчують більше ніж 1100-літній вік Полтави, не можемо обминути факт його заснування літописними сіверянами — носіями роменської археологічної культури VIII - початку XI ст¹. Нижне Поворскля, де знаходиться сучасне місто, належить до найпівденніших районів розселення сіверян. Як вважають дослідники, цей мікрорегіон Дніпровського Лівобережжя міг бути осередком "малого" княжіння за пізньороменської доби, тобто стати центром формування окремої територіально-адміністративної одиниці Сіверянського племінного союзу, що виникла на межі майбутніх Давньоруських земель та Хозарського каганату². Свого найбільшого розвитку цей регіон досяг на межі X та XI ст. у час, коли на більшості територій Лівобережжя сіверянські старожитності почали активно замінюватися на знівельовані існуванням Давньої Русі загальнодержавні³. Таким чином, у цьому віддаленому від Києва краю слов'янських земель чи не найдовше берігалися давні традиції побуту, елементи матеріальні культури, поховального обряду місцевого населення, і, звісно ж, домобудівництва⁴.

У результаті археологічних досліджень у Полтаві отримані матеріали, що ілюструють характер міської забудови, житлобудування та матеріальну культуру пізніх сіверян. Розкопками вияв-

лені кілька яскравих житлово-господарських комплексів, що належали рядовим мешканцям укріпленого поселення та його посаду. Аналіз виявлених залишків споруд дозволяє з певною мірою достовірності реконструювати їх, і, таким чином, відтворити вигляд житла наших попередників на Полтавській землі понад 1000 років тому.

Як і для пам'яток попередніх археологічних культур, для поселень роменського типу притаманні житлові споруди так званого напівземлянкового типу. При деяких відмінностях у облаштуванні, в ряді районів Дніпровського Лівобережжя вони є домінуючим видом жител. Окремі відмінності у характері спорудження жител можна пояснити впливом сусідів. Здебільшого, житла сіверян були заглибленими на 0,5-1,2 м у ґрунт, чотирикутними у плані, з прямовисними стінками котлованів, загальною площею від 12 до 25 кв. м, орієнтовані кутами переважно за сторонами світу. Ця традиція житлобудування вплинула і на наступний розвиток домобудівництва давньоруського й українського населення широкого регіону Лівобережної України⁵.

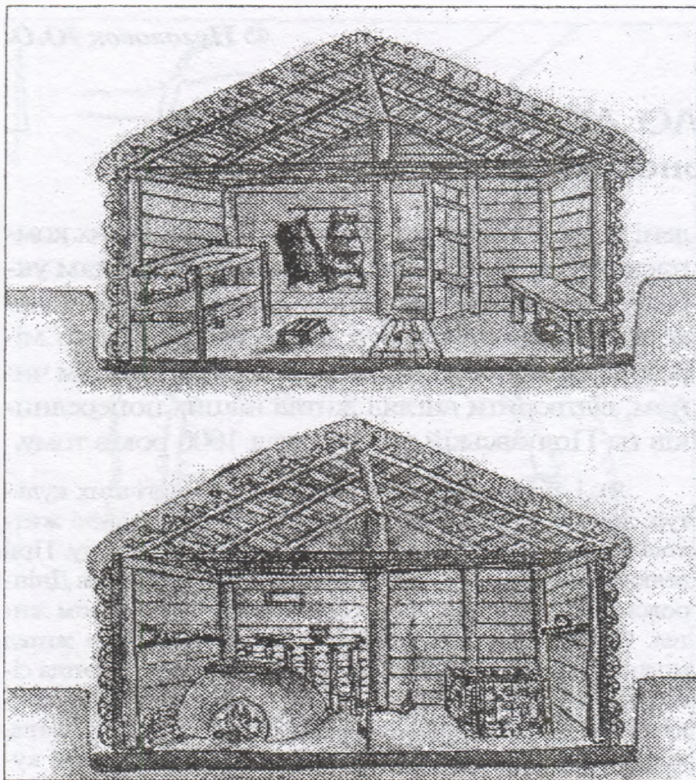
Безумовно, житла, виявлені у Полтаві, в ході археологічних досліджень 1997-1999 рр. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — канд. іст. наук О.Б.Супруненко) належать до типових напівземлянок, підпрямокутних чи майже квадратних у плані за формою, викопаних у материковому ґрунті. Стінки такого житла облицьовувалися дерев'яними плахами, які трималися системою стовпів, розташованих, здебільшого, у три ряди. Проміжок між стінками

Зовнішній вигляд пізньороменського садиби №11/1998 р. Варіант реконструкції.

Внутрішній вигляд пізньороменського житла №11/1998 р.
Варіант реконструкції.

котловану і деревом утрамбовувався суглинком, напевне, у нижній частині — закріплювався дерном. Стіни житла здіймалися на 1,0-1,5 м над рівнем давнього горизонту, а в материк "врізалися" близько 0,2-0,6 м. Проміжки між плахами ущільнювалися мохом, часом підмазувалися глиною⁶. З огляду на характер погодних умов (порівняно вологе літо та сувора сніжна зима)⁷, покрівля жител влаштовувалася двоскатною. Її скати орієнтувалися у широтному напрямку. Стімкість таких скатів була незначною, не перевищуючи 30-35°, що передбачало введення до конструкції хоч спрощеного горища. Покрівля спиралася на поперечні лаги і стропила, простір між якими, вздовж довгої вісі житла, викладався жердинами чи дошками. Найявністю описаної конструкції передбачає можливість додаткової горизонтальної обшивки стін дошками.

Стовпова конструкція каркасу житла була основою влаштування меблів — лав, полиць для посуду та іншого хатнього начиння. До додаткових стовпів і каркасу кріпилися двері. Стовповими також були основа столу чи столиків, імовірно, стаціонарних ослінчиків тощо. Простір між стовпчиками таких простих меблів займали запаси збіжжя, вміщені у скринях, коробах, горщиках-зерновиках, мішках. Під лавами чи між стовпчиками могли розташуватися клітки для птиці і дрібних тварин. У долівку заганялися каркаси плетених корзин.

Центром такого житла була глинобитна піч, поверх якої встановлювався сковорода або противень (для випікання хліба). Верхній отвір на печі перекривався посудом під час приготування їжі, а за його відсутності — випаленими глиняними дисками — покрішками. Саме частину такої покрішки і виявили при розкопках однієї із господарських споруд на посаді літописної Лтави у 1997 р.⁸

Світло до такого житла потрапляло через двері, якщо вони були відчинені, або через невелике віконце над

піччю. Саме через ці отвори виходив дим та кіптява від печі, адже житло топилосся "по-чорному"⁹.

Засобом освітлення у такому житлі було вогнище- "комінок" чи, так званій, очажок. Тут могла тліти скалка, встановлена на жердині. Під час запустіння житла мешканці могли використовувати його для коптіння риби, про що свідчить знахідка розбитого, демонтованого противня, ділянка зі влаштуванням жаровні та вогнища в одному із краще збережених жител полтавського посаду.

Щодо влаштування господарських приміщень, то вони мали характерні етнографічні ознаки¹⁰. Це були прямокутні наземні споруди на каркасно-стовповій основі, стіни яких зводилися із жердин, а покрівля з очерету¹¹. Додаткові господарські ями навколо перекривалися дерев'яними покрішками; зернові — поверх покрішок — обмазувалися прошарком глини, з метою "консервування" зерна. У такій зерновій ямі внутрішня поверхня випалювалася, і, таким чином, знешкоджувалася від появи імовірних шкідників. Тут зерно могло зберігатися кілька років¹².

Таким чином, матеріали археологічних досліджень у Полтаві надають уявлення про характер житлових і господарських споруд літописних сіверян часу їх остаточного інкорпорування до складу Русі.

Уявлення про садибу того часу, що складалася із житла та присадибних споруд, надають рештки кількох господарських комплексів, що у середньому займали площу близько 50 кв. м¹³. Виявлена при розкопках орієнтація жител та черговість їх розміщення свідчить про наявність давнього вуличного планування. Пропонований варіант реконструкції зовнішнього та внутрішнього вигляду пізньороменського житла, а також вигляд господи одного із мешканців літописної Лтави кін. X ст. здійснений за матеріалами досліджень житлово-господарського комплексу №11/1998 р.

Література

1. Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.5-6.
2. Приймак В.В., Суруненко О.Б. Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.2 обкл.; Суруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.77-86.
3. Суруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.22-23.
4. Шинаков Е.А., Гурьянов В.М. Русско-родимическое пограничье с середины X - сер XII вв.: Прородно-географический аспект // Гистарычна-археалогічны зборнік. — Мінск, 1994. — №.3. — С.256-258.; Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.28-43; Левченко Д.І., Мирошенко К.М., Суруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс

посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.). — Полтава, 2001. — № 2. — С.46-56

5. **Українці:** історико-етнографічна монографія у двох кн. / За наук. ред. Пономарьова А. — Олішніа: УН, 1999. — Т.1. — С.13-74

6. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.47-68.

7. Давня історія України — Київ: вид. ІА НАНУ, 2000. — Т.3. — С.105-107

8. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В.** Пізньороменські комплекси посаду літописної Лтави // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.52-77.

9. **Пуголовок Ю.О.** Житлові споруди літописних сіверян на території Полтави рубежу X-XI ст. // 36. м-лів III студ. наук. конф. іст. ф-ту Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г.Короленка / Квітень 2000 р. — Полтава, 2000. — С.6-9.

10. **Приймак В.В.** Регіональні особливості роменської культури. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.11-19.

11. **Сухобоков О.В.** Славяне Дніпровського Левобере-

жья (роменская культура и её предшественники). — Киев: Наук. думка, 1975. — 168 с.

12. **Леонтович В.** Хроніка Свічок. — Київ, 1997. — 128 с.

13. **Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б.** Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. — С.50-64; **Пуголовок Ю.О.** Житлові споруди ... — Полтава, 2000. — С.6-9.

Пуголовок Ю.А.

ПОЗДНЕРОМЕНСЬКОЕ ЖИЛИЩЕ ЛЕТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Вариант реконструкції

Резюме

В публикации рассматривается вариант реконструкции внешнего и внутреннего облика позднеороменского жилища, а также планировки усадьбы нижневорсклинских северян на основании материалов, полученных в результате археологических исследований на посаде летописной Лтавы в 1997-2000 гг. экспедицией Полтавского Центра охраны и исследований памятников археологии под руководством А.Б.Супруненко. В основе реконструкции лежат материалы раскопок жилища № 11 / 1998 г.

01.05.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© *Удовиченко О.І.*

СКУЛЬПТУРИ З ПРИАЗОВ'Я

Улітку 2001 р. в басейні р.Кальміусу Приазов'я виявлено дві жіночі половецькі скульптури, які лише побіжно згадуються у наукових джерелах¹.

Перша зі стел виявлена за 3,5 км на захід від с.Гранітне Тельманівського р-ну Донецької обл., обабіч автошляху ос.Андріївка-Гранітне, поряд із гранітним кар'єром. Імовірно, стела знаходиться на місці колишнього половецького святилища, позначеного річкаом та ледь помітним підвищенням.

Стелоподібна скульптура виступає над часною на 1,22 м. Близько третини стели знаходиться у ґрунті, її ширина — 0,85 м, (товщ. у профіль — 0,42-0,47 м). Поверхня скульптури оброблена у техніці низького рельєфу і має велику кількість пошкоджень, сколів; праве плече частково відбите.

Стела із низько пасадженою масивною головою, портретно індивідуальна, в основі образу обличчя лежить Т-подібна переданий ніс та дугоподібні брови. Очі передані незначними заглибленнями, помітні слабо виражені контури рота, по формі наближені до протертої скрутленої канавки. На голові простежуються залишки головного убору, на зразок капелюшка пов'язочного типу.

Руки складені у характерному для половецьких скульптур положенні. В руках — культовий кубок, форму якого не встановлено. Скульптура має перса — характерну рису всіх половецьких стел. Вони ледь помітні. Деталі одягу та прикрас через сучасний стан збереження не прослідковуються. Стан збереженості пов'язаний із якістю матеріалу виготовлення — рожево-сірого граніту. Спина скульптури моделювана у загальних рисах, по вертикальній осі ледь помітні сліди чотирьох кіс.

Подібні стели датуються дослідниками кінцем XI - початком XIII ст. і відносяться до III типу (жіночі, стоячі), за К.І.Красильниковим², та належать до масиву С (тип

11; неповні симетричні фігури без фону, із зображенням рук), за класифікацією Л.С.Гераськової³.

Друга скульптура знаходиться на одній із господ у с.Миколаївка того ж району. Власник перевіз її кілька років тому із правобережжя Кальміуса і вбетонував на подвір'я.

Стела сильно вивітрена, наявні пошкодження та слід від удару по голові. Стан збереження незадовільний. Матеріал виготовлення — дрібнозернистий м'який сірий пісковик. Висота — 1,1 м над рівнем бетонування, ширина у плечах — 0,81 м, товщина — 0,31-0,35 м.

У скульптурі дуже низько пасаджена голова. На обличчї відсутні елементи портретності, лише трохи виділене широке скрутлене підборіддя. Голова статуї модельована у формі кулі, що спереду утворює широке масивне лице розміром 0,55 x 0,60 м. На голові — сліди головного убору пов'язочного типу.

Положення рук аналогічне попередній стелі. Слабко пророблений куль-

товий кубок підквадратної форми. На лицювому боці ледь помітні сліди грудей. Деталі одягу та прикрас відсутні. На зворотньому — незначно помітна коса.

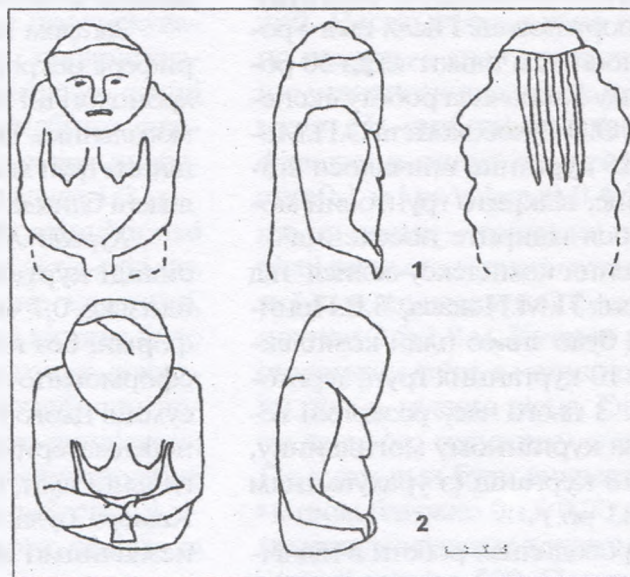
Ця стела належить до III типу (жіночі, стоячі) скульптур, за К.І.Красильниковим⁴, та масиву С (тип 11; неповні симетричні фігури без фону, із зображенням рук), за типологією Л.С.Гераськової⁵. Хронологічні межі існування таких скульптур — 1-ша пол. - сер. XII ст.

Скульптури знаходяться просто неба, що завдає їм непоправної шкоди. Тому їх необхідно включити до музейної збірки, забезпечивши необхідні умови зберігання. Обстеження околиць названих двох сіл впевнює у перспективах відкриття ще кількох половецьких скульптур, ще й досі невідомих дослідникам. До речі, розповіді місцевих жителів надають впевненості у таких припущеннях.

Література

1. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып. Е 4-2. — 200 с.; Список памятников археологии Украины. Донецкая область / Привалова О.Я., Привалов О.И. — К.: изд. УООПИК, 1988. — 111 с.
2. Красильников К.И. Древнее каменное искусство Луганщины. — Луганск: Шлях, 1999. — С.27. — Рис.3.
3. Гераськова Л.С. Скульптура средневековых кочевий степей Східної Європи. — К.: Наук. думка, 1991. — С.44, 89.
4. Красильников К.И. Указ. работа. — С.27. — Рис.3.
5. Гераськова Л.С. Вказ. работа. — С.44, 89.

10.11.2001.

Стели з Приазов'я: 1 - Гранітне; 2 - Миколаївка.

ДРУЖИННІ СТАРОЖИТНОСТІ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ

Дружинні старожитності на території верхньої та середньої течії р.Псел найбільш широко представлені на Гочевському курганному могильнику, де досліджені поховання зі зброєю. Дружинним за характером є і Шпилівський скарб 1887 р., який містив деталі поясної гарнітури. В останнє десятиліття на території Зеленогайського курганного некрополя було досліджено ряд поховань, які за своїми ознаками можуть бути віднесені також до кола дружинних старожитностей.

Поселення і курганний некрополь поблизу с.Зелений Гай, що знаходиться на правому березі р.Псел, за 3,5 км від м.Суми, належить до найцікавіших пам'яток давньоруського часу на території Дніпровського Лівобережжя. Цей комплекс складається з двох городищ (одне з них на сьогодні зруйноване), значного за розмірами селища (близько 30 га), курганного та ґрунтового могильників.

Поселення біля с. Зелений Гай входило до числа населених пунктів, що були місцями відпочинку караванів на торгівельному шляху Булгар-Київ. Зеленогайський археологічний комплекс стоїть в одному ряду з однотипними Гньоздовським, Горнальським, Гочевським, які склалися з городищ та значних за площею селищ. Для цих поселень характерні великі некрополі, які нараховували від кількох сотель до кількох тисяч насипів. На даний момент Зеленогайський курганний некрополь є найбільшим зі вцілілих на території Дніпровського Лівобережжя.

Дослідження комплексу біля с.Зелений Гай розпочав М.О.Макаренко у 1929 р.¹ На жаль, в роки Другої світової війни польова документація (плани, креслення, описи знахідок) була втрачена, а знахідки депаспортизовані. Після цього роботи на комплексі відновилися тільки через 50 років. У 1983 р. в Зеленому Гаї почала роботу експедиція під керівництвом О.В.Сухобокова та О.П.Моці. Було досліджено 15 курганів, вивчалася вціліле ("Мале") городище, відкрито ґрунтовий могильник, обстежувалося відкрите поселення².

З 1990 р. дослідження комплексу велися під керівництвом О.П.Моці, П.М.Покаса, В.В.Приймака. В цьому ж році було знято план комплексу, на який нанесено 10 курганних груп, територія городищ і посаду³. З цього часу розкопки ведуться в основному на курганному могильнику, де досліджено вже 118 курганів (з урахуванням розкопок 1929 та 1983 рр.)⁴.

В 1991-1993 рр. проводилися роботи в північно-східній частині могильника, яка знаходиться

скраю від основної групи, чи розкопки в периферійних групах. Здійснювалися охоронно-рятувальні дослідження, спрямовані в першу чергу на вивчення тих поховань, насипи яких зруйновані прокладанням дороги чи плантажною оранкою. Всього за цей час досліджено 37 курганів⁵. У 1994 р. метою робіт стало прокладання "вісі", або "радіуса" досліджених курганів для з'ясування динаміки формування могильника. В 1995 р. вивчалася одна із периферійних груп курганів, де виявлено досить велику кількість кенотафів, що датуються XI ст. Крім того, в одному з курганів було відкрите поховання з елементами дружинного спорядження.

З 1996 по 2000 рр. роботи проводяться на невеликій ділянці північно-східної частини могильника. Досліджені насипи утворювали тут "ланцюжок", який з'єднав розкопки 1992 і 1993 рр. в єдину лінію, що перетинала курганну групу № 3 з півдня на північ. Тут виявлені камерні поховання, що датуються серединою XI ст., а також інтумації на рівні давнього горизонту та в ямі. Можна зазначити, що відкритий один із первинних некрополів, який датується кінцем X — початком XI ст.⁶ Слід відмітити, що кургани, які датуються XII ст., розташовані на краю поселення і відображають тенденцію зростання могильника за рахунок території селища XII ст.

У 1999 р. розвідувальним газом Сумської археологічної експедиції продовжувалися дослідження округи та периферії Зеленогайського археологічного комплексу⁷. На східній та південно-східній околицях курганного некрополя було виявлено чотири курганні групи, загальна чисельність яких складає 58 насипів, до цього не позначених на загальній схемі комплексу пам'яток.

Загалом всі виявлені насипи належать до периферії некрополя, що має добру збереженість. Їх хронологічні рамки мають відповідати датуванню могильника. Варто відзначити, що в ході огляду курганних груп могильника з 1998 по 2000 рр. були виявлені близько 15 нових пограбованих насипів.

Курган № 4 (1997 р.) (рис.1) знаходився у складі курганної групи № 3. Висота насипу близько 0,7 м, діаметр — біля 6 м. Сферичної форми, без помітних пошкоджень. Насип було сформовано з темного ґрунту, в центрі — лінза суміші цього ґрунту з глинистим материком. На передматерикі чітко простежувалася шляма могильної ями, що мала чіткі прямокутні обриси. Камера була орієнтована за сторонами світу із незначними відхиленнями. Розміри ями: довжина північної стінки — 2,7 м, південної — 2,5 м,

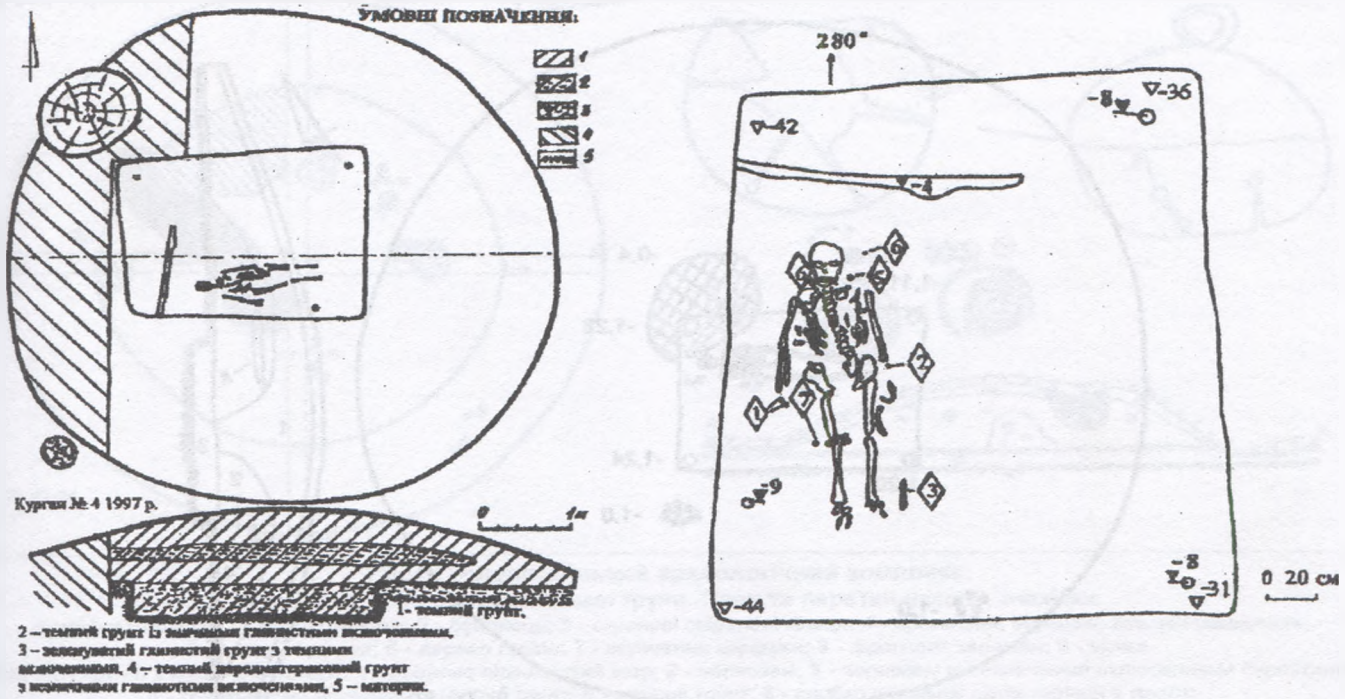
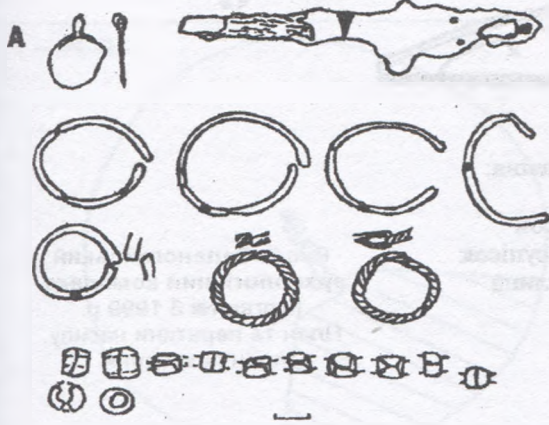

Рис. 1. Зеленогайський археологічний комплекс.
Курган № 4 1997 р. План та перетин насипу, план поховання, знахідки.

західної — 1,9 м, східної — 2,2 м. Глибина камери з рівними стінками і дном — 0,35-0,44 м. По кутах було виявлено плями ямок від кілків, їх глибина досягала 8 см. У південно-західному кутку камери чітких слідів ямки не простежувалося, але на підлозі було виявлено продовгувате заглиблення, що тягнулося паралельно стінці камери. Можна припустити, що це відбиток стовпа, який впав на долівку. За його розмірами визначена висота камери — вона складала 1,2 м.

Майже паралельно південній стінці в ямі лежав скелет, орієнтований по лінії захід-схід (аз. 280°). Похована лежала випростано на спині, руки витягнуті вздовж тулуба. Біля кістяка було виявлено намисто із золотофольгових діжко-дібних та пастових, також діжкоподібних, намистин, разом із білоноюю круглою привіскою; поряд із правим плечем — браслетоподібне скроневе кільце зі срібла, біля лівої ступні — залізний ніж зі слідами дерев'яного руків'я та бронзовими деталями піхов.

Курган № 3 (1999 р.) (рис.2) також знаходився у складі курганної групи № 3. Висота насипу — 1 м, діаметр — близько 8 м. Курган мав приземкувато-сферичну форму, був у плані круглий. Насип сформовано з темно-сірого ґрунту, по центру — шар темного лісового чорнозему, що утворився внаслідок провалу перекриття камери. На глибині близько 0,4 м від 0 було зафіксовано пляму темно-руді глини потужністю 0,1 м і розмірами 0,4x1,0 м. Не виключено, що ця пляма — залишки перекриття камери. На рівні давнього горизонту виявлено пляму могильної ями прямокутної форми, розміри якої становили 2,5x1,8 м. Кутами камера орієнтована за сторонами світу, з невеликим відхиленням. Стінки прямі, підлога рівна. Глибина камери від рівня давнього горизонту становить близько 0,2 м. По кутах ями були виявлені відбитки стовпів діаметром близько 0,15-0,20 м. У північній частині камери досліджене поховання, орієнтоване на північний схід (аз. 52°). Похований — чоловік — ле-

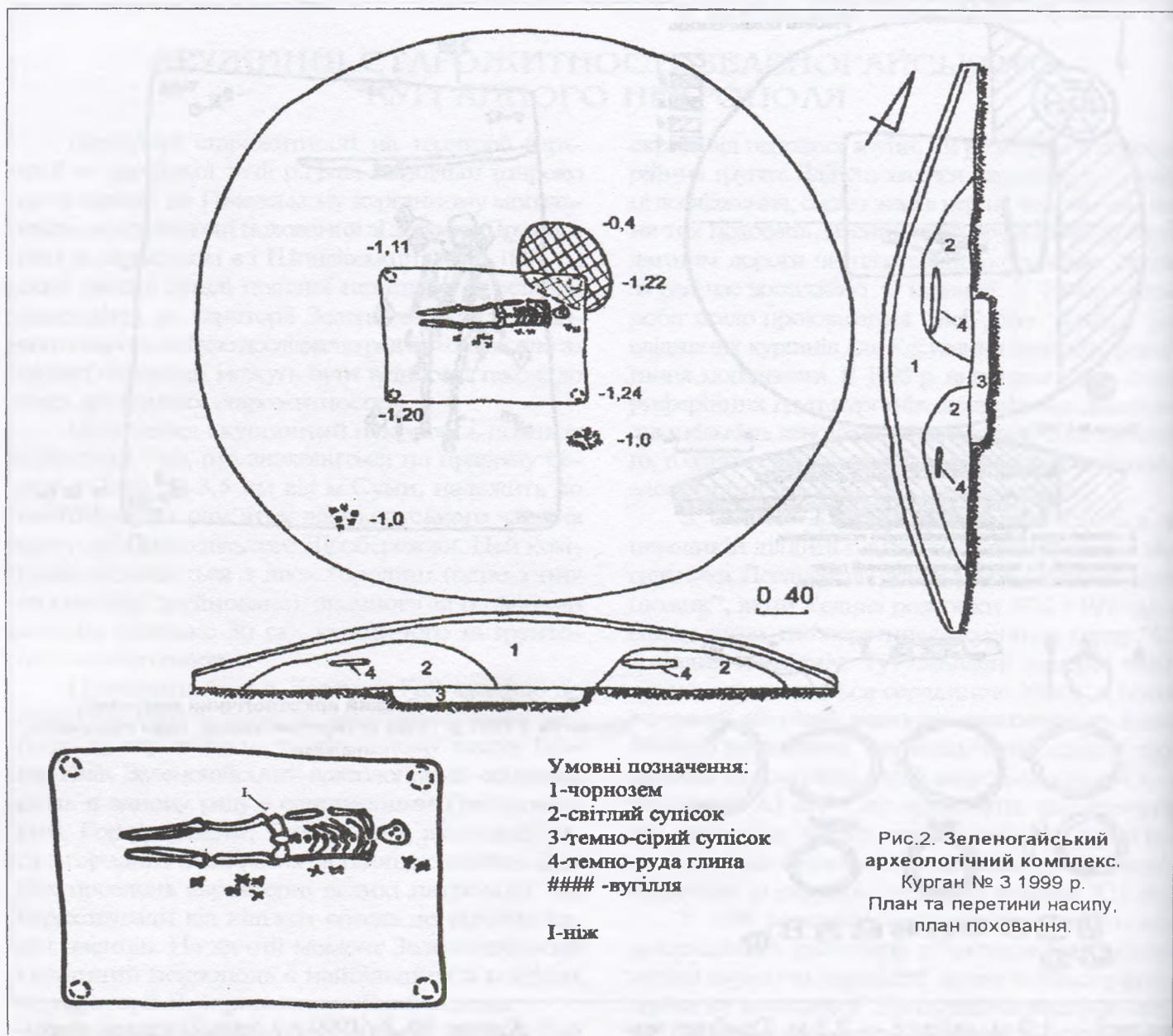

Рис.2. Зеленогайський археологічний комплекс. Курган № 3 1999 р. План та перетини насипу, план поховання.

жав випростано на спині, руки щільно притиснуті до тулуба, ноги — зведені разом. Таке положення може свідчити про те, що небіжчик був зв'язаний чи загорнутий у саван. Біля правого боку знайдений залізний ніж з дуже сточеним лезом. Дно камери і похований були посилені деревним вугіллям. У насипу також траплялися невеликі скупчення вугілля і подрібнені уламки гончарної кераміки.

Курган № 1 (1994 р.) (рис.3) знаходився в Краснянській групі. Висота насипу коливалася від 1,1 м до 1,7 м через підвищення місцевості, діаметр становив близько 8 м. Навколо кургану простежено рів шириною 2 м та глибиною від 5 см до 15 см. Насип складався із чорнозему, зі включеннями бурої глини. Південніше центру, на глибині 1,08 м було виявлено залишки поховання північно-східної орієнтації, від якого відліліла частково нижня частина скелета. Кістяк лежав на коричневій зотлілій масі потужністю 2,5-3,0 см,

яка могла залишитися від труни чи якоїсь органічної підстилки. На рівні давнього горизонту, переважно в північно-східній частині, виявлені невеликі плями горілого ґрунту, а у південно-західній — уламки кераміки. В східній частині кургану, на рівні давнього горизонту, на відстані більше ніж 0,5 м від поховання, виявлені дві намистини (золотофольгова діжкоподібна та синя 4-часткова пронизка), залишки 3 скроневих кілець. Два кільця — спіралеподібних — мали сліди навмисного псування, від третього — семипроменевого — залишився невеликий уламок. У ровику навколо кургану було виявлено дзвінок-тронку діаметром у збереженій частині 8,5 см, висотою 6,5 см. Сім прорізів, зроблених ковалем, дозволили сформувати нижню частину. Сам дзвінок був навмисно деформований ударом сокири чи якогось іншого масивного предмета. Кераміка зосереджувалася переважно в західній частині насипу, нижче рівня похо-

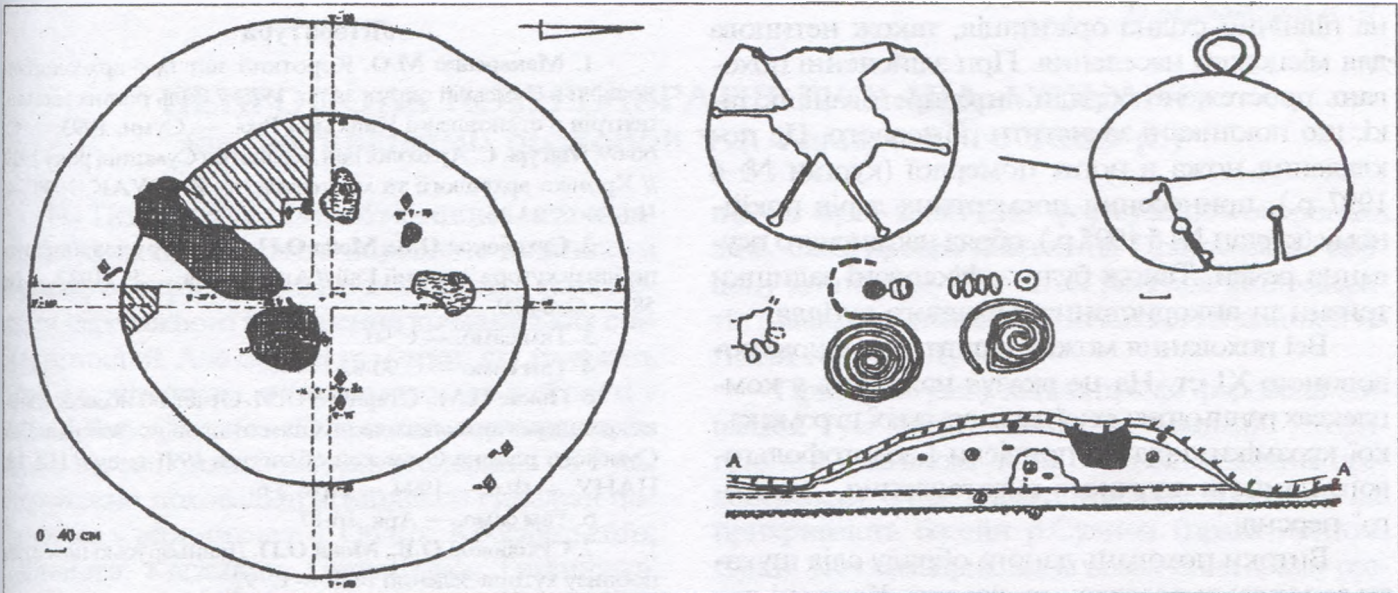

Рис.3. Зеленогайський археологічний комплекс.

Курган №1 1994 р. Краснянської групи. План та перетин насипу, знахідки.

Знахідки у насипу: 1 - вінець горщика; 2 - бубонець; 3 - скроневі спіральні кільця; 4 - променеве скроневе кільце і намистина; 5 - донець горщика; 6 - дерево горіле; 7 - скупчення кераміки; 8 - фрагмент кераміки; 9 - кістка.

Знахідки і ґрунт у перетині насипу: 1 - дерново-підзолистий шар; 2 - чорнозем; 3 - чорнозем із незначними включеннями бурого глини; 4 - темно-бурий передматериковий ґрунт; 5 - горілий ґрунт; 6 - слабо виражені сліди горіння у ґрунті; заштриховані перехресно - грабіжницькі ями; 8 - лінія з пунктиром — давній горизонт.

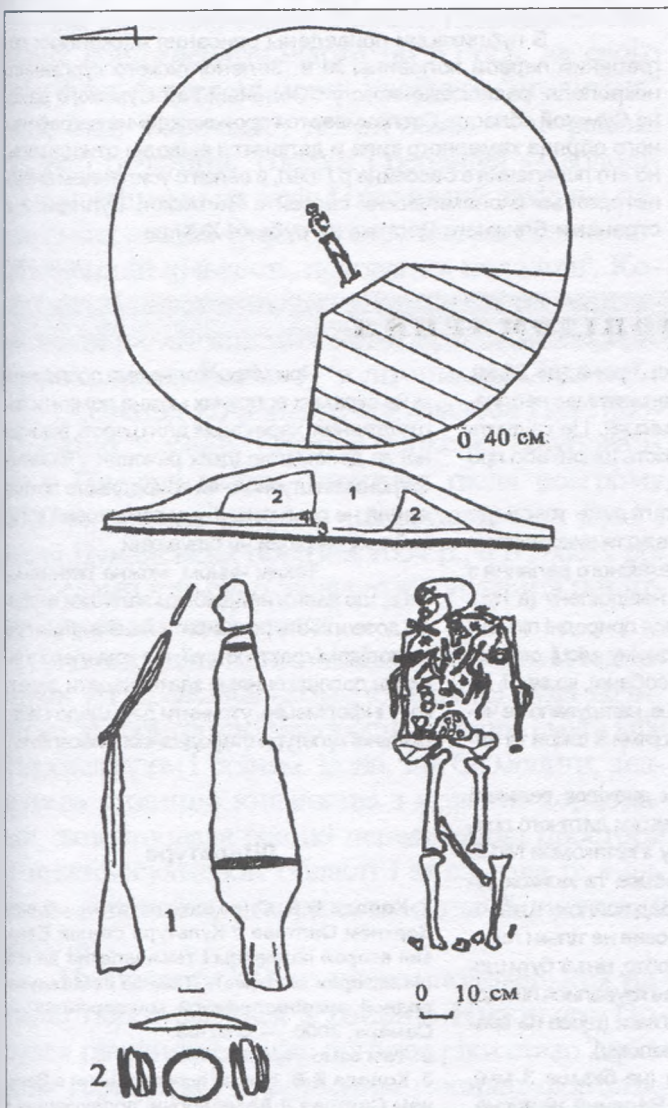

Рис.4. Зеленогайський археологічний комплекс.

Курган № 5 1995 р. План та перетин насипу, план поховання, знахідки.

Умоєні позначення: 1 - чорнозем; 2 - сірий лес; 3 - лесоподібний суглинок; 4 - давній горизонт.

вання, поблизу від плями горілого ґрунту. Вона представлена вінцями 2 чи 3 горщиків давньоруської ранньогончарної кераміки, хоча слід відзначити наявність у тісті децю грубіших від звичайних домішок. Серед кераміки присутні й уламки ранньогончарної роменської.

Курган № 5 (1995 р.) (рис.4) знаходився на східній периферії могильника. Насип сферичної форми, висотою 1,0-1,2 м, діаметром 8 м. Сліди ровика не простежувалися. Насип було споруджено з чорнозему в суміші з підзолистим ґрунтом та сірим лесом. Поховання здійснене на рівні давнього горизонту. Воно знаходилося по центру кургана, на глибині 1,2 м. Орієнтація скелета північно-східна (аз. 50°). Похований — чоловік — зростом понад 1,7 м — лежав випростано на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками, був посипаний шматочками деревного вугілля.

Поховання, можливо, здійснене у домовині, оскільки на це вказує залягання у насипі ґрунту. Поряд з похованим, але не при ньому, знайдені: вістря дротика, розвал горщика, "вусатий" перстень, а також кістки тварин.

Обряд описаних поховань відрізняється від поховального обряду місцевого населення — сіверян, які ховали своїх небіжчиків на рівні давнього горизонту чи в нешироких ямах. У досліджених похованнях присутні дерев'яні конструкції. В перших двох випадках — це дерев'яні деталі камер. Камери мали стовпову (курган № 4 1997 р.) та зрубну (курган № 3 1999 р.) конструкції. В курганах № 1 1994 р. та № 5 1995 р. також простежуються залишки дерев'яних елементів конструкції. У трьох випадках встановле-

на північно-східна орієнтація, також нетипова для місцевого населення. При здійсненні поховань простежено обряди, інтерпретовані як такі, що покликані захистити померлого. Це покладення ножа в ноги померлої (курган № 4 1997 р.), принесення посмертних дарів покійному (курган № 5 1995 р.), обряд навмисного псування речей. Також були зафіксовані залишки тризни та використання деревного вугілля.

Всі поховання можна датувати першою половиною XI ст. На це вказує наявність у комплексах ранньогончарної давньоруської та роменської кераміки, круглої привіски і золотофольгового намиста штучного виготовлення, "вусатого" перся.

Витоки поховань даного обряду слід шукати за межами розселення сіверян. Камерні поховання рубежу X-XI ст. відомі на могильниках населених пунктів, що розташовувалися на великих торговельних шляхах — Київ, Гньоздове, Шестовиці. Саме в цей час виникає спад в об'ємах торгівлі на північно-західному напрямку, що призводить до зменшення населення у великих населених пунктах типу Гньоздового, та набуває нової сили торгівля з Булгарією і країнами Близького Сходу⁸. В зв'язку з цим, можливо, мало місце адміністративне чи добровільне переселення частини населення з північно-західних районів на південь, для обслуговування і захисту караванів.

Література

1. Макаренко М.О. Короткий звіт про археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929 // Роль раїних міських центрів в становленні Київської Русі. — Суми, 1993. — С. 66-69; Магура С. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929 // Хроніка археології та мистецтва. — К.: ВУАК, 1930. — Ч.1. — С. 33-36.
2. Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай // Археологія. — К., 1987. — № 58. — С. 84-89.
3. Там само. — С.90.
4. Там само — С.90-92.
5. Покас П.М., Стародуб О.М. Отчет об исследовании комплекса археологических памятников у с. Зелёный Гай Сумского района Сумской области в 1991 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1994. — Арк. 5-6.
6. Там само. — Арк. 16-17.
7. Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай. — С. 92.
8. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев: Пути. Связи. Судьбы. — К.: Киев. акад. евробизнеса. 1997. — С. 118.

Осадчий Е.М., Покас П.М., Приймак В.В. ДРУЖИНСЬКІ ДРЕВНОСТІ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ Резюме

В публикации приведены описания нескольких погребений первой половины XI в. Зеленогайского курганного некрополя, расположенного у с. Зелёный Гай Сумского района Сумской области. Отслеживается происхождение погребального обряда камерного типа и делаются выводы относительно его появления в бассейне р.Псел, в связи с усилением внешнеторговых экономических связей с Волжской Булгарией и странами Ближнего Востока на рубеже X-XI вв.

10.08.2001.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Маєвська С.В.

ЗРАЗКИ ТКАНИН ТА НЕТКАНИХ МАТЕРІАЛІВ З ПОХОВАНЬ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА IV

Харківським археологом В.В. Колодою на дослідження в ЦОДПА передано залишки костюмів з розкопок 1996 року в Верхньому Салтові. В катакомбі №22 зі слідами вторинного проникнення було знайдено залишки пари войлочно-шкіряного взуття та фрагменти тканини, а в інших похованнях — залишки костюмів¹.

В катакомбі №22 виявлений зразок тканини розміром 12x8 мм. Лицьова сторона тканини буквально забита глиною, а з вивороту вона прикипіла до решток шкіряної деталі зі слідами вичинки. Частково проступаючі з глиняної маси нитки проявляють звичайне полотняне переплетення. Судячи з їхньої товщини і фактури, ми отримали зразок тонкого домотканого сукна, що має в 5 мм основи 8 ниток і в 2 мм підткання 7 ниток.

Основа пари взуття була виготовлена з войлоку, що на халявах був зміцнений шкіряною підкладкою і прошитий горизонтальними строчками². Товщина збе-

режених фрагментів шкіри різна (до 2 мм). Навіть один і той же фрагмент має неоднакову товщину в різних місцях. Це свідчить або про вкрай погану якість шкіри, або про низьку якість її обробки.

Повстяні деталі дуже товсті (до 5 мм). При виготовленні взуття використано повсть дуже грубого і неякісного валяння з остьовими волокнами, невідбілену (в пухотках волокон збереглися природні пігменти). Зустрічаються в одному місці остьові волокна шерсті овечої, собачої, козиної.

Взуття, скоріше, нагадувало не чоботи, а валянки з аплікаціями зі шкіри та нашивками з бронзи³.

Серед інших знахідок великий інтерес викликають залишки дитячого повстяного головного убору з катакомби №19. Судячи з кісткових залишків та кількох зубів, що знаходились серед войлоку шапочки, головний убір охоплював не тільки голову, а й обличчя дитини. Тобто, він міг бути шоломом з вушками, що зав'язувалися під підборіддям, або мали зав'язки (щось на зразок сучасної шапочки-шолому).

Повсть тонка (не більше 3 мм), але грубоволокниста. Валяння неякісне, нерівномірне, ручне.

Зустрічаються остьові волокна тільки овечої шерсті.

При мікроскопічному дослідженні на окремих волокнах можна помітити пошкодження, характерні для шерсті, відбіленої за допомогою їдких речовин. Пігментів фарбників штучного чи природнього походження не помічено. Тому початковий колір войлоку — білий чи білуватий.

Таким чином, можна переконалися, що навіть найдрібніші залишки костюму дозволяють розширити наші знання про маловідомі факти історії, а в комплексі з іншими дослідженнями здатні надати додаткову інформацію, уточнити дані щодо матеріальної культури стародавнього населення

Література

1. Колода В.В. О находке остатков обуви в Верхнем Салтове // Культура степей Евразии второй половины I тысячелетия до н.э. (из истории костюма) / Тезисы III Международной археологической конференции. — Самара, 2000. — С. 67-68.
2. Там само. — С.68.
3. Колода В.В. Новые исследования в Верхнем Салтове // Археологічні дослідження в Україні. — К.: Прайм, 2000. — С. 56.

10.07.2002.

НЕКРОПОЛЬ КОНФЕДЕРАТИВ РУСИ ПІД ЛУБНАМИ (за матеріалами розкопок Ф.І. Камінського 1883 р.)

На Полтавщині пізньокочівницькі поховальні пам'ятки представлені порівняно невеликим числом, бо територія краю знаходиться поза межами переважного поширення кочівницьких старожитностей. Але окремі пам'ятки, які належать пізнім кочівникам, концентруються в області у районі Ворсклинсько-Сульського межиріччя, де відомі головні шляхи нападів степовиків на Русь. Переважно поховальні комплекси виявлені поблизу сс. Світлогірське і Орлик Кобеляцького, Бабичівка, Кагамлик, Петрашівка, Тимашівка¹ та Пелехівщина Глобинського², Абазівка³ і Циганське⁴ Полтавського районів. Вони належать до кола печенізьких старожитностей X-XI ст. А поблизу с. Єристовка Кременчуцького району в кургані доби енеоліту-бронзи Ю.О. Шиловим виявлене впускне поховання половця XI-XII ст.

На Правобережній Україні поховання степових конфедератів відомі по р. Рось, де свого часу були розселені чорні клобуки, "столицею" яких став Тороческ⁵, по р. Росава — в районі осілости печенігів. Тороки і берендеї — володіли кочовищами на захід і південний захід від печенізьких станів. Окрім цього, там же відомі, хоча в меншій кількості, поховання половців⁶. Кочівницькі поховання виявлені також на території великих літописних центрів — Вишгорода⁷ та в околицях Києва — в літописній Желяні⁸.

Оселення кочівників відбувалося і на Лівобережній Україні. Вперше торкські угруповання в Посуллі могли з'явитися після розгрому 1060 р., окремі роди — поверталися на Русь і після Дунайських поразок 1064 р., а в 1080-х рр. джерелами вже було засвідчено існування поняття "перяславські торки".

Найпридатнішим місцем розселення кочівників у Переяславському князівстві була величезна за територією маловодна степова смуга між Переяславем і Воїнем. Вона, так би мовити, з'єднувала столицю князівства з новими кордонами, заповнювала великі передстепові простори в нижньосульській області і зв'язувала їх з ядром князівства, утворюючи єдиний життєвий простір⁹.

На початку XII ст. шляхи половецьких нападів пересуваються з районів Нижнього Посулля північніше. Адже пониззя ріки стало "кріпким горішком", укріпленим новими фортецями та поновленими валами і стінами старих городищ. Кочівницькі шляхи нападів переміщуються до басейну Середньої та Верхньої Сули¹⁰, де

ще не було закінчено формування оборонної лінії. Саме процес посилення Посульського кордону на початку XII ст. за рахунок конфедератів і засвідчує наявність поховань кочівників на Лисій горі у м. Лубни.

Привертає увагу концентрація форпостів Київської Русі між літописними "містами" Лохвицею та Княтином, де на обмеженій ділянці правобережжя Сули нараховується 7 городищ, які прикривають басейн р. Сулиця (права притока Сули). Типовим прикладом позначення ареалу розселення торків є спорудження Великолазірківського городища — сховища-замку голови роду кочівників. Маємо ще кілька таких замків: Бербениці, ур. Городок поблизу літописного Римова¹¹.

Такий торкський ареал виявлено на Лівобережжі вперше. Поступово у Посуллі картина розселення степових конфедератів набуває реальних обрисів, завдяки дослідженням у басейні Сули. Так, на Нижньосульській ділянці кордону відомі пізньокочівницькі поховання впускного характеру, які концентруються біля масиву солонцюватих чорноземів — поряд із укріпленнями Городка, Воїня, Желні, на Середній Сулі — неподалік Сніпорода, а в околицях Лубен — на Лисій горі¹². Саме останні і стали предметом висвітлення у пропонованій статті.

Група курганів на Лисій горі розміщена на південній околиці Лубен, на відомому останцевому поселенні епохи енеоліту-ранньої бронзи. Це рештки курганного могильника доби середньої бронзи-скіфського часу, обрані степовими конфедератами Русі за місце поховання¹³. Кургани розміщені на вершині мисоподібного останця, за 0,5 км на південний схід від м. Лубни. В кінці XIX ст. курганна група складалася з понад 20 насипів, з яких 16 були розташовані вздовж гребня Лисої гори у меридіальному напрямку, ланцюжком, а ще 4 кургани — розміщувалися за 0,3 км на захід, на виступах корінного берега, утворюючи у давнину, напевне, єдину мисову групу. Частина з курганів із північного боку підвищення обвалилася у Сулу ще до початку 1870-х рр. На сьогодні збереглося не більше 5-ти насипів (в т.ч. — 2 досліджених). Ще 4 кургани зриті окопами і ледь помітні на майданчику Лисої гори. Сучасна їх висота досягає 0,3-1,0 м при діаметрі 15-25 м¹⁴. Для порівняння, висота курганів даного могильника на початку 80-х рр. XIX ст. становила 1,4-4,5 м, діаметр — 6-18 м¹⁵.

Археологічне дослідження могильника розпочалося на початку 80-х рр. XIX ст. розкопками Ф.І.Камінського, за участю В.Г.Ляскоронського і К.П.Бочкарьова та активної фінансової підтримки К.М.Скаржинської¹⁶. Продовження робіт мало лише незначні за обсягами спроби досліджень через сто років — у 1984 р. розвідки О.Б.Супруненко¹⁷ та незавершені тематичні розкопки М.М.Чередніченка. До речі, останній розкопав ледь помітний курган, що містить поховання скіфської доби.

Курган IV, розкопаний 1883 р., мав найбільші розміри і знаходився у центрі групи. Його висота — 4,5 м при діаметрі 18x20 м. На час досліджень збереглися сліди грабницького підкопу на вершині. Під насипом виявлено 8 різночасових поховань — від епохи бронзи до середньовіччя.

Поховання 1 (зруйноване, кочівницьке, впускне) було здійснене біля вершини насипу. За пізньосередньовічної доби знищене скарбошукачами у пошуках могили скіфської епохи. У верхній частині насипу знайдена велика кількість невизначених уламків залізних виробів і людських кісток, залізний плоский черешковий фігурний наконечник стріли типу В XIII^a, довжиною 8,0 см і шириною 2,5 см¹⁹.

Курган VII, досліджений 1883 р., був розташований у північній частині групи. Насип чорноземно-суглинкового характеру зведений із культурного шару; його висота 0,7 м і діаметр — до 13,3 м. Частково зруйнований обвалом мису. Знахідки з цього кургану представлялися на огляд під час роботи виставки до VIII Археологічного з'їзду у Москві 1890 р. Зазначимо, що розміщенням виставки опікувався С.Г.Кир'яков — син археолога-аматора Г.С.Кир'якова²⁰, антропологічні матеріали з цього поховання оглянув видатний російський антрополог, професор Д.І.Анучін.

Поховання I (кочівницьке, впускне) знаходилося у центральній частині насипу, в прямокутній ямі з чорноземним заповненням, розмірами 0,9x2,7 м. Поховальна камера на глибині 0,9 м мала заглибки, які перекривалися чотирма дошками товщиною 4,5 см, покладеними вздовж довгої вісі ями. Внутрішні розміри камери склали 0,75x1,80 м, при глибині від вершини кургану 1,1 м. Вздовж довгих стін внутрішньої ями була викладені дошки товщиною 3-4 см, поставлені на ребро. На дні сліди дерева виявилися відсутніми.

Похований — чоловік зростом 1,72 м та віком — старше 30 років (визначення Д.І.Анучіна). Небіжчик лежав у випростаному положенні на спині, головою на схід. Правиця знаходилася поряд із животом, ліва рука — вздовж тулуба. Справа від похованого виявлено череп коня (вік — 9 років) з відбитком шкіряного тліну від ременю вузди на нижній щелепі. Поряд лежали кістки однієї із передніх кінцівок цієї тварини. На кістках черепа коня виявлені залізни двоскладові вудила типу Г II, за Г.О.Федоровим-Давидовим, з великими рухливими кільцями без псалів²¹ (рис. 1:16*; 2:2); на кінцях вудил є порівняно великі за розмірами кільця, що відображають тенденцію до зростання діаметру кілець вудил у XII ст.²² Під кістками коня виявлене залізне стреміно, асиметрія внутрішнього контура якого повторює обрис людської стопи, а широка підніжка — вказує на м'яке, без підшви взуття. За спортереженнями А.М.Кир-

пичникова, стреміна такого типу належали здебільшого осілим і напівосілим народам. Рівна підніжка створювала зручнішу опору при перебуванні на коні вершника²³. Виявлене у цьому похованні стреміно належить за формою, до числа стремін із розплюсненою верхньою частиною дужки і відноситься до відділу Е типу Г²⁴. Загострена верхня частина, підтрикутноподібної форми, в якій вирізано отвір для ременю, сплюснена дужка і вузька підніжка виробу відповідає зразкам стремін XII ст.²⁵ (рис. 1:17; 2:18). Це стреміно опубліковане О.Б.Супруненком, хоча до підпису рисунка вкралася помилка — під ним зазначено, що виявлена ця знахідка у с.Клепачі Лубенського району Полтавської обл, в ур.Пурпурівщина (див. список виправлень у монографії)²⁶. До речі, в плані цієї неточності, напевне, варто зазначити, що поблизу Пурпурівщини Г.С.Кир'яковим також було виявлене у 1870-х рр. кочівницьке поховання.

Повертаючись до лисогірського комплексу, зазначимо, що похований був вбитий в одній із прикордонних сутічок, про що може свідчити уламок листоподібного залізного наконечника списа, виявлений між ребрами при розкопках (рис. 1:14), а також додатково — сліди поранення на нижній щелепі (рис. 1:6). Ці факти засвідчені архівним антропологічним описом. З лівого боку від похованого виявлено 3 залізни черешкові наконечники стріл листоподібної, ромбічної та ромбічно-видовженої форми, з подовженою нижньою частиною, довжиною 3-5 см — відділ В, типи I, II, IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим²⁷. Наконечники стріл, за О.Ф.Медведевим, належать до залізних черенкових, плоских. Перший наконечник стріли — це тупокутовий срезень, з найбільшим розширенням у верхній частині та гострим кінцем, у вигляді тупого кута. За новгородськими аналогіями, він датується першою половиною XI ст., та у південних степах має досить широке датування — IX-XIII ст.²⁸ (рис. 1:24; 2:15). Інші два — ромбоподібні наконечники стріл видовженої та манш видовженої форми; найбільше розширення їх пера припадає на середню частину. Такі наконечники досить часто трапляються в половецьких похованнях у курганах XII ст.²⁹ (рис. 1:27,28; 2:16,17).

У похованні ліворуч від кістяка виявлені: товсте чотиригранне, трохи зігнуте, шийце, довжиною 8,0 см, зі слідами дерев'яної ручки (подібний виріб виявлений у печенізько-торкському похованні XI ст.³⁰) (рис. 1:26; 2:6); залізний ніж із увігнутою спинкою та вигнутим лезом, з уступами до черешка, довжиною 11,5 см (тип II)³¹ (рис. 1:25; 2:5); дві кістяні пластини (уламки), з широким гравійованим орнаментом — накладки до сагайдака, з трьома отворами для кріплення, довжиною 5,5 та 7,0 см (рис. 1:9,10; 2:4); точильний брусок підпрямокутної форми, розміром 5,0x2,5x1,0 см зі світлого глиняного сланцю (рис. 1:11; 2:7). Накладки до сагайдака є його петлями; у їх розширеній частині розташовані овально-скошені отвори, пов'язані з фіксацією положення підвішеного до поясу сагайдака. До речі, висів такої сагайдак завжди трохи скошено. Накладки до сагайдаків мали ретельно зашліфований лише один бік; зворотний — був оброблений недбало, з шерхатою поверхнею. Це надавало певних зручностей для прикріплення.

В області паху похованого виявлено залізни круглі та плоскі у перетині поясні кільця діаметром: два — по 4 см (рис. 1:13,20; 2:8), одне — середнє — 2 см (рис. 1:15; 2:9), зі слідами тканини на рамках. Аналогічні поясні кільця походять зі складу поясного набору поховання XI ст. поблизу с.Поділля на Київщині³².

З правого біку від похованого виявлені шматочки шкіри з мідними окислами та мідна підпрямокутна пластівка, розміром 1,8x2,0 см, з отвором — застібка від деталі поясного підсумка (рис. 1:19; 2:12). У ньому лежало залізне овальне дволезове, з овальним отвором, креса-

*Посилання на позиції рис.1 подані за нумерацією у публікації В.Г.Ляскоронського про дослідження курганів на Лисій горі. Див.: Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской губернии, в урочище Лысяя гора // КС. — Киев, 1892. — Т.XXXIX. — Март. — №3. — Табл. I

Рис. 1. Знахідки з розкопок кургану VII / 1883 р. в ур. Лиса гора м. Лубни. Розкопки Ф. І. Камінського. За В. Г. Ляскоронським.

Центральна частина фотознімка збільшена.

- 6 - череп людини з кургану VII / 1883 р.; 7, 8 - кістяні накладки на лук;
11 - точильний брусок з пісковика, 12 - цвяхоподібний залізний виріб;
13, 15, 20 - залізні кільця; 14 - уламок списа; 10 - залізні вудила;
17 - стремено; 18 - шматочки шкіри; 19 - мідна пластина з отвором
21 - кістяна ручка; 22 - кремій від кресала; 23 - кресало;
24, 27, 28 - наконечники стріл; 25 - ніж; 26 - шило; 29 - залізний виріб;
30 - ремінна пряжка.
6, 8, 10, 21 - кістка; 11 - пісковик; 12-17, 20, 23-30 - залізо; 18 - шкіра; 19 - мідь; 22 - кремій.

ло, — відділ А, тип II⁴ (розміри — 3,5х9,0 см), загорнуте у ганчірку (рис. 1:23; 2:14), а також кремій (рис. 1:22; 2:13). Схоже на це кресало виявлене у тому ж таки подільському похованні на Київському Лівобережжі⁴⁴. Привертають інтерес залишки трута, у вигляді зсуваної вдвічі нитки, а також кістяна трубочка — довжиною 6 см (рис. 1:21; 2:10). Цей набір речей пов'язаний із видобуванням вогню.

Біля правого бедра похованого знаходилася довга фронтальна кістяна накладка на лук, напівкругла у перетині, довжиною 24,5 см, та уламок пошкодженої середньої⁴⁵ (рис. 1:7; 2:3). Зовнішній бік кістяної накладки складного лука випуклий, гладкий, зі слабкими, ледь помітними, штрихами. Внутрішній — вкритий глибокими нарізками для кращого склеювання з дерев'яною основою лука. У заповненні поховальної камери також виявлена бронзова пряжка круглої форми, без язичка, діаметром 2 см, прикрашена орнаментальними попережними рубчиками (рис. 1:30; 2:1)⁴⁶.

В атрибуції поховального комплексу історично відбувалися метаморфози. Ф. І. Камінський, а разом із ним і В. Г. Ляскоронський, припускали належність поховання до скіфської доби. Пізніше останній відносив комплекс до більш пізньої епохи. Наприкінці 1980-х рр. поховання віднесене до числа половецьких XII-XIII ст.⁴⁷ На сьогодні, за типом влаштування поховальної ями і характером супроводжуючого інвентаря, поховальний комплекс має паралелі у колі торксько-ранньополовецьких старожитностей і датується кінцем XI - початком XII ст. На думку Ю. Ю. Моргунова, лисогірське поховання належало представнику "перяславських тороків"⁴⁸. За станом еволюції супроводжуючого інвентаря, його можна датувати початком XII ст. Отже, описане вище поховання належить до проміжного типу поховань кочівників, виділених С. О. Плетньовою, тобто — між III

та IV типами. III тип об'єднує старожитності кола гузько-торкського та чорноклобуцького союзів⁴⁹, IV-й — половецькі пам'ятки⁵⁰.

Предмети супроводжуючого інвентаря з поховання I кургану VII знаходять найбільше аналогій серед кола торкських старожитностей⁴¹, а влаштування поховальної ями — наявність перекриття над могилою, складний устрій домовини, виготовленої із окремих попережних дощок, положення небіжчика — зближують його із половецьким поховальним обрядом⁴². Таке поєднання можна пояснити лише одним — торки, які опинилися на Посульській оборонній лінії, зазнали певного впливу від сусідніх кочівників — половців. Це і знайшло відображення у такому специфічно-"мішаному" поховальному обряді.

Курган VIII розкопаний також 1883 р. Висота насипу — 0,75 м, діаметр — 11 м. У верхній частині кургану трапилися рештки зруйнованого грабницьким перекопом поховання кочівника початку II тис. н.е. — кілька кісток та чотири уламки невизначених залізних виробів, а також фрагмент залізного кресала — "кінець завитка"⁴⁴. Скоріше за все, ці знахідки належали до інвентаря торкського поховання⁴⁴.

Навесні 1997 р. на східному схилі Лисої гори виявлена білонова монета. Знахідка трапилася серед відслонень край підшви останця, з боку Сули. Можливо, вона була змита з вершини, де знаходяться зруйновані розкопками Ф. І. Камінського 1881-1883 рр. та окопами другої половини XX ст. насипи курганів. Монета виявилася білоновим аспром візантійського імператора Олексія I Комніна (1081-1118), що карбувався після реформи 1092 р. Аспр має отвір, пробитий залізним пуансоном чи шильцем, що свідчить про використання монети в якості прикраси. Знахідку можна пов'язати з інвентарем одного із поховань кочівників — посульських конфедератів Русі, рештки яких були виявлені Ф. І. Камінським у курганах IV і VII / 1883 р.⁴⁵

Нагадаємо, що останець Лисої гори у XII - на початку XIII ст. був зайнятий давньоруським селищем⁴⁶, від якого на південний захід простягалася вже зруйнована на той час заглавна ділянка Посульського змієвого валу⁴⁷, що наприкінці X - на початку XI ст. перетинала шлях кочівникам у долину Сліпороду⁴⁸. На час існування селища заглава була вже добре обжитою давньоруським населенням.

Візантійська монета із низькопробного срібла відноситься до типу ранніх. У кочівницьких похованнях не раз виявляли золоті та срібні візантійські монети, але вони датуються серединою — кінцем XII ст. і належать династії імператорів Комнінів. Ця знахідка відображає динаміку поширення візантійських монет, паралелями якій може слугувати обіг візантійських монет у Дністро-Прутському межиріччі. Найбільша їх кількість тут відноситься до першої половини XI ст., спад знахідок припадає на середину XI ст. і пояснюється навалюю печенізької орди 1048 р. Але надходження монет відновлюються у 60-70-ті рр. XI ст.⁴⁹ Цим часом і датується білоновий аспр з Лисої гори.

Поховання з візантійськими монетами традиційно відносяться до печенізько-торкських. Ці кочівники після нападу половців оселилися на землях Русі, зокрема у Пороссі⁵⁰. Візантійські монети VII-VIII ст., які використовувалися у IX-X ст. на Лівобережжі, зустрічаються і в більш ранніх похованнях кочівників⁵¹. Для знахідок монет чи їх імітацій у давньоруських похованнях цей показник становить приблизно 1% (50 прим.) від загальної кількості поховань у Південно-Руських землях⁵².

Маловідомі й на сьогодні, виявлені у 80-х рр. XIX ст. на Лисій горі поблизу м. Лубен, поховання кочівників відображають складну карти-

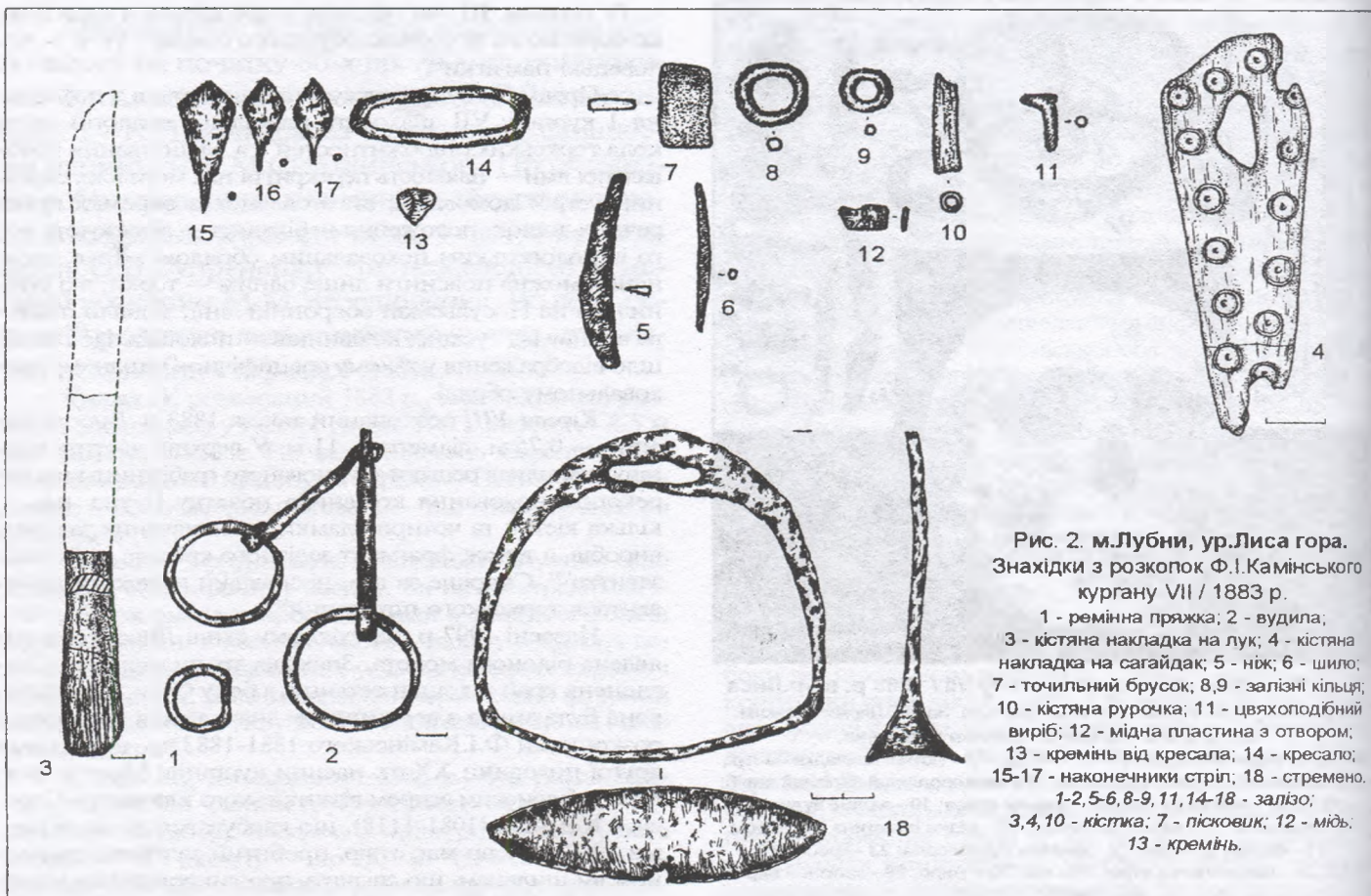

Рис. 2. м.Лубни, ур.Лиса гора. Знахідки з розкопок Ф.І.Камінського кургану VII / 1883 р.

1 - ремінна пряжка; 2 - вудила;
3 - кістяна накладка на лук; 4 - кістяна накладка на сагайдак; 5 - ніж; 6 - шило;
7 - точильний брусок; 8,9 - залізні кільця;
10 - кістяна рурочка; 11 - цвяхоподібний виріб; 12 - мідна гластина з отвором;
13 - кремій від кресала; 14 - кресало;
15-17 - наконечники стріл; 18 - стремению.
1-2,5-6,8-9,11,14-18 - залізо;
3,4,10 - кістка; 7 - пісковик; 12 - мідь;
13 - кремій.

ну взаємодії давньоруського населення із напівосілими племенами степовиків. Вони ілюструють напрямок оборонних зусиль переяславських князів, пов'язаний із оселенням торків та інших кочівників на рубежах Переяславської землі, зокрема у Посуллі. Виявлення поховань конфедератів на Лисій горі свідчить про переміщення шляхів нападів половців з Нижнього Посулля на Середню та Верхню Сулу. А разом із городищами-схованками кочівницьких феодалів у Середньому Посуллі ці комплекси окреслюють місця розселення степових конфедератів Русі у басейні Сули.

Таким чином, відкриті польовими дослідженнями Лубенського археологічного осередку останньої чверті XIX ст., за фінансової підтримки К.М.Скаржинської, поховальні комплекси на Лисій горі вкотре дають змогу здійснити нові історичні реконструкції процесів, що проходили у Посуллі на початку II тис. н.е.

Література

1. Луговая Л.Н. Погребения средневековых кочевников в курганах юга Полтавщины // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.72-75.
2. Лугова Л.М. Нові поховання півних кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя // АЛЛУ. — Полтава, 1988. — № 1-2. — С.71-75.
3. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.14-15; Супруненко О.Б. Печенізьке поховання під Полтавою // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2. — С.46-47.

4. Супруненко О.Б. Звіт про охоронні розкопки курганів біля с.Карпусі Полтавського району Полтавської області 1995 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.79. — Арк.17-19.

5. Моця О.П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. — Київ, 1979. — Вип. 30. — С.31-32; Кучера М.П., Іванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. — Київ, 1987. Вип.59. — С.74.

6. Моця О.П. Населення Поросся... — С.28-29; Его же. Населення Середнього Подніпров'я IX — XIII вв. — Київ: Наук. думка, 1987. — С.122; Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX — XIII ст. — Київ: Наук. думка, 1993. — С.129-130.

7. Серов О.В., Сыромятинков А.К. Кочевнический погребальный комплекс из Вышгорода // Проблемы изучения та охорони пам'яток археології Київщини / ТД першої науково-практичної конференції. — Київ, 1991. — С.80-82.

8. Мовчан І.Л., Писаренко Ю.Г. Давньоруська Желзня (з історії Київських околиць) // Археологія. — Київ, 1994. — № 3. — С.106-112.

9. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск, 1998. — С.56; Моргунов Ю.Ю. Еще раз о "перяславских тороках" // РА. — Москва, 2000. — № 1. — С.24.

10. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница... — С. 65-69.

11. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские городища в окрестностях летописной Лохвицы // СА. — Москва, 1988. — № 2. — С.203; Его же. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.105; Его же. Посульская граница... С.87; Моргунов Ю.Ю. Еще раз о "перяславских тороках". — С. 33-34.

12. Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. — С.97. — Рис.1; Его же. Посульская граница... — С.87-88.

13. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской губернии, в урочище Лысяя гора // КС. — Киев, 1892. — ТXXXIX. — Март. — № 3. — С.263-280; Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины. С. стари-

- ним планом и видами г. Лубен. — Москва, 1901. — Вып. 1. — С. 21; **Ляскоронский В.Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до середины XIII столетия. — Изд. 2-е. — Киев, 1903. — С. 60, 63; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселения: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914, — С. 181; **Бондарь Н.Н.** Поселение Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — Киев: Изд-во КГУ, 1974. — С. 136-137; **Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегин Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — С. 68; **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. // НА ЦОДПА — Ф.е. — Спр. 237. — Арк. 30-32; **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев: Наук. думка, 1986. — С. 8-9; **Кулатова И.Н.** Памятники археологии территории г. Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. / ТДС. — Лубны, 1988. — С. 7-8; **[Кулатова И.М.]** Лиса гора // Полтавщина: Энциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С. 459; **Супруненко А.Б.** Работы Полтавского музея // АО 1984 г. — Москва: Наука, 1986. — С. 312; **Чередищенко Н.Н.** О пивихинской культуре Днепровского Левобережья // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С. 22-23; **Супруненко О.Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ, 1989. — № 1. — С. 150; *повну бібліогр. див.:* **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С. 219-230.
14. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции ... 1984 г. — Арк. 30-33.
15. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен... — С. 266-267; **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності... — С. 219.
16. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен... — С. 263-264.
17. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет... 1984 г. — Арк. 30-33.
18. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — С. 26, 27. — Рис. 3.
19. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності ... — С. 221.
20. Лист Кир'якова С.Г. — Камінському Ф.І. // Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина / Пустовіт Т.Г., Супруненко О.Б. — Полтава, 1992. — С. 117. — Примітки.
21. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С. 17, 18. — Рис. 2.
22. **Шевцов М.Л.** Багате кочівницьке поховання з Донбасу // Археологія. — Київ, 1974. — Вып. 13. — С. 94. — Рис. 1:3; **Плетнева С.А.** Печенеги, тороки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья // Археологія СССР. — Москва: Наука, 1981. — С. 215.
23. **Киршичников А.Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX — XIII вв. // САИ. — Ленинград: Наука, 1973. — С. 44; **Мовчан І.І., Писаренко Ю.Г.** Давньоруська Желянь... — С. 109. — Рис. 1:4.
24. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — С. 12, 13.
25. **Самойловський І.М.** Половецький курган на Нижньому Дніпрі // Археологія. — Київ, 1972. — Вып. 5. — С. 108; **Плетнева С.А.** Печенеги, тороки, половцы. — С. 215.
26. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності ... — С. 214.
27. **Федоров-Давыдов Г.А.** Указ. работа.. — С. 27. — Рис. 3.
28. **Медведев А.Ф.** Оружие Новгорода Великого // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С. 166. — Рис. 13:24.
29. Там само. — С. 166. — Рис. 13: 22.
30. **Орлов Р.С., Погорілий В.І.** Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині // Археологія. — Київ, 1971. — Вып. 24. — С. 87-88. — Рис. 1: 10.
31. **Федоров-Давыдов Г.А.** Указ. работа. — С. 85. — Рис. 12.
32. **Орлов Р.С., Погорілий В.І.** Вказ. праця. — С. 87-88. — Рис. 1: 4, 5.
33. **Федоров-Давыдов Г.А.** Указ. работа.. — С. 84. — Рис. 12.
34. **Орлов Р.С., Погорілий В.І.** Вказ. праця. — С. 87-88. — Рис. 1: 11.
35. **Федоров-Давыдов Г.А.** Указ. работа. — С. 26. — Рис. 3.
36. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен... — С. 270-271; **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності ... — С. 225-227.
37. **Кулатова И.Н.** Памятники археологии территории г. Лубны. — С. 8.
38. **Моргунов Ю.Ю.** Еще раз о "переяславских тороках". — С. 33.
39. **Плетнева В.А.** Печенеги, тороки и половцы в южно-русских степях // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 62: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. — Т. 1. — С. 165.
40. Там само. — С. 172-173. — Рис. 136: 7.
41. **Орлов Р.С., Погорілий В.І.** Вказ. праця. — С. 87-88. — Рис. 1: 11.
42. **Плетнева В.А.** Печенеги, тороки и половцы в южно-русских степях. — С. 173.
43. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г. Лубен... — С. 270.
44. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності ... — С. 227.
45. **Сидоренко О.В., Шалабудов В.М.** Візантійський аспіз з Лисої гори у Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С. 125-126.
46. **Супруненко А.Б.** Работы Полтавского музея. — С. 312; **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет... 1984 г. — Арк. 31.
47. **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. III. — С. 309-311; **Кучера М.П.** Змієвіє вали Среднего Поднепровья. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 55-57.
48. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С. 130, 131-134; **Моргунов Ю.Ю.** Лубенский участок Посульской границы в XI — XIII вв. // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. / ТДС. — Лубны, 1988. — С. 9-11.
49. **Смирнов І.О.** Печеніги, тороки та половці на Заході Степового Причорномор'я у XI ст. // Зап. іст. ф-т. — Одеса: вид. Одес. Нац. ун-ту ім. І.І.Мечнікова, 2001. — Вып. 11. — С. 188.
50. **Савовський І.П.** Поховання кочівника XII ст. поблизу с. Балки Запорізької області // Археологія. — Київ, 1979. — Вып. 30. — С. 103; **Добролюбовський А.О., Столярік О.С.** Візантійські монети у кочівницьких похованнях XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі // Археологія. — Київ, 1983. — Вып. 43. — С. 73.
51. **Беляєва С.О., Молодчикова І.О.** Поховання кочівників на р. Орель // Археологія. — Київ, 1978. — Вып. 28. — С. 89.
52. **Моця О.П.** Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. — С. 31.

Мироненко К.Н.

НЕКРОПОЛЬ КОНФЕДЕРАТОВ РУСИ ПОД ЛУБНАМИ (по материалам раскопок Ф.И.Каминского 1883 г.)

Резюме

В статье анализируются три погребения кочевнического могильника, обнаруженного Ф.И.Каминским в 80-х гг. XIX в. при исследовании курганов в ур. Лысая гора вблизи г. Лубны на Полтавщине. Предметы погребального инвентаря и устройство камеры одного из погребений находят аналогию среди торческо-раннеполовецких древностей конца XI - начала XII вв. Могильник принадлежит конфедератам Руси, расселенным на рубеже Нижне- и Среднесульского участков Посульской границы Переяславской земли.

21.05.2002.

ІСТОРИЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ р.ВОРСКЛА

Середньою течією р.Ворскла проходить кордон між слов'янським та кочовим світом. Природні умови цієї місцевості — значна кількість мисів, останців, крутих схилів правого корінного берега р.Ворскла, а також широка долина із заболоченою, прорізаною старицями заплавою, — сприяли будівництву тут фортець-городищ, що поєднували природні та штучно створені укріплення. Крім того, залишки значних городищ скіфської доби також використовувалися після добудови, як укріплені поселення. Вони розташовані переважно на правому березі р.Ворскла. Це городища поблизу сіл Зарічне, Ніцаха, Журавне, Куземин Сумської області та Глинське, Опішня — Полтавської.

Ще в XVI-XVII ст. городища стають об'єктами уваги московських дяків, які збирали інформацію про залишки стародавніх укріплень з метою використання останніх для створення застав і слобід у боротьбі проти татар. Всі відомості були узагальнені у "Книге большому чертежу", хоча туди заносилися, як правило, пункти, що мали значні вали і рови.

Перша спроба створити археологічну карту даного регіону належить харківському єпископу Філарету (Д.Г.Гумілевському), який зібрав чи не перші дані про городища, курганні могильники та інші пам'ятки старовини Харківської губернії. В "Историко-статистическом описании Харьковской епархии" наводяться відомості про городища Середнього Поворскля, їх назви. Зроблено першу спробу пов'язати стародавні городища з літописними містами Київської Русі.

Наступний етап — дослідження Середнього Поворскля на початку XX ст. В.А.Городцовим, Д.І.Багалієм, В.Ю.Данилевичем. Експедиція П.М.Третьякова кінця 1930-х рр. відкрила та дослідила частину городищ і курганних могильників даного регіону роменсько-давньоруського часу¹. В 1940 р. І.І. Ляпушкіним починаються роботи на Опішнянському городищі. На даний момент ця пам'ятка є найкраще дослідженою в регіоні, а дані про її об'єкти та знахідки неодноразово публікувалися у монографіях І.І.Ляпушкіна й О.В.Сухобокова, який у 1970-х рр. продовжив дослідження городища².

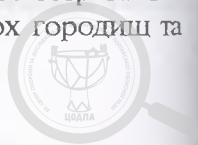
Городище у с.Куземин вперше було обстежене експедицією П.М.Третьякова, а більш детальні розвідки на ньому проводилися М.П.Кучерою та О.В.Сухобоковим 1971 р. Встановлено, що життя на городищі зародилося у роменський пері-

од, а в давньоруський час на укріпленні функціонувало в основному селище³.

Археологічний комплекс біля с.Журавне відомий під ім'ям Немирівського городища ще у джерелах XVIII ст. Вперше комплекс було обстежено П.М.Третьяковим, але дослідження на ньому не проводилися. Дані про городище опубліковані в монографії І.І.Ляпушкіна. В 1971 р. М.П.Кучерою було знято плани двох городищ, а в 1986 р. — проводилися роботи на городищах та курганному могильнику експедицією під керівництвом О.П.Моці. Було досліджено 28 насипів та знято план курганного могильника⁴. В 2001 р. В.В.Приймаком, О.Б.Супруненко, І.М.Кулатовою, Є.М.Осадчим та автором оглянуто найближчу до дороги Риботень — Журавне частину курганного могильника, з метою встановлення характеру збереженості некрополя. Виявлено, що насипи не менше ніж 20 курганів мають сліди грабіжницьких розкопок.

Городище поблизу с.Ніцаха відоме з літератури 70-х рр. XIX ст. В 1902 р., під час XII археологічного з'їзду, на території городища були проведені невеликі розкопки. На основі знахідок з городища та курганного могильника В.А.Городцовим зроблений висновок про належність комплексу до давньоруської доби. Комплекс складається з двох городищ, прилеглого до них селища та курганного могильника, знищеного на сьогодні господарською діяльністю. Городища досліджувалися експедицією О.В.Сухобокова. Були проведені розрізи укріплень, розкопано 12 житлових приміщень та 33 господарські ями. На території розораного могильника було зібрано велику колекцію прикрас роменсько-давньоруської доби, серед них медальйон-змійовик, залізне писало та бронзові хрести-енколпіони, що засвідчують досить високий статус жителів цього городища⁵. На основі аналізу археологічних знахідок та повідомлень письмових джерел XIV ст. даний пункт ототожнюється із давньоруським містом Нічан⁶.

Комплекс пам'яток поблизу с.Зарічне складається з трьох городищ та двох курганних могильників. Вперше городища біля с.Зарічне описав Філарет (Д.Г.Гумілевський). Він навів опис, зроблений 1652 р., де городище поблизу с.Литовка було позначене як межа між Польсько-Литовською та Московською державами. Городище відоме під назвою Лосицького острога. Також Філарет наводить описи двох городищ та

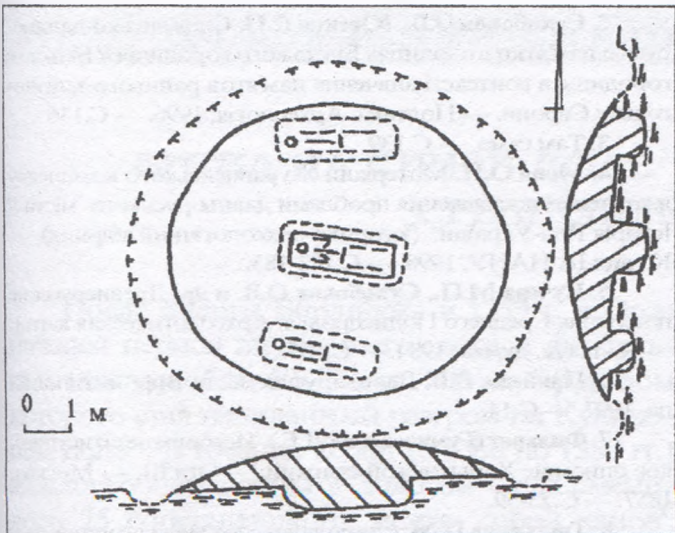

Рис.1. Зарічне. Схематичний план кургану № 1
(за П.М.Третьяковим).

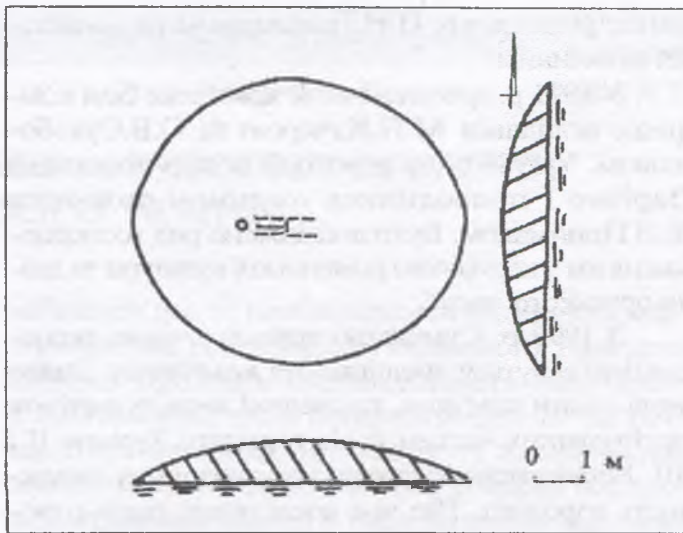

Рис.2. Зарічне. Схематичний план кургану № 2
(за П.М.Третьяковим).

двох курганних груп, ототожнює Зарічне II з Ло-
сицьким острогом⁷.

У 1938 р. городище *Зарічне I* було обстеже-
не експедицією П.М.Третьякова. Розкопки про-
водилися на цій пам'ятці, де досліджено 2 на-
півземлянкових житла та 6 господарських ям.
В одній із ям знайдено комплекс речей, до яко-
го входили 38 астрагалів, 5 роменських ліпних
горщиків, 4 кістяних вістря та виріб з рогу ко-
сулі, прикрашений різьбленням⁸. Даний комплекс
може бути інтерпретований як залишки язич-
ницького святилища⁹. Крім того, на території го-
родища досліджені два жіночих поховання з ба-
гатим інвентарем, до складу якого входило на-
мисто, круглі медальйони, скроневі кільця та кре-
сало¹⁰. П.М.Третьяковим ці поховання були від-
несені до XII ст., коли городище вже не функ-
ціонувало. Але аналіз поховального інвентаря (ка-
лачеподібне кресало, круглі медальйони) дозво-
ляє віднести досліджені поховання до X — пер-
ших десятиліть XI ст. та пов'язати їх із язичниць-
ким святилищем.

Крім того, проводилися роботи і на курган-
ному могильнику. Було досліджено два насипи,
що розташовувалися на території великого скіф-
ського городища. *Курган № 1* (рис. 1) діамет-
ром по лінії північ-південь — 6,5 м, захід-схід
— 7 м, висотою 0,8 м. Навколо кургану зафіксо-
вано ровик. Під насипом було відкрито три по-
ховання, здійснених у підкурганних ямах, що
викопані в культурному шарі городища. Похо-
вання № 1 — знаходилося у центрі кургану.
Глибина ями — 0,64 м. Скелет належав дорос-
лому чоловіку, який був випростаний на спині
та орієнтований головою на захід (аз. 280°). В но-
гах похованого знайдено перстень та круглу криш-
талеву намистину, в головах — другу. У верхній
та нижній частинах заповнення ями зафіксова-

но залишки дерев'яної домовини. Жіноче по-
ховання № 2 — розташоване на відстані 1 м на
південь від центрального, знаходилося в ямі гли-
биною 0,54 м. Похована лежала випростано на
спині, орієнтована головою на захід (аз. 285°).
Поряд із черепом знайдені дві каблучки (скро-
неві кільця), на грудях — залізний ніж. Похова-
ння № 3 — розташоване на північ від централь-
ного, на відстані 1,5-1,6 м в ямі глибиною 0,6
м. Це жіноче поховання західної орієнтації (аз.
270°). В ногах знайдено ажурний перстень та
шматок бронзового дроту (залишки дротяної
гривни-?) і два скроневих кільця¹¹.

П.М.Третьяков датував курган № 1 XI-XII ст.
Сьогодні є можливість більш точно встановити
хронологію поховань. Так, кругле кришталеве
намисто, за похованнями з монетами, датуєть-
ся XI ст., ажурний перстень має хронологічні
рамки побутування у XI-XII ст., залізні ножі та
прості скроневі кільця побутували у більш ши-
роких хронологічних межах — від X до XIII ст.
Можна припустити, що орієнтовна дата похо-
вань кургану № 1 — XI ст. На це вказує обряд
принесення дарів померлому (поховання № 1
та № 3), який характерний для X-XI ст. і від-
мирає у XII ст., з посиленням християнства на око-
лицях Давньоруської держави.

Курган № 2 (рис. 2) розташований поблизу
великого Кургану та ліворуч від дороги з села
до траси Охтирка — Суми. Ймовірно, курган
розташовувався у складі групи № 3. Діаметр —
6,1 м, висота — 0,79 м. Насип складався з чор-
нозему (культурний шар городища скіфського
часу). По центру насипу, на рівні давнього го-
ризонту виявлене чоловіче поховання. Похова-
ний лежав випростано на спині, головою на за-
хід (аз. 270°). Поховання безінвентарне¹². На сьо-
годні встановити точне місцезнаходження кур-

ганів, розкопаних П.Н.Третьяковим не видається можливим.

У 1971 р. археологічний комплекс біля с.Зарічне оглядався М.П.Кучерою та О.В.Сухобоковим. У 1986 р. на території посаду городища Зарічне I проводилися охоронні розкопки В.В.Приймаком. Було досліджено ряд господарських ям з керамікою роменської культури та давньоруського часу¹³.

З 1999 р. Сумською археологічною експедицією ведуться дослідження комплексу. Знято нові плани пам'яток, проведені зачистки стінок зруйнованих частин валів городищ Зарічне II і III. Встановлено культурно-хронологічну належність городищ. Під час досліджень валів городища Зарічне II була виявлена тільки ліпна роменська та салтівська кераміка, що виводить дане городище з числа місць локалізації давньоруського міста Лосичі. Зважаючи на результати досліджень комплексу біля с.Журавне, можна припустити, що лише саме тут знаходилося місто, ототожене В.В.Приймаком із літописними Лосичами¹⁴.

В 2001 р. М.С.Сухаревою знято новий план городища та прилеглих селищ комплексу Зарічне I. Також обстежені його околиці з метою виявлення культурного шару селища та відкриття нове невелике селище на захід від городища, де зібрано ліпну роменську кераміку.

Насамкінець, можна виділити декілька етапів дослідження роменсько-давньоруських пам'яток середньої течії р.Ворскла: перший — кін. XIX — поч. XX ст. — характеризується первинним збором даних про наявність пам'яток; другий — кін. 1930-х — поч. 1940-х рр. — перші розкопки та встановлення культурно-хронологічної належності комплексів; третій — кін. 1990-х — поч. XXI ст. — стаціонарні дослідження та моніторинг пам'яток археології.

Література

1. Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла // Археологія. — К., 1948. — Т.1 — С.125-126.

2. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Слов'янсько-давньоруські пам'ятки в околицях Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.136.

3. Там само. — С.139.

4. Моця О.П. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста // Історія Русі-України: (історико-археологічний збірник). — К.: вид ІА НАНУ, 1998. — С.182-183.

5. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.165.

6. Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. — Білопілья, 1997. — С.14.

7. Филарет (Гувлевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. III. — Москва, 1857. — С.55-59.

8. Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла. — С.131.

9. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.106.

10. Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р.Ворскла. — С.132.

11. Там само. — С.139.

12. Там само.

13. Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII-X вв. в Верхнем Поворсклье // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.81-83.

14. Моця О.П. Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста. — С.186.

Берест Ю.М.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ РОМЕНСКО-ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ р.ВОРСКЛА

Резюме

Рассматривается историографический аспект в изучении группы роменско-древнерусских древностей бассейна среднего течения р.Ворскла, на территории Сумской и северо-востока Полтавской областей Украины.

Выделяется три этапа в проведении исследований: конец XIX — начало XX вв., 1930-1940-е гг. и конец 1990-х — начало XXI в. Публикуются данные о раскопанных П.М.Третьяковым древнерусских курганах у с.Заречное Ахтырского района Сумской области, в т.ч. с погребениями XI в., и результаты новых обследований произведенных при участии автора в 1999-2001 гг., в частности — раскопках городищ Заречное II и III, а также курганного могильника у с.Журавное Ахтырского района Сумской области.

25.03.2002.

БИТВА НА СИНЕЙ ВОДЕ 1363 г. В ИСТОРИОГРАФИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО КРЫМА

После смерти Бирдибека в 1359 г. в Орде начался период внутреннего хаоса и феодальных междоусобиц 60-70-х гг. XIV в., "финалом которого стал невиданный разгром на Куликовом поле"¹. В течение 20 лет (с 1360 по 1380 гг.) междоусобной войны в Золотой Орде сменилось 25 соперничавших между собой ханов². Только в 1361 г. на престоле сменилось пять ханов, а шестой, Абдуллах, был марионеткой в руках беклярбека Мамай, к которому отошли земли, расположенные между Днепром и Волгой³. В Никоновской летописи события в Орде изложены лаконично, но достаточно емко отражают военно-политические реалии того времени: "И бысть брань и замятня велиа во Орде. И бысть в них глад велий и замятня многа и нестроение всегдашее и не перестаяху меж собою ратующесе и биющесе и кровь проливающе"⁴.

Ослаблением Золотой Орды не преминули воспользоваться государства, располагавшиеся на ее окраинах. В 1361 г. от Орды отпал Хорезм во главе с династией Суфи. В это же время (конец 50-х — начало 60-х гг. XIV в.) в Пруто-Днестровском междуречье активно протекает процесс формирования Молдавского феодального государства, что привело к сокращению территории Золотой Орды на западной границе⁵. Но особая роль в изменении военно-политической обстановки в Северном Причерноморье была отведена историей Великому княжеству Литовскому и Русскому, которое значительно усилилось при князе Ольгерде (1341-1377). Уже в 1361 г. ему удается изгнать из Киева ставленника Орды князя Федора⁶. Продвижение на юг влияния Литовско-Русского государства неминуемо должно было привести к столкновению с Ордой. Этот момент наступил в 1363 г., когда в битве при Синих Водах (ныне р. Синюха, приток Южного Буга) Ольгердом было разгромлено объединенное войско трех татарских беков, орды которых кочевали в западной части Улуса между Днепром и Дунаем⁷. Это событие нашло свое отражение в многочисленных исследованиях ученых XIX-XX вв. (Н.М.Карамзина, Ф.К.Бруна, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевского, М.П.Дашкевича, Н.Молчановского, В.Т.Пашуто, И.Б.Грекова и др.), что

избавляет нас от необходимости излишнего повторения уже неоднократно сказанного. При этом следует признать справедливость замечания Г.Ю.Ивакина, что в историографии до настоящего времени явно недооценено историческое значение синеводской битвы, которая все время оставалась как бы в тени Куликовского сражения, хотя именно в ней впервые в полевом бою потерпели поражение ордынские войска⁸.

Разгром Ольгердом в 1363 г. трех татарских беков на Синеи Воде получил весьма своеобразное отражение в историографии по истории средневекового Крыма. Множественность и разнообразие высказанных, но слабо аргументированных мнений, привели к большой путанице, а иногда и просто абсурдности суждений, пытающихся сохранить за собой право на существование даже в современной литературе. Поэтому и возникла необходимость еще раз обратиться к данному вопросу, чтобы попытаться отделить исторические факты от историографического вымысла.

Для начала приведем свидетельства основных источников, в которых нашли свое отражение интересующие нас события начала 60-х гг. XIV в. Густинская летопись под 1362 г. свидетельствует о том, что: "В сие лето Олгерд победи трех царков Татарских и з ордами их, си ест Котлубуха, Качбея, Дмитра; и отголи от Подоля изгна власть татарскую"⁹. В Никоновской летописи поход Ольгерда на татар датирован 1363 г.: "Того же лета князь великий Ольгерд Гедиминович Синюю воду и Белобережье повоева"¹⁰. Именно предложенная в этом источнике хронология событий была принята в исторической литературе¹¹. О тех же событиях, но без указания даты, повествует "Хроника великого княжества Литовского и Жемайтского": "... коли князь Олкирд пошел в поле с Литовским войском и побил татаров [на Синеи воде, оубил трех братьов] татарских князей Хачея а Колубуга, а Дмитрия; а тыи три браты татарский, отчичи и дедичи Подолские земли были, и заведали от них атаманы; а приезжаючи дани бирали у вотаманов с Подолские земли. А брат князя Олкирдов, князь Корыят держал Новгород Литовский; а у того Корыя 4 сыны были, князь Юрьи, князь Александра, князь Костян-

тин, князь Федор; и тыи княжата Корьятовичи князя Олкгирдовою помочью і волею пошли в Подольскую землю, вошли и приязнь с отоманы и почали боронити их от татар и дани татарам не почали давати..."¹². Кроме Густинской и Никоновской летописей, а также "Кроники", рассказ о победе Ольгерда над татарами содержится еще в двух компиляциях XIV в.: расширенной русско-летовской летописи (так называемой, Быховца), где она датирована 1351 г., и в "Кронике" Стрыйковского — под 1331 г., но в этих источниках даты явно не соответствуют реально происходившим событиям¹³.

В Никоновской летописи, заметке о походе Ольгерда 1363 г. на татар, предшествует запись: "Того же лета Литва взяша Коршеву"¹⁴. В упоминаемой "Коршеве" некоторые историографы склонны были видеть города средневекового Крыма — Корчев (Керчь) или Корсунь (Херсонес)¹⁵. М.С.Грушевский (возражая Н.М.Карамзину, М.П.Дашкевичу и Н.Молчановскому) высказал сомнения по поводу правильности отождествления "Коршевы" Никоновской летописи с одним из крымских городов и отметил наличие в реестре русских городов "Коршева на Сосне"¹⁶. Ф.К.Брун, обратившись к изучению этого сюжета в 60-е гг. XIX в., пришел к заключению, что Херсонес не являлся финальным пунктом похода Ольгерда 1363 г., а в Никоновской летописи под этим годом зафиксировано взятие литовцами Ржева ("Коршева", вместо "ко Ржева")¹⁷. При этом он пытался, в качестве доказательства того, что "сын Гедимины (Ольгерд — В.М.) никогда не был в Крыму" сослаться на Литвина, который якобы умалчивает об этом факте¹⁸. Но как раз в сочинении Михалона Литвина "О нравах татар, литовцев и москвитян", во фрагменте посвященном городам Крыма, читаем: "... и старый стольный град (metropolis) Корсунь (Korsunij), князь (princeps) которого крестил народ рутенский и нарек его христианским, после же он стал добычей нашего народа и был разорен им"¹⁹. В целом же, следует признать, что в историографии XVI-XVII вв. легенда о захвате и разрушении Херсона во второй половине XIV в. польско-литовскими войсками Ольгерда получила широкое распространение²⁰. Несмотря на весь анахронизм и слабую аргументацию версии событий, данная точка зрения имела своих последователей уже в наше время. Так, например, Н.В.Пятышева, при издании железной половецкой маски из Херсонеса, найденной вместе с кладом гривен новгородского типа в слое тотального разрушения города, попыталась связать это катастрофическое по своим последст-

виям событие с "нашествием литовцев"²¹. В качестве исторического свидетельства она использовала Прибавление к Ипатьевской летописи, где под 1362 г. сказано: "В сие лето Ольгерд победил трех царков татарских из ордами их..."²². Р.Батура, посвятив литовско-ордыским отношениям специальную работу, пришел к заключению, что упомянутое Михалоном вторжение литовцев в Крым могло произойти в конце XIV в., во время походов князя Витовта (1392-1430) против татар²³.

Тунман, в исследовании, посвященном истории Крымского ханства (1784 г.), ссылаясь на свидетельства Стрыйковского, высказал мнение, что татары в 1331 г. были изгнаны из междуречья Днестра и Днепра литовским князем Ольгердом "или, вернее, в 1396 г. при великом князе Витовте его полководцем Ольгердом"²⁴. Н.М.Карамзин, при описании рассматриваемых событий, также взял за основу рассказ Стрыйковского, хотя датировал их по данным летописей: "В 1363 г. он (Ольгерд — В.М.) ходил с войском к Синим Водам, или в Подолию и к устью Днепра, где кочевали три Орды Монгольские; разбив их, гнался за ними до самой Тавриды; опустошил Херсон, умертвил большую часть его жителей, и похитил церковные сокровища: с того времени, как, вероятно, опустел сей древний город, и татары Заднепровские находились в некоторой зависимости от Литвы"²⁵. П.И.Келпен обратил внимание на замечание Шлецера, который в описании подвигов князя Витовта, "под 1396 г. говорит, что посланный им за Волгу Ольгерд, около Дона разбил выступивших против него ханов Крымского, Киркельского и Монлопского"²⁶. Ф.К.Брун, опираясь на свидетельства Тунмана, Гваньини, Длугоша, Туана, Сарницкого, Шлецера и др., пришел к заключению, что поход литовцев 1397 г. (? — В.М.) был направлен в Крым и "полководец Витольда Ольгерд разбил при Доне в том же году трех ханов: крымского, киркельского и манлопского". При этом он с полной уверенностью утверждал: "Нельзя не узнать в этих трех ханах приведенных выше полководцев: Кутлубуги, Гаджибея и Дмитрия, тем более, что Синяя Вода, при которой они потерпели поражение, не могла не совпасть с Доном, поскольку современные немецкие анналисты, говоря о славной победе, одержанной Дмитрием Ивановичем при сей реке в 1380 г., ее-то именно называют Синею Водой: Eodem anno Ruteni et Tartari habuerunt conflictum simul prope "Blue-water"²⁷. Кроме того, Ф.К.Брун, со ссылкой на современных немецких писателей (продолжателей Дитмара и Руфе), считал, что "Витольд

лично участвовал в 1396 году в походе против татар, проник до окрестностей Каффы и пленил многих татарских вельмож²⁸. Совершенно очевидно, что Ф.К.Брун, в своих историко-топографических заметках следовал в русле логики построений Тунмана и Шлецера, которые базировались на компиляции Кромера. В свое время еще М.С.Грушевский (1907) подверг эту точку зрения обстоятельной критике и показал ошибочность попытки объединить исторические сведения о Витовте и Ольгерде, потому что именно путаница Кромера привела к появлению "Витовтова воеводы Ольгерда"²⁹.

К данному сюжету, в связи с публикацией двух надписей из Мангупа, в которых упоминаются сотники Хуйтани (1361/62 г.) и Чичикий (80-е гг. XIV в.), обратился Н.В.Малицкий³⁰. При этом отмечал, что если более поздняя надпись с именем Чичикия относится ко времени правления Тохтамышша, то в ранней — нет указания на какое-либо верховенство татарской администрации³¹. Тогда Н.В.Малицкий было высказано предположение³², которое впоследствии поддержали и другие исследователи, считавшие его вполне аргументированным³³, что упоминаемый в надписи сотник (геканготарх) Хуйтани имел еще и христианское имя Димитрий. Сравнивая это имя с летописными известиями, повествующими о разгроме Ольгердом на Синей Воде объединенных войск трех князей: Хачебея, Кутлубуга и Димитрия в 1363 г., а также с сообщением Шлецера о "повторном" поражении в 1396 г., нанесенном Ольгердом в Подонье ханам Крымскому, Кыркельскому и Манлопскому, исследователи пришли к заключению, что Хуйтани-Димитрий надписи 1361/62 г. и Димитрий, упоминаемый в летописи, — одно лицо³⁴. И если сам Н.В.Малицкий при этом замечал, что "здесь едва ли можно выйти за пределы исторических догадок, поскольку приходится оперировать лишь предположительно установленными фактами"³⁵, то со временем в историографии средневекового Крыма это предположение от частого повторения приобрело характер аксиомы. Так, с момента открытия надписи 1361/62 г. сотник Хуйтани был силою желания исследователей произведен в князья, и это мнение прочно утвердилось в литературе, посвященной истории Мангупа³⁶, и его стали помещать в основание генеалогической лестницы правителей Феодоро³⁷.

В свое время я попытался доказать, что нет никаких оснований отождествлять геканготархов (сотников) Хуйтани и Чичикия с князьями Мангупа, как это делали Н.В.Малицкий и другие исследователи³⁸. Тем не менее этот

сюжет продолжает звучать в работах ряда современных авторов в той же тональности, которая была предложена еще Ф.К.Бруном, весьма поверхностно воспринимающих корректировку и реконструкцию событий, предложенную Н.В.Малицким. Например, В.Н.Залеская по этому поводу пишет: "Сопоставление же этого имени (св.Димитрия — В.М.) с известием в Летописи великих князей литовских о разгроме Ольгердом татар на Синей Воде (в Днепровском лимане) и о поражении трех князей, Хачебея, Кутлубуга и Димитрия, с данными о разгроме в 1396 г. тем же Ольгердом (выделено мной — авт.) около Дона ханов крымского, киркельского и монлопского, дало основание считать, что здесь имеется в виду Хуйтани-Димитрий, князь Феодоро, который упоминается в надписи из Мангупской базилики"³⁹.

В работе А.Г.Герцена и Ю.М.Могарычева, посвященной истории Кырк-Ора — Чуфут-Кале, читаем: "Первым письменным свидетельством о вхождении Кырк-Ора во владения татар является упоминание о битве на Синих Водах литовского князя Витовта, с одной стороны, и ханов Крымского, Манкопского и Кыркельского, с другой, закончившейся победой Витовта. Следовательно, в 1363 г. (выделено мной — авт.) Кырк-Ор уже принадлежал татарам и являлся центром одного из уделов Золотой Орды"⁴⁰. Из приведенных двух цитат можно сделать заключение, что авторы не взяли на себя труд хотя бы в общих чертах ознакомиться с существующей историографической литературой по этому вопросу, иначе они бы заметили, что время правления Ольгерда относится к 1341-1377 гг., а Витовта — к 1392-1430 гг.

Столь очевидная "пестрота" и противоречивость мнений о событиях 1363 г. и их взаимосвязи с историей Крыма, требует дополнительного обращения к данной теме. Летописи называют участников сражения на р.Синие Воды татарскими "царьками", которые к тому же якобы были братьями. Имена двух татарских беков — Кутлубуги и Хачибея — Ф.К.Брун связывал с упоминаемыми в ярлыке Тохтамышша 1382 г.⁴¹ заместителем Крыма (Кутлубуга) и главой орды (племени) Шюракюль-Хаджи-беем, в котором он предлагал видеть "хана киркельского", в то время как "султан Димитрий, который, как видно из его имени, был христианин, не мог не быть владельцем манлопским, т.е. мангупским"⁴². Судьбы участников сражения на Синей Воде после разгрома сложились по-разному. Если Хаджи-бей в ярлыке 1382 г. упоминается последний раз (Ф.К.Брун высказал предположение, что он погиб в 1396 г.⁴³),

то Кутлубуга фигурирует в 1393 г. как посланник Тохтамышша к Ягайле⁴⁴. В летописной записи под 1365 г. сохранилось свидетельство: "Тое же зимы еда из Литвы [к] весне Ильяс Коулгубзин сын был в Тфери"⁴⁵.

Об очередном столкновении Литвы с Ордой свидетельствует летописная запись под 1374 г.: "Того же лета в сенине ходила Литва на татарове на Темеря и бьжешь межи их бой"⁴⁶. Б.Н.Флоря предлагал видеть в упомянутом летописью "Темере" одного из монголо-татарских князей, пылавшихся противодействовать распространению литовского влияния на Молдавию⁴⁷. В связи с упоминанием в летописи имени татарского бека "Темеря" интересно его сопоставить с текстом надгробного памятника, найденного в 1898 г. А.Л.Бертъе-Делагардом у церкви в селении Лаки в Качинской долине и опубликованного В.В.Латышевым. В этой надписи говорится: "Зарезан иже во блаженных раб Божий Чупан сын Янаки и сын его Алексей во дни Темира в месяц июнь, в день 28, года 6872 [= 1364 г. по Р.Х.]⁴⁸. Под именем Темира В.В.Латышев предлагал понимать Кутлук-Темира или Кутлук-Тимура, бывшего в это время ханским наместником в Крыму⁴⁹.

Наиболее загадочной фигурой среди участников сражения на Синей Воде является татарский бек Димитрий. Христианское звучание его имени явилось причиной длительных споров в научной литературе. Историки средневекового Крыма не обратили внимание (и не попытались проследить его дальнейшую судьбу после 1363 г.) на то, что после сражения на Синей Воде "Димитр" переправился с остатками своей орды через Дунай и поселился "в добруджанской степи и поэтому была названа ордой добруджанских татар" (*ad Dobrucenses usque campos, a quibus Orda Dobruciorum vocata est*)⁵⁰. Эти сведения почерпнуты Длугошем из хроники второй половины XIV в. и, вероятно, отражали один из этапов заселения татарами Добруджи⁵¹. Г.И.Братиану в специальной работе, посвященной татарскому князю Димитрию, датирует время его правления приблизительно 1360-1380 гг. После переселения в Добруджу он упоминается в грамоте венгерского короля Лайоша I Великого от 1368 г., выданной купцам из Брашова, которым предоставлялись известные привилегии в торговле и во владениях татарского вождя Димитра⁵². Таким образом, получается, что "мангупский князь Димитрий" в 1363 г. переправился через Дунай со своей ордой и кочевал в Добруджанских степях, по крайней мере, до 1380 г., после чего сведений о нем в источниках уже не отмечается. Стано-

вится очевидным, что он к Мангулу не имел никакого отношения. Вызывает также большие сомнения то, что русские летописи достаточно точно передали его имя. Например, Стрыйковский называет его "Димейтер султаном", изгнанным Ольгердом за Дунай (это же сообщение цитирует Н.М.Карамзин, а затем повторяет Ф.К.Брун). В связи с этим позволю высказать предположение, что летописцы при компиляции ранних хроник исказили тюркское имя "Димир" на близкое по звучанию и понятное христианское имя "Димитр". В тюркском языке имя Димир, Демир, Тимир, Тимур — означает "Железный" и было широко распространено, что нашло свое отражение в многочисленных топонимах. В этом случае уместно вспомнить, что и переправа через Дунай называлась Демир-Капу (Хапу) — "Железные ворота"⁵³. Вероятно, орда Демир бея кочевала на левом берегу Дуная в районе Демир-Капу. Основным местом кочевки (или зимним стойбищем) орды Кутлубуги являлось левобережье устья Дуная, где сохранились топонимы с его именем: озеро Кутлубуха и р. Кучук-Кутлубуха. Как известно, зимники Хаджи бея находились на побережье в районе современной Одессы.

Таким образом, по имеющимся материалам можно прийти к заключению, что в начале 60-х гг. XIV в. в междуречье Дуная и Днепра располагались кочевья трех татарских орд, во главе которых стояли беки Демирбег, Кутлубуга и Хаджибег. После поражения, нанесенного им Ольгердом в сражении на Синей Воде в 1363 г., Демирбег со своей ордой ушел за Дунай в Добруджанские степи, а Кутлубуга и Хаджибег бежали к побережью моря, где располагались их стойбища.

До настоящего времени политические отношения этих трех беков с Мамаем в период междоусобиц в Орде остаются не выясненными. Сын Кутлубуги Ильяс впервые упоминается в летописи под 1365 г. В 1364 г. в Крыму наместником, подчинявшимся Мамаю (?), был Кутлук Тимур, который совершает рейд к владениям Литвы в 1374 г. Если о Демирбеге после 1380 г. нет никаких сведений, то Хаджибег упоминается в 1382 г. Наибольшую известность, благодаря имеющимся в нашем распоряжении источникам, приобрел Кутлубуга, который был наместником Крыма еще в 1358 г., и, вероятно, в 1361 г. вынужден был уйти на правобережье Днепра. В 1381 г. в договоре с генуэзцами фигурирует имя Ильяса сына Инаха Cotołoboga, в то время как в ноябре 1380 г. был назван еще сторонник Мамаю Jharcas Zico (Яркас Зихо). О том, какое влияние Кутлубуга

приобрел в 80-е гг. XIV в. при Тохтамышше, свидетельствуют документы времени "Солхатской войны" (*Bellum de Sorcati*) — 1385-1387 гг., в которых неоднократно, как ключевая политическая фигура, выступает *Cotolbogha, Qutlug Bogga, Cattabogha*⁵⁴. Последнее упоминание о нем, как уже отмечалось выше, относится к 1393 г.

В заключение еще раз хочется подчеркнуть, что если Кутлугбуга и Хаджибег и принимали активное участие в военно-политической жизни Крыма и Северного Причерноморья еще длительное время после поражения 1363 г., то Демирбег ("Димитр"="Демейтер") со своей ордой оказался в сфере влияния стран Западного Причерноморья (Венгрии, Болгарии, Добруджи, Валахии, Молдавии). Поэтому можно снять с повестки дня его право на владение Мангупом, как и существование в 60-х гг. XIV в. мангупского князя Димитрия, что пытались много лет доказать исследователи средневекового Крыма.

Литература и примечания

1. Егоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. — Москва: Наука, 1980. — С. 174.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — Москва: Изд-во АН СССР, 1950. — С.241-243, 277-280, 282-287, 289-293 и др.; Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rusland, 1223 1502. — Wiesbaden, 1965. — S.112, 120-121, 126-128, 245, 270, 314 ect.
3. Егоров В.Л. Указ. работа. — С.190.
4. ПСРЛ, 1897. — С.233.
5. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев: Штиинца, 1964. — С.103; Параска П.Ф. Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства // Юго-Восточная Европа в средние века. — Кишинев: Штиинца, 1972. — Т. 1.
6. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — Київ: видання ІА НАНУ, 1996. — С.67.
7. ПСРЛ, 1897. — С.233.
8. Івакін Г.Ю. Вказ. работа. — С.68-69.
9. ПСРЛ (Густынская летопись). — СПб., 1843. — С.350.
10. Из Хроники Великого княжества Литовского и Жемайтского // ЗООИД. — Одесса, 1902. — Т.XXIV. — С.155. — Л.72-73.
11. ПСРЛ (Никоновская летопись). — СПб., 1897. — Т.III. — С.2.
12. Грушевський М. Історія України-Русі. — Київ: Наукова думка, 1993. — Т.IV. — С.79-80.
13. Грушевський М. Вказ. работа. — С.80. — Прим.3; Strykowskiego Macieja Kronika Polska, Litowska, Zmudzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т.2. — S.6,7,104.
14. ПСРЛ (Никоновская летопись). — СПб., 1897. — Т.III. — С.2.
15. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 года. — Киев, 1885. — С.194; Карамзин Н.М. История государства Российского. — СПб., 1892. — Т.V. — С.10-11. — Прим.12 и др.
16. Грушевський М. Вказ. работа. — С.79. — Прим.2.
17. Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии: топографические и исторические заметки // Тр. I АС в Москве в 1869 г. — М., 1871. — Т.П. — С.395.
18. Там же. — С.394.
19. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — Москва, 1994. — С.63-64. — Фрагм.1.
20. Богданова Н.М. Херсон в X-XV вв.: Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — Москва: Наука, 1991. — С.11.
21. Пятъшева Н.В. Железная маска из Херсонеса (к вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками). — Москва: Изд-во АН СССР, 1964. — С. 32. — Прим.131.
22. ПСРЛ (Прибавление к Ипатьевской летописи). — СПб., 1843. — Т.П. — С.350.
23. Vatura R. Lietuva tautu Kovoje pries Aukso Orda. — Vilnius, 1975. — P.299. Точку зрения исследователей, считающих, что такой поход мог состояться в 1363 г. при Ольгерде, он считает недостаточно аргументированной (Ibid. — P.240-241).
24. Тунман. Крымское ханство / Перевод с немецкого издания 1784 г. Н.Л.Эрнста и С.Л.Белявской. — Примечания, предисловие и приложения Н.Л.Эрнста. — Симферополь, 1991. — С.51.
25. Карамзин Н.М. История государства Российского. — С.10-11. — Прим.12.
26. Кешен П.И. Крымский сборник. — СПб., 1837. — С.310. — Прим.488.
27. Брун Ф.К. О поселениях итальянских... — С.394-395.
28. Там же. — С.395.
29. Грушевський М. Вказ. работа. — С.456-457.
30. Малицкий Н.В. Заметки по эпиграфике Мангупа // ИГАИМК. — Москва, 1933. — Вып.71. — С.5-10.
31. Там же. — С.11.
32. Там же.
33. Vasiliev A.A. The goths in the Crimea. — Cambridge-Massachusetts, 1936. — P.186-187; Тиханова М.А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 34. — С.330; Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1964. — С.123. — Прим.140.
34. Малицкий Н.В. Заметки по эпиграфике Мангупа... — С.11-13; Vasiliev A.A. The goths in the Crimea... — P.187; Тиханова М.А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма... — С.330 и др.
35. Малицкий Н.В. Указ. работа. — С.11.
36. Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК. — Петроград, 1918. — № 65. — С.17-21; Бертельс-Делагард А.Л. Каламита и Феодоро // ИТУАК. — Симферополь, 1918. — №55. — С.19-28; Васильев А.А. Готы в Крыму. — Ч.II // ИГАИМК. — Ленинград, 1927. — Т.5. — С.276-277; Якобсон А.Л. Дворец // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 34. — С.414 и др.
37. Vasiliev A.A. The goths in the Crimea... — P.282.
38. Мьнд В.Л. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV-XV вв. // Византийская Таврика. — Киев: Наукова думка, 1991. — С.180-186.
39. Залесская В.Н. Балканская поливная керамика в Северном Причерноморье в позднее средневековье // Преслав. — Сб. 4. — София: Изд-во БАН, 1993. — С.372.
40. Герцен А.Г., Могарычев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. — Симферополь: Таврия, 1993. — С.56.
41. Григорьев В. Ярлыки Тохтамышша и Сеадет-Герая // ЗООИД. — Т. 1. — Одесса, 1844. — С.339.
42. Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии... — С.395.

43. Там же. — С.395.

44. Григорьев В. Указ. работа. — С.337.

45. ПСРЛ. — Т.XV. — Вып.1. — Стб.79. — В тексте летописи — "Веснеиляс". Подобное чтение предложено С.М.Кучинским, который отождествляет его с Ильяс-беом, сыном Кутлубуги, упоминаемого в 1381 г. как наместник Солтата в Крыму (Kuczyński S.M. Sine wodi (rzecz o wypracie Olgierdowej X — XVII w.). — Warszawa, 1965. — S.174).

46. ПСРЛ. — Т.XV. — Вып.1. — Стб.106.

47. Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М.: Наука, 1980. — С.153. — Прим.39.

48. Латышев В.В. Новые заметки к христианским надписям из Крыма // ЗООИД. — Т. XXI. — Одесса, 1898. — С.235-237.

49. Латышев В.В. Новые заметки к христианским надписям... — С.238. — Прим.3; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала

XVIII века. — СПб., 1887. — С.127-128.

50. Stanislaus Sarnicius. Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litvanorum libri VIII // Ioannes Dlugossius sive Longinus, Historie Polonicae libri XII, ed. H.L.B. ab Huysen, P. — Lipsiae, 1712. — Coll.1134.

51. Гюзелев В. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII — началото на XV век). — София, 1995. — С.34.

52. Bratianu G.I. Demetrius princeps Tartarorum (ca. 1360-1380) // Revue des etudes Romanines. — 1965. — № IX — X. — P.39-46.

53. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. — СПб., 1884. — С.117.

54. Basso Enrico. Il "Bellum de Sorcati" ad i trattati del 1380-1387 tra Genova e l'Orda d'Oro // Studi Genovesi. — 1900-1908. — Nuovo serie. — Genova, 1991. — P.14-15.

28.03.1999

© Тунаков В.А.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ОРДОЙ И КОЛОНИЕЙ ГЕНУИ В КРЫМУ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV В.

В первой половине XIV в. отношения между Ордой и колонией Генуи в Крыму отличались повышенной нестабильностью. К этому времени относится несколько крупных военных конфликтов, которые в значительной степени предопределили отношения сторон уже во второй половине столетия. При хане Тохте (1292-1312) татары, после длительной осады, продолжавшейся почти восемь месяцев (октябрь 1307 - май 1308 г.), захватили и сожгли Каффу¹. Восстановить свою колонию в Крыму генуэзцам удастся уже только во время правления Узбека (1312-1340). Приход к власти Джанибека (1340-1357), ставленника кочевой монгольской аристократии, ознаменовался изменением внешнеполитического и экономического курса Улуса, что явилось в дальнейшем причиной военных конфликтов с итальянскими торговыми республиками, фактории которых располагались на побережье Черного и Азовского морей. Враждебность татар по отношению к колонии приводит к тому, что, начиная с 40-х гг. XIV в. генуэзцы обносят каменными стенами центральную часть Каффы (цитадель города). Ее строительство завершается в 1352 г. при консуле Готифредо ди Дзоальби². Создание этой сильной крепости позволило отразить генуэзцам нападения татар в 1344 и 1346 гг.³ Этим событиям предшествовало столкновение между европейскими колонистами и мусульманами в Тане в 1343 г. (поводом послужило убийство венецианцем Андреоло Чиврано оскорбившего его татарина), которое являлось только пре-

людией длительного противостояния между враждующими сторонами, чему не помешала даже разразившаяся в Орде эпидемия чумы (из Северного Причерноморья чума проникает в Европу, где свирепствует до начала 60-х гг. XIV в., почти вдвое сократив население городов).

В результате захвата Таны генуэзцы и венецианцы понесли значительный материальный ущерб. Итальянские купцы были на пять лет изгнаны из этого города. Торговые операции через Тану налаживаются только уже после 1350 г. (еще в 1347 г. венецианцам удалось заключить договор с Джанибеком и снова направить свою торговлю через Тану). Но в 1350 г. начинается война между Генуей и Венецией за преобладание в черноморской торговле (1350-1355 гг.), в которой вышли победителями генуэзцы⁴. Активное противодействие Генуи закреплению венецианской торговли в бассейне Черного моря привело к тому, что последним удалось ее окончательно возобновить во время правления Бердибека (1357-1359). При этом им пришлось дать согласие на увеличение торговых пошлин с 3 до 5%⁵.

В 1345 г. (уже после первой неудачной попытки татар овладеть Каффой) генуэзцы захватывают в Готии важный стратегический порт — Чембало, в котором они окончательно закрепились к середине XIV в.⁶ По крайней мере в 1357 г. здесь источники фиксируют административное управление Генуи — консул Симоне дель Орто возводит церковь⁷.

Но, после смерти Бердибека в 1359 г. в Золотой Орде начинается длительный период междоусобной войны, когда ханский престол, сменяя друг друга, занимало 25 ханов⁸. "Замятня" в Орде привела к значительным изменениям военно-политической обстановки в Причерноморье, сопровождавшимся отпадением от Улуса Джучи окраинных территорий. В значительной степени, сложившейся обстановкой смогли воспользоваться генуэзцы для усиления своих позиций не только в Таврике, но и во всем бассейне Черного моря.

При хане Бердибеке Крымский улус Золотой Орды принадлежал Мамаю⁹. Занимая высшую в государстве должность беклярибека, Мамай к тому же был еще женат на дочери хана¹⁰. На начальной стадии смут в Орде Мамай избрал верную в тактическом отношении, выжидательную, позицию. Но уже весной 1361 г. он активно включился в борьбу за обладание ханским престолом, прикрываясь на первых порах сменяемыми им марионетками. Первым марионеточным ханом при Мамае стал Абдуллах (1361-1369). К этому времени под его контролем оказалась огромная территория, располагавшаяся между Волгой и Днепром, в том числе и Крым. В начале 60-х гг. XIV в. в междуречье Днепра и Дуная источниками фиксируется пребывание трех татарских орд, возглавляемых беками Кутлубугой, Хаджибеем и Димитром, степень зависимости которых от Мамаея до настоящего времени остается не установленной.

Поход Мамаея на Сарай в 1361 г. не был удачным. В том же году он вернулся в Крым¹¹, рассчитывая пополнить свои войска для продолжения борьбы. В 1362 г. Мамай опять направился из Крыма в Сарай-ал-Джедид, который ему удавалось захватить трижды: в 1363, 1368 и 1372 гг.¹² В 1363 г. (в это время Мамай находился в Поволжье) князем Ольгердом на Синеи Воде (приток Южного Буга) было нанесено поражение объединенному войску трех беков: Кутлубуге, Хаджибею и Димитру¹³. Этот разгром татар позволил значительно усилить влияние Литовско-Русского государства в Подолии. Вероятно, после сражения на Синеи Воде орды Кутлубуги и Хаджибея вынуждены были признать власть Мамаея, потому в дальнейшем участие этих беков в военно-политических событиях Причерноморья и Крыма отмечаются в источниках, относящихся уже ко времени правления Тохтамышша. При Мамае (в 60-70-х гг. XIV в.) наместником Солхата (Крыма) был Кутлуг-Тимур¹⁴.

Борьбе за верховенство в Орде, которая велась с переменным успехом между Мамаем и

сарайскими ханами, привела к значительному ослаблению центральной власти. Но, если на начальном этапе (до середины 60-х гг. XIV в.) генуэзцы не проявляли своих политических "симпатий", то уже 19 июля 1365 г. они захватывают Солдайю и 18 селений ее округи. В это время ставка Мамаея находилась, вероятно, не далеко от Крыма, потому что уже в 20-х числах августа он появляется у стен Каффы. Драматизм этих событий ярко передан в одном из источников: "... Написано это ... в городе Каффе, армянском [квартале] в 814 (1365) году, 23 августа, в обстановке общей тревоги. Так по всей стране, от Керчи до Сарукара (Херсонеса — В.Т.) собрались здесь люди, сила, скот, а Мамай уже в Крыму с несметным числом татар. Город трепещет от страха... Война принесла скорбь всему городу, так как власти, не сумев оказать сопротивление, изловчились и бежали. И нагрянуло войско, забрало 2000 человек, их имущество и увезли в Сол[хат]"¹⁵. Таким образом, в 1365 г. генуэзцы переходят к активным действиям по захвату прибрежных территорий Крыма. Первым объектом их экспансии явилась Сутдея — единственный порт, через который татары вели торговлю на Черном море.

Этот эпизод первого открытого столкновения колонии Генуи с татарами в период междоусобицы в борьбе за Солдайю и другие прибрежные территории Таврики, становится определяющим на протяжении следующих двадцати лет их политических отношений. Несмотря на активное противодействие со стороны Мамаея процессу аннексии земель, находившихся ранее под контролем Орды, генуэзцы продолжают политику закрепления своей власти не только над Солдайей, но и над Готией. Так, в 1374 г. документы массарии Каффы фиксируют наличие колониальных чиновников и военных наемников в ключевых пунктах прибрежной Готии¹⁶.

После ряда неудач в 1374-1375 гг. Мамай обосновался в Крыму, где он старался накопить силы для дальнейшей борьбы с претендентами на сарайский престол. Очевидно, в это время (1375 г.) Мамай отобрал у генуэзцев селения, захваченные ими еще в 1365 г. По всей вероятности, Колонии удалось сохранить за собой только Солдайю, в которой, в спешном порядке, проводятся работы по укреплению города. Поражение Мамаея на Куликовом поле (8 сентября 1380 г.) и переход его армии на сторону Тохтамышша, вынудили беклярибека бежать в Крым и искать защиту за стенами Каффы. Генуэзцы, из благоприятно сложившейся для них политической ситуации, смогли из-

влекать значительную пользу. Так, 28 ноября 1380 г. наместник Солхата Яркасс, бывший, очевидно, ставленником Мамая или Конак Бека (одного из претендентов на трон Золотой Орды), вынужден был подписать с генуэзцами очень выгодный для последних договор, по которому к колонии отходят не только Солдайя с 18 селениями, ранее отнятыми у них Мамаем, а также и побережье Готии — от Чембалло до Солдайи, со всем проживавшим на данной территории населением¹⁷. Но сговорчивость бывшего могущественного беклярибека не спасла ему жизнь, потому что, стремясь угодить новому хану Золотой Орды, генуэзцы убили Мамаю (точная дата смерти Мамаю неизвестна — обычно ее относят к концу ноября 1380 — концу февраля 1381 г.), а его тело было передано для погребения исламской общине Солхата¹⁸.

Текст договора, подписанного 23 февраля 1381 г., идентичен содержанию предыдущего (из него только убрана фраза "которые суть христиане")¹⁹. В качестве представителя Тохтамыша (1376/77- 1395, ум. 1406/07) при подписании договора 23 февраля 1381 г. выступал не Яркасс, а Элиас (Ильяс), сын Котулбека (Кутлубуги), являвшийся тогда наместником Солхата. Процедуре подписания договора предшествовали дополнительные переговоры, сопровождавшиеся поездками нотариуса Каффы Антонио Мдзурро и сопровождавших его помощников в Солхат и Готию²⁰. После завершения переговоров, в декабре 1380 г. (на рождественские праздники), консул Каффы Джанноне Боско устроил торжественный обед, на котором присутствовал посол хана и викарий Готии²¹.

Но подписание договоров 1380 и 1381 гг. не привели к полному примирению противоборствующих сторон. Это потребовало заключения еще одного соглашения между Каффой и Солхатом в 1382 (или 1383) г.²² Противодействие татар по закреплению за генуэзцами прав над новыми территориями приводит к тому, что в очень короткий срок, во время правления сменявших друг друга трех консулов (Пьетро Казано, Якобо Спинола и Бенедетто Гримальди) с 1383 по 1385 гг. сооружается внешняя линия оборонительных стен протяженностью около 5500 м с 26 башнями и окруженная рвом²³. Эти дополнительные меры защиты оказались вполне оправданными и своевременными, потому что отношения между татарами и колонией Генуи в Крыму стремительно ухудшались и вылились в 1385-1386 гг. в открытую войну, которая во многих документах того времени получила название "Bellum de Sorcati". Татары всячески настраивали против генуэзцев мест-

ное население, которое и без того было недоброжелательно жестокостью налоговой политики колониальных властей²⁴. Беспорядки охватили значительную территорию, в том числе и Готию, где происходили распри между православными митрополитами за право сбора каноникона в селениях, отошедших к Генуе.

Но и на этот раз, не столько силой оружия, сколько путем дипломатической гибкости, генуэзцам удалось добиться подписания нового договора с представителем Тохтамыша Кутлубугой (этот четвертый по счету договор был подписан 12 августа 1387 г.). В нем подтверждались все ранее данные права и привилегии колонии Генуи в Крыму и "между обеими сторонами навечно должен сохраняться и соблюдаться истинный и благой мир"²⁵. Хан Тохтамыш был заинтересован в подписании мирного договора с Генуей в предверии предстоящей длительной борьбы с Тамерланом. К тому же его продолжало беспокоить усиление на западной границе Польши и Литвы.²⁶ Но в полной мере воспользоваться результатами длительного военно-политического противостояния и гибкой дипломатии смогли только генуэзцы, потому что в скором времени могущество Золотой Орды после поражений Тохтамыша в войне с Тамерланом (1387, 1391 и 1395 гг.) было окончательно сломлено, и государство Джучидов опять, на долгие годы, было ввергнуто в междоусобицу.

События 60-80-х гг. XIV в. демонстрируют целенаправленные и последовательные действия генуэзцев в Крыму, которые были направлены на захват значительных прибрежных территорий, располагавшихся между Каффой и Чембалло. Закрепление этих территориальных приобретений производилось путем подписания серии договоров, содержание которых отражает, прежде всего, экономические интересы динамично развивающейся и усиливавшейся колониальной системы Генуи в бассейне Черного моря.

Литература

1. **Balard M.** Continuité du changement d'un paysage urbain? Caffa Genoïse et Ottomane // *Le Paysage urbain au Moyen Age*. — Lion, 1981. — P.85.
2. *Ibid.* — P.85.
3. **Гейд В.** История торговли Востока в средние века (извлечения из сочинения Вильгельма Гейда "История торговли..." в пер. Л.П.Колли) // ИТУАК. — Симферополь, 1915. — № 52. — С.45-48.
4. **Карпов С.П.** Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. — Москва, 1981. — С.62.
5. **Скрябинская Е.Ч.** История Таны (XIV-XV вв.) // Барбаро и Конгария о России: К истории италио-русских связей в XV в. / Вступительная статья, подготовка текста, пере-

вод и комментарий Е.Ч.Скржинской. — Ленинград: Наука, 1971. — С.36.

6. **Броневский М.** Описание Татари (Tartarie descriptio) // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. VI. — С.347; **Якобсон А.Л.** Средневековый Крым. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1964. — С.120.

7. **Skrzinska E.** Inscriptions latines des colonies genaises en Crimée (Theodosie, Soudak, Balaklava) // Atti della Societa Ligure di Storia Patria. — 1928. — Vol.56. — S.129. — №53.

8. **Егоров В.Л.** Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. — Москва: Наука, 1980. — С.191.

9. **Кеппен П.И.** Крымский сборник. — СПб., 1837. — С.82-83; **Тизенгаузен В.Г.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т.1. — С.389.

10. **Тизенгаузен В.Г.** Сборник материалов... — С.389.

11. Там же.

12. **Егоров В.Л.** Золотая Орда перед Куликовской битвой... — С.191.

13. **Флоря Б.Н.** Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. — Москва: Наука, 1980. — С.149-150.

14. **Смирнов В.Д.** Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С.127-128; **Латышев В.В.** Новые заметки к христианским надписям из Крыма // ЗООИД. — Т. XXI. — Одесса, 1898. — С.238.

15. **Хечумян Виген.** Книга книг / Перевод с армянского, предисловие и комментарий Г.Мартirosяна. — Москва: Наука, 1982. — С.142-143.

16. **Iorga N.** Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle. — Paris, 1899. — №1. — P.31-32. — №7,8.

17. **Silvestor de Sasy M.** Pieces diplomatiques tirres des archives de la Republique Genes // Notices et extraits des manuscrits de la Biblioteque du Roi, XI. — Paris, 1827. — P.53-55.

18. **Крамаровский М.Г.** Погребение беклярибека Мамай(?) : археологические наблюдения и исторический контекст // Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пиотровского. — СПб.: издание ГЭ, 1996. — С.38-40.

19. **Vasiliev A.A.** The goths in the Crimea // The Medieval Academy of America. — Cambridge-Mass, 1936. — P.178-179.

20. **Iorga N.** Notes et extraits pour servir... — P.17.

21. Ibid. — P.16.

22. **Basso Enrico.** Il "Bellum de Sorcati" ad i trattati del 1380 — 87 tra Genova e l'Orda d'Oro // Studi Genovesi. — 1900-1908. — Nuovo serie. — Genova, 1991. — P.12.

23. **Balard M.** Continuite qu changement d'un paysage... — P.87.

24. **Basso Enrico.** Il "Bellum de Sorcati"... — P.12.

25. **Vasiliev A.A.** The goths in the Crimea... — P.180.

26. **Basso Enrico.** Il "Bellum de Sorcati"... — P.17-18.

16.02.1999.

© Кулатова И.Н.

ЗОЛОТООРДЫНСКОЕ УКРАШЕНИЕ ИЗ ЗЕНЬКОВА

Находим золотоордынского времени в междуречье верхнего и среднего течения Ворсклы и Сулы единичны. Они представлены отдельными монетами, фрагментами керамики, наконечниками стрел и несколькими ювелирными изделиями, одно из которых и стало предметом рассмотрения в настоящей публикации.

При случайных обстоятельствах, в центральной части г.Зеньков Полтавской губ. (современный райцентр Полтавской обл.), на первой террасе правого берега р.Грунь, весной 1890 г. было выявлено золотое височное кольцо золотоордынского времени. Информация о находке несколькими строками отложилась в переписке украинского археолога и этнографа И.А.Зарецкого (1857-1936) с Императорской Археологической Комиссией². Следы находки вскоре были утрачены, хотя, наиболее вероятно, что последняя в составе коллекции И.А.Зарецкого была приобретена Историческим музеем в Москве³. Таким образом, лишь упоминания о золотом украшении иногда появлялись в литературе⁴.

Не так давно было обнаружено фотографическое изображение кольца вместе с инвентарем позднероманского погребения начала XI в. некрополя летописной Лтавы. Это погребение было исследовано тем же И.А.Зарецким в 1891 г.⁵, а находки из него — поступили в Естественно-Исторический музей Полтавского губернского земства⁶, в коллекции которого (Полтавский краеведческий музей) сохранились до наших дней⁷. Упомянутое фото было опубликовано А.Б.Супруненко (рис.1)⁸.

Украшение, происходящее из Зенькова, представляет собой почти круглое, круто-дротовое височное кольцо с едва различимыми концами. Поверхность проволоки практически сплошь покрыта спиральнообразной насечкой, имитирующей стилизованное чешуйчатое туловище змеи (дракона). Один из концов проволоки — хвост — заострен, без следов насечки. Второй — ограничен двумя, сравнительно массивными рельефными уступами — кольцами, отдельными видоизмененный щиток — головку дракона, выполненную в вертикальных пропорциях. Обозначены покатый лоб, большие продолговатые глаза со зрачками, широко раскрытая пасть дракона с вынутым жалом — языком. Жало как бы замыкает композицию изделия, с разрывом в 0,5 мм, смыкая его концы (рис.1). Интересной деталью моделировки головы дракона является передача ушек чудовища. Они исполнены тонкими прилегающими спиральными осями в полтора-два оборота, плотно нагрязненными на головку дракона

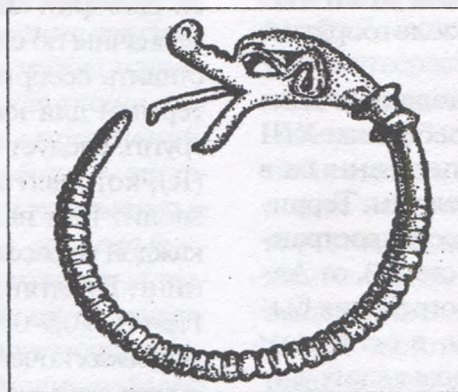

Рис.1. Зеньков. Височное кольцо. Золото. Прорисовка по фото И.А.Зарецкого, 1890-е гг. Увеличено в три раза.

Размеры кольца: высота — 1,6 см, ширина — 1,7 см; внутренний диаметр — до 1,4 см, диаметр проволоки — 0,12 см. Проба золота, по данным И.А.Зарецкого, близка к современной 500. Вес изделия — около 3 г.

Культурно-хронологическая атрибуция ювелирного изделия несколько усложнена отсутствием прямых аналогов. Довольно близким височному кольцу из Зенькова является более простое украшение, также изображающее свернувшегося в кольцо дракона, выявленное в одном из погребений могильника Мамай-Сурка у с.Великая Знаменка Каменко-Днепровского района Запорожской обл. в 1997 г.⁹ Погребальный комплекс с близким по характеру изображения серебряным височным кольцом датируется исследователями XIV-XV вв.¹⁰ Определенные параллели "головка" украшения из Зенькова имеет и с завершениями парных браслетов среднеазиатского происхождения из состава Симферопольского клада, концы которых оформлены схематичными резными головками драконов¹¹. В моделировке ушек этих драконов также присутствует аналогичный спиральный элемент завитка, правда, исполненного в иной технике¹².

В заключение следует отметить, что датировка украшения в свое время приобретенного И.А.Зарецким, может охватывать финальный период существования Золотоордынского государства, т. е.

вторую пол. XIV - нач. XV вв. Его происхождение следует связывать с деятельностью среднеазиатских ювелирных центров, а проникновение на лесостепные территории бассейна Среднего Дона — с осажением на землю Великим Литовским князем Витовтом ряда ордынских феодалов крымского и кавказского происхождения, переселенных в междуречье Ворсклы и Сулы в кон. XIV - нач. XV вв.¹³

Литература

1. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.92.
2. Архив ИИМК РАН. — Ф.1. — Дела ИАК. — 1889. — Д.29. — Л.15-18.
3. Там же. — Л.17,19.
4. **Супруненко О. І.Зарецкий** — археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини / ТДП наук.-теор. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею. — Полтава, 1989. — С.60, 62.
5. **Зарецкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константинопольского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1912. — Вып.9. — С.204-205.
6. **Рудивский М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1. — С.57. — Табл.VIII, 34; **Бучевич В.О.** Полтавські підприємства. — Полтава: Археологія, 1999. — С.7-8, 12-13.
7. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава, 1990. — С.44.
8. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській... — С.92. — Рис.87.
9. **Ельничков М.В.** Исследования могильника Мамай-Сурка в 1997-1998 гг. // АБУ 1997-1998 гг. — К., 1998. — С.76. — Рис. 2.
10. Там же. — С.76.
11. **Мальм В.А.** Симферопольский клад. — М.: ГИИМ, [1990]. — С.5.
12. Там же. — С.11.
13. **Падалька Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.29-35; **Русь О.В.** Україна під татарами і Литвою. — К.: ВД "Альтернативи". 1998. — С.88.

УБРАНСТВО КОСТЮМА КОЧЕВНИКОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Костюм, как категория материальной культуры, является одним из важнейших этнографических признаков, позволяющих уловить различные этнокультурные нюансы даже внутри одного этноса. Это относится как к костюму оседло-земледельческих народов (наглядный тому пример — костюмы различных славянских этнических групп), так и к костюму кочевников Евразии. В данной работе в качестве объекта исследования взято убранство костюма евразийских кочевников эпохи Золотой Орды, этнический состав которых, как об этом можно судить по письменным источникам, не был однородным.

Естественно, в данном случае речь будет идти об археологически фиксируемых артефактах (в основном — изделиях из металла, кости и очень редко — органики), которые на уровне отдельно взятых типов, может быть, и индифферентны к географическим ареалам, но могут составлять устойчивые комплексы, свидетельствующие о каких-то этнографических различиях внутри кочевнической ойкумены золотоордынского периода.

В настоящее время мы располагаем данными по 822 кочевническим погребениям XIII-XIV вв., исследованным и опубликованным в разные годы разными исследователями. Территориально они располагаются на всем пространстве Великого пояса Евразийских степей, от Алтая до Прикарпатья. Условно эти погребения были разбиты на локальные группы, в основном совпадающие с границами золотоордынских улусов XIII в., очерченные В.Л.Егоровым по данным П.А.Карпини [Егоров 1985, 164]. Всего таких групп получилось шесть: 1 — степи Южного Приуралья; 2 — Нижнее Поволжье; 3 — степи Волго-Донского междуречья, включая и Северный Кавказ; 4 — Нижний Дон; 5 — Левобережная Украина; 6 — Правобережная Украина, включая степной Крым и Прикарпатье. Данные по объему имеющихся выборок приведены в табл. 1.

Всего в рассматриваемых погребениях встречены восемь категорий предметов, связанных с убранством костюма: поясные наборы или их детали (накладки, пряжки); ожерелья или низки из бусин; серьги-подвески различных типов; перстни; браслеты; металлические зеркала*; детали головного убора — "бокка" и кожаные сумки или кисеты.

Таблица 1. Распределение убранства костюма золотоордынских кочевников по локальным группам (в %%)

№	Признак	Локальная группа					
		Южн. Приуралье	Нижн. Волга	Волго-Донск. Межд.	Нижн. Дон	Левобер. Укр.	Правоб. ср. Укр.
1	Поясной набор	2,1	0,8	1,1	3,0	3,0	1,4
2	Пряжка и неск. накл.	0,86	0,8	-	-	1,5	-
3	Поясн. накл.	2,1	1,6	2,0	3,0	-	-
4	Пряжка	6,0	10,0	5,4	9,0	7,5	11,4
5	Бусы	10,8	19,3	15,0	18,0	16,6	18,5
6	Серьги-подвески	18,1	16,4	10,7	39,4	21,2	27,1
7	Перстень	1,7	1,2	4,3	6,0	3,0	2,8
8	Браслет	0,4	2,4	-	-	-	5,6
9	Зеркало	25,4	20,5	17,2	30,3	9,1	18,5
10	Бокка	11,6	8,4	9,6	18,0	7,5	4,3
11	Кожаная сумка	1,3	8,8	8,6	6,0	3,0	2,8
	Всего погребений:	232	250	93	33	66	70
	%%	28,2	30,4	11,3	4,0	8,0	8,5

* Оставшиеся 78 погребений (9,6 %) разбросаны по степям Алтая, Южной Сибири, Казахстана и Средней Азии.

Из данных табл. 1 явствует, что имеющиеся выборки анализируемых погребений неравнозначны по своему объему. Поэтому, чтобы представить ассортимент убранства костюма, характерный для каждой из выделенных локальных групп, следует ввести коэффициент вероятности (R), который с высокой степенью точности позволит нам выявить признаки, характерные для каждой из рассматриваемых групп погребений [Генинг, Бунятян, Пустовалов, Рычков, 1990, 61-65]. При R = 0,9-0,95 мы можем считать, что для *приуральских* кочевников периода Золотой Орды предстательными признаками, характеризующими убранство их костюма, являются *металлические* (как правило — железные) *поясные пряжки, бусы, серьги-подвески, зеркала и детали головного убора* — "бокка"; для *кочевников Нижнего Поволжья* — *поясные пряжки, бусы, серьги-подвески, браслеты, зеркала, "бокка"* и *кожаные сумки или кисеты на пояс*; для *кочевников степей Волго-Донского междуречья* — *тот же самый набор, за исключением браслетов*; для *нижнедонских кочевников* — *тот же самый набор, исключая браслет и кожаную сумку*; для *кочевников Левобережной Украины* — *поясные пряжки, бусы, серьги-подвески, зеркало и "бокка"*; для *Правобережной Украины* — *пряжки, бусы, серьги-подвески, браслет и зеркало* (табл. 1).

То есть, в целом можно сказать, что ансамбль костюма кочевников Золотой Орды был вполне унифицирован и состоял из стандарт-

* В данном случае они тоже рассматриваются, как деталь костюма.

** Значения непредставительных признаков в таблице выделены курсивом.

ного набора деталей: пояс с металлической (железной) пряжкой, ожерелье из стеклянных разноцветных бусин, серьга-подвеска, зеркало и головной убор—"бокка". Наборные пояса и ручные украшения (перстни, браслеты) были нехарактерны для рассматриваемого периода.

Рассматриваемый материал представлен шестью локальными группами, поэтому для нас не менее важной задачей является выявить общие и особенные черты каждой группы. Для этого необходимо установить *тенденцию того или иного признака*. В статистических исследованиях *"тенденция признака показывает, во сколько раз встречаемость признака в выборке отличается от нормы распределения... При нормальном распределении признака тенденция стремится к единице. Это значит, что количественный показатель признака близок к среднеарифметическому — норме распределения — или, другими словами, распределение признака во всех выборках будет примерно одинаковым... тенденция признака позволяет оценить встречаемость признака в выборке по отношению ко всему массиву: пониженную — при показателях менее 1,0, нормальную — в пределах 1,0, повышенную — более 1,0"* [Генинг, Бунятян, Пустовалов, Рычков, 1990, 85-87].

Аналитический смысл выявления тенденции признака заключается в том, чтобы провести их группировку и дифференциацию на *всеобщие, локальные и частные*. По определению В.Ф.Генинга и его соавторов, *всеобщие* — признаки, примерно в равной степени характерные для всех сравниваемых выборок; *локальные* — характерные лишь для части сравниваемых выборок, "чистые локальные признаки фиксируют примерно равномерную встречаемость признака в нескольких выборках и полностью исключают его присутствие в остальных. Локальные по тенденции фиксируют повышенную встречаемость признака в ряде выборок, что не исключает их присутствия в остальных, в которых, однако, тенденция понижена" [выделено мною — В.И.], и *частные* — характерны для какой-то одной выборки, "по аналогии с локальными здесь также предлагается различать "чистые" частные признаки и частные признаки по тенденции. Первые присутствуют лишь в одной выборке, поэтому всегда имеют здесь чрезвычайно высокую тенденцию и полностью отсутствуют в других; частные признаки по тенденции лишь значительно преобладают в одной выборке, но в незначительном количестве могут присутствовать и в других" [выделено мною — В.И.] [Генинг, Бунятян, Пустовалов, Рычков, 1990, 89-90].

Поскольку в нашем случае мы имеем дело с, практически, синхронными выборками, для

нас результаты подобного анализа важны тем, что они позволят установить степень этнокультурного единства кочевников Золотой Орды в области убранства их костюма и, возможно, — те этнографические различия, которые могли возникнуть у них вследствие большого территориального разброса рассматриваемых групп и тех исторических факторов, которые влияли на формирование материальной культуры золотоордынского населения.

Таблица 2. Тенденция элементов убранства костюма кочевников Золотой Орды

№	Признак	Локальная группа					
		Южн. Приуралье	Нижн. Волга	Волго-Донск. Межд.	Нижн. Дон	Левобер. Укр.	Правобер. Укр.
1	Поясной набор Пряжка и неск. накл.	1,1	0,4	1,7	1,6	1,6	1,3
2		1,5	1,4	-	-	2,6	-
3	Поясн. накл.	1,44	1,1	1,37	2,0	-	-
4	Пряжка	0,73	1,2	0,65	1,0	0,91	1,4
5	Бусы	0,66	1,2	1,2	1,1	1,0	1,1
6	Серьги-подвески	0,81	0,74	0,48	1,77	0,95	1,22
7	Перстень	0,54	0,38	1,4	1,9	0,96	0,9
8	Браслет	0,28	1,5	-	-	-	4,0
9	Зеркало	1,26	1,0	0,85	1,5	0,45	0,92
10	Бокка	1,17	0,84	0,96	1,81	0,75	0,43
11	Кожаная сумка	0,26	1,76	1,72	1,2	0,6	0,56

По имеющимся результатам, приведенным в табл.2, можно с высокой степенью достоверности утверждать, что всеобщих признаков, одинаково характерных для убранства костюма кочевников Золотой Орды, мы не имеем. В известной степени таковыми могли бы считаться поясные наборы, пряжки, бусы, серьги-подвески, перстни, зеркала, головные уборы "бокка" и кожаные сумки, присутствующие в комплексах всех выделенных локальных групп. Но диапазон значений частоты их встречаемости таков, что они больше соответствуют категории "частных по тенденции".

Что же касается локальных признаков, то в их распространении обнаруживаются некоторые особенности. Так, поясная гарнитура в виде целых наборов и отдельных её деталей (пряжка и несколько накладок) обнаруживают повышенную тенденцию встречаемости в погребальных комплексах к западу от Волги, а отдельные накладки (вероятнее всего, — поясные, хотя не исключается и иное их назначение) имели распространение на территориях между Уралом и Доном; ожерелья из бус — между Волгой и Прикарпатьем. Ареал наибольшего распространения перстней — степи между Волгой и Доном, хотя для комплексов Украины — это тоже вполне характерный признак. Своеобразную картину обнаруживают серьги-подвески: на Дону и Правобережной Украине они показывают повышенную тенденцию к распространению, на всех ос-

тальных территориях — пониженную. То же относится и к зеркалам, чаще всего встречающимся в Приуралье и на Дону (на Нижней Волге они показывают "нормальную" тенденцию). Интересна также тенденция такого признака, как головной убор "бокка", который в Приуралье и на Дону обнаруживает заметно повышенную тенденцию к распространению, тогда как на других территориях — пониженную, а между Волгой и Доном — близкую к "нормальной". Наконец, кожаные сумки и кисеты, судя по показателям тенденции встречаемости, — характерный элемент костюма кочевников, обитавших между Волгой и Доном.

Далее признаки, имеющие "нормальную" или повышенную тенденцию распределения, вынесем в отдельную таблицу и, используя формулу типологического сходства двух объектов по факту наличия у них общих признаков [Каменецкий, Маршак, Шер, 1975, 51], проведем сравнительный анализ выделенных групп погребений (табл.3). Результат получается следующий: только две группы погребений — Волго-Донского междуречья и Нижнедонская — обнаруживают между собой относительно высокий коэффициент сходства по ассортименту убранства костюма (0,66), тогда как между всеми остальными локальными группами этот коэффициент не превышает 0,40.

Таблица 3. Категории убранства костюма кочевников Золотой Орды, имеющие "нормальную" или повышенную тенденцию распространения

№	Признак	Локальная группа						
		Южн. Приуралье	Нижн. Волга	Волго-Донск. Межд.	Нижн. Дон	Левобер. Укр.	Правоб. ср. Укр.	
1	Поясной набор	+	+	+	+	+	+	
2	Пряжка и неск. накл.	+	+	+	+	+	+	
3	Поясн. накл.	+	+	+	+	+	+	
4	Пряжка	-	+	-	-	-	-	
5	Бусы	-	-	-	-	-	-	
6	Серьги-подвески	-	-	-	-	-	-	
7	Перстень	-	-	-	-	-	-	
8	Браслет	-	+	-	-	-	-	
9	Зеркало	+	+	-	-	-	-	
10	Бокка	+	-	-	-	-	-	
11	Кожаная сумка	-	+	-	-	-	-	

Типология материальной культуры кочевников Золотой Орды, разработанная Г.А.Федоровым-Давыдовым, дополненная В.А.Критером и автором этих строк материалами приуральских памятников, за последние годы не претерпела существенных изменений [Федоров-Давыдов, 1966, 11-92; Иванов, Кригер, 1988, 7-24]. Следует отметить, что, несмотря на выраженную унификацию ассортимента вещей на уровне функциональных категорий, на уровне типов дифференциация их настолько глубока,

что по-прежнему продолжает работать принцип "одна вещь = один тип". Поэтому ниже описание категорий убранства костюма будет даваться в обобщенном виде.

Поясные наборы кочевников рассматриваемого периода хотя и немногочисленны, но разнообразны. Среди них особый интерес представляют три. Первый — золотой набор от пояса из кургана у с. Мариенталь (Тонкошуровка) Саратовской области, исследованного П.Д.Рау в 1929 г. Набор состоял из массивной овально-рамчатой пряжки с прямоугольным рамчатым щитком, украшенной растительным орнаментом, массивного наконечника, также покрытого растительным орнаментом, трех больших овальных орнаментированных бляшек и 14-ти полых гладких бляшек* [Гарустович, Ракушин, Яминов 1998, 189]. Второй, — найденный И.В.Синицыным в 1963 г. в могильнике Усть-Курдюм (кург.8), пояс, украшенный бронзовыми крупными, квадратными и 4-лепестковыми гладкими бляшками и ажурными прямоугольными рамками для ремешков-привесок [Гарустович, Ракушин, Яминов, 1998, 213]. Третий — обнаруженный сравнительно недавно в одном из погребений могильника "Олень-Колодезь" на Дону (Воронежская обл.) серебряный с позолотой набор, состоящий из двух крупных бляшек с петлями для привесных ремешков, украшенных чеканными изображениями зверей кошачьей породы (барсов?), играющих с котятами, наконечника ремня с изображением кошки и двух котят, играющих её хвостом, и девяти мелких бляшек с изображением фигуры свернувшегося в кольцо барса. Серебряная пряжка, на которую застегивался пояс, украшена фигурами двух драконов, стоящих друг против друга [Ефимов, 1997, 181]. Остальные поясные наборы, известные для рассматриваемого периода, особой выразительностью не отличаются: 8-угольные гладкие бляшки (Гусевка, кург.2), просто гладкие прямоугольные бронзовые пластинки (Басы-I, погр.2), гладкие прямоугольные или четырехлепестковые накладки (Усть-Курдюм, кург.11), гладкие фигурные бронзовые накладки и наконечник ремня (Новоорский-I, кург.2).

Бусы чаще всего встречаются в виде 1-2 экземпляров или низки мелкого бисера белого или желтого цвета. В основном выделяются бусы из стекла и камня. По форме это круглые, бочковидные, биконические, витые, овальные, многогранные, прямоугольные и дольчатые. Орнаментированы горизонтальными волнистыми линиями или разноцветными "глазками".

* Судя по наличию в нем кожаных обкладок колчана, данное погребение было мужским.

Серьги-подвески известны двух типов: в виде простого несомкнутого кольца или в виде знака "?" с длинным стержнем, обвитым тончайшей проволокой и бусиной на конце. Среди последних иногда встречаются экземпляры из золота и с двузвеньевым стержнем (Лебедевка VIII, к.3; Ишкулово II, к.4).

Судя по тому, что серьги в виде "?" были распространены практически по всей территории Ордынских степей*, они не являлись каким-то этнографическим признаком, а относились к категории "имперской", то есть надэтнической, культуры. Что же касается серег в виде несомкнутого кольца, то почти все они встречены в погребениях, содержащих те или иные предметы вооружения. Следовательно, мы можем считать, что данный тип серег также являлся не этнографическим, а социальным знаком, символом мужчины-воина**.

Перстни, обнаруженные в кочевнических комплексах Золотой Орды, — простенькие, медные или серебряные, пластинчатые, с плоским прямоугольным щитком, иногда украшенным точечным или растительным орнаментом.

Детали головного убора (бокка) — характерный элемент материальной культуры золотоордынских кочевников. Встречаются также повсеместно, но повышенную тенденцию к распространению обнаруживают все-таки в Южном Приуралье, Волго-Донском междуречье и на Нижнем Дону (табл.3). Во всех случаях — это, конечно, только сохранившиеся элементы сложного сооружения, состоявшего из шляпы, прически и украшений, очень выразительно представленного на половецких каменных изваяниях [Плетнева, 1974, 38]. Одним из основных конструктивных элементов подобного убора, надо полагать, являлась берестяная трубочка для кос — бокка. Это — полый цилиндр, свернутый из нескольких слоев бересты и прошитый по краю. Диаметр их колеблется от 3 до 8 см, а длина — от 10-15 до 25-35 см. Иногда на бокке сохраняются остатки покрывавшей её ткани и нашивные серебряные или бронзовые бляхи (Глявгуловские, Уральские курганы).

В кургане № 7 могильника у с.Хабарный в Оренбургской области найдена бокка в виде берестяного "сапожка", украшенного по "голеницу" бусинами и раковинами. Идентичная бокка найдена в кирпичном склепе на могильнике "Маячный бугор" в Астраханской области [Васильев, 1998, 105].

Как показывают результаты статистического анализа, в золотоордынских комплексах бокка обнаруживает устойчивую взаимовстречаемость с бронзовыми зеркалами.

Зеркала — характерный элемент женского туалета евразийских кочевников, начиная с эпохи раннего железного века. В этом качестве они проходят и через всю эпоху средневековья. То есть, если исходить из данных таблицы 2, где бронзовые зеркала показывают довольно высокую тенденцию встречаемости в комплексах золотоордынского периода (кроме Левобережной Украины), можно сказать, что именно в эту эпоху бронзовое зеркало становится неотъемлемым элементом женского убранства.

В настоящее время существуют две типологии зеркал эпохи средневековья в Восточной Европе. Первая, разработанная Г.А.Федоровым-Давыдовым, дополненная В.А.Кригером и автором этих строк, основана на орнаментальных мотивах "как характерной черте, определяющей происхождение зеркала или его прототипа" [Федоров-Давыдов, 1966, 78-84; Иванов, Кригер, 1988, 19 и сл.]. Вторая, разработанная Г.Ф.Поляковой на материалах Волжской Болгарии, дополненная Л.Ф.Недашковским и А.И.Ракушиным материалами золотоордынского города Укека, в основу классификации металлических зеркал кладет форму бортика [Полякова, 1977, 78-82; Недашковский, Ракушин, 1998]. Поскольку, на мой взгляд, главным является все-таки орнамент тыльной стороны зеркала, ниже приводятся результаты группировки зеркал именно по этому показателю*.

Хотя орнаментика зеркал золотоордынского времени достаточно разнообразна, ее можно объединить в несколько сюжетных групп: первую, наиболее распространенную, составляют зеркала в виде диска без орнамента, но с 1-2 полукруглыми валиками по краю; вторая группа — зеркала, украшенные разнообразным геометрическим орнаментом: чередование Т-образных значков и окружностей, арочным из 2-3 линий, иногда перемежающимся рельефными уголками, арочным с многолепестковой розеткой в центре, циркульным, сеткой-плетенкой, семиконечной звездой с крестом в центре; третья группа — зеркала с растительным орнаментом: сложное переплетение стеблей, листьев и бутонов, виньетка из усиков-завитушек и восьмилучевой звездой в центре, бутоны; четвертая группа — зеркала, украшенные зооморфными или комбинированными зооморфно-растительными изображениями, среди них наиболее распростра-

* В Южном Приуралье из 42 погребений, содержащих серьги, они найдены в 24; на Нижней Волге — из 41 в 21; в Волго-Донском междуречье — из 10 в 7; на Нижнем Дону — из 13 в 5; на Левобережной Украине — из 14 в 12; на Правобережной Украине — из 19 в 13.

** Подобное позже было распространено у казаков.

* Хотя, учитывая, что зеркала производились в городских мастерских, говорить о каких-то этнографических особенностях орнаментики зеркал едва ли возможно.

нены изображения двух рыб, плывущих друг за другом, реже встречаются изображения ал-Боракон*, собак и зайцев, бегущих по кругу**, птиц, сложного переплетения стеблей, среди которых просматриваются головы зайца, косули, драконов.

При отсутствии ручек, зеркала носились в кожаных или шелковых чехлах, подвешенных к поясу, остатки которых — частая находка в погребениях золотоордынского времени.

Кожаные сумки — наиболее частая находка в золотоордынских комплексах между Волгой и Доном, тем не менее, лучше всего сохранились они в погребениях Южного Приуралья. Две сумки из курганов Покровского могильника в верховьях р. Урал — прямоугольной формы с закругленной крышечкой-клапаном, застегивающейся на трехлепестковую железную застежку. Судя по местонахождению в погребении, носились такие сумки спереди на поясе и были предназначены для хранения мелких предметов обихода и денег.

Таким образом, археологически фиксируемые элементы убранства костюма кочевников Золотой Орды обнаруживают четко выраженное единство ассортимента изделий, стиля их оформления и функционального назначения, не позволяющее выделить внутри рассматриваемой категории материальной культуры Золотой Орды каких-либо этнографических особенностей. Объясняется это, на мой взгляд, двумя взаимосвязанными факторами: первый — кочевая степь Золотой Орды обслуживалась городскими ремесленниками и потребляла изде-

лия, тиражируемые в городе; второй — золотоордынский город, космополитичный по своей духовной сути, не просто тиражировал, но, надо полагать, и навязывал степи свои эстетические традиции и образцы. То есть, ситуация во многом была сходной с современной. Следовательно, мысль о наличии надэтничной "имперской" культуры Золотой Орды, неоднократно высказываемая казанским археологом И.Л. Измайловым, не лишена оснований.

Литература

1. Гарустович Г.Н., Ракушин А.И., Яминнов А.Ф. Средневековые кочевники Поволжья. — Уфа, 1998.
2. Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пуустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии. — К.: Наук. думка. 1990.
3. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. — М.: Наука, 1985.
4. Ефимов К.Ю. Два богатых захоронения поздних кочевников в курганном могильнике "Олень-Колодезь" // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южнорусских степей: М-лы междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. П.Д. Рау. — Саратов, 1997.
5. Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале. — М.: Наука, 1988.
6. Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников. — М.: Наука, 1975.
7. Недашковский Л.Ф., Ракушин А.И. Средневековые металлические зеркала с Увекского городища // Татарская археология. — Казань, 1998. — № 1 (2).
8. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып. Е4-2.
9. Полякова Г.Ф. К вопросу о систематизации зеркал Волжской Болгарии // Древности Волго-Камья. — Казань, 1977.
10. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: МГУ, 1966.

* Мифических существ с головой человека и туловищем крылатого льва.

** Так называемый сюжет загонной охоты.

ПЛЕЙСТОЦЕНОВА МЕГАФАУНА ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА

Деякі підсумки вивчення

У басейнах рік Сула, Псел, Ворскла кістки крупних вимерлих осавців знаходили здавна. Так, ще 1839 р. на Сумщині, в районі с.Кулішівка, що на лівому березі р.Хусть, на території маєтку графа Ю.А.Головкіна, землекопи натрапили на небагатого розміру кістки. Ці речі та місце їхньої знахідки були ретельно досліджені професором медицини Харківського університету І.И.Калениченком, який викладав також геологію, мінералогію, палеонтологію, і на той час перебував лікарем у власника маєтку. Під час розкопок, здійснених під наглядом ученого, були виявлені кістки двох мамутів та дикого коня. Вони стали експонатами університетського зоологічного кабінету. А на місці знахідки 1841 р., за проектом і під безпосереднім керівництвом І.И.Калениченка, був споруджений пам'ятник мамуту (Калениченко, 1840; Козлов, 1934; Підолличко, 1949; Підолличко, 1952; Борисковский, 1953, с.12; Сапухіна, 1981, с.57; Милованова, 1989а, с.17; 1989б; 1990а, с.33).

І.И.Калениченком були визначені й кістки мамута та інших викопних тварин, зібрані впродовж першої третини ХІХ ст. на території колишнього глиняного Цемилівського кар'єру (південна околиця м.Полтави) (Супруненко, 1998, с.11).

Наступним значним відкриттям стало виявлення 1871 р. на території маєтку Г.С.Кир'якова залишків нині широко відомої Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, що стала класичною пам'яткою археології та палеонтології Центральної Європи. Ф.І.Камінський, який перший кваліфіковано дослідив 1873 р. місце знахідки, залучивши до цього відомого геолога, професора К.М.Феофілактова, згодом здійснив археологічні розвідки в Лубенському повіті і виявив ще кілька місцезнаходжень плейстоценової фауни, зокрема поблизу с.В'язівка та в яру неподалік від Лубенської гімназії. Результати відкриттів Ф.І.Камінський виклав у доповіді, надісланій ІІІ археологічному з'їзду (Київ, 1874 р.) і прочитаній там Д.Я.Самоквасовим (Камінський, 1878). Доповідь супроводжувалася демонстрацією знахідок учасникам з'їзду. Після відвідин пам'ятки Ф.І.Камінським, Г.С.Кир'яков протягом десяти років (1873-1883) регулярно збирав знаряддя з кременю і кістки викопних

тварин, виявлені випадково на території Гінців (Шовкопляс, 1992; Ванцак, Супруненко, 1995, с.9-10). Тож, в узагальнюючій праці графа О.С.Уварова в межах Лісостепового Лівобережжя Дніпра згадувалися вже не менше 6 знахідок плейстоценового часу (Уваров, 1881).

Історія подальших відкриттів та досліджень місцезнаходжень плейстоценової фауни та стоянок людини палеолітичної доби добре висвітлена в літературі (Милованова, 1990б; Кондратенко, 1997). На сьогодні відомо вже близько 200 пунктів знахідок, причому у ряді місць палеонтологічні рештки траплялися неодноразово. Все це дозволяє виявити деякі закономірності у розподілі фауністичних залишків.

Суттєвою особливістю розподілу знахідок є нерівномірність, особливо — решток мамутів. Локальні концентрації місцезнаходжень останніх спостерігаються в околицях міст Обояня та Суджа (Курська область), м.Ромни (Сумська область), міст Лубни, Кременчук, Полтава (Полтавська область). З чим пов'язані подібні аномалії? Дослідження одного з авторів (Чубур, 1993) у басейні Десни і верхнього Дону, а також верхньої і середньої Оки показали, що залишки мамута зосереджуються у долинах річок, у межах перетину лінеamentом ріки локальних неотектонічних здіймань з великою амплітудою, або структурних ліній.

У таких місцях поздовжній профіль ріки піднятий відносно теоретичного профілю рівноваги, або зазнає сильного зламу. Тому тут, у зв'язку з активним розвитком ерозійної сітки, створилися найбільш сприятливі умови для накопичення туш загиблих мамутів, які перенеслися повенями. На подібних ділянках знахідки концентрувалися і в регіоні, що розглядається нами.

На Сулі, у межах Роменської деформації поздовжнього профілю, зафіксовано 13 знахідок, у межах Висачківсько-Салоницької — не менше 9. Подібне явище, зовсім правдою менш яскраво, простежується у долині р.Удай, де знахідки зосереджуються поблизу міст Пирятин, Прилук та с.Гінці. Басейн р.Псел дуже насичений залишками мамута лише у верхній течії та поблизу гирла ріки, у районі м.Кременчук. У верхів'ї ріки насичена знахідками широка ділянка долини, яка з огля-

ду на щільність розподілу решток мамута на прилеглих територіях, вірогідно, була пов'язана шляхами міграції з басейном р.Сейм, через долину р.Суджа. Концентрація залишків поблизу Кременчука зумовлена морфологією долини р.Дніпра, яка тут звужується, та перетином неотектонічної позитивної структури. Між Суджею та Кременчуком знахідки по річках Пслу і Хоролу поодинокі, що пояснюється, схоже, як відсутністю яскраво виявлених структур, сприятливих накопиченню залишків мамута, так і малою активністю міграцій мамута вздовж долини р.Псел.

У долині Ворскли — навпаки: верхів'я "німі", а нижня течія відрізняється численними знахідками, особливо у районі Полтави, яка розташована на вираженій позитивній деформації поздовжнього профілю річки (рис.1-3).

Враховуючи те, що верхньопалеолітична людина оселялась у центрі Східноєвропейської рівнини, орієнтуючись на мамутів "кладовища" (Чубур, 1993, с.19-32; Залізняк, 1998, с.69), можемо вважати райони концентрації відповідних решток перспективними для пошуків палеоліту.

Останнім часом досить потужний куц палеолітичних стоянок, який налічує близько 20 пунктів, було виявлено в гирловій частині Сули та в долині Дніпра, від місця впадіння зазначеної ріки до околиць с.Максимівка, розташованого дещо вище м.Кременчук (Телегин, 1989, с.94-96; 1996). Аналізуючи причини такого значного скупчення поселень в одному місці, Д.Я.Телегин висловив думку про зумовленість цього явища наявністю в гирлі Сули запасів моренного кременю, адже загалом виходи крем'яної сировини у Подніпров'ї зустрічаються дуже рідко (Телегин, 1996, с.132). Тож, при пошуках пам'яток доби палеоліту в регіоні варто брати до уваги і мінеральний сировинний чинник.

Розподіл у просторі залишків інших видів становить певний інтерес, особливо, якщо мова йде про зміни у широтному напрямку. Чим далі на південь — чисельність мамута поступово знижується. Цілком ймовірно, що частина решток хоботних з району м.Кременчук належить видам більш давнім, ніж мамут пізнього типу. Так, на узгір'ї Пивиха (Глобинський район) знайдені саме залишки трогонтерієво-

го спона (Короткевич, Белан, 1987, с.51). Таким чином, співвідношення чисельності мамута у північній і південній частинах регіону складає 1,5 : 1. Одноразово чисельність бізона у південному напрямку різко збільшується, її співвідношення у північній та південній частинах дорівнює 1 : 7,5.

В.І.Бібікова та Н.Г.Белан виділили в басейні Середнього Дніпра кілька варіантів пізньопалеолітичного територіального комплексу: мамутово-рангіферне локальне угруповання (Середньодеснянське) і мамутове (Середньодніпровське). На південь від Середнього Подніпров'я лежить зовсім інший бізонний, або степовий, територіальний варіант фауни. Очевидно, таке розмежування слід доповнити мамутово-бізонним локальним угрупованням, яке займало перехідне положення між середньодніпровським і степовим варіантами і територіально припадає на південь Полтавської та Черкаської областей (табл. 1).

Як додаток до цього короткого повідомлення наводимо звід місць знахідок плейстоценової мегафауни у басейнах рік Сули, Псла і Ворскли та прилеглих до їх гирлових частин ділянок долини р.Дніпро. Варто, однак, зазначити, що більша частина цих знахідок була зроблена краєзнавцями, а то й взагалі — випадковими людьми, тож часто ми не маємо інформації про топографічні та стратиграфічні умови залягання фауністичних решток, інколи бувають відсутніми відомості про обставини відкриття місцезнаходжень. Не завжди весь обсяг необхідної інформації містить і облікова документація музеїв. Наприклад, значна частина викопного матеріалу, що перебуває на збереженні у фондах Полтавського краєзнавчого музею, не паспортизована, або була депаспортизована в роки Великої Вітчизняної війни (Кондратенко, 1997).

У каталозі міститься інформація про безумовно плейстоценові матеріали, тому відомості про знахідки решток тварин, час існування яких виходить за межі цього періоду, наприклад, північного оленя, включалися до зводу лише у випадках їхнього сумісного залягання з кістками мамута, шерстистого носорога, чи інших тварин — маркерів плейстоценового періоду.

Каталог місцезнаходжень плейстоценової мегафауни в басейнах рік Сула, Псел, Ворскла

Басейн р. Сула Україна. Сумська область Недригайлівський район

1. *Терни, смт.* — на території цукрового заводу, на глибині 4 м, знайдені кістки шерстистого носорога (Підоплічко, 1956, с.125).

Кулішівка, с.

2. На лівому березі р. Хусть 1839 р. знайдено скупчення багатьох кісток мамута і первісного коня, розкопане того ж року професором Харківського університету І.І.Калениченком. 1948 р. місце знахідки шурфувалося П.Й.Борисковським та І.Г.Підоплічком. Дослідниками було з'ясовано, що всі кістки свого часу вже були вилучені із землі і що тут відсутні сліди палеолітичного місцезнаходження. 1988 р. цей пункт намагалася дослідити Н.О.Мілованова. Нею встановлено, що в результаті будівництва на річці дамби рівень ґрунтових вод підвищився і не дозволяє здійснити розкопки. Матеріали зберігалися в зоологічному кабінеті Харківського університету. Зараз втрачені (Калениченко, 1840; Підоплічко, 1949; Підоплічко, 1952; 1956, с.123; Борисковський, 1953, с.12; Мілованова, 1989а, с.17; 1989б; 1990а, с.33).

3. На схід від села, у лісі Падалчиному, в розміттому рівчаку 1946 р. агрономом А.Ф.Гордієнком знайдений бивень мамута (Підоплічко, 1956, с.123).

4. При копанні колодязю у садибі А.Я.Коваленка, на глибині 6 м, 1949 р. знайдено ребро мамута (Підоплічко, 1956, с.123).

Костянтинів, с.

5. В яру 1935 р. знайдено бивень мамута (Підоплічко, 1956, с.122).

6. На північний схід від села, у яру Криничка, на глибині близько 10 м, у валунному делювії І.Г.Підоплічко 1949 р. знайшов уламки трубчастих кісток та бивень мамута (Підоплічко, 1956, с.122).

7. *Недригайлів, смт.* — знахідка щелепи шерстистого носорога (Підоплічко, 1956, с.123).

Роменський район

8. *Сміле, с.* — знахідка зуба мамута (Підоплічко, 1956, с.124).

9. *Гай, с.* (раніше хутір) — на території хутора, що поблизу с.Басове, на глибині 1,5 м при копанні ями, місцевими жителями знайдений 1923 р. уламок ребра шерстистого носорога. При обстеженні цього місцезнаходження М.М.Семенчик відшукав неподалік від ями, у шарі лесу, на глибині близько 2,5 м, два уламки крем'я. Матеріали зберігалися у Роменському краєзнавчому музеї (Семенчик, 1930, с.209; Ефименко, Береговая, 1941, с.272; Мілованова, 1989а, с.17-18; 1990а, с.33; 1990б, с.61). На переконання П.Й.Борисковського, у даному випадку вести мову про палеолітичне місцезнаходження підстав немає (Борисковський, 1953, с.444).

10. *Миколаївка, с.* — кістки шерстистого носорога (Підоплічко, 1956, с.123).

Ромни, м.

11. На горі Золотусі, у суглинку при розробці гіпсу, знайдені кістки шерстистого носорога і первісного коня. Зберігаються у Ром.КМ (Підоплічко, 1956, с.124).

12. На території сільськогосподарського технікуму знайдений череп шерстистого носорога. Зберігається у Ром.КМ (Підоплічко, 1956, с.124).

13. З різних місць походять кістки мамута, приблизно від 4 особин. Зберігаються у Ром.КМ (Підоплічко, 1956, с.124).

14. *Малі Бубни, с.* — залишки мамута (Підоплічко, 1956, с.123).

Ярмолинці, с.

15. З глибини 4 м походить знахідка бивня мамута (Підоплічко, 1956, с.126).

16. Неподалік від села, в ур. Марусинчин яр, у місці впадіння р.Олава, правої притоки Сули, 1900 р. студентом Г.Вашкевичем знайдені уламки бивня і кутнього зуба мамута та рогу оленя (ЕИМПГЗ, 1900, с.12,15).

17. *Глинськ, с.* — поблизу села, в яру, 1907 р. знайдена велика кількість кісток мамута, шерстистого носорога, ведмедя. Детальніша інформація про склад колекції, місце та умови залягання не зберігається (Мілованова, 1989а, с.17; 1990а, с.33).

18. *Волошинівка, с.* — при копанні колодязя на глибині 5 сажнів (10,65 м) священиком Д.Чижевським знайдені кістки мамута (ЕИМПГЗ, 1899, с.1).

Чернігівська область Прилуцький район

19. *Прилуки, м.* — залишки мамута (Смоличев, 1925).

20. *Манжосівка, с.* — між ним та с.Дідівці, на східній околиці м.Прилуки, в яру 1953 р. знайдені кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.176).

21. *Красляни (кол.Крестяне), с.* — поблизу місця впадіння р.Смож в р.Удай знайдені кістки мамута (Каминський, 1878, с.152; Уваров, 1881).

Варвинський район

22. *Журавка, с.* — поблизу села, на лівому березі р.Удай, у районі відомої фінальнопалеолітичної стоянки, яка впродовж 1927-1930 рр. розкопувалася М.Я.Рудинським, в лесоподібних відкладеннях І-ої надзагальної тераси знайдені кістки мамута, не пов'язані з культурним шаром (Ефименко, Береговая, 1941, с.272-273; Підоплічко, 1938, с.138; Ефименко, 1953, с.615-617; Черниш, 1954, № 85; Береговая, 1960, с.145; Борисковський, 1953, с.385-392,433; Борисковський, Праслов, 1964, с.35-36).

Полтавська область Лохвицький район

23. *Лука, с.* — в районі села на поч. 1920-х рр. знайдені кістки мамута. Зберігалися у Лохвицькому музеї (Полтавщина, 1925, с.30).

24. *Луценки, с. (кол. с. Жабки)* — в районі села на поч. 1920-х рр. знайдено кістки мамута, а також частину зуба великої тварини з горбками на жувальній поверхні. Зберігалися у Лохвицькому музеї (Полтавщина, 1925, с.30).

25. *Яхники, с.* — у долині р.Ганжичи 1930 р. вчителем С.М.Грицан знайдені кістки мамута та коня (Підоплічко, 1956, с.111).

26. *Артополот, ур.* (за назвою однойменної річки, можливо, в районі сіл Піски, Погарщина, Старий Хутір, Токарі) — в осілі породи з яру 1900 р. П.А.Омельяненко знайдено зуб шерстистого носорога (ЕИМПГЗ, 1900, с.10-17; Кондратенко, 1997).

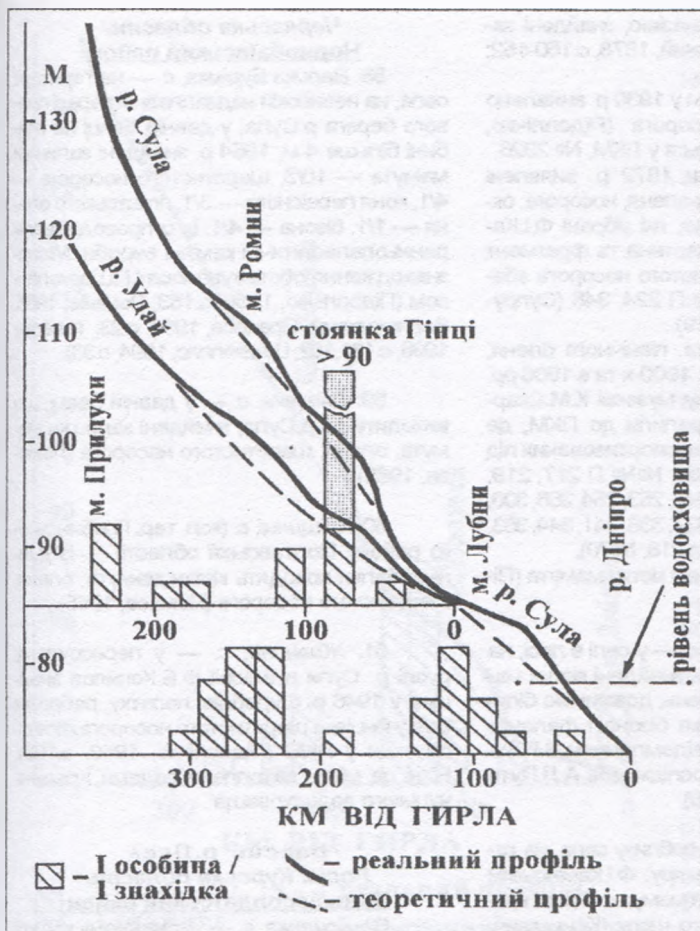

Рис.1. Розподіл решток мамута по поздовжнім профілям р. Сула та р. Удай.

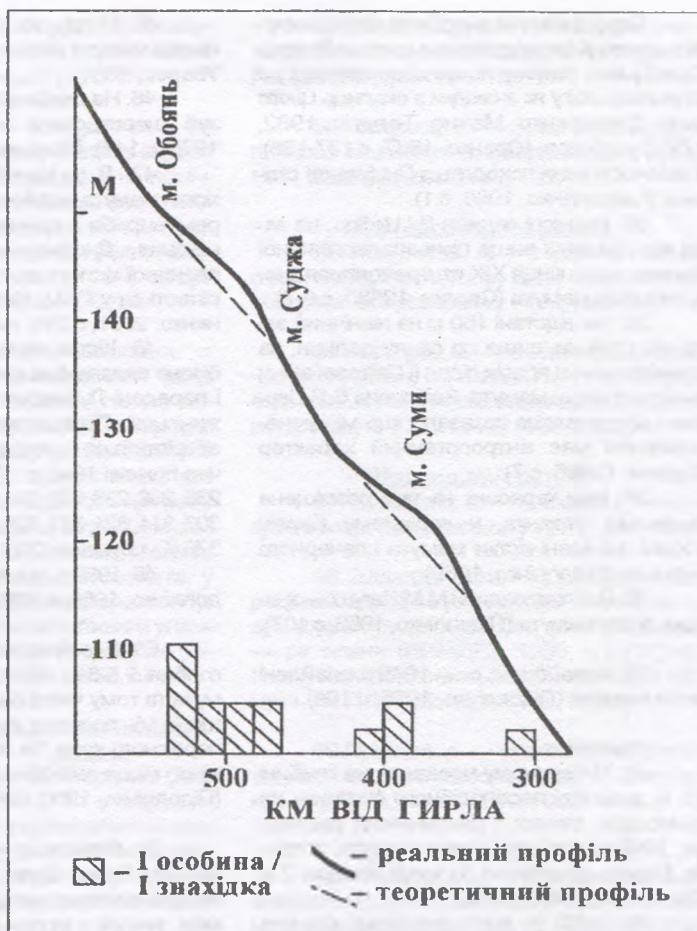

Рис.2. Розподіл решток мамута по поздовжньому профілю р. Псел (верхня течія).

27. *Лохвиця, м.* — на території населеного пункту, на "Маньковій Пріріві" на поч. 1920-х рр. знайдені кістки мамута. Зберігалися у Лохвицькому музеї (Полтавщина, 1925, с.30).

Пирятинський район

28. *Меченки, с.* — 1938 р. знайдена степнова кістка мамута (Підоплічко, 1956, с.109).

29. *Пирятин, м.* — у цегельні, на глибині 6-7 м, у шарі лесу 1951 р. знайдені степнова кістка, бивні та інші кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.110).

30. *Коровка, р. (притока р. Удаю)* — знахідка кісток мамута (Уваров, 1881). Вірогідно, малася на увазі мала річка, що зникла ще у минулому сторіччі, в, усякому разі, авторитетні тогочасні видання відомостей про річку з такою назвою в басейні Удаю не містять (див., напр.: Маркевич, 1856, с.362-386).

Чорнухинський район

31. *Богданівка, с.* — на околиці села знайдено кістки мамута (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.88).

32. *Чорнухи, смт.* — у р.Ліса Гора 1953 р. знайдено зуб шерстистого носорога. Зберігається в ПКМ, інв. № П 2017 (Кондратенко, 1997).

33. *Городище, с.* — у руслі р. Многа (притока р. Удаю) 1946 р. Ф.Б.Копилов знайшов кістку мамута (Підоплічко, 1956, с.107).

Лубенський район

Гінці, с.

34. Відома палеолітична стоянка розташована поблизу села на правому березі р.Удай, за 1,2 км від сучасного річища, на ділянці другої надзаплавної тераси. Культурні рештки залягають в шарі лесоподібного суплинку на глибині в середньому 2,4-3,0 м від сучасної поверхні. Частина дослідників вважала пам'ятку одношаровою, однак більш переконливим є виділення кількох культурних горизонтів — слідів кількразового сезонного поселення на цьому місці мисливських общин.

Перші знахідки на місці стоянки виявлені 1871 р. під час копання господарської ями в маєтку Г.С.Кир'якова. 1873 р. невеликі розкопки здійснив Ф.І.Камінський, геологічні умови залягання культурних матеріалів дослідив К.М.Феофілактів. З того часу і до 1883 р. Г.С.Кир'яков регулярно проводив збори крем'яних виробів та кісток тварин. У 1891 р. К.М.Скаржинська разом з В.І.Вернадським здійснила нагляд за ходом земляних робіт на пам'ятці та провела невеликі дослідження. 1902 р. поселення оглянув геолог М.І.Кришталович. Досить великі площі були розкриті протягом 1904-1906 рр. Р.І.Гельвігом. На високому науковому рівні, за участю представників природничих та гуманітарних наук, дослідження пам'ятки у 1914-1916 та 1919 рр. здійснила експедиція В.М.Щербаківського. 1935 р. розкопки поселення продовжив І.Ф.Левицький, за участю О.Я.Брюсова. Частина культурного шару стоянки 1952 р. розкопали співробітники Лубенського краєзнавчого му-

зею. З 1977 по 1980 та у 1985 р. вивченням пам'ятки займався В.Я.Сергін. З 1993 р. в Гінцях працює експедиція під керівництвом Л.А.Яковлевої, за участю французьких археологів Ф.Джінджана, Е.Дескло, В.Дюжарден. Колекції зберігаються в Московському історичному, Полтавському та Лубенському краєзнавчих музеях, Інституті археології та Інституті зоології НАНУ (м. Київ), Інституті археології РАН (м. Москва).

Фауністичні рештки представлені (без врахування матеріалів з розкопок Р.І.Гельвіга, В.Я.Сергіна та Л.А.Яковлевої і при частковому врахуванні матеріалів Ф.І.Камінського) кістками мамута — не менше 57 особин, бізона — 2, північного оленя — 14, ведмедя бурою — 2, россомахи — 2, вовка — 5, пещця — 12, рисі — 2, бабака — 6, зайця — 16, дрібних гризунів (Камінський, 1878; Феофілактів, 1878; Уваров, 1881, с.111; Щербаківський, 1919; Scerbakowski, 1926; 1927; Городцов, 1926, с.5-34; Березин, 1936, с.24; Підоплічко, 1936; Підоплічко, 1938, с.146; 1956, с.107; 1969, с.45-61; Ефименко, 1938, с.556-560; 1953, с.551-555; Ефименко, Берегова, 1941, с.272; Брюсов, 1940; Громов, 1948, с.89-94; Левицький, 1947а; Борисковський, 1953, с.11-16, 305-327, 443-444; Борисковський, Праслов, 1964, с.33-35; Берегова, 1960, с.145-146; Корнієць, 1962, с.110-112; Шовкопляс, 1971, с.122-123; 1992; Сергін, 1978а; 1978б; 1979; 1980; 1981а; 1981б; 1983, с.23-26, 29; 1987а, с.9-10; 1987б; 1988а; 1988б; 1989; 1990, с.50-52; 1991, с.9,14,18-19; Рогачев, Аникович, 1984, с.162,190,192; Соффер, 1993, с.5,12; Супруненко, 1995; Яковлева, Джінджан, 1995).

Окремі кам'яні вироби та кістки мамута в колекції промадського музею с.Лазірки Оржицького району помилково введені до наукового обігу як знахідки з околиць цього села (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.77; Сухобоков, Юренко, 1987, с.137-138). В дійсності вони походять з Гінцівської стоянки (Гавриленко, 1988, с.1).

35. На місці садиби В.І.Цebro, на захід від описаної вище пізньопалеолітичної стоянки, ще з кінця XIX ст. траплялися знахідки кісток мамута (Сергін, 1988б, с.6-7).

36. На відстані 150 м на північний захід від стоянки, вище по схилу долини, на підвищенні між ярами після II Світової війни знайдено кістки мамута. Здійснене В.Я.Сергіним шурфування показало, що місцезнаходження має антропогенний характер (Сергін, 1988б, с.7).

37. Над терасою, на якій розміщена Гінцівська стоянка, у корінному березі р.Удай знайдено кістки мамута і печерного ведмеда (Підоплічко, 1969).

38. Поблизу садиби М.М.Лягуші — знахідка кісток мамута (Підоплічко, 1956, с.107).

39. *Калайдинці, с.* — 1949 р. знайдено кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.108).

Клепачі, с.

40. У Ревиному проваллі, на глибині 4,5 м, в основі лесоподібного суглинку на темносірих глинах з рослинними рештками, 1949 р. знайдено кістки мамута, зокрема, бивень довжиною по хорді близько 2 м (Підоплічко, 1956, с.108).

41. 1950 р. знайдено кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.108).

42. *Вільшанка, с.* — у долині р.Вільшанка під час копання льоху, на глибині 6 м, в шарі лесу 1949 р. знайдено зуби нижньої щелепи та інші кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.106).

Лубни, м.

43. По дорозі на с.Мгар, поряд із заплавою, у кар'єрі 1934 р. знайдено кістки мамута — 2/1*, носорога — 10/1, бізона — 1/1, коня — 2/1, північного оленя — 2/1, звичайного оленя — 1/1. В літературі наводяться результати промірів нижнього корінного зуба мамута та рогового стрижня бізона. Залюгання кісток пов'язане з давніми терасовими відкладами прадавньої р.Сули. Валунний конгломерат, в якому знайдено кістки, на думку І.Г.Підоплічки, свідчить про зв'язок даного теріозу (комплексу осавців) з ранніми часами дніпровського зледеніння (Підоплічко, 1938, с.146-147). Зберігаються в ННПМ, ЛКМ.

44. На території кол. садиби Лубенського сільськогосподарського училища (по Терновській толоці), при копанні колодязя, на глибині 9 арш., в 1891 р. знайдено рештки мамута, в тому числі уламок верхньої щелепи та уламок тазової кістки молоді особи, а також хребець, частина черепа, уламки бивнів, кістки кінцівок (зокрема стегна), фрагмент зуба. Зберігалися в приватному музеї К.М.Скаржинської, згодом були передані до Полтавського музею (Каталог археологического отдела, т. I, №№ 515-526). При внесенні до облікової документації музею в 1930-х рр. частина предметів була помилково записана як знахідки з Гінців (Інв. кн. № 21 ПДКМ, № 20271; Інв. кн. № 25 ПДКМ, №№ 27010, 27017, 27021, 27048, 27057, 27058, 27078, 27079, 27082, 28568-28593).

45. У яру, за гімназією, знайдено залишки мамута (Каминский, 1878, с.150-152; Уваров, 1881).

46. На глибині 6 м у 1930 р. виявлено зуб шерстистого носорога (Підоплічко, 1938, с.147). Зберігається у ЛКМ, № 2926.

47. В ур.Кулябки 1872 р. виявлені кістки мамута, північного оленя, носорога, окремі вироби з кременю, які зібрані Ф.І.Каминським. Дистальна частина та фрагмент плечової кістки шерстистого носорога зберігаються у ЛКМ, №№ П 224, 348 (Супруненко, 2001, с.218, №69).

48. Кістки мамута, північного оленя, бізона виявлені на поч. 1900-х та в 1906 рр. і передані Лубенському музеєві К.М.Скаржинської. Пізніше потрапили до ЛКМ, де зберігаються серед депаспортизованих під час пожежі 1943 р.: ЛКМ, №№ П 217, 219, 235, 236, 238, 242, 244, 245, 253, 254, 266, 300, 307, 311, 321, 327, 329, 337, 338, 341, 344, 353, 376 (Супруненко, 2001, с.218, №70).

49. 1950 р. знайдено кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.109).

50. *Барвінщина, с.* — у селі в лесі, на глибині 2,5-3 м, 1951 р. знайдено кістки мамута (в тому числі бивень, довжиною більше 2 м), плечова кістка бізона і фаланга першого коня. За повідомленням В.Г.Буніної, місце знахідки досліджував А.Л.Путь (Підоплічко, 1956, с.106).

51. *Вязівка, с.* — поблизу села, на корінному березі Сули, в яру, Ф.І.Каминським знайдена нижня щелепа мамута і окремі кремені, вимиті з мореного шару (Каминский, 1878, с.150,152; Уваров, 1881; Ефименко, Береговая, 1941, с.272; Борисовський, 1947, с. 92; Береговая, 1960, с.146; Борисовський, Праслов, 1964, с.36; Ванцак, Супруненко, 1995, с.23,29; Супруненко, 2001, с.208, №25).

52. *Мацівіці, с.* — 1950 р. знайдений зуб мамута (Підоплічко, 1956, с.109).

Хорольський район

53. *Бочки, с.* — 1958 р. знайдена права плечова кістка шерстистого носорога. Зберігається у ЛКМ, № П 2541 (Кондратенко, 1997).

Оржицький район

54. *Яблуневе, с.* — на правому схилі долини р. Оржиці при копанні глини для цегельного заводу на глибині 2,5 сажнів (більше 5 м) у середині XIX ст. робітниками знайдено кістки мамута, розбиті на місці (Каминский, 1878, с.152; Уваров, 1881; Супруненко, 2001, с.245, №178).

Семенівський район

55. *Дем'янівка, с.* — на Кременчуцькому водосховищі, на острові, 1983 р. знайдено частину лівого рогового стрижня бізона. Зберігається у ЛКМ, № П 9192 (Кондратенко, 1997).

Глобинський район

56. *Сула, р.* — за 12 верст (близько 13 км) від впадіння Сули у р.Дніпро знайдено кістки мамута і оленя (Уваров, 1881).

57. *Матвіївка, кол. с.* (зняте з обліку у зв'язку з відселенням жителів, нині затоплене водами Кременчуцького водосховища) — у Сулі 1950 р. знайдено уламок рога оленя, можливо, гігантського (Підоплічко, 1956, с.109).

Черкаська область Чорнобаївський район

58. *Велика Бурімка, с.* — на території села, на невисокій надзаплавній терасі правого берега р.Сули, у давній балці на глибині більше 4 м, 1954 р. знайдено залишки мамута — 10/3, шерстистого носорога — 4/1, коня первісного — 3/1, гігантського оленя — 1/1, бізона — 4/1. Їх супроводжували ранньопалеолітичні кам'яні вироби. Місцезнаходження обстежувалося І.Г.Шовкоплясом (Підоплічко, 1956, с.153; Ломаєв, 1965; Борисовський, Праслов, 1964, с.23; Телегін, 1996, с.131,132; Шовкоплас, 1994, с.33).

59. *Лящівка, с.* — у давній балці, що виходить до р.Сули, знайдено залишки мамута, оленя, шерстистого носорога (Ломаєв, 1965).

60. *Клишціні, с.* (кол. тер. Глобинського району Полтавської області) — із давньої балки походять кістки мамута, оленя, шерстистого носорога (Ломаєв, 1965).

61. *Жовтине, с.* — у пересохлому руслі р. Сули в алювії Ф.Б.Копилов знайшов у 1946 р. 6 хребців, лопатку, ребро та кістку кінцівки шерстистого носорога. Зберігаються у ЛКМ (Підоплічко, 1956, с.108). Нині це місце затоплене водами Кременчуцького водосховища.

Басейн р.Псел Росія. Курська область Большесолдатський район

62. *Бочанка, с.* — у глиняному кар'єрі О.І.Спіціною знайдено ребра, хребці та трубчасті кістки мамута (повідомлення преси: "Молодая гвардия", 06.01.1987).

Обоянський район

63. *Зорине, с.* — поблизу школи, у лесоподібних суглинках, знайдений череп самки шерстистого носорога. Зберігається у геологічному кабінеті КДПУ.

64. *Нижнє Солотине, с.* — знахідка кісток мамута, повідомлення А.С.Бочернікова.

65. *Стрілецьке, с.* — в яру знайдено кістки мамута, повідомлення Д.П.Лебедева.

66. *Козацьке, с.* — в яру знайдено кістки мамута, повідомлення Д.П.Лебедева.

67. *Пушкарне, с.* — аналогічна знахідка.

68. *Обоянь, м.* — біля траси Москва — Сімферополь, на відстані 5 км на північ від міста, у яру знайдений бивень мамута. Повідомлення В.І.Склярюка.

69. *Каменка, с.* — за 300 м на захід від села, на правому борті балки, неподалік траси Суджа — Обоянь, на глибині 15-17 м знайдено кістки мамута (їх найбільше), коня, бізона (Щелинський, 1977).

Біловський район

70. *Гочеев, с.* — у балці знайдено кістки і бивні мамута (Ліпкінг, 1972).

71. *Біла, с.* — за районною лікарнею у балці знайдено залишки мамута.

Суджанський район

72. *Суджа, м.* — за 3 км від міста та

Показчик видового складу знахідок плейстоценової фауни

Вид	№ місцезнаходження за каталогом
Мамут – <i>Elephas primigenius</i>	2–6,8,13–25,27–31,33–45,48–52,54,56,58–60,62,64–84,87–89,91, 93,96,98–102,105,107,109,111,113–117,119–122,125–127,130,132, 140,142,143,145–147,150,152–158,161,164–177,179,180,183, 185,186,188,189,192,193
Трогонтерієвий слон – <i>Mammunthus trogonterii</i>	164
Шерстистий носоріг – <i>Rhinoceros antiquitatis</i>	1,7,9–12,17,26,32,43,46,47,53,58–61,63,83,85,86,90,95, 98,99,104, 106,108,110,111,123,127,128,132,133,135,154,158,162–164,176, 189,191
Носоріг Мерка – <i>Dicerorhinus mercki</i>	164
Кінь первісний – <i>Equus equus</i>	2,11,25,43,50,58,69,100,106,127,164,173,176
Олені – <i>Cervidae</i> , без уточнення видової належності	16,56,59,60,98,103,127
Гігантський олень – <i>Megaceros giganteus</i>	57,58,92,111,118,125,151,161,173,174,176,178
Північний олень – <i>Rangifer tarandus</i>	34,43,83,132
Благородний олень – <i>Cervus elaphus</i>	43,83,125,161
Бізон (первісний зубр) – <i>Bizon priscus</i>	34,43,50,55,58,69,84,94,97,100,111,112,124,128,130,132,135,141, 144,148,149,157–160,164,170,176,181,182,184,186,187,189,190
Сайгак – <i>Capra tatarica</i>	164
Ведмеді – <i>Ursidae</i> , без уточнення видової належності	17,83
Ведмідь бурий – <i>Ursus arctos</i>	34
Ведмідь печерний – <i>Ursus spelaeus</i>	37,105,106,164
Печерний лев – <i>Felis spelaea</i>	164,176
Росомаха – <i>Gulo gulo</i>	34
Вовк – <i>Canis lupus</i>	34
Песец – <i>Alopex lagopus</i>	34
Рись – <i>Lynx lynx</i>	34
Бабак – <i>Marmota bobak</i>	34,80
Заєць – <i>Lepus</i>	34,80,111
Великі викопні тварини, без уточнення видів належності	of 24,101,129,131,132

107. Знахідка ребра мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2376.

108. На правому березі р. Псел 1958 р. знайдена потилична частина черепа шерстистого носорога. Зберігається у ПКМ, № П 2419 (Кондратенко, 1997).

**Басейн р. Ворскли
Україна. Сумська область
Тростянецький район**

109. *Петрівське, с. (нині с. Зарічне)* — на правому березі р. Ворскли, біля Лоцицького городища, в яру 1950 р. знайдено щелепи мамута. Вага одного зуба 2,3 кг (Гідоплічко, 1956, с.124).

Охтирський район

110. *Охтирка, м.* — знахідки кісток шерстистого носорога (Гідоплічко, 1938, с.144; 1956, с.124).

**Харківська область
Богодухівський район**

111. *Богодухів, м.* — поблизу міста на плато, в ур. Попівка, у кар'єрі цегляного заводу на глибині близько 5 м, в шарі суглинку з лінзами лесоподібного супіску в 1935-1937 рр. І.Ф.Левицьким знайдені кістки мамута (переважають), шерстистого носорога, бізона, гігантського оленя, зайця. Не виключений зв'язок з палеолітичним місцезнаходженням (Гідоплічко, 1938, с.145; Левицький, 1940; Левицький, 1947; Береговая, 1960, с.146; Борисковский, 1953, с.444; Борисковский, Праслов, 1964, с.36).

**Полтавська область
Котелевський район**

Більськ, с.

112. 1955 р. знайдено грудний хребець бізона. Зберігається у ПКМ, № П 2526 (Кондратенко, 1997).

113. 1956 р. знайдена частина лівої плечової кістки мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2214 (Кондратенко, 1997). У 1970-1981 рр. — знахідки окремих кісток мамута в яру поблизу підніжжя Барвінкової гори, а також при будівництві шосе з підйомом до с.Більськ (повідомлення Б.А.Шрамка, М.Г.Гончара).

114. *Котельва, смт.* — в околицях селища, у торфовищі, 1943 р. знайдена лопатка мамута. Зберігається у ПКМ, №№ П 361, А 225 (Кондратенко, 1997; 1998).

115. *Деревки, с.* — 1956 р. знайдені уламки лопатки і гомілкової кістки мамута. Зберігаються у ПКМ, №№ П 2205, П 2207.

116. *Дем'янівка, с. (раніше Богодухівський район Харківської області)* — кістки мамута: уламки бивня, фаланги, метаподії, суглобові кістки тощо (Гідоплічко, 1938, с.145).

Зіньківський район

117. *Карабазівка, с.* — у р.Ворскла знайдені 1960 р. — ліктьова, 1970 р. — права стегова кістки мамута. Зберігаються у ПКМ, №№ П 2520, 3006 (Кондратенко, 1997; 1998).

118. *Васьки, с.* — в ур. Нові Млини, біля впадіння р.Мерла у Ворсклу, в підніжжі крутого берега в давньоалювіальних відкладах болотного типу в 1908 р. І.А.Зарецьким знайдені кістки різних тварин, в тому числі череп гігантського оленя з повними рядами зубів та рогами (ОЕИМПГЗ, 1909, с.14; Гідоплічко, 1938, с.148).

Диканський район

Великі Будища, с.

119. О.І.Єфименко знайдений уламок бивня мамута (ОЕИМПГЗ, 1904, с.13).

120. У Страшних ярах знайдений уламок бивня мамута (Ежегодник..., 1906).

Полтавський район

121. *Івонченці, с.* — у піщаному кар'єрі 1975 р. знайдена частина кутнього зуба мамута. Зберігається у ПКМ, № П 3187 (Кондратенко, 1997).

122. *Вакулениці, с.* — 1975 р. знайдено підборідний виступ нижньої щелепи мамута. Зберігається у ПКМ, № П 3220 (Кондратенко, 1997).

123. *Рудне, ур.* (являє собою дюну формацию, нині заліснену сосною) — поблизу кол. казенної лісової дачі "Рудне", на березі р. Коломак, неподалік від місця впадіння в нього р. Свинківки, Я.С.Овсієвським знайдено зуб шерстистого носорога (Ежегодник музею..., 1917, с.1-8).

Полтава, м.

124. На території селища Яківці 1964 р. знайдено уламок гомілкової кістки бізона. Зберігається у ПКМ, № П 2824 (Кондратенко, 1997).

125. На території мікрорайону Дублянщина, у руслі р. Ворскли знайдені кістки мамута — 5/4, а саме: верхня частина лівої ліктьової кістки (зберігається у ПКМ, 1966 р., № П 2860), уламок тазової кістки (1967 р., № П 2868), уламки трубчастих кісток (1974 р., № П 3186), атлант (перший шийний хребець) (1976 р., зберігається у ПКМ, № П 3320); частина рогу гігантського оленя (1975 р., № П 3321); частина рогу європейського оленя (1968 р., № П 2904) (Кондратенко, 1997).

126. В районі селища Лісок, на р. Коломак, децю вище за течією від його гирла, при роботі земснаряду 1987 р. знайдена стегова кістка мамута. Зберігається у ПКМ, № П 9338 (Кондратенко, 1997).

Таблиця 1. Розподіл залишків мамута і бізона у басейнах рік Сула, Удай, Псел, Ворскла.

Географічна широта	Число місцезнаходжень		Співвідношення: мамут / бізон	Локальне фауністичне угрупування
	мамут	бізон		
Північніше 50° 30'	43	1	43 : 1	Середньодніпровське (мамутове). Співвідношення 14,6 : 1
50° 30' – 50° 00'	30	4	7,5 : 1	
49° 30' – 50° 00'	24	10	2,4 : 1	Полтавське (мамутово-бізонове). Співвідношення 1,7 : 1
49° 00' – 49° 30'	28	20	1,4 : 1	

127. На території кол. селища Шпорівка (нині місцевість у Ленінському районі м.Полтави) у Ворсклі у 1974-1975 рр. знайдені уламки трубчастих кісток мамута (зберігаються у ПКМ, № П 3166), череп шерстистого носорога (№ П 3370), череп викопного коня (№ П 3219), гіястова кістка оленя (№ П 3228) (Кондратенко, 1997).

128. В районі кол. селища Кулики (було передмістям Полтави, нині місцевість у її Ленінському районі) в глинищі цегельні знайдено частину нижньої щелепи шерстистого носорога та стелгову кістку бізона. Зберігаються у ПКМ, №№ П 257, 588.

129. На території центрального міського базару — знахідка кісток великих викопних тварин (Супруненко, 1998, с.12).

130. У верхній частині спуску вул. Лєніна, від перетину останньої Воскресенським узвозом до криниці під колишньою Миколаївською церквою (Мазурівський яр) при прокладанні каналізації та інших роботах траплялися знахідки окремих кременів та кісток мамута (Супруненко, 1998, с.12), там само 1960 р. знайдені два шийних хребця бізона, що зберігаються у ПКМ, № П 2534 (Кондратенко, 1997).

131. В районі парку "Перемога" — знахідка кісток великих викопних тварин (Супруненко, 1998, с.12).

132. На південній околиці міста, на території колишнього цегельного заводу Беллі (так званий Щемилівський кар'єр) впродовж першої третини XIX ст. були зібрані кістки мамута та інших викопних тварин, визначені І.І.Калениченком. Ці знахідки до середини XIX ст. зберігалися в Полтавській гімназії (Уваров, 1881; Супруненко, 1998, с.11). У 1912, 1913, 1919 рр. на цьому ж місці, на глибині до 2,5 м, знайдені залишки мамута, бізона, шерстистого носорога і північного оленя; у 1919 р. — кілька невиразних розщеплених кременів (Берегова, 1960, с.146; Борисовський, Праслов, 1964, с.36; Черниш, 1954, с.88).

133. В районі селища Залізничників, в місці впадіння р. Коломак у Ворсклу впродовж 1977-1979 рр. знайдено кутній зуб, тазову кістку, грудний хребець і праву велику гомілкову кістку мамута та ліву частину нижньої щелепи шерстистого носорога. Зберігаються у ПКМ, №№ П 3473, 3474, 3533, 7448, 7763 (Кондратенко, 1997; Супруненко, 1998, с.12).

134. На території заводу алмазних інструментів 1966 р. знайдений зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2825 (Кондратенко, 1997).

135. У р.Ворсклі та на її березі в різних місцях знайдені: 1967 р. — зуб мамута (№ П 2903), 1969 р. — правий ріг бізона (№ П 2944), 1972 р. — хребець мамута (№ П 3028), 1977 р. — нижня частина правої плечової кістки шерстистого носорога та уламок лівого рогу первісного бізона (№№ П 3485, 3486) (Кондратенко, 1997), 1997 р.

навпроти мікрорайону Левада — зуб мамута (повідомлення О.Б.Супруненка).

136. 1949 р. знайдені фрагменти кісток мамута. Зберігаються у ПКМ, №№ П 1818 (16 одиниць), 1819 (10 одиниць) (Кондратенко, 1997).

137. Уламок тазової кістки мамута. Зберігається у ПКМ, № П 243.

138. *Копилі, с.* — на р. Ворскла 1987 р. знайдено два зуби мамута. Зберігаються у ПКМ, №№ П 9335, 9336 (Кондратенко, 1997).

Нижні Млини, с.

139. 1967 р. знайдений зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2867 (Кондратенко, 1997).

140. 1968 р. знайдений уламок зуба мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2910.

141. У р.Ворскла 1968 р. знайдений нижній кінець лівої плечової кістки бізона. Зберігається у ПКМ, № П 2909 (Кондратенко, 1997).

142. *Терешки, с.* — знахідка кісток мамута (Кондратенко, 1998).

143. *Щербані, с.* — на території села 1949 р. знайдено фрагменти кісток мамута. Зберігаються у ПКМ, № П 1817 (16 одиниць) (Кондратенко, 1997).

144. *Головач, с.* — у старому річищі р. Ворскли 1958 р. знайдено частину черепа бізона з правим роговим стрижнем. Зберігається у ПКМ, № П 2422 (Кондратенко, 1997).

Новосанжарський район

145. *Полузир'я, с.* — знахідка кісток мамута (Кондратенко, 1998).

146. *Старі Санжари, с.* (кол. мко Старий Санжарів, с. Решетники) — в районі населеного пункту на початку 1920-х років знайдені кістки, ікла й зуби мамута, поміж яких особливо відзначався уламок ікла молодого тварини з притертим кінцем (Полтавщина, 1925, с.28). Вірогідно, саме він надійшов до Центрального Пролетарського Музею Полтавщини. В музейній документації про нього повідомляється, що це знахідка М.Я.Рудинського, 1922 р. (Інв. кн. № 21 ПДКМ, № 20143).

Нові Санжари, смт.

147. На березі р.Ворскли в ур. Паламарське 1960 р. знайдено ребро мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2573 (Кондратенко, 1997).

148. В районі туристичної бази 1972 р. знайдена частина верхньої щелепи бізона з двома зубами. Зберігається у ПКМ, № П 3009 (Кондратенко, 1997).

149. *Забридки, с.* — на березі р. Ворскла 1958 р. знайдено сьомий шийний хребець бізона. Зберігається у ПКМ, № П 2373 (Кондратенко, 1997).

150. *Богданівка, с.* — в терасових відкладах у 1940 р. знайдені кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.106).

Кобеляцький район

151. *Білики, смт.* — у р.Ворскла 1952 р. знайдено основу рогу гігантського оленя з одним відростком. Зберігається у ПКМ, № П 1959 (Кондратенко, 1997).

Ліщинівка, ст.

152. Поблизу села у відшаруваннях правого берега Ворскли, студентом Батошковым знайдений кутній зуб мамута (ЕИМПГЗ, 1900, с.10-17; Кондратенко, 1997). Зберігається у ПКМ, № П 301.

153. 1983 р. знайдено зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 9158 (Кондратенко, 1997).

154. *Ганжівка, с.* — в кар'єрі "Полругівка", у глиняній товщі на глибині 2 м, студентом В.Ціпко в 1952 р. знайдені 3 зуби мамута, в тому числі 2 молочних кутніх, та зуб шерстистого носорога. Зберігаються у ПКМ, №№ П 1952-1955 (Кондратенко, 1997).

Кобеляки, м.

155. В районі міста на початку 1920-х років знайдена стелгова кістка мамута (Полтавщина, 1925, с.28). Можливо, саме цю річ помістив до свого каталогу І.Г.Підоплічко, вказавши таке місце знахідки: нижче міста, на косі р.Ворскли (Підоплічко, 1956, с.108).

156. В околицях міста В.А.Грінченком знайдені уламки ікол мамута. Надійшли до колекції ПКМ у 1924 р. (Інв. кн. № 25 ПДКМ, №№ 28698-28722).

157. В ур.Постригайлова яма 1953 р. знайдені череп бізона та права половина нижньої щелепи мамута. Зберігаються у ПКМ, №№ П 2065, 2063 (Підоплічко, 1956, с.108; Кондратенко, 1997; 1998).

158. *Лучки, с.* — на правому березі Ворскли 1961 р. знайдені уламки плечової кістки шерстистого носорога (зберігаються у ПКМ, № П 2664), плечова кістка молодого мамута (№ П 2661), грудний хребець бізона (№ П 2662) (Кондратенко, 1997).

Кишеньки, с.

159. У р. Ворскла 1922 р. знайдений череп бізона (Підоплічко, 1938, с.150; Кондратенко, 1998).

160. У р. Ворскла 1951 р. знайдено нижню щелепу бізона. Зберігається у ПКМ, № П 2178 (Кондратенко, 1997).

Басейн р. Дніпро Україна. Черкаська область Золотоніський район

161. *Золотоноша, м.* — Золотоніською гімназією зібрана і подарована Полтавському природничому музею колекція з 8 кісток мамута, 3 кісток гігантського оленя,

2 кісток благородного оленя (Щорічник..., 1919, с.10-12). Нині у ПКМ зберігаються 4 кістки мамута (№№ П 269, 324, 332, 333, 352), та частина рогу гігантського оленя (№ П 208).

162. *Демки, кол. с.* (затоплене водами Кременчуцького водосховища) — знахідка частини стегна шерстистого носорога (ОЕИМПГЗ, 1907, с.7).

Іркліпівський район

163. *Червоне, с.* — в алювіальних відкладах Дніпра 1952 р. знайдено череп шерстистого носорога (Підоплічко, 1956, с. 165).

Полтавська область

Глобинський район

Градизьк, смт (кол. м. Городище).

164. Зі схилів гори Пивиха походять численні знахідки залишків мамута, шерстистого носорога, трогонтерієвого слона, носорога Мерка, сайгака, довгорогого бізона, печерного лева, хазарського коня, печерного ведмедя та інших тварин. Основна частина колекції зберігається у ННПМ (м.Київ); у ПКМ представлені фаланга бізона (1969 р., № П 3007), зуб (1963 р., № П 3441) та уламки ребер мамута (1969 р., № П 3008) (Кондратенко, 1997).

165. На лівому березі р. Дніпра, на відстані 1 версти від Градизька (у напрямку до с.Максимівка), у величезному яру Скалка, розташованому поблизу гори Пивиха, 1922 р. М.Я.Рудинський знайдені уламки кісток мамута та розщеплені кремені. Однак, здійснивши тут розвідки 1926 р., дослідник слідів палеолітичної стоянки відшукати не зміг (Рудинський, 1922, арк. 55; Бюлетень..., 1925, с.27; Рудинський, 1927, с.151). В літературі це місце знаходження фігурує, крім того, (інколи як ур. Скалка, напр.: Ефименко, Береговая, 1941, с.271) з прив'язками до таких населених пунктів: с. Городище Чорнухинського району (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.89); с. Городище Пирятинського району (Борисковський, Праслов, 1964, с.36; ІМС, с.10); кол. с.Городище поблизу м.Гребінки (Береговая, 1960, с.146; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.46; Сухобоков, Юренко, 1987, с.137,138).

166. Трохи в північний бік від ур. Скалка 1922 р. М.Я.Рудинський виявив місце знаходження решток мамутової фауни (Рудинський, 1922, арк. 53 зв.).

Кременчуцький район

Максимівка, с.

167. Поблизу с. Максимівка, на порівняно низькій ділянці корінного берега р. Дніпра, 1922 р. М.Я.Рудинський відшукав залишки мамутової фауни у супроводі патинованих кременів (Рудинський, 1922, арк. 53 зв.).

168. 1965 р. знайдена частина скелету мамута (з уламки трубчастих кісток, по 2 уламки верхньої і нижньої щелепи, фаланга). Зберігаються у ПКМ, № П 2778 (Кондратенко, 1997).

169. *Недогарки, с.* — 1977 р. знайдено частину кутнього зуба мамута. Зберігається у ПКМ, № П 3487 (Кондратенко, 1997).

Гіщане, с.

170. При розробці гранітного кар'єру 1958 р. знайдені зуб мамута та роговий

стрижень бізона. Зберігаються у ПКМ, №№ П 2644, 2645 (Кондратенко, 1997).

171. У гранітному кар'єрі 1968 р. знайдений зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2915.

172. *Кривуші, с.* — 1960 р. знайдений зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2503 (Кондратенко, 1997).

Кременчук, м.

173. На правому березі Дніпра 1937 р. знайдено нижню частину рогу гігантського оленя з розеткою, зуби первісного коня, стегнову кістка мамута. Зберігалися у ХКМ (Підоплічко, 1956, с.108).

174. На лівому березі Дніпра в ур. Генеральська круча знайдені добре збережений череп гігантського оленя і щелепа молодого мамута (Підоплічко, 1938, с.149).

175. У 1940 р. знайдені кістки мамута (Підоплічко, 1956, с.108).

176. На лівому березі р. Дніпра, за 5 км вище гирла р. Поел, у Мало-Кохнівському гранітному кар'єрі впродовж 1951-1954 рр. групою палеонтологів на чолі з І.Г.Підоплічком провадилися збори кісток викопних ссавців. Кістки залягали приблизно на глибині 5 м у валунних піщано-гравійних відкладах, що заповнюють заглибини в кристалічних породах, розташованих в межах давньої долини Дніпра. Знайдені кістки: мамута — 140/6, шерстистого носорога — 9/3, первісного коня — 42/5, бізона — 220/9, гігантського оленя — 4/3, печерного лева — 1/1 (Підоплічко, 1956, с.108-109).

177. При ритті котловану на будівництві ГЕС 1953 р. знайдено зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2377.

178. На будівельному майданчику ГЕС 1958 р. знайдено перший шийний хребець гігантського оленя. Зберігається у ПКМ, № П 2420 (Кондратенко, 1997).

179. У районі Нового міста під час будівництва ГЕС у 1958 р. знайдений зуб мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2502 (Кондратенко, 1997).

180. Під час будівництва ГЕС у 1959 р. знайдена велика гомілова кістка мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2463 (Кондратенко, 1997).

181. На міліні Дніпра 1961 р. знайдено череп із рогами та інші кістки бізона. Зберігаються у ПКМ, № П 2643 (Кондратенко, 1997).

182. У піщаному кар'єрі 1980 р. знайдено частину рогового стрижня бізона. Зберігається у ПКМ, № П 8465 (Кондратенко, 1997).

Кроків (район м. Кременчук)

183. Неподалік від р.Дніпро, на глибині 4 м знайдені нижні щелепи мамута. Зберігаються у ХІМ (Підоплічко, 1938, с.149).

184. У р.Дніпро 1949 р. знайдено череп з рогами бізона. Зберігається у ПКМ, № П 1851.

185. На березі Дніпра, на глибині 5 м, 1953 р. знайдена частина кутнього зуба мамута. Зберігається у ПКМ, № П 2019.

186. *Комсомальськ, м.* — у залізрудному кар'єрі 1976 р. знайдені: щелепа молодого мамута з недорозвиненим другим молочним зубом у лівій альвеолі, частина бивня та ліва тазова кістка мамута (зберігаються у ПКМ, №№ П 3371-3373), частина скелета бізона, в тому числі череп

з верхньою щелепою та зубами, велика гомілова кістка, права ліктьова кістка та нижній кінець правої плечової кістки (ПКМ, №№ П 3380-3383) (Кондратенко, 1997).

187. *Чикалівка, с.* — 1965 р. знайдений череп бізона з рогами. Зберігається у ПКМ, № П 2770 (Кондратенко, 1997).

Келеберда, с.

188. У руслі р.Дніпро поблизу села знайдена щелепа мамута (ЕИМПГЗ, 1900, с.11; Кондратенко, 1997; 1998).

189. Знахідки кісток мамута, бізона, шерстистого носорога з пошкодженого пожежею 1943 р. і частково деласпортизованого фонду ПКМ, №№ П 216, 218, 228, 234, 237, 239-241, 251, 252, 263, 267, 278, 287, 299, 308, 330, 336, 340, 346, 349, 355, 371, 372, 1114.

Горішні Плавні, кол. с. (нині зняте з обліку)

190. У залізрудному кар'єрі 1969 р. знайдена лобна частина черепа бізона з двома роговими стрижнями. Зберігається у ПКМ, № П 2925 (Кондратенко, 1997).

191. У залізрудному кар'єрі в алювіальних пісках II тераси Дніпра на межі з відкладами зеленкувато-сірих глауконітових глин Харківського ярусу 1970 р. знайдений череп (без нижньої щелепи) шерстистого носорога. Зберігається у ПКМ, № П 2945 (Кондратенко, 1997).

Кобеляцький район

Орлик, с.

192. На березі Дніпра у піску знайдено частину щелепи молодого мамута та уламок верхньої щелепи з кутнім зубом. Зберігаються у ПКМ, №№ П 374, 1115.

193. Біля Орлицької пристані В.Ольховим була знайдена добре збережена лопатка мамута (ЕИМПГЗ, 1900, с.11).

Література

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — 220 с.

Березин Н.И. Справочник по палеолиту СССР. — Москва, Ленинград: Б. и., 1936. — 73 с.

Бибилова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднелолитического терриоконтекста Юго-Восточной Европы // Бюл. МОИП: Отд. биол. — Москва, 1979. — Т. 84. — Вып. 3. — С.3-14.

Борисковський П.И. Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. — Київ, 1947. — Т. 1. — С.85-99.

Борисковський П.И. Палеолит Украины // Историко-археологические очерки // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — 464 с.

Борисковський П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ. — Москва-Ленинград: Наука, 1964. — Вып. А 1-5. — 56 с. — 31 табл. ил.

Брюсов А.Я. Гондовская стоянка // СА. — Москва, 1940. — Т. 5. — С.88-92.

Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв.Вовка. — Київ, 1925. — Т. 1.

Вашняк Б.С., Супруненко О.Б. Подвижные украинского музейництва: Григорій

Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецкий. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.

Гавриленко И.Н. Отчет разведотряда Полтавской областной организации Общества охраны памятников истории и культуры о разведках в Оржицком районе Полтавской области в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 17 арк.

Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отд. археологии РАН ИОН. — Москва, 1926. — Вып. I. — С.5-40.

Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды ин-та геологич. наук. — Москва: Изд-во АН СССР, 1948. — Вып. 64. — 521 с.

Ежегодник музея Полтавского губернского Земства. 1914-1915 гг. / Под ред. Николаева В.Ф. — Полтава: Тип. Подземского Д.Н., 1917. — № 3-4. — 95 с.

Ежегодник по геологии и минералогии России. — СПб., 1906. — Т. VII. — Вып. 5.

Естественно-Исторический Музей Полтавского Губернского Земства: Описание коллекций / [Сост. Олександровский М.А.]. — Полтава: Тип. Старожицкого М.Л., 1900. — 90 с.

Естественно-Исторический Музей Полтавского Губернского Земства: Отчет за 1898 год. — Полтава: Тип. Старожицкого М.Л., 1899. — 14 с. + VII с.

Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. — 2-е изд. — Ленинград: ОГИЗ, Сопркитиз, 1938. — 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — 3-е изд. — Киев: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.

Ефименко П.П., Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. — № 2. — С.254-292.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х-У тис. до н. е. — Київ: Вид-во "Бібліотека українця", 1998. — 305 с.

Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині р. 1921 // Збірник секції мистецтв / Українське наукове товариство в Києві — Київ, 1921. — Т. 1. — С.153.

Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — Київ: УРЕ, 1967. — 1028 с.

Каленченко Н. О костях древних животных, вновь открытых в Малороссии // Горный журнал. — СПб., 1840. — Ч. II. — Кн. IV. — С.136-139.

Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III АС. — К., 1878. — Т. I. — С.147-152.

Козлов С.Ф. Забытая находка близ с. Кулешовки // ПИДО. — Москва-Ленинград, 1934. — № 7/8. — С.169-170.

Кондратенко Т.К. Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині // АЛТУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.122.

Кондратенко Т.К. Кістяк мамонта у Полтавському краєзнавчому музеї // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.166.

Корнієць Н.Л. Про причини вимирання

мамонта на території України // Викопні фауни України і суміжних територій. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. — Вип. 1. — С.91-169.

Короткевич Е.Л., Белан Н.Г. Палеонтологический музей: Путеводитель. — Київ: Наук. думка, 1987. — 64 с.

Левицкий И.Ф. Следы палеолитической стоянки близ г. Богодухова // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. — Москва, 1940. — № 6/7. — С.70-73.

Левицкий И.Ф. Гонцівська палеолітична стоянка: За даними досліджень 1935 р. // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947а. — Т. 1. — Вип. III. — С.197-247.

Левицкий И.Ф. Сліди палеоліту коло Богодухова // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947б. — Т. 1. — Вип. III. — С.289-295.

Липкин Ю.А. Далекое прошлое соловьиного края. — Воронеж, 1972.

Ломасв А.А. Ерозійні форми на IV терасі середнього Дніпра та їх вік за палеонтологічними та археологічними даними // Геоморфологія річкових долин України. — Київ, 1965. — С.42-46.

Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки Русского географического общества. — СПб, 1856. — Кн. II. — 461 с.

Милованова Н.А. К вопросу о существовании палеолита на территории Сумской области // Проблемы археологии Сумщины / ТДК. — Сумы, 1989а. — С.17-18.

Милованова Н.А. К вопросу о значении палеонтологической находки у села Кулешовка // ОИПАП: Второй обл. науч.-практич. семинар / ТДС. — Полтава, 1989б. — С.14-16.

Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите // Питание археологии Сумщины. — Сумы, 1990а. — С.33-36.

Милованова Н.А. Палеолит лесостепной зоны Левобережной Украины: история открытия и исследований // ОДПАП: Третий обл. науч.-практич. семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990б. — С.60-62.

Отчет о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернского Земства за 1903 год. — Полтава: Тип. Фришберга Л., 1904. — 24 с.

Отчет о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернского Земства за 1906 год. — Полтава: Тип. Фришберг И. и Зорохович С., 1907. — 19 с.

Отчет о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернского Земства за 1908 год. — Полтава: Тип. Бр. Попыловых, 1909. — 14 с.

Пидопличко И.Г. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки // Природа. — Москва, 1936. — № 2. — С.113-116.

Пидопличко И.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вип. 1. — 176 с.

Пидопличко И.Г. Памятник мамонту // Природа. — Москва, 1949. — № 4. — С.75-76.

Пидопличко И.Г. Про одну знахідку кісток мамонта // АП УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т. 4. — С.155-157.

Пидопличко И.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 235 с.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолити-

ческие жилища из костей мамонта на Украине. — Київ: Наук. думка, 1969. — 163 с.

Полтавщина // Бюллетень Кабинету Антропології та Етнології ім. Хв.Вовка. — Київ: УАН, 1925. — Ч. 1. — С.26-30.

Рогачев А.Н., Алшквич В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. — Москва: Наука, 1984. — С.162-271.

Рудинський М.Я. Результати екскурсій в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20-IX — 29-X.1922 р. (Доповідь Полтавському науковому товариству) // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 192. — Арк.53-58.

Рудинський М. Досліди на Полтавщині // КЗ ВУАК за 1926 рік. — Київ: ВУАК, 1927. — С.144-153.

Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР: Палеоліт; Епіпалеоліт; Ранній неоліт // Антропологія. — Київ, 1931. — № 4. — С.145-184.

Сапухіна Л. Велетню льодовикового періоду // ПУ. — Київ, 1981. — № 1. — С.57.

Семенчик М. Кілька передісторичних знахідок з Роменщини // Антропологія. — Київ, 1930. — Вип. 3. — С.207-209.

Сергин В.Я. Исследование палеолитического жилища в Гонцах // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. / ТД XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978а. — С.20.

Сергин В.Я. Раскопки палеолитического жилища в Гонцах // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978б. — С.83.

Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения // АО 1978 г. — Москва: Наука, 1979. — С.402.

Сергин В.Я. Раскопки жилищно-хозяйственного комплекса в Гонцах // АО 1979 г. — Москва: Наука, 1980. — С.336-337.

Сергин В.Я. Раскопки в Гонцах // АО 1980 г. — Москва: Наука, 1981а. — С.310.

Сергин В.Я. Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА АН СССР. — Москва: Наука, 1981б. — Вып. 165. — С.43-50.

Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // КСИА АН СССР. — Москва: Наука, 1983. — Вып. 173. — С.23-31.

Сергин В.Я. О сущности костяковско-авдеевских комплексов // КСИА АН СССР. — Москва: Наука, 1987а. — Вып. 189. — С.8-13.

Сергин В.Я. Работы в Гонцах // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987б. — С.410.

Сергин В.Я. К основной проблематике палеолитических поселений среднечереповского типа // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практич. семинар / ТДС. — Полтава, 1988а. — С.20-21.

Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского поселения // 1000-летие города Лубны / ТДС обл. науч.-практич. конф. — Лубны, 1988б. — С.5-7.

Сергин В.Я. Гонцовское палеолитическое поселение // ОИПАП: Второй обл. науч.-практич. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.10-12.

Сергин В.Я. Исследование памятников среднечереповского типа // КСИА АН СССР. — Москва: Наука, 1990. — Вып. 202. — С.49-53.

Сергін В.Я. Скоплення кісток мамонта на палеолітичних поселеннях // СА. — Москва, 1991. — № 4. — С.9-24.

Сидоренко Г.О., Миско Є.В., Телєгін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — 107 с.

Смолічєв В.П. Палеонтологічні знахідки на Чернігівщині // НА ІА НАНУ. — 1928. — Ф. 6. — № 12.

Соффер О.А. Економіка верхнього палеоліта: продовжителі заселення стоянок на Русській рівнині // РА. — Москва, 1993. — № 3. — С.5-17.

Супруненко О.Б. Археологія у діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — 392 с.

Супруненко О.Б. З історії відкриття палеолітичного місцезнаходження у Сергіївці (Краснознам'янці) // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С.64-65.

Супруненко О.Б. Перша колекція з Гінцівської стоянки // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Вип. 3. — С.183-190.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с.

Сухобоков О.В., Юрєнко С.П. Археологічні пам'ятники Полтавщини // Історико-культурне насліддя Полтавщини. — Київ, 1987. — С.135-162.

Телєгін Д.Я. К вопросу о различиях в типологии позднелеолитических индустрий Среднего Поднепровья и Южного Буга // Каменний век пам'ятки, методика, проблеми. — Київ: Наукова думка, 1989. — С.93-101.

Телєгін Д.Я. Посульська група палеолітичних стоянок на Нижньому Дніпрі // РА. — Москва, 1996. — № 2. — С.131-142.

Уваров А.С. Археологія Росії. Каменний період. — Москва, 1881. — Т. I. — 440 с.

Феофілактєв К.М. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губ. // Тр. III АС. — Киев, 1878. — Т. I. — С.153-159.

Черниш О.П. Карта палеоліту УРСР // Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т. сусп. наук. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. 2. — С.67-143.

Чубур А.А. Система человек — мамонт в бассейне Десны. Культурная адаптация в верхнем палеолите. — Курск, 1993. — 59 с.

Шовкопляс І.Г. Гінцівська палеолітична стоянка: (До 100-річчя її виявлення) // УЖ. — Київ, 1971. — № 9. — С.122-123.

Шовкопляс І.Г. Вдалий початок // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С.10-14.

Шовкопляс І.Г. Пам'ятки найдавнішого минулого Переяславщини // Тези всесвіт. наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С.33-34.

Щелівський В.Е. Отчет о работе отряда Костенковской экспедиции в 1977 году // НА ИА РАН. — 1977. — Р-1. — № 6528, 6528 а.

Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. I. — С.61-78.

Щорічник Полтавського народного Природничого музею: 1916-1918. — Полтава: Тип. Підземського Д.Н., 1919. — № 5-6-7. — 59 с.

Яковлева Л.А., Дзидзиджан Ф. Новые археологические исследования на позднелеолитической стоянке Гонцы // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Вип. 3. — С.21-25.

Scerbakivskij V. Eine palaeolithische Station in Honci (Ukraine) // Die Eiszeit. — Leipzig, 1926. — Band III. — H. 2. — S.100-116.

Scerbakivskij V. Bemerkungen über neue und wenig bekannte palaeolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. — Leipzig, 1927. — Band IV. — S.27-30.

Гавриленко І.Н.,
Кондратенко Т.К., Чубур А.А.
**ПЛЕЙСТОЦЕНОВАЯ
МЕГАФАУНА ЛЕСОСТЕПНОГО
ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ ДНЄПРА.
Некоторые итоги изучения
Резюме**

В работе публикуется свод сведений о плейстоценовой мегафауне Лесостепного Левобережья Украины и России, составленный по данным публикаций и музейным коллекциям Белгородской и Курской областей Российской Федерации, Полтавской, Сумской, Черкасской и Харьковской областей Украины.

12.02.1998-20.04.2001

ІНФОРМАЦІЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

© Мироненко К.М., Сидоренко О.В.

СОКИРА З СЕРЕДНЬОГО ПОСУЛЛЯ

Відоме в літературі городище давньоруської доби поблизу с.Хитці Лубенського р-ну Полтавської обл., що знаходиться за 2 км на пд. сх. на мису корінного берега р.Удай, в ур.Коломак, "дало" чергову яскраву знахідку. З його посаду біля підніжжя другої надзагальної тераси походить чимало речей побутового та військового вжитку, що зберігаються у Фондах ЦОДПА. Цю колекцію довгою нову знахідку сокири (КВ-559, А-285).

Сокира виготовлена із заліза. Виріб з розширеним, майже симетричним лезом, нижня частина помітно опущена до низу, спинка пряма, пузо (брюшко) вигнуте, верхня та нижня частини втулки нахилені до найвужчої частини клину, а втулка та обух мають ребра з 5-ти площин. Отвір для насади — округлої форми. Довж. сокири — 17,1 см, шир. леза — 8,3 см, товщ. клину біля втулки — 3 см, шир. клина там же — 1,9 см, дім. отвору — 3,6-3,8 см.

Даний тип сокир відноситься, за класифікацією А.М.Кирпичникова до виробів із симетричним лезом, мисоподібними виступами з тильного боку обуха — типу VIII А, що датуються XII-XIII ст.⁷ За новгородськими аналогами, такі сокири набули поширення у XII-XIV ст і належать до 2-го типу, за Б.А.Колчиним⁸. Появу цього типу дослідник пов'язує із розробкою масових зразків робочих сокир, що не потребують трудомістких та дорогих деталей. До речі, подібну сокиру було знайдено в літописному Дрогобужі⁹.

Наявність ребер на обуху зближуює хитцівську сокиру із знаряддями XI ст., де чітко виділяються площини⁶. Хоча, можливо, ці площини

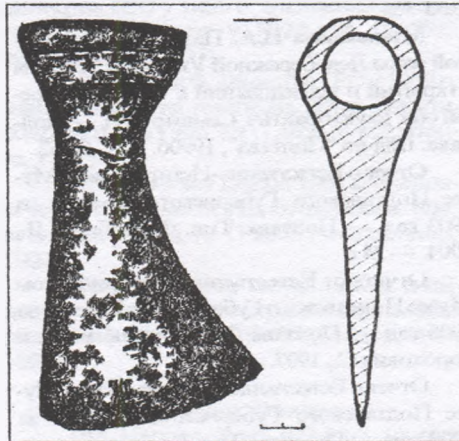

Рис. Хитці, с., ур. Коломак. Сокира. Залізо.

ни не мають значення хронологічного індикатора і пов'язані з чисто технологічними процесами виготовлення.

Форма сокири близька до сучасних колунів. Тож, можливо, вона застосовувалася для рубання лісу. Хоча зразок із Хитців має досить невелику товщину корпусу край втулки, що відрізняє його від звичайних колунів⁶.

Отже, сокира з Хитців належить до давньоруських знарядь, що набули поширення у XII-XIII ст. Призначення виробу було, найімовірніше, універсальним.

З території посади городища у Хитцях походять також 2 наконечники стріл — ромбоподібної форми із броневийним виступом, пропорціями пера 1:2, за О.Ф.Медведевим, — тип 80 — X ст (Ф ЦОДПА, КВ-560, А-286)⁷, та броневий-

ний — із масивною голівкою ромбічноскруглених обрисів, черешковий, 83-го типу, що набув поширення у XI ст. (КВ-561, А-287)⁸. На посаді виявлені також 5 залізних ножів, із масивним черешком, у 4-х зразків довших за лезо та з уступом в основі черешка, X-XII ст. (КВ-562-566, А-288-292), та 3 масивних ножа XVII-XVIII ст. (КВ-567-569, А-293-295).

Всі знахідки датуються в межах X-XII ст., як і попередні, наприклад, ліроподібна бляшка та калочеподібне кресало⁹.

Література

1. Тітков О.В., Сидоренко О.В. Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.93-101.
2. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.2 // САИ. — М., Л.: Наука, 1966. — Вып. Е 1-36.
3. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дрогобуж в період Київської Русі. — Рівне: Держ. ред. вид. під-во, 1996. — С.82.
4. Там само. — С.82. — Рис.32:1; 58:1.
5. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — Л., М.: Изд-во АН СССР, 1959. — №65. — С.26. — Рис.9.Б; 12.
6. Юра Р.О. Древний Колодзяин // АЛ УРСР. — К., 1962. — Т.ХІІ. — С.100. — Рис.30.6.
7. Медведев А.Ф. Ручное метательное орудие (лук и стрелы, самострельный) VIII-XIV вв. // САИ — М.: Наука, 1966. — Вып. Е1-36. — С.80,177 — Табл.30:77. — Тип 80.
8. Там само. — С.81,177 — Табл. 30:78. — Тип 83.
9. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Вып. 2. — Курск, 1996. — С.93.
10. Там само. — С.67.

15.04.2002.

ЗНАХІДКИ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОЇ ФАУНИ В ПАЛЕОНТОЛОГІЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Для вивчення кліматичних особливостей епохи зледеніння та пізньопалеолітичних пам'яток велике значення має фауна савців плейстоцену.

У Кременчуцькому краєзнавчому музеї за 25 років його існування зібрана досить значна палеонтологічна колекція, вагому частину якої становить фауна плейстоценової епохи. Формуватися колекція почала з 1967 р. Цікаво, що перші надходження у фонди по природничій групі належать предметам палеонтології, а саме решткам *Elephas primigenius* з Малокохнівського кар'єру м.Кременчук. Варто відзначити, що більша частина знахідок зроблена під час гірничих робіт на гранітних та глиняних кар'єрах в межах Кременчука. Останнім часом зафіксовано багато кісткових решток мамонта, зубра викопного, благородного оленя, викопного коня з руслу Дніпра поблизу оо.Стрілечий II, IV (зелена зона міста), які трапилися під час наміву піску для заводу силікатної цегли. Частина місцезнаходжень, позначених знахідками, окреслює конкретні археологічні пам'ятки чи їх округи і, певно, матиме значення для подальшого вивчення. Згідно з описами палеонтологічної колекції Кременчуцького краєзнавчого музею, наводимо дані про знахідки тварин плейстоцену на Кременчуччині. Визначення проводилися фахівцем відділу палеозоології Інституту зоології НАН України к. б. н. Свистуном В.І.

РЯД ХОБОТНІ — Proboscidae РОДИНА МАМОНТИ — Mammuthus МАМОНТ — *Elephas primigenius*

1. Частина нижньої щелепи, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.1.
2. Частина нижньої щелепи, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.2.
3. Стегнова кістка, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.3.
4. Зуби, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.4-9.
5. Головка стегнової кістки, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.10.
6. Епіфіз стегнової кістки, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.11.
7. Стегнова кістка, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.12.
8. Частина ребра, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.27.
9. Хребець шийний, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.29.
10. Хребець грудний, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.30.
11. Хребець шийний, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.32.
12. Ребро, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.33.
13. Права ліктьова кістка, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.34.
14. Права плечова кістка, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.35.
15. Частина плечової кістки, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.36.
16. Хребець хвостовий, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.39.
17. Частина нижньої щелепи, територія КНПЗ, околиці м.Кременчука, 1967, КрКМ, П.40.
18. Частина бивня, Піщанський кар'єр, 1967, КрКМ, П.42.
19. Епіфіз плечової кістки, Піщанський кар'єр, 1967, КрКМ, П.43.
20. Частина стегнової кістки, Піщанський кар'єр, 1967, КрКМ, П.44.
21. Частина бивня, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.46.
22. Нижня щелепа в період зміни зубів, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.48.
23. Уламок великої гомілкової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.49.
24. Уламки кісток, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.50-56.
25. Фрагмент лопатки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.57.
26. Уламок плечової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.58.
27. Частина ребер, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.59-63.
28. Голівка тазової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.84.
29. Голівка стегнової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.85.
30. Фрагмент голівки стегнової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.86.
31. Лопатка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.88.
32. Права плечова кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.92.
33. Тазова кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.93.
34. Частина тазової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.94.
35. Частина тазової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.95.
36. Хребець грудний, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.98.
37. Частина грудного хребця, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.99.
38. Фрагмент тазової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.100.
39. Частина плечової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.101.
40. Фрагмент плечової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.102.
41. Частина великої гомілкової кістки (лівої), м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.103.
42. Бивень, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.104.
43. Бивень, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.105.
44. Частина гомілкової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.111.
45. Частина гомілкової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.112.
46. Частина нижньої щелепи, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.274.
47. Зуб, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.275.
48. Епіфіз ліктьової кістки, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.276.
49. Частина променевої кістки, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.283.
50. Фрагмент тазової кістки, Крюківський кар'єр, 1970, КрКМ, П.313.
51. Зуб, Крюківський кар'єр, 1970, КрКМ, П.314.
52. Шийний хребець, Крюківський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.315.
53. Нижня щелепа, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.332.
54. Частина тазової кістки, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.334.
55. Уламки зубів, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.335-337.
56. Частина ребра, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.339.
57. Частина ребра, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.340.
58. Частина тазової кістки, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.352.
59. Лопатка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1970, КрКМ, П.358.
60. Частина нижньої щелепи, м.Комсомольськ, ГЗК, 1970, КрКМ, П.359.
61. Частина ребер, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.366, 367.
62. Частина зубів, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.372, 373.
63. Зуб молодого мамонта, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.374.
64. Кістка верхня гомілкова передньої кінцівки, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.543.
65. Тазова кістка і голівка стегнової кістки, м.Кременчук, 1971, КрКМ, П.588.
66. Тазова кістка, м.Кременчук, 1971, КрКМ, П.589.
67. Кістка ліктьова передньої кінцівки, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.687.
68. Кістка велика гомілкова задньої кінцівки, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.688.
69. Лопатка, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.804.
70. Зуб, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.817.
71. Голівка стегнової кістки, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.818.
72. Стегнова кістка, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.829.
73. Частина ліктьової кістки, м.Кремен-

чук, Крюківський цегельний завод, 1972, КрКМ, П.844.
 74. Стегнова кістка, Крюків, берег Дніпра, 1973, КрКМ, П.925.
 75. Зуб, м.Кременчук, Крюківський кар'єр, 1974, КрКМ, П.967.
 76. Зуб (уламок), м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1973, КрКМ, П.995.
 77. Лопатка (уламок), м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1973, КрКМ, П.996.
 78. Тазова кістка, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1974, КрКМ, П.1002.
 79. Кістка тазова, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1974, КрКМ, П.1003.
 80. Зуб, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1974, КрКМ, П.1004.
 81. Зуб (уламки 2 од.), м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1005.
 82. Кістка тазова (уламок), Власівка, берег Дніпра, 1974, КрКМ, П.1008.
 83. Кістка (уламок), м.Кременчук, берег Дніпра, 1974, КрКМ, П.1010.
 84. Зуб, котлован Кременчуцької ГЕС, 1974, КрКМ, П.1021.
 85. Велика гомілкорова кістка задньої кінцівки, м.Кременчук, Крюківський цегельний завод, 1975, КрКМ, П.1041.
 86. Череп, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1976, КрКМ, П.1186.
 87. Нижня щелепа, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1976, КрКМ, П.1187.
 88. Бивень, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1976, КрКМ, П.1188.
 89. Нижня щелепа, м.Кременчук, завод силікатної цегли, 1976, КрКМ, П.1189.
 90. Плечова кістка, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1976, КрКМ, П.1196.
 91. Зуб молочний, берег Дніпра, біля Власівської дамби, 1976, КрКМ, П.1197.
 92. Велика гомілкорова кістка, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1977, КрКМ, П.1271.
 93. Фрагмент бивня, Кременчук, берег Дніпра, 1978, КрКМ, П.1633.
 94. Зуб, м.Кременчук, територія заводу ЗБШ, 1979, КрКМ, П.1827.
 95. Бивень, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1979, КрКМ, П.1829.
 96. Кістка стегнова, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1979, КрКМ, П.1830.
 97. Кістка великогомілкорова, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1979, КрКМ, П.1831.
 98. Фрагмент черепа, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1980, КрКМ, П.2038.
 99. Бивень, Кременчук, Піщанський кар'єр, 1980, КрКМ, П.2069.
 100. Кістка стегнова, м.Комсомольськ, ГЗК, КрКМ, П.2375.
 101. Зуби, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1983, П.4371, 4373.
 102. Зуб, м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1983, П.4374.
 103. Зуб, Власівський кар'єр, 1983, П.4414.
 104. Фрагменти зубів, м.Кременчук, піщанський кар'єр, 1984, П.4527, 4556, 4642.
 105. Зуби, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1984, П.4528, 4529, 4555.

106. Ребро, м.Кременчук, берег Дніпра, 1984, П.4554.
 107. Зуб, м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1984, П.4641.
 108. Зуби, м.Кременчук, берег Дніпра, 1984, П.4670, 4671, 4672.
 109. Зуб, м.Кременчук, 1985, П.4890.
 110. Зуб, м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1986, П.4903.
 111. Фрагмент нижньої щелепи, м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1986, П.4904.
 112. Фрагмент зуба, м.Кременчук, 1989, П.5270.
 113. Частина зуба, м.Кременчук, 1989, П.5269.
 114. Зуб, м.Кременчук, Крюківський кар'єр, 1989, П.5287.
 115. Нижня щелепа, м.Кременчук, р.Сухий Катамлик, 1990, П.5453.

РЯД ПАРНОКОПИТНІ — Artiodactyla
РОДИНА ПОРОЖНИСТОРОП — Bovidae
ЗУБР — Bison priscus

1. Черепна коробка, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.13.
 2. Ріг, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.17.
 3. Ріг (самки), Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.18.
 4. Ріг, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.19.
 5. Ріг, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.20.
 6. Ріг, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.21.
 7. Ріг, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.22.
 8. Частина ребра з хребцем (грудним), Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.23.
 9. Частина ребра з хребцем (грудним), Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.24.
 10. Частина ребра, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.26.
 11. Частина ребра, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.28.
 12. Хребець грудний, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.37.
 13. Хребець шийний, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.38.
 14. Черепна коробка, околиці м.Кременчука, територія КНПЗ, 1967, КрКМ, П.41.
 15. Ріг (з короткого рога), Піщанський кар'єр, 1967, КрКМ, П.45.
 16. Черепна коробка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1967, КрКМ, П.64.
 17. Променева кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.91.
 18. Хребець, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.96.
 19. Хребець шийний, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.97.
 20. Ріг (самки), м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.106.
 21. Ріг, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.107.
 22. Променева кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.108.
 23. Лопатка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.109.
 24. Тазова кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.110.

25. Метоподій зубра, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.278.
 26. Метоподій, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.280.
 27. Метоподій, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.282.
 28. Зуб, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.284.
 29. Зуб, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.285.
 30. Зуб, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.286.
 31. Частина лопатки, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.287.
 32. Частина плечової кістки, Крюківський кар'єр, 1970, КрКМ, П.316.
 33. Роговий стержень, м.Кременчук, територія комбінату Нерудматеріалів, 1970, КрКМ, П.319.
 34. Ріг (з короткого рога), м.Кременчук, територія комбінату Нерудматеріалів, 1970, КрКМ, П.320.
 35. Частина черепної коробки, м.Кременчук, територія комбінату Нерудматеріалів, 1970, КрКМ, П.321.
 36. Фрагмент лопатки, м.Кременчук, територія комбінату Нерудматеріалів, 1970, КрКМ, П.323.
 37. Ріг з частиною лобової кістки, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.333.
 38. Частина нижньої щелепи, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.341.
 39. Хребець з частиною ребра, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.345.
 40. Ліктьова кістка, м.Кременчук, Піщанський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.346.
 41. Частина черепа з уламками рогів, м.Кременчук, Крюківський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.356.
 42. Зуб, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.369.
 43. Велика гомілкорова кістка, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.378.
 44. Фрагмент тазової кістки, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.379.
 45. Фрагмент плечової кістки, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.380.
 46. Фрагмент черепа, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.383.
 47. Частина черепа, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.384.
 48. Ріг (лівий) з частиною лобової кістки, м.Кременчук, 1971, КрКМ, П.592.
 49. Лопатка, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.811.
 50. Метоподій, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.812.
 51. Частина тазової кістки, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.813.
 52. Хребець, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.814.
 53. Ріг з частиною черепа, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.830.
 54. Уламок рога з частиною черепа, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.831.
 55. Ріг, м.Кременчук, берег Дніпра, 1974, КрКМ, П.1009.
 56. Череп з рогами, м.Комсомольськ, Горішнєплавнинський кар'єр, 1974, КрКМ, П.1007.
 57. Черепна коробка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1022.

58. Частина черепної коробки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1023.
59. Ріг, м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1024.
60. Ріг (частина), м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1025.
61. Лобова кістка з рогами, м.Кременчук, Малокохнівський кар'єр, 1975, КрКМ, П.1042.
62. Череп з рогами, м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1045.
63. Череп з рогами, м.Комсомольськ, ГЗК, 1974, КрКМ, П.1046.
64. Частина черепа, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1976, КрКМ, П.1269.
65. Ріг, Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1977, КрКМ, П.1269.
66. Череп (фрагмент), м.Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1977, КрКМ, П.1270.
67. Фрагмент черепа, м.Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1980, КрКМ, П.2124.
68. Фрагмент черепа, м.Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1980, КрКМ, П.2125.
69. Хребець, м.Кременчук, берег Дніпра, 1980, КрКМ, П.2330.
70. Хребці, м.Кременчук, берег Дніпра біля річпорта, 1980, КрКМ, П.2376, 2377.
71. Фрагмент черепа, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1983, П.4370.
72. Ріг, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1985, П.4831.
73. Частина черепа, с.Власівка, р. Дніпро, 1986, П.4920.
74. Ріг лівий, м.Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1986, КрКМ, П.5012.
75. Череп з рогами, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1988, П.5249.
76. Череп, підхідний канал до Кременчуцького водосховища з боку Табурища, 1966, П.5947.

ТУР — *Bos primigenius*

1. Роги (з черепною коробкою), Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.15.
2. Роги (з черепною коробкою), Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.16.
3. Колінний суглоб, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.87.

РОДИНА ОЛЕНІ — *Cervidae*

ПГАНТСЬКИЙ ОЛЕНЬ — *Cervus megaceros*

1. Ріг, котлован Кременчуцької ГЕС, 1970, КрКМ, П.312.

2. Частина рога, м.Кременчук, Крюківський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.353.
3. Частина рога, м.Кременчук, Крюківський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.354.
4. Частина рога, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.375, 590.
5. Ріг, м.Комсомольськ, Горішнеплавнинський кар'єр, 1977, КрКМ, П.1268.
6. Фрагмент черепа, власівський кар'єр, 1980, КрКМ, П.2123.

ПІВНІЧНИЙ ОЛЕНЬ — *Rangifer tarandus*

1. Частина рога, м.Кременчук, Крюківський гранкар'єр, 1970, КрКМ, П.355.
2. Ріг, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.815.

БЛАГОРОДНИЙ ОЛЕНЬ — *Cervus elaphus*

1. Ріг, м.Кременчук, 1989, КрКМ, П.5271.
2. Ріг, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.277.
3. Частина лопатки, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.288.
4. Уламок рога, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.364.

ЛОСЬ — *Alces*

1. Частина рога, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.363.

РЯД НЕПАРНОКОПИТНІ —

Perissodactyla

РОДИНА НОСОРОГИ —

Rhinocerotidae

ШЕРСТИЙ НОСОРОГ —

Coelodonta antiquitatis

1. Шийний хребець, Малокохнівський кар'єр, 1967, КрКМ, П.31.
2. Частина черепа, м.Комсомольськ, ГЗК, 1970, КрКМ, П.357.
3. Зуб, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.365.
4. Зуб, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.368.
5. Зуб, м.Комсомольськ, 1972, КрКМ, П.805.
6. Уламок зуба, м.Комсомольськ, 1972, КрКМ, П.806.
7. Велика гомілкорова кістка, м.Кременчук, КрКМ, П.815.
8. Нижня щелепа, м.Кременчук, Крюківський цегельний завод, 1972, КрКМ, П.843.
9. Частина черепа, м.Кременчук, Крюківський цегельний завод, 1972, КрКМ, П.845.
10. Череп, с.Келеберда, Кременчуць-

кий р-н, 1974, КрКМ, П.1044.

11. Фрагмент черепа, м.Кременчук, Піщанський кар'єр, 1983, П.4372.
12. Частина черепа, р.Дніпро, Власівська затока, 1989, П.3288.

РОДИНА КОНЯЧІ — *Equidae* ВИКОПНИЙ КНЬ — *Equus*

1. Стегнова кістка, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.90.
2. Частина тазової кістки, м.Комсомольськ, ГЗК, 1969, КрКМ, П.113.
3. Частина черепа, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.273.
4. Частина променевої кістки, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.279.
5. Зуби-різці, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.370.
6. Зуби-різці, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.371.
7. Велика гомілкорова кістка, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.376.
8. Кістка, м.Кременчук, 1970, КрКМ, П.377.
9. Черепна коробка, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.809.
10. Нижня щелепа, м.Кременчук, 1972, КрКМ, П.810.
11. Зуби-різці, Кременчуцький р-н, Піщанський кар'єр, 1990, П.5353, 5354, 5355.
12. Фаланга пальця, м.Кременчук, силкатний завод, 1996, П.5984.
13. Меніск хребця, м.Кременчук, берег Дніпра, 1996, П.5929.
14. Перша фаланга, м.Кременчук, берег Дніпра, 1996, П.5928.

РЯД ХИЖІ — *Carnivora*

РОДИНА ВЕДМЕДІ — *Ursidae*

ПЕЧЕРНИЙ ВЕДМІДЬ — *Ursus spelaeus*

1. Плечова кістка, котлован Кременчуцької ГЕС, 1969, КрКМ, П.281.

Музиченко Н.В.

НАХОДКИ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОЙ ФАУНЫ В ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ КРЕМЕНЧУГСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Резюме

Публикуется реестр находок плейстоценовой фауны, обнаруженных в окрестностях г.Кременчук Полтавской области, которые хранятся в коллекции Кременчугского краеведческого музея.

12.03.1999.

У ВЦ "Археологія" побачила світ монографія О.Б.Супруненко "Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської)". — Київ-Полтава, 2000 [2001]. — 398 + 2 с.: 250 іл.

Дослідження присвячене висвітленню археологічної діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської (1852-1932), що успішно діяв у 1874-1906 рр. в Круглику під Лубнами на Полтавщині. Цей перший в Україні приватний історико-краєзнавчий музей з яскраво вираженими рисами археологічного збиральництва став осередком археологічного вивчення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, згрупувавши навколо себе цілу групу дослідників (Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, С.К.Кульжинський, В.Г.Ляскоронський, К.П.Бочкар'єв та ін.). У ході досліджень та цілеспрямованого археологічного збиральництва в музеї було створене значне взірцове документоване археологічне зібрання, походження якого пов'язується з більше ніж 200 пам'ятками території Середнього Подніпров'я, Лівобережжя Дніпра, Півдня України, Білорусі, Болгарії, Молдови, Росії. Пізніше зібрання лягло в основу археологічних колекцій сучасних полтавських Краєзнавчого, Художнього та ряду ін. музеїв.

У монографії висвітлюється життєвий і творчий науковий шлях лубенських подляжників на терені музейництва й археології, аналізується наукова дослідницька та видавнича діяльність, склад колекцій, зокрема археологічне зібрання К.М.Скаржинської і його доля. Видання доповнене зводом пам'яток, досліджених членами лубенського археологічного осередку, переліком предметів збірки, реєстрами дарників колекцій, зібраних, що ввійшли до складу музею, показчиком сучасного місцезнаходження ряду предметів у музеях України, значним переліком використаних джерел та літератури.

З приводу придбання монографії чи обміну на видання інших археологічних закладів звертатися за адресою:
36011, Україна, м.Полтава-11, вул. Комсомольська, 37, тел./факс. (053-22) 2-26-12; e-mail: cpain@uklasua.net

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИЙ СПЕКТР ПІЗНЬОРОМЕНСЬКОГО ЧАСУ З ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за відбитками на кераміці)

У 1997-1998 та у 2000 рр. на території посаду літописної Лтави (сучасне м.Полтава; просп. Першотравневий, вул.Братів Литвинович, Соборна площа) експедицією ЦОДПА під керівництвом к.і.н. О.Б.Супруненко проводилися охоронні археологічні роботи, в ході яких було виявлено велику кількість матеріалів пізньороменського часу. Значна кількість знахідок знайшла своє відображення у попередніх чи доволі ґрунтовних публікаціях¹. Деякі зі статей мали тематичний характер і були присвячені вивченню та дослідженню керамічного комплексу, отриманого під час розкопок². Уже в цих публікаціях автори звертали увагу на наявність у глиняному тісті кераміки, разом із шамотом та іншими неорганічними домішками, значної кількості відбитків решток рослинного походження³ (соломи від зернових, звичайної трави, зернівок злакових рослин тощо). Для літописної Лтави вони поки що є чи не єдиним свідченням заняття її жителів землеробством.

Слід зазначити, що в Полтаві, в шарі пізньороменського часу, залізни знаряддя землеробства (наральники, чересла, мотички, серпи тощо), широко вживані носіями волинцевської та роменської культур, а також їх попередниками, і відомі з матеріалів більш ніж десяти слов'янських пам'яток другої половини I тис. н.е. Дніпровського лісостепового Лівобережжя⁴, до цього часу не знайдені. Із землеробських відомі лише знаряддя для переробки врожаю (фрагменти жорен із господарської ями № 4 та житла № 6 розкопу б/1997 р.)⁵, що зустрічаються у великій кількості під час розкопок майже кожного слов'янського поселення останньої чверті I тис. н.е.⁶ Отже, все ж таки доволі логічно припустити, що давні мешканці літописної Лтави займалися землеробством взагалі і вирощуванням хліба зокрема. Підтвердження цьому отримані завдяки широко відомій і застосовуваній методиці зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки (рис.1.), запровадженій в колишньому Радянському Союзі відомим молдовським палеоетноботаніком З.В.Янушевич в середині 60-х рр. XX ст.⁷

При підготовці публікації, за люб'язної згоди керівника археологічних досліджень посаду літописної Лтави О.Б.Супруненко, були використані всі матеріали розкопок (розкопи №№ 1-11 за 1997-1998 рр.; №1 за 2000 р.), що зберігаються у даний час в фондах ЦОДПА. Колекція налічує більш ніж чотири тисячі знахідок пізньороменського часу, доби Київської Русі та козаць-

Рис. 1. Пластилінові моделі відбитків культурних рослин.

кого періоду, з яких більше половини — фрагменти кераміки IX - поч. XI ст.

У ході обстеження керамічного комплексу зазначеного періоду було виявлено майже вісімдесят відбитків зернівок різноманітних злакових культур — проса, пшениці голозерної та півчастої, жита, ячменю, вівса, а також один відбиток коноплі. Такий набір палеоетноботанічних матеріалів є цілком характерним для пам'яток I тис. н.е.⁸ Статистичні дані аналізу отриманого палеоетноботанічного матеріалу наведено в таблиці 1.

Табл. 1. Відбитки культурних рослин на кераміці з розкопів

рік	№	к-сть знахідок	S.c.	P.m.	H.v.	A.v.p.	T.d.	T.a.s.l.	C.s.
1997	1	2	1		1				
1997	2								
1997	3	1	1						
1997	4	13	5		3	2	2	1	
1997	5								
1997	6	8	1	1	2		2	2	
1997	7	14	2	3	6		1	1	1*
1997	8	1	1						
1998	9	19	3	6	5	2		3	
1998	10	1			1				
1998	11	2	1				1		
2000	1	16	4	5	6		1		
кількість		77	19	15	24	4	7	7	1*

S.c. — Secale cereale; P.m. — Panicum polycosmum; H.v. — Hordeum vulgare; A.v.p. — Avena sp.; T.d. — Tribulus terrestris; T.a.s.l. — Triticum aestivum s.l.; C.s. — Cannabis sativa

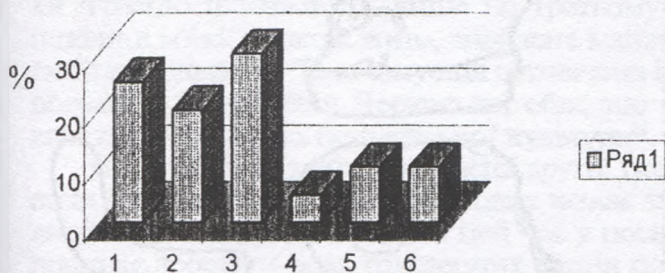
* — в ПБС не враховано

Ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*) (рис.2: 15-17) зафіксовано в значній кількості, що дає всі підстави засвідчувати його досить важливе значення в зерновому господарстві пізньороменських жителів літописної Лтави. На кераміці із розкопів №№ 1, 4, 6, 7, 9, 10 1997-1998 рр. та розкопу №1/2000 р. було зафіксовано 24 відбитки зернівок ячменю півчастого. По кількості ячмінь стоїть на першому місці і складає 30 % у ПБС літописної Лтави (таблиця 2).

Табл.2 Кількісне співвідношення.

1. Secale cereale
2. Panicum miliaceum
3. Hordeum vulgare
4. Avena s.p.
5. Triticum dicoccon
6. Triticum aestivum s.l.

Окрім відбитків власне зернівок ячменю на кераміці із розкопів № 9/1998 р. та № 1/2000 р., були виявлені також відбитки пшівки без зернівок (рис.3).

Ячмінь пшівчастий, разом із пшівчастою пшеницею, є однією з найдавніших культурних рослин, що вирощувались на території сучасної України⁹. Ця культура непримхлива до кліматичних умов, родючості ґрунту та агротехнічних можливостей. Окрім цього, ячмінь, як і просо, відрізняється швидким досяганням¹⁰. Саме ці якості на протязі довгого часу визначали одну з домінуючих ролей *Hordeum vulgare* в господарстві слов'янських культур. Але, як і просо, в роменський період, і надалі — в давньоруський час — ячмінь поступово витісняється більш врожайними зерновими¹¹.

Значну частину всіх відбитків, що вдалося ідентифікувати, становили зернівки *жита* (*Secale cereale*) (рис.2:1-6). Було зафіксовано 19 відбитків жита на фрагментах кераміки з усіх розкопів, окрім №№ 2, 5, 10. За морфологічними характеристиками жито з посаду літописної Лтави в цілому не відрізняється від викопного та сучасного — його розміри в середньому становлять 5,8-7,2 x 2,2-2,5 мм¹². У кількісному співвідношенні частка жита у палеоетноботанічному спектрі досліджуваної пам'ятки становить 25% (табл.2).

Жито можна вирощувати на будь-яких типах ґрунтів, що пояснюється його доброю пристосованістю та відносно малою вимогливістю до запасів поживних речовин у ґрунті: "... на почвах, где не удаются другие хлеба, рожь дает удовлетворительный урожай". Але жито негативно реагує на несприятливі погодні умови¹³.

Дослідники пов'язують широке запровадження жита з удосконаленням знарядь обробітку ґрунту, що дозволяло робити оранку більш глибокою та якісною¹⁴. Цей фактор, разом із поліпшенням кліматичних умов¹⁵, сприяв розповсюдженню жита та збільшенню його частки в ПБК VIII-X ст. Це стає ще очевиднішим при співставленні матеріалів волинцевсько-роменського періоду з попередніми, де жито відіграло не таку значну роль¹⁶.

Пшениця різних видів (рис.2:7-14) була зафіксована у 14 випадках. Її кількісна частка в ПБК в цілому становить 20%. Кількість зафіксованих на кераміці із розкопів №№ 4, 6, 7, 9, 11 1997-1998 рр. та №1/2000 р. відбитків пшениці розподілилася порівну між пшівчастими та голозерними видами (табл.). Відповідно, 10% пшениці представлені пшівчастою пшеницею двозернянкою *Triticum dicoccon*; такий же відсоток становить голозерна пшениця *Triticum aestivum s.l.*

Пшениця є однією з найдавніших рослин, що була домітована людиною. Всі види пшениці відомі з найдавніших часів. "Популярність" пшівчастих пшениць пояснюється коротким періодом дозрівання, не-

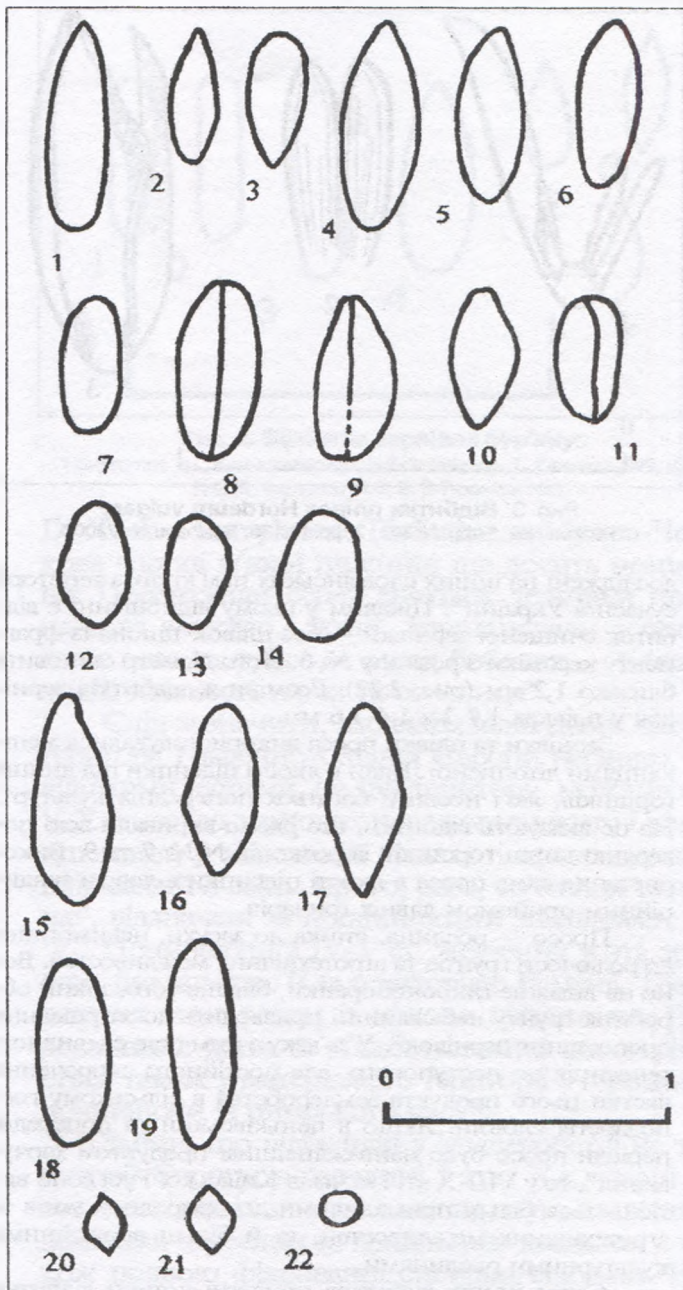

Рис. 2. Відбитки культурних рослин.
1-6-*Secale cereale*; 7-11-*Triticum dicoccon*; 12-14-*Triticum aestivum s.l.*;
15-17-*Hordeum vulgare*; 18-19-*Avena s.p.*; 20-22- *Panicum miliaceum*.
1, 2, 4, 7, 10, 13, 16, 22-розкоп №6; 3, 8, 9, 14-розкоп №4; 5-розкоп №8;
6, 11-розкоп №11; 12-розкоп №7; 15, 17, 20, 21-розкоп №1/2000;
18, 19-розкоп №9.

вибагливістю у відношенні до родючості ґрунтів, стабільністю росту в несприятливих кліматичних умовах. Голозерні ж пшениці пред'являють підвищені вимоги до обробітку ґрунту, але вони більш врожайні, у порівнянні з пшівчастими¹⁷. Цим пояснюється поступове збільшення частки пшениці в ПБК VIII-X ст. загалом та в ПБК літописної Лтави зокрема, в порівнянні з пеньківським періодом, та подальше зростання її ролі в господарстві Київської Русі¹⁸. Окрім покращення агротехнічних можливостей, важливу роль відіграло потепління та збільшення зволоженості клімату, що фіксуються вченими у VIII ст.¹⁹

Свідчення про просо (*Panicum miliaceum*) були знайдені у значній кількості (15 відбитків). Відбитки проса зафіксовані на кераміці із розкопів №№ 6, 7, 9 1997-1998 рр. та №1/2000 р. і становлять 20 % (табл. 2) кількісного співвідношення.

За своїми морфологічними ознаками знайдені відбитки проса загалом не відрізняються від тих, що були

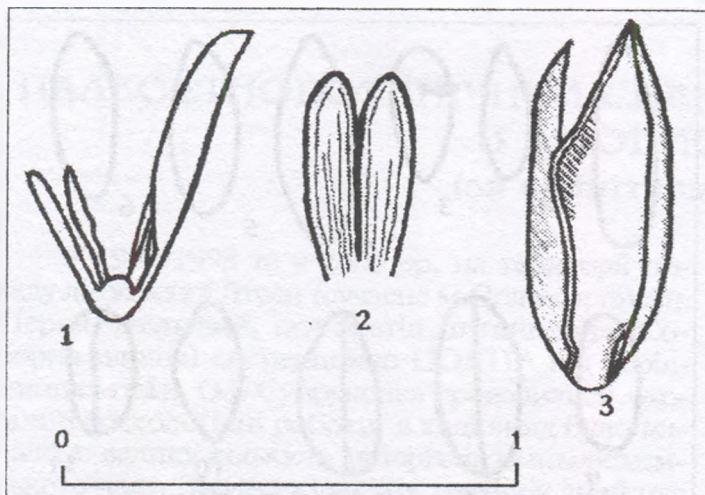

Рис. 3. Відбитки півок *Hordeum vulgare*
Розкоп №9. 1-фр. №303; 2-фр. №138; 3-розкоп №1/2000.

досліджені на інших слов'янських пам'ятках з території сучасної України²⁰. Цікавим у цьому відношенні є відбиток очищеної зернівки — без півок-пшоно з фрагменту кераміки з розкопу № 6. Його діаметр становить близько 1,2 мм (рис. 2:22). Розміри ж відбитків зернівок у півках 1,7-2 x 1,4-1,6 мм.

Зернівки та півки проса використовувалися мешканцями літописної Лтави в якості підсипки під днища горщиків, як і носіями багатьох попередніх культур²¹. На це вказують відбитки, що рясно вкривали всю поверхню днищ горщиків із розкопів №№ 7 та 9. Використання саме проса в якості підсипки є доволі традиційним прийомом давніх гончарів.

Просо — рослина, стійка до засухи, невимоглива до родючості ґрунтів та агротехнічних можливостей. Воно не вимагає глибокої оранки, більше того, такий обробіток ґрунту небажаний і призводить до затримання проростання зернівок²². У зв'язку з цим стає очевидною тенденція до поступового, але постійного скорочення частки цього продукту землеробства в сільському господарстві слов'ян. Якщо в пеньківській та попередні періоди просо було найважливішим продуктом харчування²³, то у VIII-X ст. і за часів Київської Русі воно витісняється більш примхливими до природних умов та агротехнічних можливостей, та й більш врожайними культурними рослинами.

Серед інших відбитків присутні чотири відбитки *vivsa* (*Avena* sp.) (рис.2:18-19). Незважаючи на таку незначну їх кількість та відсутність серед відбитків певних морфологічних ознак, таких як наявність квіткової луски з прямою основою, матеріали з інших поселень²⁴, а також етнографічні дані, дозволяють стверджувати про вирощування *vivsa* у I тис. н. е.

Також було знайдено один відбиток *коноплі*, вирощування слов'янами якої підтверджується етнографічними даними та археологічними паралелями.

Серед великої кількості фрагментів кераміки із відбитками культурних рослин привертає увагу фрагмент № 201 із розкопу № 4 (рис.4а). Лише на ньому було виявлено 7 відбитків зернівок культурних рослин — 4 відбитки жита, 2 — *vivsa*, 1 — ячменю (рис.4б).

Окрім вже описаних культурних рослин, на кераміці було зафіксовано декілька відбитків бур'янів (рис.5). Довгасто-ланцетні, вузькі відбитки зернівок, розміром 4,6x1,8 мм нагадують зернівки *бромусу* (*стололосу*) *Bromus* sp. Відсутність такої морфологічної ознаки як жолобок не дає можливості визначити видову приналежність відбитків. Але відомо, що всі три види *стололоса*: польовий *Bromus arvensis*, житній *Bromus secalinus* та м'який *Bromus mollis* відомі як бур'яни ланів, городів, садів. Перші два засмічують переважно озимі жито та

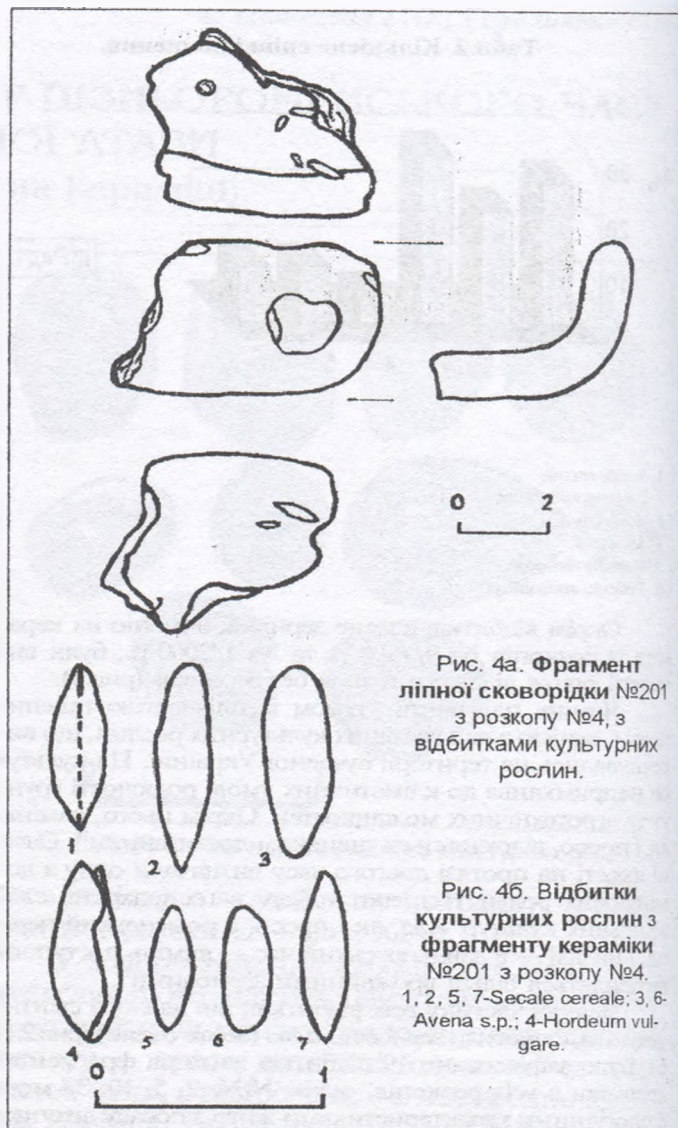

Рис. 4а. Фрагмент ліпної сковорідки №201 з розкопу №4, з відбитками культурних рослин.

Рис. 4б. Відбитки культурних рослин з фрагменту кераміки №201 з розкопу №4. 1, 2, 5, 7-*Secale cereale*; 3, 6-*Avena* s.p.; 4-*Hordeum vulgare*.

пшеницю. В минулому зернівки *стололосу* використовували для приготування каш, киселів, юшки²⁵.

Невеликі овально-видовжені зернівки належать, ймовірно, бур'яновій рослині — *мишию* *Setaria* sp. Обидва види — *мишій* зелений *Setaria viridis* та *мишій* сизий *Setaria glauca* мають невеликі зернівки, розміром 1,8-2,0 x 1-1,4 мм, які знаходяться в лусках. Зернівка *мишию* зеленого має гладенькі квіткові луски, на відміну від зернівки *мишию* сизого, з щільно прилягаючими попереочно-зморшкуватими лусками. Та луски рідко зберігаються в обгорілому стані й у відбитках. *Мишій* — звичайний бур'ян, що засмічує посіви проса та інших зернових культур, зустрічається на межах, біля житла, на парових полях. Зернівки можуть вживатися в їжу. Колоски збирають, висушують та вимолочують. Із зернівок роблять крупу, яка за поживністю не поступається перед пшоном²⁶.

* * *

У господарстві племен, що заселяли територію сучасної України, в другій половині I тис. н.е. просо залишається однією з провідних культур. Так, із матеріалів поселення Рашків 3 пражської культури в Чернівецькій обл. абсолютну більшість становлять зернівки проса; інші ж зернові та технічні культурні рослини (*пшениця* двозернянка і *м'яка*, *ячмінь* голозерний; *горох*, *льон* і *коноплі*) представлені поодинокими відбитками²⁷. Просо переважає і серед відбитків

на кераміці поселення Пеньківка однойменної культури. На другому місці знаходяться відбитки ячменю півчастого; лише на третьому — пшениці м'якої, а також жито, знайдене майже в такій же кількості. Та ж ситуація відзначена і на поселенні Кочубеївка Черкаської обл., що також відноситься до пеньківської культури²⁸.

Цей типовий майже для всієї другої половини I тис. н.е. асортимент зернових зазнає змін лише наприкінці I тис. н.е. В цей час у посівах починає зростати роль голозерних сортів пшениці; в окремих випадках її частка в ПБС пам'ятки становить близько 80 %, як, наприклад, на поселенні типу Луки-Райковецької поблизу с. Стадники Рівненської обл.²⁹ Та загалом ПБС даної пам'ятки є винятком; півчаста пшениця все ж мала пріоритетне значення. Підтвердженням цьому є матеріали із поселення неподалік від с. Монастир'юк Черкаської обл., що також відноситься до Луки-Райковецької культури, де було знайдено 20 кг суміші зернівок півчастого пшениці-двозернянки, спелити та проміжної форми *Triticum dicosson/spelta*³⁰. На городищі власне роменської культури, поблизу с. Новотроїцьке, також було знайдено півчасту пшеницю-спелити³¹. Остаточна тенденція до зменшення значення півчастих сортів пшениць сформувалася за давньоруського часу, коли на зміну їм приходять голозерні сорти та жито, а вже з XIII ст. — голозерна пшениця на території сучасної України стає домінуючою³².

На територіях західніше України зміни в зерновому господарстві почалися децю раніше. В багатьох країнах Європи вже в V-VI ст. голозерні пшениці та жито були головними зерновими культурами. Звичайно, просо також мало певне значення в економіці деяких племен, що жили в основному на території Словаччини і Польщі, але там воно навіть не входило до складу головних зернових культур. Так, у п'яти із семи відібраних для аналізу пробах з ранньосередньовічного городища VII-IX ст. Любомія, що знаходиться за 8 км на південь від м. Рацібож (Польща), основу складала зернівка жита. Також у невеликій кількості зафіксовані інші культурні рослини — пшениця м'яка, пшениця двозернянка, ячмінь півчастий і овес, що навело К. Васілікову на думку про те, що ці злакові могли бути лише засмічувачами посівів жита. Значення ж проса взагалі не перевищує 7%³³.

Палеоетноботанічні знахідки з території Словаччини слов'янського періоду V-X ст., у порівнянні з попередніми латенським, римським та міграційним періодами, взагалі показують збільшений асортимент. Починаючи з I ст. у районах із родючими ґрунтами зменшується значення півчастих пшениць, на зміну яким поступово приходять пшениці голозерні. А в менш сприятливих для землеробства місцевостях посіви пшениці двозернянки разом із голозерними мають досить важливе значення. Так, наприклад, в

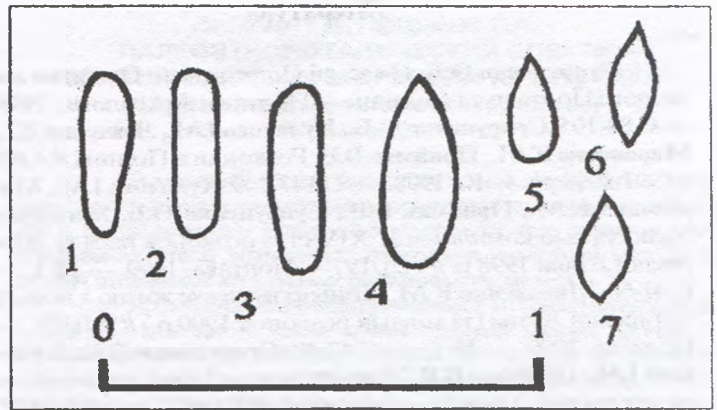

Рис. 5. Відбитки зернівок бур'яну:
1-3-*Bromus* sp.; 4-невизначено; 5-7-*Setaria* sp. 1, 2-розкоп №9, фр. №219; 4-розкоп №6; 3, 5-7-розкоп №3.

IX-XI ст. в матеріалах з Победіма та Мужля-Ченкова частка м'якої пшениці ще досить незначна. Переважали серед знахідок зернівки півчастого ячменю і жита, доповнювали асортимент овес та просо, а серед бобових — у невеликій кількості горох та сочевиця³⁴.

Слід зазначити, що матеріалів цього часу з території Південно-Східної Європи небагато. За відомими даними, на цій території, можливо, у V-X ст. серед зернових переважали жито і м'яка пшениця; у невеликій кількості культивувався півчастий ячмінь, просо, овес, сочевиця та чина³⁵, відзначені за поодинокими знахідками.

Починаючи з IV-V ст. значення жита зростає, що помітно й за територією Румунії. Трапляється воно разом із м'якою пшеницею. Переважання жита та м'якої пшениці спостерігається також у матеріалах з території Угорщини, починаючи із римського часу³⁶.

Зміни, що відбулися у землеробстві на території Європи в середині I тис. н.е., перш за все, пов'язані із використанням плуга з залізним лемішем, череслом та відвальною дошкою, а також появою фіксованої системи сівозмін. Все це у комплексі призвело до підвищення продуктивності праці, зростання об'ємів сільськогосподарської продукції³⁷.

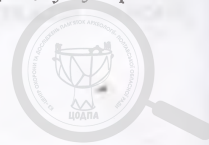
Отже, якщо порівняти дані палеоетноботанічного аналізу відбитків на пізньороменській кераміці зі знахідок з літописної Лтави з відповідними, відомими для цього періоду, матеріалами з території сучасної України та сусідніх регіонів, це дасть змогу відзначити ряд особливостей. Як і по всій території України, ПБС Лтави демонструє тенденцію до поступового зменшення об'ємів вирощуваного проса та півчастого ячменю, хоча в IX-XI ст. вони все ж ще залишаються домінуючими. Частка жита та голозерної пшениці поступово, хоча неухильно, зростає за рахунок витіснення півчастого пшениці, проса, ячменю. З іншого боку, слід відзначити деяке відставання землеробства VIII-X ст. загалом і Лтави в пізньороменський період зокрема від територій, що знаходилися західніше та південніше від сучасної України.

Література

1. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.84-105; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., МIRONENKO К.М., ПРИЙМАК В.В. Розкопки в Полтаві // АБУ в 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.147-149; Кулатова І.М., МIRONENKO К.М., ПРИЙМАК В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1. — С.47-68; МIRONENKO К.М. Півнороменське житло з посаду літописної Лтави (за м-лами розкопок 1999 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2. — С.47-49; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., ПРИЙМАК В.В. Пізнороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №1. — С.52-76; Левченко Д.І., МIRONENKO К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №2. — С.46-56.
2. МIRONENKO К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.49-55; Коваленко О.В. Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.77-80.
3. МIRONENKO К.М. Ранньокружальна кераміка... — С.49, 52.
4. Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — К., 1953. — № 8. — С.35; Ляшущкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — М., 1958 — № 74. — С.16, 145, 321-322; Довженко В.И. Землеробство Давньої Русі до XIII ст. — К.: Наук. думка, 1961. — С.58-70; Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в середньому Подніпров'ї в VIII-X ст. // Археологія. — К., 1982. — № 41. — С.58-59; ПРИЙМАК В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К.: Наук. думка, 1990. — С.69-72; Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К.: Наук. думка, 1991. — С.94; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з городища Бигиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С.36-41; Любінєв М.В. Поселення другої і третьої чверті I тис. н.е. на Харківщині // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.18.
5. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., ПРИЙМАК В.В. Пізнороменські комплекси... — С.62. — Рис.12.
6. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.99; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Бигиця-1 // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності, культури. — Переяслав-Хмельницький, 2001.
7. Янушевич З.В., Марквич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днепровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев: Штиинца, 1970. — С. 83-110.
8. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н.э. — II тыс. н.э.: Каталог II. — Препринт. — К., 1991. — С.44; Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья... — С.88-89; Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. — С.58; Ляшущкин И.И. Городище Новотроицкое. — С.69-150; Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеозитоботаническим материалам). — Дис. ... докт. биол. наук в форме научного доклада. — К., 1992. — С.33-34; Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Максимова Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — С.133; Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С.86-96; Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII-X ст. — С.46-54; Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — М., 1992. — № 1. — С.208-210; Пашкевич Г.О. Палеозитоботаничні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — К., 1998. — №3. — С.40-51.
9. Пашкевич Г.А. Культурные растения... — С.23.
10. Культурная флора СССР. — Л., 1990. — Т.2. — Ч.2. Ячмень. — С.188.
11. Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.87-91.
12. Наприклад: Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев: Штиинца, 1976. — С.137; Пашкевич Г.А., Терпиловський Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III-V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 93-113.
13. Культурная флора СССР. — Л., 1989. Т.2. — Ч.1. Рожь. — С.276-277; Смирнов В.Р. Соснихина С.П. Генетика ржи. — М., 1984. — С.34.
14. Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков... — С.133; Яжджевский К.О. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С.98-99.
15. Безусько Л.Г., Кліманов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у півнью-лісяльодовітвія // УБЖ. — К., 1987. — Т.43. — № 3. — С.56-57.
16. Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья... — С.32.
17. Культурная флора СССР. — Л., 1979. — Т.1: Пшеница. — С.50-52, 213-214.
18. Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі... — С.87-91; Беляєва С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X-XIV ст. // Археологія. — К., 1990. — №3. — С.37-47.
19. Безусько Л.Г., Кліманов В.А. Клімат і рослинність... — С.56-57.
20. Пашкевич Г.О. Культурні рослини зарубинецького часу // УБЖ. — К., 1989. — Т. 46. — № 3. — С.30-34; Пашкевич Г.А., Терпиловський Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III-V вв. — С.94-105; Пашкевич Г.О. Палеозитоботаничні дослідження матеріалів Пастирського городища. — С.49.
21. Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.38-40; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С. 71.
22. Лысов В.Н. Просо. — Л., 1968. — С.91; Елагин И.Н. Просо на целинных и старопахотных землях. — М., 1955. — С.9.
23. Пашкевич Г.А. Культурные растения... — С.33-34.
24. Пашкевич Г.О. Палеозитоботаничні дослідження матеріалів Пастирського городища. — С.45-49; Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки... — С.14-16.
25. Рева М.Л., Рева Н.Н. Дикі їстівні рослини України. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 87.
26. Там само. — С. 86.
27. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки... — С. 10.
28. Там само. — С. 11-12.
29. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические исследования в области славянской археологии // Тр. V Междунар. Конгресса археологов-славистов: Древние славяне. — К.: Наук. думка, 1988. — Т.4. — С.172.
30. Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастырек... — С. 87-89.

31. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические... — С.16.

32. Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X-XIV ст... — С.45-46.

33. Szydlowski J., Wasylkowa K. Zboza z Grodziska Wczesnosredniowiecznego w Lubomi, powiat Wodzislaw Slaski // Folia Quaternaria. — Krakow, 1973. — S. 42,93.

34. Hajnalowa E. Sucasne poznatki z archeobotaniki na Slovensku // Acta Interdisciplinaria Archeologica. — 1989. — Т. 6. — С.170-172.

35. Hajnalowa E. Archäobotanische Funde aus Krivina (Bulgaria) // Archeo-Physika. — 1979. — № 8. — S.86; Hopf M. Kulturpflanzen aus Bulgarien // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. — 1973. — V.20. — S.37.

36. Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany. — 1991. — P.214, 216.

37. Lange E. The development of agriculture during the first millennium // Geologisk Förenings i Stjckholm Förhandlingsr. — 1975. — № 97. — S.123.

Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.
ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЙ СПЕКТР

ПОЗДНЕРОМЕНСКОГО ВРЕМЕНИ ЛЕТОПИСНОЙ
ЛТАВЫ (по отпечаткам на керамике)

Резюме

В научный оборот вводятся новые материалы, дающие представление о земледелии роменской культуры, в частности о выращиваемых культурных растениях того времени. Исследование стало возможным благодаря известной методике снятия отпечатков культурных растений с керамики.

Кроме анализа выращиваемых в то время культурных растений, приводится также сравнительный анализ данных с синхронных и хронологически близких памятников из граничащих территорий. Этот анализ дает возможность утверждать, что земледелие жителей летописной Лтавы в целом находится приблизительно на одном уровне с этой же отраслью сельского хозяйства синхронных культур славян территории Украины, но несколько отстает от более западных и восточных регионов.

23.02.2002

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Щербань А.Л.

АРХАІЧНІ КРУЖАЛА З ПОСЕЛЕННЯ ДМИТРЕНКОВА БАЛКА

При розвідках на поселенні епохи пізньої бронзи - початку раннього залізного віку Дмитренкова балка біля Диканьки¹ знайдені кілька архаїчних кружал з лискованою поверхнею і штампованим орнаментом. Всі вони мають схожу форму і є варіантами одного типу — зрізанобіконічні, зі зрізаною основою та верхиною (рис.:1-3). Параметри виробів різняться: висота або дещо менша за діаметр, або рівна йому. Відрізняється також якість лощення: поверхня має блиск від тьмяного до дзеркального. Розміри всіх виробів середні, отвір великий. Колір поверхні — від чорного до сірого. Формовочна маса щільна, з дрібними домішками органіки (стебла трави).

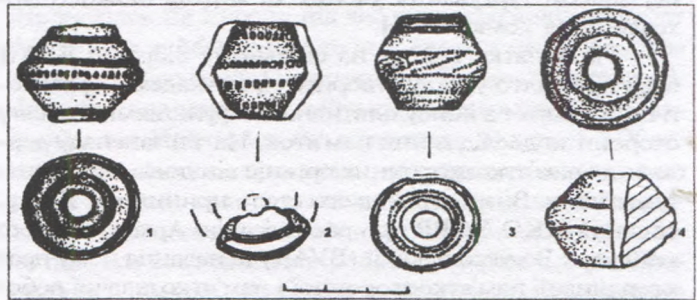
Як засвідчив експеримент та дослідження елементів орнаменту кружал з Диканьки, здійснений за допомогою бінокулярного мікроскопа, візерунок наносився "зубчастим" штампом двох варіантів: 1) у вигляді пластинки товщиною 1,5-2,0 мм, виготовленої із дерева чи кістки, на ребрі якої нанесені нарізки; 2) округлою паличкою невеликого діаметру, на яку намотана нитка.

У всіх зазначених кружал помітні сліди заповнення орнаменту білою пастою.

Вироби цього типу є привнесеними на територію Лівобережного Лісостепу України переселенцями із Правобережжя² і зустрічаються на багатьох архаїчних поселеннях Поворохля³. Вони характерні для передсіфського чи жаботинського часу, хоча схожий візерунок трапився і на кружалі з розкопу №30-84 Східного Більського городища, який в цілому датується V-IV ст. до н.е.⁴ Але форма останнього кружала, спосіб нанесення візерунка відрізняється від раніших. Очевидно, вони є наслідкуванням. Виріб, за формою дуже подібний до більського, знайдений і на поселенні милоградської культури⁵. На архаїчному зольнику № 15 селища Дмитренкова Балка виявлене місцеве наслідування орнаменту ремісничих кружал, у вигляді двох концентричних відтисків нитки (рис.:4).

Схожі за формою вироби відомі в білозерській⁶, черноліській культурах України⁷, передсіфських культурах Західної Європи⁸, але штампований орнамент на такі кружала почали наносити, ймовірно, на початку раннього залізного віку на Правобережжі Дніпра.

Прослідковується участь у розповсюдженні кружал вказаного типу киммерійців. Зокрема, в кургані №1 с.Бандишівка (Могилів-Подільський р-н Вінницької обл), на жаль, уцент пограбованому, віднесеному С.А.Скорим до киммерійських кін. VIII - поч. VII ст. до н.е., трапився такий же виріб⁹. Можливо, за посередництвом кочівників, неорнаментоване кружало, потрапило до комплексу речей з поховання № 39 могильника біля х.Кубанського (Передкавказзя, друга пол. VII ст. до н.е.), де знаходилося серед речей спорядження воїна¹⁰. Відзначимо, що орнаментування зубчастим штам-

пом є на керамічному посуді черноліської культури, але таких кружал із таким орнаментом у чернолісцях не виявлено. При всьому, можна стверджувати, що більшість кружал з цим типом орнаменту виготовлені на високому ремісничому рівні і, можливо, майстрами одного й того ж центру.

Література

1. Щербань А.Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛТУ. — Полтава, 1998. — № 1/2. — С.87.
2. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — Киев: Наук. думка, 1989. — С.53. — Рис.8:6.
3. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — Рис.64:13; Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городища на Бельском городище в 1906 г. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — Табл. XIV:14; Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки археології в околицях м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.47. — Рис.4: 2.
4. Шрамко Б.А. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии // РА. — Москва, 1999. — № 3. — С.41. — Рис. 4:21.
5. Лашанкоу М.І. Грузія міграградської культури з усходнопалескіх гарадзішчау // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1989. — Іл. 93:38.
6. Ванчугов В.П. Памятники тудоровского типа в Северо-Западном Причерноморье: (К вопросу о белозерской культуре) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1987. — Рис.5:16.
7. Крушельницька Л. Черноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). — Львів, 1998. — С.24. — Рис. 46:3.
8. Marinescu George. Die jungere Hallstattzeit in Nordostsiebenburgen // Dacia. — Bucarest, 1984. — Т.XXVIII. — Abb.10:5; Muller-Karpe H. Zum Beginn der Kahnfibel mit profiliertem Fuss // Arheoloski vestnik: Acta archaeologica. — Ljubljana, 1953. — IV/1. — Abb.1:8.
9. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи — Киев-Полтава: Археологія, 1999. — С.79. — Рис. 3:3.
10. Виноградов В.Б., Дударев С.Л. К этнокультурной интерпретации некоторых материалов VII в. до н.э. из Предкавказья // АС ГЭ. — Ленинград: Искусство, 1983. — Вып. 23 — С.51. — Рис.1:44.

15.06.2002

ДЕСЯТЬ РОКІВ ПРАЦІ. ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ П.П.КУРІННОГО "ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ"

Після утворення в листопаді 1918 р. Української Академії наук (УАН) вітчизняні діячі науки і культури неодноразово робили спроби заснувати при ній центр координації пам'яткознавчих студій та пам'яткоохоронної діяльності. В серпні-вересні 1919 р. при УАН діяв Комітет охорони пам'яток старовини під керівництвом академіка Д.Багалія. В травні-червні 1920 р. подібний комітет при УАН очолив академік М.Біляшівський.

У другій половині 1920 р., першій половині 1921 р. докладалося немало зусиль, аби заснувати при УАН Археологічний комітет. Друга половина 1921 р. пройшла під знаком гуртування учених та митців навколо Археологічної комісії УАН.

На початку 1922 р. на спільному Зібранні ВУАН було прийнято ухвалу утворити при Академії Археологічний комітет з консультативними функціями з обсягу охорони та дослідження пам'яток. На тлі занепаду державних пам'яткоохоронних органів він довів свою життєздатність. Визнанням цього стало прийняте в 1924 р. рішення НКО УСРР про реорганізацію Археологічного комітету у Всеукраїнський (ВУАК) та надання йому прав координації пам'яткоохоронної і пам'яткознавчої роботи в Україні.

ВУАК був створений в середині 20-х років як наслідок титанічної праці учених, митців, які об'єдналися навколо нього. Авторитет Комітету значною мірою визначався авторитетом і впливом не лише в наукових та культурних колах, а й серед широкого загалу таких провідних діячів науки і культури України.

За короткий час вони зуміли налагодити постійну та багатопланову роботу Комітету. Найважливіші питання його компетенції виносилися на обговорення пленумів ВУАКу. Постійний характер почала носити робота президії Комітету — його оперативно-розпорядчого органу. Поступово структуризувалися також відділи ВУАКу — археологічний та мистецтв.

Представницькими були комісії, створені при Комітеті: золотарська, трипільська, софійська, по студіюванню пам'яток монументального мистецтва, кавказознавства. Кожна з них об'єднувала провідних фахівців з того кола проблем пам'яткознавства, які вона досліджувала. При цьому до роботи в складі комісії залучалися не лише члени Комітету, а й інші науковці та діячі культури України, Росії, Азербайджану, Грузії, Білорусії.

Необхідно наголосити на тому, що члени ВУАКу, продовжуючи традиції фундаторів академічних пам'яткознавчих та пам'яткоохоронних інституцій, надзвичайну увагу приділяли налагодженню організаційних зв'язків з відповідними науковими, державними та громадськими установами й організаціями. Цій меті була підпорядкована популяризаційна та видавнича діяльність Комітету. Широкий суспільний та науковий резонанс отримали "Короткі зведення ВУАКу" за пам'яткознавчі дослідження, організовані Комітетом привселюдні засідання, виступи в засобах масової інформації, виставки. Члени Комітету брали активну участь в підготовці і роботі всесоюзних та республіканських наукових та науково-практичних конференцій з проблем па-

м'яткознавства, музейництва, охорони пам'яток. Досить скоро авторитет Комітету визнали провідні наукові установи й музеї не лише в Україні, а й поза її межами. Організаційні зв'язки з ВУАКом встановили десятки краєзнавчих та пам'яткоохоронних товариств, окремі поціновувачі старовини з різних соціальних кіл. Така широка підтримка Комітету змусила рахуватися з ним органи влади й управління.

Безперечно, авторитет ВУАКу зростав на ґрунті повсякденної конкретної праці його членів, активної позиції Комітету на пам'яткоохоронній ниві. Популяризуючи завдання ВУАКу, його високоповажні члени, водночас, сприяли усвідомленню широким загалом важливості й необхідності дослідження та збереження історико-культурної спадщини. Так, що не випадково 20-ті роки називають зоряним часом українського краєзнавства. Так само, як не буде перебільшенням твердження про те, що Комітет сприяв становленню краєзнавчих та пам'яткоохоронних осередків — постійними консультаціями, конкретними завданнями по організації обліку пам'яток, догляду за ними, їх досліджень.

Здійснюючи координацію пам'яткознавчих студій, члени Комітету активно залучали до них співробітників музеїв України — не лише столичних, а й периферійних. Спільна робота в експедиціях поруч з досвідченими ученими стала для багатьох з них справжньою школою наукового зростання, а результати досліджень — джерелом поповнення фондів і експозицій музеїв, розширення можливостей їх наукового пошуку та масової екскурсійної роботи.

Впродовж середини — кінця 20-х років ВУАК виступав не лише координатором, а й ініціатором багатьох пам'яткознавчих експедицій. За його безпосередньої участі розроблялися і втілювалися в життя плани широкомасштабних археологічних досліджень Ольвії та території Дніпрельстану, старожитностей трипільської культури та ранньослов'янських пам'яток, систематичного характеру набули мистецтвознавчі студії. Пам'яткоохоронна діяльність членів Комітету, представництво ВУАКу у складі відповідних міжвідомчих комісій та комітетів сприяла вирішенню багатьох проблем збереження історико-культурних скарбів українського народу.

Таким чином, в середині 20-х років ВУАК став одним з помітних чинників науково-культурного процесу в Україні. Комітет, максимально скориставшись з можливостей, які відкрилися у діячів науки і культури за умов здійснення політики "українізації", сприяв реалізації потенціалу своїх членів та добровільних помічників.

Від дня заснування ВУАКу активну участь в його роботі брав відомий український археолог Петро Петрович Курінний (1894-1972). Не випадково 12 лютого 1929 р. пленум ВУАКу обрав його ученим секретарем Комітету.

Саме П.П.Курінному, на нашу думку, належить рукопис виявленої у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського статті "Всеукраїнський Археологічний Комітет", яка пропонується широкому читачьому загалу.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ

Терен УСРР — місце могутніх культурних відшарувань давніх культур, невичерпні надра для вивчення минулих етапів розвитку суспільства, ключ до розуміння найголовніших проблем Євразійського материка і культури. Вивчати цей терен і розв'язати відповідні культурно-історичні проблеми — таке відповідальне завдання має Всеукраїнський Археологічний Комітет, особливо тепер, коли він поступінно поглиблює суспільствознавчі студії за діалектичним методом.

Як установа, що виникла і розвинулася в умовах радянського реконструктивного процесу, як одна з ланок цього процесу, ВУАК, що спирається у своїй діяльності на вимоги життя, разом з розвитком цього життя пережив чимало структурних змін в організаційних напрямках роботи, що кожний із них дав свої певні наслідки.

Сума усіх цих робіт: заходи до охорони пам'яток старовини, дослідження, розкопки, розвідки, методологічні розв'язання і складає зміст роботи ВУАКу протягом його існування з 1923 по 1930 рік.

Робота ВУАК, таким чином, вивершує весь попередній розвиток археологічного вивчання України, творячи в цьому розвитку останню, найвиразнішу з погляду наукової методології сторінку, що поступаючись перед минулим числом здобутих фактів, набагато перевищує його якістю наукової вартості матеріалів, значінням висновків із них для вивчання всієї археологічної нашої спадщини та для поставлення щоразу нових проблем марксистського соціологічного порядку перед черговими археологічними роботами.

Історія археологічного вивчання України.

Сама історія археологічних студій на Україні є здобуток революційного радянського процесу визволення пригнічених націй колишньої царської Росії. До того часу, доки процес українського культурного розвитку не був звільнений процесом радянського розвитку від наслідків колоніальної нівелювальної політики панрусизму та царизму, коли обґрунтуванню цієї політики служила і наука, годі було чекати виділення українських наукових проблем із так званих російських, не можна було чекати вивчання процесу культурного розвитку народів України, як процесу діалектичного порядку, що його вивчання має самостійну вартість, незалежно від проблем панрусизму тощо. Вивчання питань історії української археології в складі ВУАКу присвячено роботу дійсного члена ВУАКу П.П.Курінного, що тепер опрацьовує велику розвідку: історія української археології, в цій праці багато оцінок присвячено пам'яті окремих дослідників-археологів, з нагоди їхніх роковин; уже вийшли друком: "В.Г.Ляскоронський", "М.Т.Біляшівський, як археолог", "Д.М.Щербаківський, як археолог", "М.Т.Біляшівський, як дослідник пам'яток Трипілля". До цього ж розділу праць належать розвідки В.Є.Козловської "В.Б.Антонович, як археолог", та А.З.Носова "Хв.К.Вовк".

Окрема експедиція члена ВУАКу розібрала архів Софійського собору і виявила дуже цінний матеріал до історії української археології — "Архів временного комітета по изысканию древностей в Киеве (1824-1887)".

Виявленню дійсної вартості археологічних зображень XVII стор. — малюнків 1651 року Вестерфельда — дуже сприяла визначна робота проф. Моргілевського коло вивчення конструкції Софійського собору.

Археологічні спостереження на Україні починаються з XVII стор. Саме до цього часу ми повинні залічити пляни Кальнофойського, малюнки Вестерфельда, дослідчу роботу Петра Могили, описи пастора Гербінія та інш., що на тлі української схолястичної науки заклали перші підвалини методології польового археологічного спостереження та фіксації пам'яток. Це час клерикальної археології — час виходу духівництва на кін торговельних змагань, із своїм власним крамом — реліквіями.

Ми не знаємо, як розвивалась археологічна заінтересованість та вивчання України в XVIII стол. Трапляються лише численні факти занотовання випадкових знахідок на Україні під час фортифікаційних робіт (Мазепа, ген. Мельгунов та ін.), спроби першої наукової аналізи (академік Гільденштедт, Паляс, Зуєв та інш.). Це доба прямування російського капіталізму до Надчорномор'я. Цей період, що сягає аж до 40-х років XIX ст., закінчується вже справжнім науковим ставленням до пам'яток старовини і зложенням певних засад їх наукового опрацьовання. Саме в цей час виникає і розгортається науково-дослідча робота Стемповського, Браламберга, Ашика, Дюбрюкса. Клясика, колоніальний елінський рух, нумізматика, історично-фотографічні студії узбережжя, війни — от зміст археологічних заінтересовань цього часу.

У 30-х р. на узбережжі Чорного моря, власне в Криму, встигає цілком оформитися міцна торговельна морська база, і інтереси російської торгівлі висувують царгородську і слов'янську проблеми. Археологія починає швидко йти за торговими інтересами російського капіталізму і скоро, вже в 40-х р. з силою вривається в саму гушавину слов'янських і візантійських проблем, вивчаючи їх як показчики та виразники зростання національного самопізнання та імперіалістичної дозрілості під прапором самодержавства, православ'я та народности.

Ці вихідні показчики спрямовань офіційної археології на Київському ґрунті набули трохи відмінного характеру, у зв'язку із складнішим співвідношенням соціальних сил. Нитки економічних зв'язків із Надчорномор'ям перенесли до Києва клясичні заінтересовання Півдня, геральдично-нумізматичні захопання польської фєвдальної шляхти — знайшли собі відгук по школах і гуртках на Правобережжі та в Києві. Нарешті, національно настроєна українська шляхта пішла шляхом історично-географічних студій на базі Несторського літопису. Дослідження Десятинної церкви, Золотої брами, церкви Ярини, шукання Дірової могили, розкопки в садибі Софії, Кирилівського монастиря, от головні вияви цього заінтересовання, що концентрувалося в діяльності "Киевского временного комитета для изыскания древностей", що тоді складався з проф. Максимовича, митрополита Євгенія, Даниловича, Циха, Зиновича, Фон-Братке, Іванішова, Берлінського. Наслідком діяльності Комітету було утворення Київського університ. музею "Древностей".

Дальший період українського археологічного процесу треба розпочати з діяльності проф. В.Б.Антоновича — часу поступінної перемоги рядового шляхетства над залишками магнатства, що проти родовитої пихи феодалів висунуло європейську науку, орієнтацію на Захід на ґрунті національного власницького господарювання.

Об'єднання усіх розпорошених галузів археології, висвітлення їх висновками природничих наук, етнографії, користання з методів французької передісторичної школи Г.Мортільє у хронологічних межах саме цієї школи — от характерні риси української археологічної школи, що її створив і репрезентував проф. Антонович.

Поруч цієї школи в той самий час були і нумізматичний неофіційний гурток, і Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії — центр клерикальної археології; на Київ же поширювалися і пляни роботи Археологічної Комісії в Петербурзі та Московського археологічного товариства — цих урядових органів археологічних досліджень у старій Росії.

Чимало поширився зміст археології в наступний період її розвитку, що його треба сполучити з ім'ям і діяльністю М.Ф.Біляшівського. Саме Біляшівському належить викристалізування археології України, яко єдиного суцільного комплексу пам'яток матеріальної культури її — етнографії, археології та мистецтвознавства.

Це розуміння археології знайшло собі вияв на сторінках журналу "Археологическая Летопись Южной России", що виходив у Києві з 1899 по 1905 роки.

Такі загалом етапи пережила українська археологія Наддніпрянської України до того часу, аж поки Жовтнева революція не звільнила її від безіменного існування протягом 300 років і не поставила на службу найширших мас трудящих.

Зазначимо тепер *етапи розвитку організаційних форм Археологічного комітету*.

Всеукраїнський археологічний комітет засновано року 1923 в складі 4-х академіків: М.Біляшівського, М.Василенка, О.Новицького та Ф.Шміта. За голову комітету був академік Шміт. Завдання ВУАКу, як академічної установи, було науково вивчати питання археології в широкому розумінні цього слова. Для того Комітету належало право організовувати відповідні постійні чи тимчасові комісії. В цей час засновано Софійську комісію для дослідження цієї світової значіння пам'ятки.

За час своєї роботи Археологічний Комітет першого складу зробив такі досліді: розпочав архітектурне дослідження Софійського собору (І.В.Моргілевський), та зробив археологічні розкопи і вивчив архітектуру церкви "Спаса Чернігівського" (М.О.Макаренко та І.В.Моргілевський). Наслідком дослідження Софійського собору зроблено досконалий план і перекрій його, що їх виконав І.В.Моргілевський, виявивши вперше справжній вигляд цієї пам'ятки, її історичних нашарувань та розшифровавши значіння малюнків Вестерфельда для розуміння справжніх конструкцій цієї видатної пам'ятки. Праця у Спасі Чернігівському (досі не закінчена) дала знову таки детальне знання конструкції цієї найвидатнішої пам'ятки нашого будівництва, закінчилася відкриттям найдавніших фресок (І.Моргілевський) та виявила ряд прибудов до Спаса та склепів у ньому. Наслідки цих робіт видано: І.В.Моргілевський "Досліді Спаса Чернігівського" (журнал "Украї-

на", 1925, кн. VI) та М.О.Макаренко: "Спас Чернігівський", вид. ВУАН.

Другий етап розвитку Археологічного Комітету розпочинається з липня 1924 року. В цей час НКО скасував у своїй структурі окремі Комітети охорони пам'яток старовини та мистецтва та запропонував ВУАН, зокрема академікові Новицькому негайно реорганізувати роботу ВУАКу так, щоб він провадив, крім науково-дослідчої роботи, також охорону пам'яток старовини мистецтва і природи. У зв'язку з новими директивами та розширенням діяльності ВУАКу вироблено новий статут Всеукраїнського археологічного комітету (П.Курінний), що його затвердили ВУАН і НКО того ж таки року. За цим статутом склад ВУАКу поповнено, обрано ряд нових членів — фахівців з різних ділянок передісторії, археології, мистецтвознавства та охорони природи, а саме: В.Ю.Данилевича, Ф.Л.Ернста, В.Є.Козловську, П.П.Курінного, М.О.Макаренка, К.М.Мельник-Антоновича, А.З.Носова, М.Я.Рудинського, А.Х.Середу, О.В.Фоміна, О.С.Федоровського (Харків), М.В.Шарлеманя, Д.М.Щербаківського.

На голову комітету обрано академіка О.П.Новицького, на заступника голови та голову мистецького відділу — Д.М.Щербаківського, на голову археологічного відділу — М.Ф.Біляшівського (потім В.Г.Ляскоронського), на вченого секретаря ВУАКу М.Я.Рудинського. З 1929 року президію за статутом переобрано в такому складі: голова Комітету — академік О.П.Новицький, він же голова мистецького відділу, тов. голови та голова археологічного відділу — С.С.Гамченко, вчений секретар — П.П.Курінний.

Цей основний склад реформованого Комітету наступними роками поповнено такими особами: Барвінок В.І. (1928), архітект Безсмертний (1927), Болтенко М.Ф. (1928) Одеса, Гамченко С.С. (1926) Житомир — Київ, Дложевський С.С. (1928) Одеса, Добровольський Л.П. (1926, Київ), Гордієв Д.М. (1927, Тифліс), ак.Кримський А.Є. (1925 Київ), проф.Кричевський (1925 Київ), Лазаревський К.О. (1928 р., Київ), Левицький Л.М. (1925, Київ), Міяковський В.В. (1925, Київ), Зуммер В.М. (1927, Баку), Кіплік (1927, Ленінград), Крижанівський В.Г. (1929, Ленінград), Моргілевський І.В. (1928, Київ), Мощенко К.В. (1925, Київ), Осьмак В.О. архітект (1925, Київ), Попов П.М. (1928, Київ), акад. Різніченко В.В. (1927, Київ), Сичов М.П. (1928, Ленінград), Таранушенко С.А. (1927, Харків), Ткаченко М.М. (1929, Київ), Сидинський Ю.О. ([...], Кам'янець-Подільський), Смолічев П.І. ([...], Чернігів), Шугаєвський В.А. (1929, Київ), Щербина В.І. (1926, Київ), акад. Яворницький Д.І. (1926, Дніпропетровськ), д-р Айтіо (1926, Гельсінкі), Макс Еберт (1926, Берлін), Тальгрєн А.М. (1926, Гельсінкі).

Окремі члени Всеукраїнського Археологічного Комітету виконали такі роботи: по палеоліту: В.Є.Козловська виявила палеолітичну стацію в с.Тулинцях, в околицях Ржищева. Глибших досліджень цієї стації за браком коштів не провадилося. М.Я.Рудинський виявив палеолітичну стацію в с. Журавці на Полтавщині, досліджував її почасти на кошти Упрнауки, почасти ВУАКу. М.Я.Рудинський розпочав детальне вивчення мізенського комплексу культур, як початок спеціальної мізенської експедиції для вивчення палеоліту.

Коли до цього списку додати ще палеолітичну стацію, що її виявив Ф.Левицький (Житомир), коло До-

вгенич на Волині, то цим і вичерпується реальний зміст роботи коло вивчення палеоліту за минулий час.

Описані знахідки свідчать, що коли б відповідно фінансувати вивчення палеолітичних пам'яток, це дасть ряд нових фактів.

За реальне досягнення робіт попередніх років треба вважати: чималу технічну досконалість дослідів, задовільну організацію стратиграфічних спостережень над знахідками, як відомо не досить розв'язаних у попередніх дослідках.

Вивчення культур епіпалеолітичних проводять дійсні члени ВУАКу: М.Я.Рудинський, А.С.Федоровський, С.С.Гамченко та співробітники ВУАКу: Якубський та Юрчевич. Виявлення епіпалеолітичного комплексу культур на терені УСРР є зовсім нова сторінка української археології. Тому саме цій роботі віддає ВУАК особливу увагу. З доручення ВУАКу дійсний член його М.Я.Рудинський зробив три експедиції в районі Мізені — Смячки, ретельно зібрав там матеріали на поверхні дюнных плято та виявив численні комплекси стацій різного часу, серед них і епіпалеолітичних. За позитивний висновок цих робіт треба вважати: виявлення комплексів та мікролітичних культур, поступове і плянове дослідження рік-у-рік збільшує число пунктів, де виявлено культури, та зв'язує знахідки УСРР із знахідками поза Україною. Як позитивне явище треба відзначити поступінний перехід дослідників до синтетичного опрацювання фактів епіпалеоліту, замість формально-описового нагромадження матеріалу. Розпочає так вдало за пляном ВУАКу дослідження чернігівського та подільського епіпалеоліту тепер проводять ряд установ і осіб, і можна сподіватися, що в недалекому часі обличчя цих культур на Україні стане виразнішим, а їхній зв'язок поміж собою — ясним.

Варто також особливо відзначити важливий факт — Директор Ізюмського музею М.В.Сібільов знайшов костяний прилад — пилку з кремінними різками, що цілком відповідають мікролітичним приладдям епіпалеоліту і цим самим пояснюють спосіб їх використання. Маємо також першу спробу синтезувати здобутки експедиції у роботі М.Я.Рудинського ("До питання про культуру мезолітичної доби на Україні", що її вміщено в збірнику "Антропология", т.І, де автор визначає на Україні епіпалеолітичні культури типу Тарденуазьен та Фонт-Робертсьен).

Щодо пранеоліту, то знахідки типу Кампінь виявлено на Україні в чистому вигляді на річці Смячці в пунктах 11, 15 та 16 та в с.Китай-городі на Поділлі. Число зашарованих і знищених знахідками виявлень нараховуються десятками. Перші розкопи цієї фази культури зробив з доручення ВУАКу С.С.Гамченко на Ізюмщині — розкопи стації майстерні коло села Ярикова. Це дало змогу великою мірою перевірити шурфові стратиграфічні розвідки директора Ізюмського музею Сібільова та покласти поки що першу підвалину під масові розвідкові роботи багатьох дослідників на видувах дюно, що, даючи численний і добрий матеріал до типологічного вивчення культурних комплексів, однак, через властивість самих виявів, позбавляє досліді глибокої соціологічної вартості, методологічно знецінює матеріал. Широко залучаючи ряд установ та окремих дослідників у розвідкові на поверхні роботи, ВУАК щороку приділяє із своїх коштів певні суми на поглиблення досліджень стратиграфічними спостере-

женнями та здобуття виразних комплексів цих культур, як відправних точок для їх вивчення.

Вивчення неоліту провадилось в таких напрямках: виявляти, досліджувати, вивчати стації та майстерні, розкопувати спорудження мегалітичного типу, виявляти поховання та культурні комплекси. Всеукраїнський Археологічний Комітет вважав за особливо важливе розгортати вивчення пам'яток мегалітичних, бо вивчення спорадичних поховань та культурних комплексів, не зв'язуючи їх із монументальною конструкцією пам'яток, безперечно, відбилосся на стані цього вивчення і не може сприяти розв'язанню проблем мегалітів надалі. Останні знахідки в мегалітичних спорудженнях важливістю висновків ставлять на перегляд найгрунтовніші концепції археології.

В напрямку вивчення неолітичних пам'яток розпочато систематичні дослідження могил скальчастого типу (розкопи П.П.Курінного в с. Бураківці), розкопи кісткових поховань на Волині (С.С.Гамченко), лабиринтоподібних складних споруджень на Дніпрельстані (Гамченко), можливо, шліфувальні на Дніпрельстані (М.Рудинський) та скринькової труни коло с.Мукші на Поділлі (дійсний член ВУАКу Сицинський). Окрему розвідку ВУАК присвятив питанню про виявлення типу та наявності в комплексі мегалітичних пам'яток — кам'яних стел, у вигляді постаті людини, що їх виявлено в околицях Білогрудівщини на Гуманщині (розвідка П.П.Курінного) "Білогрудівські кам'яні стели" / "Записки ВУАКу, т.І".

Синтезу мегалітичної культури присвячено окреме засідання ВУАКу з доповіддю О.І.Лагодовської, що дало привід до додаткової подорожі автора на кошти ВУАКу в с. Лосятин на Київщині. Ось так мегалітичні пам'ятки на Україні виступають щоразу виразніше і забирають дедалі більше місце у студіях ВУАКу.

Коло виявлення стацій та майстерень працюють багато установ — Харківський археологічний музей, краєві музеї, Каб. Антропології та Етнології ВУАН. Однак досі ця праця не була сперта на певну базу — належного стратиграфічного та комплексного вивчення матеріалів, і йшла за старою і непевною традицією вивчення піднізаного матеріалу та формальної типології його аналізу. Отже, намагаючись у своїй праці підвести під даліші археологічні студії міцний ґрунт, ВУАК може констатувати важливий факт розкопів неолітичних стацій на Дурній скелі на Дніпрельстані. Розкопи провадилися під безпосереднім керівництвом члена ВУАКу акад. Д.І.Яворницького і дали після небіжчика акад. М.Ф.Біляшівського (Княжа Гора) новий і важливий матеріал до визначення українського неолітичного культурного комплексу пам'яток у їх співіснуванні. Треба особливо відзначити кілька особливо важливих випадкових знахідок із доби неоліту, серію клинчатих сокир і молот із майстерні на Поділлі, та надзвичайно великі молоти з Гуманщини.

Дослідження неолітичних пам'яток УСРР тому саме кволо просувається вперед, що ще досі не вдалося сперти основні класифікаційні категорії їх на досконало вивчені комплекси. Звідси та надзвичайна плутанина в їх визначенні, назві археологічної категорії їх — то неолітом, то енеолітом, то халколітом, тощо ускладнюють класифікаційну чіткість і навіть ставлять, можливо, проблему про повну відсутність на терені УСРР кам'яної доби, щоб не просякали в неї металеві вироби. У

всякому разі майже всі неолітичні вияви мають поруч паралелі з вкрапленням металю і тісно сполучаються з формами металевих розквітлених культур, що у своєму складі довго тримають пережиточні кам'яні форми. Будь-що-будь, не ризикуючи нав'язувати пам'яткам тих властивостей, що їх вони не мають, можемо твердити, що і стації, і майстерні, і мегаліти, і поховання корчеників, і пам'ятки Трипілля мають в певні частині металевий інвентар, виразно в певних фазах врастають у широке металеве приймання, а тому треба їх розглядати, як неолітичні переважно культури з глибоким просякненням металю.

Особливу увагу ВУАК присвячує виявленню та розшифруванню пам'яток Трипільської культури, що творить надзвичайно різноманітні і важливі поклади на терені УСРР.

Проблеми, зв'язані з Трипіллям, за звідомний період від ВУАК вивчали такі члени його, спираючись на експедиційні роботи: С.С.Гамченко — 4 експедиції, В.Є.Козловська — 4 експедиції, П.П.Курінний — 12 експедицій і наукових командировань, М.О.Макаренко — 3 експедиції, Б.П.Безвенгліньський — 5 експедицій, М.Ф.Біляшівський — 1 експедиція, Д.М.Щербаківський — 1 експедиція, М.Якимович — 2 експедиції, Ю.Й.Сицинський — 1 експедиція, М.Ф.Болтенко — 3 експедиції. Крім того, коло питань Трипілля працювали такі наукові робітники: Магура С.С., Спаська Є.Ю., Коцобинська Н.А., В'язмітіна М.І., Венгржанівський Н.С., Венгржанівська М.В., Новицька М.О., Снігур І., Білоцерківська К.І., Палієнко В.К.

У найближчому зв'язку з ВУАКом працювали ленинградські дослідники — Т.Пасек та Б.Латинін.

Для систематичної роботи сили ВУАКу були об'єднані в окрему Трипільську комісію, що безпосередньо працювала коло поглиблення трипільських студій. Члени комісії за певним пляном робили числені експедиції (40) та їздили в наукові відрядження (2) і це спричинилося до поглибленого розуміння Трипільської культури та визначило шляхи дальшого вивчення.

По-перше, залишаючи за пам'ятками їх історичну назву "Трипільської культури" відповідно до місця, де її вперше виявлено на терені УСРР, довелось чимало розширити її зміст, охопивши нею усі пам'ятки спорідненого характеру, що стикаються з мальованою керамікою.

По-друге, досконале вивчення комплексів та їх виявлення дало змогу встановити ряд фацій цієї культури, відмінних поміж собою; фації ці такі:

Культура А. Кераміка різьблена спіральньо-меандрова сфероконічна. Категорію встановив В.В.Хвойка. Новіші розкопки комплексу зроблено в с.Вереміївка (В.Є.Козловська), в с.Колодистому на Гуманщині (П.П.Курінний).

Культура Б. Тип — Халепа. Категорію встановив В.В.Хвойка — розкопки Макаренка в с.Халепі та Євминці.

Культура В. Біконічна мальована кераміка Надбожжя. — Розкопки П.Курінного: с.с.Томашівка, Кочержинці, Косенівка, Б.П.Безвенгліньського: с.с.Тальянки, Майданицьке, В.Є.Козловської: с.Суцківка; С.С.Гамченко: с.Піщана, Шевченківщина, М.О.Макаренко: с.Черчізовка, Якимовича М.І. — с.Захватівка.

Культура Г. Сфероконічна мальована кераміка — розкопки Безвенгліньського с.Володимирівці.

Культура Г*. Валютно-канелюрна різьблена кера-

міка — розкопки М.Т.Біляшівського в Линцях, Борисівка; П.П.Курінного — Плисків, Красноставка, Безвенгліньського — Красноставка.

Культура Д. Раецького Войцехівського типу — розкопки П.П.Курінного в с.Райка, Білілівці, Ягнятині, Баракті, знахідки у Карабчєві; В.Є.Козловської — Кієві, Сирець.

Культура Е. Кадієвецький тип — розкопки М.Я.Рудинського в Кадіївці.

Культура Ж. Фридровецький тип — розвідка Ю.Й.Сицинського в с.Фридрівці на Поділлі.

Культура З. Тип Усатівський — розкопки М.Ф.Болтенка біля с. Усатова на Куяльницькому лимані біля Одеси.

Культура І. Тип Більчезлотянський — розкопки В.Є.Козловської в с.Черепині на Білоцерківщині.

Культура И. Тип Бутміру в Боснії — розкопів не проваджено.

Культура І. Київські Кирилівські землянки — розкопів повірочних не проваджено.

Окремо треба відзначити розшуки печерного Трипілля (розкопки П.П.Курінного в с.Білілівці) та вивчення старих матеріалів по ленинградських, московських та провінційних музеях.

Провадилось також вивчення інших виявів мальованої кераміки поза межами УСРР (Кавказ, Кіпр, Єгипет, Америка).

Складна сітка культурних міграцій, що виявилася в Трипільлі за останні 10 років потребує перелаянути всі основні проблеми його і спорідненого з ним циклу культур, установити тверду відносну і абсолютну хронологію пам'яток, райони поширення, виробничих осередків, що в певні часи творили містки поміж виразними культурними фаціями основних несхожих поміж собою культур. Хоч ще й досі залишається невиразним питання про носія трипільської культури, хоч ще й далі точиться суперечка в європейській літературі про те, що таке "площадка" — житло, чи ритуальне місце, новіші матеріали твердо вимальовують трипільську культуру, яко міцно розвинуту хліборобсько-скотарську культуру, що мала різноманітний типаж монументальних пам'яток, розвинуте житло (землянка, надземне житло), розвинутий комплекс будівель (гончарні, домівки, житла, господарчі споруди, житлові і смітникові ями, тощо), складний тип селищ. Культуру, що мала певний час і шляхи розвитку, поступібно працюю багатьох дослідників виявляємо, накреслюємо сфери поширення окремих культурних комплексів, створюємо каталог форм, як основу глибших соціологічних студій, запроваджуємо технологічне дослідження матеріалів, поглиблену порівняльну аналізу пам'яток.

Трипільська комісія наслідки своїх студій подає в окремому виданні: "Трипільська культура на Україні", видано І, виготовано до друку ІІ т., присвячений пам'яті В.В.Хвойки, та вміщено кілька розвідок у різних виданнях: П.П.Курінного — "Матеріали до відносної Хронології пам'яток Трипілля" ("Археологічна хроніка", кн.І) та Ю.Сицинського: "Матеріали до археології Поділля" ("Записки ВУАКу", т.І). Вивчення фацій Трипілля шльком природньо призвело до поглибленого вивчення матеріалів, зв'язаних із походженням і розвитком мальованої кераміки взагалі.

Крім ВУАКу, досліджували пам'ятки Трипілля краєві музеї: Гуманський, Звиногородський, Тульчин-

ський, Кам'янецький, Шевченківський, Білоцерківський. Публікацію старих матеріалів проф. Ф.К.Вовка зробив Кабінет Антропології та Етнології ВУАН ("Антропологія", т. I).

Археологічний комітет не міг не звернути увагу на розв'язання проблем, зв'язаних із "корченими кістяками" — тим комплексом пам'яток передісторії, що й досі у своїй масі залишаються незрозумілими, а класифіковані на випадкових базах, дуже часто лише плутають наше розуміння передісторичного процесу.

Перевіряючи основні проблеми, зв'язані із корчениками, ВУАК: 1) цілком відкинув старі методи дослідження пам'яток цього типу невеликими розрізами (кесонами, колодцями), натомість запровадивши розкопки, що дають повну аналізу в межах конструктивних властивостей монументальної пам'ятки. Наслідки так поставлених технічно дослідів виявилися вже на тому, що ряд класифікаційних категорій, встановлених старими попередніми дослідями, виявляють свою непридатність.

Особливо важливий матеріал дали розкопки — С.С.Гамченка, П.І.Смолічева, на Дніпрельстані, що виявили поховання корченників різного типу, об'єднані однією будівельною конструкцією. Розкопки В.Є.Козловської дали зовсім відмінний тип поховань, енеолітичної доби коло хутора Сенківки; розкопки П.Курінного коло Бураківки — це даліше дослідження могил скальчастого типу, що зв'язані з останніми фазами мальованої кераміки на Україні. Розкопки І.Ф.Левицького — дали нові документи про зв'язки корчеників з егейським світом. Окремі розкопки дали новий контрольний вивірений матеріал. Маємо на увазі розкопки М.Рудинського в с.Климівці на Полтавщині, К.М.Мельник-Антонович у Старому Орлику на Кременчуччині, П.П.Курінного в с.Петрострі на Зінов'ївщині, його ж таки в с.Райках.

Окреме місце серед пам'яток енеолітичних має виразний культурний комплекс, що його по місцю перших знахідок треба назвати "культурою Білогрудівських могилоподібних висп". Ця культура, що її виявив у білогрудівському лісі на Гуманщині року 1918 П.П.Курінний, а останніми часами досліджує Б.П.Безвенглинський, становить інтересний вияв, що припадає на персидські часи. Характерна ознака її — це курганоподібні купи попелястих одслонів, 2 типи кераміки — полискованої і простої сірої, почасти Гальштадського типу, або інкрустована білою пастою, масовий кремінний інвентар — характерні трикутні піллки, кістяний інвентар, наявність ливарницьких форм, тощо.

Ця культура різниться від попелищ Лівобережної України не лише своїми старішими формами інвентарю, а й тим, що порівняльно до нього має більш сталіший культурний комплекс. Тепер пам'ятки Білогрудівської культури виявлено на чималому просторі: до Плиського на Бердичівщині (П.П.Курінний), до с.Підвисокого на Гуманщині, до Кам'янця Подільського (розвідка К.І.Кржемінського). Роботами П.П.Курінного встановлено персидський характер культури та досліджено стратиграфію культурних відслонень.

Старовинності скито-сарматського часу досліджує ВУАК у двох напрямках. Спеціальну увагу було звернуто на участь ВУАКу в Ольбійській та Березанській експедиціях Упрнауки (М.О.Макаренко, С.С.Дложевський, М.Ф.Болтенко), що мали виявити джерела кля-

сичних впливів на побут тубільської людности, та в дослідженні окремих могил скитського часу на терені Дніпробуду (розкопи С.С.Гамченка, М.Я.Рудинського). Важливий матеріал здобувається також розкопками городища сарматського часу в с.Дідівщині на Білоцерківщині (розкопи В.Козловської).

За реальний і великий здобуток Ольбійських розкопок, поза архітектурно-плянографічними спостереженнями, треба вважати: 1) виявлення передольбійського періоду життя Ольбії, 2) розширення дослідчих інтересів та уваги до стороннього студіювання усіх, в тому числі і пізніших, нашаровань Ольбії, 3) поглиблення студій до вивчення місцевих форм культури, зокрема кераміки, 4) виявлення форм і процесів місцевого ливарного виробництва, 5) виявлення горнів та залишків гончарного виробництва римського часу. Всі ці знахідки дають змогу виявити Ольбію в її органічному розвитку і ставлять на чергу дня поглиблення пляновості її дальшої роботи. Окремо треба відзначити великі досягнення у вивчанні острова Березані, що провадить у складі експедиції Упрнауки дійсний член ВУАКу М.Ф.Болтенко. За реальний здобуток треба вважати — виявлення виробничого кварталу Березані та відкриття слов'янського шару на ній. Цей шар відкриває цілком нову сторінку у вивченні торгової стоянки русів на шляху "з варяг у греки" за доби раннього феудалізму.

Неабиякі досягнення має український радянський археологічний досвід у вивченні культури "полів поховань та урн" часу римського впливу на наші краї. Питання, зв'язані з цими пам'ятками, в різні часи вивчали дійсні члени В.Є.Козловська, М.О.Макаренко, М.Я.Рудинський, П.П.Курінний, С.С.Гамченко, П.І.Смолічев.

Роботи виявили багато пунктів цієї культури і чимало розширили коло відомих пам'яток її, напр., розкопками П.П.Курінного (Кам'янка, Ягнятин), С.С.Гамченка (Шевченківщина) та Козловської (Ромашки) виявлено наявність за цієї доби глиняних надземних споруджень з випаленої глини, що в руїнах мають печинний вияв Трипільського типу. П.П.Курінний досліджував справжні попелища доби римських впливів на Зінов'ївщині (с.Кам'янка) та спостерігав їх у с.Татарському і в селищі Юр'ївці на Бердичівщині. ВУАК проводить також розкопки цвинтарів цієї доби в с.Гурбинцях на Прилуччині (М.О.Макаренко), в с.Маслові на Шевченківщині (П.І.Смолічев та С.С.Гамченко) в с.Ромашках на Білоцерківщині (В.Є.Козловська) та в с.Томашівці на Гуманщині. Великий здобуток усіх цих робіт становить те, що факти чимало виправляють мапу поширення цього вияву культури. Ця культура поволі виступає в побутовій своїй характеристикі, як культура великих селищ, що датованими своїми пам'ятками поступінно розшаровується на виразні етапи розвитку з певною культурно-історичною традицією.

Студії над пам'ятками т.зв. "великої мандрівки народів" стисліше — готів, гунів, аварів — на превеликий жаль, не знайшли свого літературного вияву в матеріалах Археологічного комітету, хоч працю коло цього періоду проводять глибоку, монографічну члени ВУАКу — В.Є.Козловська і О.С.Федоровський.

З жалем доводиться констатувати, що відсутність коштів не дозволила ВУАКові взяти ближчої участі в готській експедиції Російської академії матеріальної культури, що нею керував дійсний член ВУАКу акад.

Ф.І.Шмідт в Ескікермені. З розвідок, присвячених готській проблемі, треба назвати замітку П.П.Курінного "Нові матеріали до готської проблеми" на підставі останньої роботи польського дослідника І.Костржевського. Із знахідок цього періоду чи не найважливіша є знахідка поховання з золотими ковтками, що його виявив С.С.Гамченко на Ізюмських пісках.

Далеко більше пощастило старовинностям Салтівського типу. Щодалі, то частіше виявляються їх осередки поза межами Дону та Дінця. Особливо важливі знахідки цієї культури зроблено в с.Клімівці на Полтавщині (розкопи М.Я.Рудинського).

Власне слов'янські осідки ВУАК досліджував у багатьох пунктах і в вивчанні їх дійшов неабияких наслідків. Це вивчання торкнулося не лише старих насиджених відомих центрів культ/ури/ слов'ян (Києва, Чернігова, Житомира), але й периферіяльних центрів (Поросся, Постучня, Наддесення, Надпоріжжя), де дійсні члени ВУАКу на кошти різних установ виявили важливі матеріали до характеристики різних етапів розвитку старо-української культури. З найбільших робіт у цій ділянці треба згадати: розкопи С.С.Гамченка в Київському акрополі (садиба кол. князя Трубецького), розкопи проф. В.Г.Ляскоронського в садибі Софійського собору, його ж таки на кошти крайової інспектури охорони пам'яток культури, розкопи Золотої Брами, розвідки П.П.Курінного та В.Г.Ляскоронського в Церковщині під Києвом, в околицях села Трипілья, розвідка І.В.Моргілевського та П.Курінного в Михайлівському монастирі, розкопи В.Є.Козловської на Дитинці у Києві, спостереження під час господарчих водопровідних робіт по цілому Києву (В.Є.Козловська) та на р.Либеді (Дмитров), ряд виявлень археологічних першоджерел на терені кол. Києво-Печерської Лаври (П.Курінний), розвідки Княжого Василькова (П.Курінний), експедицію для дослідження Берендицького кута (розкопи та розвідки П.Курінного на терені літописних — Фастовця, Неятина (Ягнятина), Ружина, Карабчієва) та В.Є.Козловської в с. Буках на Білоцерківщині. Дуже важливі розкопи Раецького городища на Бердичівщині (Т.М.Мовчанівський), розкопи слов'янських землянок на Дніпрельстані (П.Смолічев та С.С.Гамченко), розкопи слов'янських могил на Сумщині (М.Макаренка), на Бориспільщині та Білоцерківщині (В.Є.Козловської), розкопи в Шосташиці на Чернігівщині (П.І.Смолічева) та важливе відкриття слов'янського шару на Березані (проф. М.Ф.Болтенко) свідчать, що слов'янська проблема в студіях ВУАКу набуває великого значіння і для перегляду її ми маємо чимало матеріалу. Не можна, не говорячи про працю коло слов'янської проблеми, не згадати про ті дослідження, що їх робили на кошти Укрнауки та місцевих музеїв проф. А.С.Федоровський (Донецьке городище), знахідка слов'янських поховань в Харкові, Ф.Козубовський в городищах старого Коростеня та С.С.Гамченко на терені і в околицях м.Житомира. До цього самого циклу робіт належать студії небіжчика Л.П.Добровольського про Китаїв під Києвом. Усі ці досліді ефективністю своїх городищанських студій, при безперечно кращих методах дослідчої роботи, ніж то було досі, сягають зенітних точок усіх попередніх слов'янських студій взагалі (розкопи В.В.Хвойка, Княжа Гора, Біляшівського), і стверджують, що найтемніші кутки нашого минулого можна під лопатю археолога висвітлити ще

незнаним світлом і дати міцний матеріал для марксистського соціологічного опрацювання старих здобутків.

Треба з жалем відзначити, що ВУАКові не довелося дослідити пам'яток найглухішої щодо джерел доби українського життя — часу пізнього феодалізму на Україні (XIII — XVI ст.) і ця лакуна дає себе виразно відчувати при всіх синтетичних студіях археологічного та мистецтвознавчого порядку.

Не можна визнати задовільний стан нашого вивчання культур численних кочовиків — номади, що співжили слов'янам у степах України — торки, половці, печеніги, берендичі, татари, тощо.

Відсутність коштів зробила студії в цьому напрямку випадковими, індивідуальними, і ми на сьогодні не можемо нічого сказати задовільного про заглиблення інтерпретації номадських культур на Україні.

Мистецтвознавчі студії Всеукраїнського Археологічного Комітету йшли поруч археологічних студій Комітету і майже завжди супроводжували усі археологічні експедиції, крім тих випадків, коли малося на меті зробити спеціальне монографічне дослідження мистецької пам'ятки або групи пам'яток. З найвидатніших експедицій, що їх робили дійсні члени ВУАКу, треба відзначити, експедиції Д.М.Щербаківського на Поділля та Волинь, К.В.Мощенко — в околиці Кам'янця, на Кременчуччину, Волинь і Дніпрельстан, О.П.Новицького — на Волинь, С.А.Таранушенка — на Харківщину, М.О.Макаренка на Прилуччину. Крім того, до дослідження окремих питань про пам'ятки мистецтва притягнуто ряд осіб, що, провадячи за завданнями ВУАКу різні роботи, дали неабиякі наслідки в дослідженні пам'яток мистецтва на Україні. З числа таких осіб треба назвати: Є.А.Левицьку, Н.А.Коцюбинську, М.Я.Д'яченка, що змальовував пам'ятки на Шевченківщині, Ю.Клюківського, що з доручення відділу мистецтва ВУАКу фотографував Бернардинів у Заславі, та К.І.Кржемінського, що студіював селянське будівництво на Поділлі.

Мистецький відділ ВУАКу опрацював експедиційним шляхом переважно такі теми:

- 1) дослідження Київської Софії та вивчання фрескового малювання відповідної вежі її під час реставраційних робіт, що їх провадила в Софії Київська краєва інспектура охорони пам'яток культури (проф. М.П.Сичов, акад. О.П.Новицький, проф. Ф.Л.Ернст);
- 2) дослідження мозаїк головної бані Софії на кошти і заходами Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури (проф. М.П.Сичов);
- 3) дослідження архітектури пам'яток українського кам'яного церковного будівництва X-XIII стол. (Спас Чернігівський, Київська Софія — І.В.Моргілевський);
- 4) дослідження українських феодалських замків на Поділлі — Ю.Й.Сичинський;
- 5) дослідження замка князя Костянтина Острожського (акад. О.П.Новицький);
- 6) дослідження пам'яток архітектури міст та містечок на Правобережжі, а саме: міста Заслава, Старо-Константинова, Озаринців, Славути, Корнеї, Білгородки, Лехівців, Тихомлі, Тележинців, Ямполья, Яришева;
- 7) особливу увагу віддано дослідженню пам'яток єврейського мистецтва, зокрема, надгробкових пам'яток старих цвинтарів;
- 8) досліджувано пам'ятки селянського будівництва та народнього мистецтва, щоб дати відповідні мапи

поширення окремих типів пам'яток будівництва та малювання на стінах, тощо;

9) пам'ятки культового будівництва (синагоги, церкви, костюли); досліджувано в усіх місцях перебування дослідників; зокрема заслуговують на особливу увагу дослідження проф. Таранушенка, що дали вичерпливий матеріал для монографічного вивчення культового і селянського будівництва на Харківщині.

Наслідком подорожів ВУАКу подекуди утворено, а подекуди чимало підсилено краєвих музеїв, організовано краєзнавче товариство в Могилеві, і проведено широку лекційну роботу на місці розкопів та по культуро-середках сіл.

Крім польових дослідів, відділ мистецтва ВУАКу також синтетично опрацьовував матеріали та давав критичну оцінку праць з мистецтвознавства; ці праці його знайшли собі місце в I томі "Записок Всеукр/аїнського/ Археологічного Комітету" у спеціальному підрозділі відділу мистецтва.

Золотарська комісія ВУАКу, створена для вивчення пам'яток золотарства, вилучених із культових установ УСРР разом із вилученням культових цінностей на допомогу голодним, провадила свою роботу в напрямку і вивчання самих пам'яток, і опрацьовання архівних матеріалів, що висвітлюють їх. Наслідком цієї роботи була велика праця проф. Д.М.Щербаківського "Київські золотарі" за матеріалами Лаврського архіву.

Комісія вивчання архівних джерел розподілила поміж членами роботу коло опрацьовання різних описів найголовніших монастирів, щоб виявити в них матеріали до історії українського мистецтва. Одночасно Комісія провадить готування до розкопів замчищ Литовського часу. Зазначена робота полягає у виявленні топографічних і господарчих описів Литовських замків, що мають спричинитися до найдоцільнішого вибору місця майбутніх робіт.

Видавнича діяльність Всеукраїнського Археологічного комітету складається з таких видань:

1) "Коротке звітлення за археологічні досліді року 1925", Київ, 1926.

2) "Коротке звітлення ВУАКу за досліді року 1926", Київ, 1927.

3) "Записки В.У.А.К.", т.І. М.Модзалевський — "Гути на Чернігівщині", Київ, 1926.

4) Проф.Г.Павлуцький — "Історія українського орнаменту", Київ 1927.

5) "Трипільська культура на Україні", збірник I-й, Київ, 1926.

6) "Археологічна хроніка", ч.І, Київ, 1930.

7) "Археологічна хроніка" ч.ІІ, Київ, 1930.

8) "Археологічна хроніка", ч.ІІІ, Київ, 1930.

9) "Записки ВУАКу," т.ІІ, Київ, 1931.

Поступінне поширення порівняльних студій ставить перед ВУАКом питання про розширення його студій в бік вивчання тих матеріалів, що безпосередньо стосуються до висвітлення окремих явищ української минувшини та культури. З цією метою ВУАК виділив спеціальну Комісію для вивчання Кавказу, що й провадить свої студії протягом двох років під керівництвом проф. Д.П.Гордієва.

Комісія почала, насамперед, опрацьовувати ті матеріали Кавказького походження, що переходять в Українських музеях та взяла на себе описання ряду па-

м'яток Кавказького мистецтва, що мають значіння для розуміння основних проблем Кавказознавства. Комісія здала до друку окремих збірник, що охоплює першу серію робіт Комісії.

Із справ загального значіння, що коло них працював ВУАК на пленарних своїх зборах, після попереднього ґрунтовного індивідуального опрацьовання, треба назвати такі:

1) Організація першої всеукраїнської археологічної наради, що відбулася у місті Києві, у зв'язку з відкриттям I звідомної виставки ВУАКу.

Конференція відбулася з 27/ХІІ — 1925 р. по 29/ХІІ — 1925 р. і на ній вислухано 13 доповідей, складених на підставі нових матеріалів.

2) ВУАК, з доручення Упрнауки організував київський підготовчий комітет для скликання I всеукр/аїнської/ археологічної конференції в м.Одесі, з приводу сторічного ювілею Одеського історико-археологічного музею. Київський підготовчий комітет, працюючи пленарними засіданнями під керівництвом проф. В.Ю.Данилевича, склав відповідний дослідний план до археологічної конференції і не міг його здійснити лише тому, що скликання самої конференції відпало.

3) З доручення Упрнауки Всеукраїнський Археологічний комітет в особі М.О.Макаренка склав повний список речей археологічного і мистецького значіння, що в різні часи були вивезені з України до Музеїв РСФРР і за постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР, підлягають поверненню в УСРР.

4) З доручення Упрнауки ВУАК щороку рецензував і рецензує роботи всіх дослідників, що працюють на терені УСРР, і опрацьовує матеріали до визначення наукової вартості й цих робіт, і окремих об'єктів археологічного, мистецького чи заповідного значіння.

5) Протягом 5 років ВУАК виконував обов'язки вищого органу в справі охорони пам'яток культури.

6) В процесі своїх експедицій ВУАК поступінно кваліфікує молоді дослідчі сили і висуває їх на дослідчу роботу. Під керівництвом ВУАКу почали свою роботу і тепер провадять її такі дослідники: Б.П.Безвенгліньський, Т.М.Мовчанівський, О.Тахтаї, В.Грінченко, С.Магура, Л.Дмитров, М.Макаревич та інші.

7) ВУАК організував дослідження Ольбії та Дніпрельстану і мобілізував кошти периферіальних органів для систематичної дослідчої роботи.

Так, в загальних рисах, працював Археологічний комітет до того часу, поки величезні завдання соціалістичної реконструкції не поставили перед ним питання про потребу так мобілізувати усі ділянки своєї роботи, щоб вони виходячи з потреб соціалістичної реконструкції, якнайшвидше задовольняли б їх і допомагали б господарчим органам, здійснюючи великі реконструктивні завдання, допомогти якнайшвидшому зростанню української пролетарської науки.

Всеукраїнський археологічний комітет, відповідно переробивши свій п'ятирічний план і відповідно реконструювавши свій апарат, ще глибше й тісніше погодив свою роботу з переможним рухом соціалістичної реконструкції.

Публікується за машинописом: Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук України. — Ф.Х. — № 18617. — Арк.1-24.

ХАРКІВСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ТА СВЯТОГОРСЬКИЙ СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТІР:

два виміри музеєзнавства Слобожанщини на початку ХХ ст.

У процесі активного заселення і освоєння території Слобідської України у XVII ст., скрізь, де виникали поселення слобожан, з'являлися церкви й монастирі як центри духовного життя. Церковний клір разом із мирянами починав відроджувати край. Це знайшло відображення й у мистецтві. А на мистецтво Слобожанщини, представлене церковними старожитностями (монастирське начиння, храмові старовинні ансамблі) було звернуто увагу під час XII археологічного з'їзду в Харкові у 1902 р. З'їзд сприяв вивченню церковних старожитностей, розвитку мистецтв, пам'яток архітектури XVII-XVIII ст.¹ До того часу з'являлися в історичній літературі роботи, де опубліковано було багато важливих матеріалів — історичних актів, інвентарів, до того ж — короткі описи пам'яток; хоча наголошувалося — лише пам'ятники мистецтва вважати старожитностями. Цим питанням раніше було присвячено праці "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" (Москва-Харків, 1852-1858) архієпископа Філарета (Д.Г.Гумілевського)²; "Материалы для исторической колонизации и быта степной окраины Московского государства XVI-XVII вв." (1887)³ и "Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства" (1887) Д.І.Багалія⁴, а також збірники з'їздів Харківського історико-філологічного товариства з працями Є.К.Редіна⁵, М.Ф.Сумцова⁶, протоієрея П.Фоміна⁷ тощо.

Історіографія питань вивчення історії давнього мистецтва й архітектури на Слобожанщині не велика за обсягом, бо в той час, коли ще залишалося досить пам'яток, бракувало дослідників, крім вищезгаданих. Треба зазначити, що вивчення церковних старожитностей та розвитку мистецтва й архітектури нерозривно пов'язане з історією духовності. І цьому сприяв безпосередньо професор Харківського університету Є.К.Редін, який став одним із організаторів XII археологічного з'їзду. Майже всі його праці присвячені питанням розвитку мистецтва України. Серед них на особливу увагу заслуговують "Материалы к изучению церковной старины Украины" (1905)⁸.

У 1912 р. піклуванням архієпископа Арсенія було засновано Єпархіальний музей, а в 1915 р. розроблено "Статут" Єпархіального церковного археологічного товариства. Як було визначено в "Отчете Харьковского Епархиального церковно-археологического общества 1915 — 1 января 1917 г.", його основною метою була "разработка научных вопросов, обсуждение планов и намерений относительно дальнейшего исследования и сохранения местных церковных памятников"⁹.

Таким чином, згідно з постановою Товариства від 9 березня 1916 р., затверджено "производить планомерные объезды целых частей губернии с целью регистрации и обследования". Це доручалося зробити прот. П.Фоміну, Д.П.Гордєєву, С.А.Таранушенку, кн. П.С.Уваровій¹⁰.

Треба зауважити, що в роботі з'їзду та музею брали участь як професори, так і духовенство (що визначено у Статуті), а на чолі Єпархіального музею стояв прот. Петро Фомін, якого призначив Архієпископ Арсеній. Меценат Товариства і його почесний член — Архієпископ Антоній виступав за збереження церковних старожитностей.

Звичайно, на цей період бракувало спеціальних видань, присвячених церковній старовині України, її іс-

торико-культурним надбанням. Як зазначав Є.К.Редін у "Материалах к изучению церковной старины Украины", — "как памятники народной поэзии и литературы Украины служат предметом научных изданий, исследований — ее художественная старина, можно сказать, в полном небрежении, забвении. И между тем памятники южно-русской деревянной церковной архитектуры, иконы, ризы бесследно исчезают"¹¹.

Треба відзначити, що Музеєм та Товариством з 1915 до початку 1917 рр. було розроблено ряд проблем церковної історії й археології Харківської єпархії, досліджено збережені пам'ятники та старожитності, які ще залишалися по церквах, зібрано науковців, мандрівників, які поповнили світ науки працями й обладнанням Єпархіальний Музей, одночасно каталогізуючи предмети.

Безумовно, тривала їх постійна співпраця в контексті проведення XII та XIII археологічних з'їздів. Як відзначав Є.К.Редін, XII з'їзд дав можливість представити широкому загалу "ценную коллекцию фотографий с многочисленных памятников церковной старины области, подлежащей изучению съезда", а на XIII-му з'їзді — виявлено науковий інтерес щодо старожитностей Катеринославської губернії¹².

Ця праця, зорієнтована перш за все на сучасників, виявилася важливим джерелом знань для нащадків про надбання минулих поколінь. Наприклад, В.Машуков, знавець рідної старовини, доклав до праць Комісії з'їзду звіти про відвідування церков та монастирів, фотографії визначних пам'яток мистецтва й старовини, нотатки — на ґрунті церковних описів, склав посібники з цих питань.

Згодом з'являються і такі наукові доповіді: "Источники происхождения и характеристика украинской церковной архитектуры" архітектора К.Н.Жукова (1915), "Церковные древности с.Бездрик Сумского уезда" и "Церковные древности Харьковского края (Историко-археологический очерк)" прот. П.Фоміна (1916), зокрема, розповідь про Святогір'я; реферат Ф.І.Шміта "О церковных росписях", доповідь С.А.Таранушенка "Местные церковные древности"¹³.

На наукових конференціях, за дорученням Товариства, у 1915-1916 рр. було прийняте рішення вирушити з екскурсіями до найстаріших історичних міст "как в различные места нашей губернии, так и в более отдаленные места для обозрения и описания церковных древностей отдельными членами Общества и целыми комиссиями"¹⁴.

Наголошувалася увага на наявні в регіоні старожитності, "кои по возможности были отбираемы для музея на основании данного разрешения Епархиального начальства от 30 ноября 1912 г. (указ Духовной Консистерии за №35525)"¹⁵.

В лютому 1915 р. комісія у складі протоієрея П.Фоміна, Д.П.Гордєєва, ієромонаха о.Татіона відвідала з науковою метою м.Ізюм, — він розглядався як найстаріше місто в єпархії, з відомим собором XVII ст., і був пов'язаний з іменами перших Харківських полковників — Донець-Захаржевських та Шелловських. Була здійснена фотодіагностика пам'яток. Протоієрей П.Фомін також дослідив, паралельно з іншими регіонами, — в Ізюмському повіті — Святогорський монастир, якому присвятив розділ власної праці — "Святогорье, Изюмского уезда"¹⁶. Він ураховував, що архієпископ Філарет (Д.Г.Гумілевський) у 5-му відділі праці "Историко-статистическое описание Харьковской

епархии" навів найдавнішу дату, пов'язану зі Святогорським монастирем: "... с 1540 года уже слишком известна была Святыня Донецкой скалы — обряд Святого Николая, обретенный иноками"¹⁷.

За свідченням Є.Редіна, Ізюмський повіт досліджував і о.Василій Спесивцев, який "собрал коллекцию кремневых, бронзовых и медных стрел, мелких бронзовых вещей и десять татарских монет. Кроме того, им были найдены и обследованы многочисленные старинные железные предметы земледелия и военного быта: плужки, косы, топоры, сверла, прищипцы, стрелы, удила, колокольчики, пики, копья, ножи, куски кольчатого панциря. По мнению отца Спесивцева, — указанные предметы принадлежат золотоордынцам и азовским татарам, обитавшим еще по свидетельству Герберштейна на среднем течении Дона"¹⁸.

Дійсно, посол Священної Римської імперії у Російській державі (1517 і 1526 рр.) Сигізмунд Герберштейн свідчив про кам'яні фігури у Святих горах — районі, де були зроблені знахідки о.В.Спесивцевим¹⁹.

За результатами обстежень комісії встановлено, що в Ізюмі знаходиться чимало старожитностей, зокрема відомий п'ятикупольний Собор з поновленим іконостасом XVIII ст. Були складені наукові описи пам'ятки, доповнені кресленнями і фотознімками, а виявлені предмети передані до Єпархіального музею. Серед них заслуговує на особливу увагу невелика кам'яна гробниця VII ст., що була привезена з Малої Азії Святогорському монастиреві мандрівником А.М.Мурав'їовим: "Найдена в развалинах одного храма в Анатолии близ Тарса. На ковчеге — греческая надпись (по-русски значит: "Мощи Преподобного Отца Нашего Арсения Великого"...)"²⁰.

Єпархіальний музей поповнювався і предметами, що не мали безпосереднього відношення до церковної археології. Вони ілюстрували історичне минуле і ввійшли до меморіального відділу музею:

"1) подушка, собственноручно вышитая Государыней Императрицей Марией Александровной и подаренная Ею Харьковскому Епископу Нектарию; 2) серебряный кубок с крышечкой в виде ананаса на подножии, высота его две четверти, художественной работы типа кубков "ананасовых" (московской работы) в Императорском Эрмитаже. Этот кубок Император Петр Великий подарил сотнику казачьего полка Ивану С.Пустовойту в сл. Ольшаной, Лебединского уезда, у которого он останавливался во время Шведской войны, следуя за армией в Полтаву; кубок этот от Пустовойта перешел по наследству к генеральше Анне Сергеевне Шатовой, которая после постройки церкви в Ольшаной передала в нее и кубок для Архиепископа Филарета; 3) кресло Архиепископа Арсения Амвросия Ключарева, кресло для Амвросия, Епископа Дмитровского от О.Е.Самариной (красного дерева); 4) литография портрета Епископа Харьковского Святителя Мелетия (Леоновича); 5) автографы святителей Белгородских, Харьковских и некоторых других (в письмах) — например, Архиепископа Арсения — переписка. Коллекция не помещается в шести музейных витринах... (опись и упоминание дарителей)"²¹.

Доповнюючи характеристику відділів Музею, можна згадати і відділ старожитностей: старовинні кам'яні предмети побуту, предмети обробки, печатки, грамоти та портрети харківських мешканців XVIII — поч. XIX ст., що теж потребувало поповнення та зберігання.

За останні місяці 1917 р. музей став дуже популярний — відвідують його духовенство та професори; історико-культурне значення вказує на турботу з боку Єпархіальної влади та інтелігенції; до нього надходили дари від духовних і світських осіб. Зокрема, з Ізюму — "восковая "вислая" печать XVII в. из соборной церкви от старинной грамоты, пять крестов кипарисных резных; несколько старинных облачений высокой работы, из них риза гетманской парчи XVII в. из соборной церкви г.Изюма, два подрывника с прекрасными вышивками XVIII в. из собора г.Изюма, 20 образов (образцов) из церковных облачений XVII и XVIII вв. из соборной церкви г.Изюма, два серебряных ковша XVII в. из Покровской церкви г.Изюма"²².

Музей старожитностей не тільки здійснював накопичення матеріалів та поповнення відділів: "составлена библиотека из старинных книг (150 экз.) по Археологии и Истории искусств — от архиепископа Арсения,

протоиерея П.Фомина"²³. Він став науковою базою для вчених, які описували пам'ятки архітектури, їх стильову різноманітність, живопис, прикладне мистецтво, аналізували культурно-побутові течії Слобідської України.

Джерела та література

1. Редин Е.К. Каталог XII археологического съезда в Харькове: Отдел церковных древностей. — Харьков, 1902. — С.23-35.
2. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Москва-Харьков, 1852-1858. — С.5-236.
3. Багалей Д.И. Материалы для исторической колонизации и быта степной окраины Московского государства XVI-XVII вв. — Харьков: Универ. тип., 1887. — С.3-615.
4. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — Харьков: Универ. тип., 1887. — С.5-614.
5. Редин Е.К. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г.Екатеринославе: Сб. Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1905. — Т. XVI. — С.185-215.
6. Сумцов Н.Ф. 25-летие Историко-филологического общества при Харьковском университете. — Харьков, 1904. — С.5-47.
7. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. — Харьков, 1916. — С.43-83.
8. Редин Е.К. Материалы к изучению церковной старины Украины. — Харьков, 1905. — С.5-27.
9. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.60-61.
10. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.63.
11. Редин Е.К. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда... — С.657-791.
12. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII ст. — Харків, 1928. — С.25-175.
13. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.62.
14. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.64.
15. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.65.
16. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. — С.43-83.
17. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — С.5-236.
18. Редин Е.К. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда... — С.3-79.
19. Герберштейн С. Записки о Московских делах. — СПб.-Москва: изд. А.С.Суворина, 1908. — С.35-79.
20. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.35.
21. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.33-34.
22. Там само. — Арк.33-34.
23. ДАХО. — Ф.Р.820. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.35.

Скыбинский А.А.

ХАРЬКОВСКОЕ ЕПАРХИАЛЬНОЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО И СВЯТОГОРСКИЙ СВЯТО-УСПЕНСКИЙ МУЖСКОЙ МОНАСТЫРЬ: два измерения музееведения Слобожанщины в начале XX в.
Резюме

В публикации осуществляется попытка охарактеризовать историю развития Харьковского епархиально-церковного археологического общества как одного из наиболее известных общественных научных центров Слободской Украины в первые годы XX века.

Среди основных проблем научной деятельности общества — открытие для науки Святогорского Свято-Успенского мужского монастыря как выдающегося памятника отечественной истории и архитектуры. Освещаются основные направления работы и результаты научно-исследовательской деятельности церковно-археологического музея, организационные мероприятия в контексте изучения местной истории.

19.03.2001.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОЛОГІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Майже всім, хто цікавиться розвитком археології у ХІХ ст., відомі прізвища таких широких знаних геологів, як К.М.Феофілактів, І.Д.Черський, М.О.Головкинський, О.О.Іностраницев¹. Та мало кому відомі імена вчених Харківського університету, які також займалися у ХІХ ст. археологічними дослідженнями. І тому ми вирішили заповнити цю лакуну. Сучасними дослідниками дуже високо оцінюється діяльність у галузі геології таких учених Харківського університету, як Н.Д.Борисяк, І.Ф.Леваковський, О.В.Гуров, Ю.І.Морозов². Разом із тим, вони зробили помітний внесок і в розвиток археологічної науки.

За наявними даними, перші археологічні розкопки Харківського університету були проведені в Сумах у 50-х рр. ХІХ ст. професором геології Никифором Дмитровичем Борисяком (1817-1882). Цілком можливо, що він займався археологічними дослідженнями й раніше, підтвердженням чому може бути факт обрання його ще 1845 р. членом Копенгагенського товариства північних антикварів³. У всякому разі, на початку 60-х рр. ХІХ ст. ім'я проф. Н.Д.Борисяка було досить відомим, в тому числі як людини, обізнаної в археології. Тому у 1861 р., коли було розкопано Жмелін курган в маєтку Г.П.Данилевського на хут.Петрівському Зміївського повіту, Н.Д.Борисяк виявився першим, хто з наукової точки зору розглянув знайдені речі та кістки (які залишилися після пограбування селянами) і дав їм наукову оцінку. В поховальній ямі, що виявилася відкритою під насипом кургану, було знайдено поховання двох людей, які, за словами Г.П.Данилевського, "...оказались как бы в сидячем положении друг против друга..." (скоріше за все, це були не "сидячі", а скорчені поховання. — В.С.). Проф. Н.Д.Борисяк зробив припущення, що черепи цих людей відносяться до монголоїдної раси. У похованні між двох кістяків знайдено глиняну посудину, в якій містилися залишки проса та череп гризуна, який харківський вчений відніс до породи "сусликов-овражков", але відзначав, що вони багато в чому відрізняються від сучасних. Посудина, за повідомленням дослідника, була "...род полоскательной чашки, с круто выпуклыми боками, украшен грубыми налепными украшениями, в виде звёзд". Крім того, Н.Д.Борисяк відзначав, що в похованні знайдені залишки дубових стовпів, які через тривалий час перебування під землею перетворилися на лігніт, браунколь, сіре кам'яне вугілля. Вчений не робив спроби датувати це поховання чи віднести його до перебування на теренах краю якого-небудь народу, відомого з писемних джерел. Він лише відзначав, що датувати це поховання можна було б тоді, коли за даними науки буде встановлено, скільки потрібно часу для того, щоб дуб при повільному гнитті перетворився на лігніт. Наводив Н.Д.Борисяк і стратиграфічні дані, вказуючи на те, що всі знахідки зроблені в шарі піску, поверх якого лежав шар твердої жовтої глини, а на самому верху — "тучний чернозем"⁴.

У 1864 р. виходить досить значна за обсягом стаття Н.Д.Борисяка, присвячена археологічним відкриттям у Новочеркаську⁵. Стаття ця присвячена вивченню матеріалів, здобутих під час розкопок кургану Хохляч у Новочеркаську. Вже на початку статті, після повідомлення про форму, розміри й розташування згаданого кургану, автор відзначає, що поблизу нього знаходиться ще близько 50 курганів різних розмірів, округлих та продовгуватих за формою⁶. Далі Н.Д.Борисяк наводить дані щодо вертикального розрізу кургану і знахідок, які зустрічаються у різних місцях насипу, а також про склад ґрунту. Він також сповіщає про місцезнаходження речових, знахідок, наводить досить детальний опис кожної із них, розподіливши предмети за матеріалом, з якого вони виготовлені (золото, срібло, мідь, камінь та кістка). Крім того, вчений подає горизонтальний план розкопаного кургану із зазначенням у тексті, де і на якій глибині знайдені окремі речі⁷. Детально розглядаючи й аналізуючи знахідки з кургану Хохляч, дослідник, зазначав, що вони могли належати різним народам, висловив думку про ймовірну належність комплексу скіфській царіці. Хоча остаточно таке твердження, як він уважав, може претендувати на роль гіпотези лише після того, як буде розкопана значна кількість курганів, розкиданих по Донському степу⁸. Зауважимо, що на сьогодні цей курган датується І-ІІ ст. н.е. і відноситься до середньосарматських старожитностей. Із тексту статті можна зрозуміти, що проф. Н.Д.Борисяк давно цікавився археологічними розкопками в широкому регіоні Війська Донського, свідомством чого є той факт, що він порівнював розташування речей у кургані Хохляч та в інших курганах області. Таке порівняння проводилося на користь того, щоб довести, що речі із зазначеного кургану належали до комплексу поховання, а не були скарбами або чимось іншим⁹.

Розглянувши цю статтю, можна зі впевненістю твердити, що Н.Д.Борисяк був людиною, досить обізнаною, як на той час, в археологічній проблематиці досліджень. Правда, він неодноразово акцентував увагу на тому, що він не є археологом¹⁰. Завершуючи цю статтю, проф. Н.Д.Борисяк висловив думку про те, що настав час, коли археологам треба працювати разом із геологами і це піде на користь обом наукам¹¹.

Зауважимо, що згадана стаття Н.Д.Борисяка не втратила свого наукового значення у наш час, підтвердженням чому є факт її перевидання 1999 р.¹²

Діяльність Н.Д.Борисяка в галузі археології у першій половині 60-х рр. ХІХ ст., мабуть, була досить помітною, що, на наш погляд, призвело до обрання його у 1865 р. членом Московського археологічного товариства, а в 1866 р. — членом Російського географічного товариства¹³, тобто тих установ, які безпосередньо займалися археологічними дослідженнями.

Враховуючи досягнення Н.Д.Борисяка у галузі археології, його разом із О.О.Потебнею та П.О.Лаврівським делегували на І Археологічний з'їзд (Москва, 1869). Напередодні з'їзду Н.Д.Борисяк опублікував ряд статей у "Харьковских губернских ведомостях", у яких містилися свідчення про археологічні дослідження та пам'ят-

ки області Війська Донського¹⁴. У першій з цих статей він наводить опис старожитностей, знайдених під час будівництва залізниці біля р. Мокрий Чулек, а також обіцяє у майбутньому опублікувати свідчення про археологічні розкопки у місцевості між Харковом і Мерефою, які були надані інженерами Кулаковським та Черниковським¹⁵. Друга стаття, якщо бути точним, наejala Х.І.Попову і лише надрукована у газеті завдяки Н.Д.Борисяку із його передмовою. Щоправда, Х.І.Попов зібрав згадані матеріали за пропозицією харківського вченого, який вважав, що потрібно зробити збірник матеріалів про археологічні пам'ятки Росії за окремими регіонами¹⁶. Окремі відбитки цієї статті були надіслані Н.Д.Борисяком до Московського археологічного товариства ще до початку роботи I Археологічного з'їзду, адже сам професор з невідомих нам причин не брав участі у його роботі. Крім того, проф. Н.Д.Борисяк надіслав зі свого боку при докладній записці план давніх валів навколо міста Переяслава, знятий М.Т.Костирьом, а також малюнки різних старожитностей і речі, які були йому доставлені від різних кореспондентів. Всі ці матеріали заслухані на засіданні першого відділення "Первобытные древности"¹⁷.

Перший і єдиний Археологічний з'їзд, у роботі якого брав участь Н.Д.Борисяк, — це III-й (Київ, 1874)¹⁸. Учений виступив на ньому з повідомленням про нові археологічні знахідки на території Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній. Він доповів про всі відомі йому розкопки археологічних пам'яток, в основному під час спорудження залізниці, а також знахідки окремих стародавніх речей. Автор навів всі відомі факти про згадані пам'ятки (місце розташування, розміри і т. ін.), їх вигляд, а також детально описав знахідки, хоча і досить рідко подавав власне датування чи дані щодо належності якомусь народові¹⁹. Датування він навів лише у двох випадках. Це знахідка барельєфного зображення під час спорудження Харківського вокзалу 1869 р., що визнавалося вченими духовними особами за Спаса Нерукотворного, яку Н.Д.Борисяк попередньо атрибував як витвір XI-XIII ст., або, до чого він більш схилився, XVII ст. — часу заселення Слобожанщини²⁰. По-друге, це залишки кістяних піхов, знайдених у кургані поблизу м.Кременчук, які дослідник уважав скіфськими, оскільки вони були прикрашені зображеннями звірів²¹. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує момент доповіді, пов'язаний із проблематикою кам'яних баб. Відзначивши, що "... типы их (кам'яних баб. — В.С.), равно как материал, из коего они сделаны, не приведены еще в должную известность...", Н.Д.Борисяк, на підставі власних досліджень, робить зауваження, що у більшості стели виготовлені з місцевого пісковика, добутого на Донецькому кам'яновугільному кряжі. На його думку, деякі баби перевозилися на великі відстані²². Найважливішими відкриттями того часу, на думку Н.Д.Борисяка, були виявлення давніх місць видобування міді поблизу Бахмута та заліза — у землі Війська Донського. Це, на його погляд, мало слугувати з'ясуванню питання про місцеве металургійне виробництво у давнину. Остаточо цей здогад вченого був підтверджений дослідженнями видатного українського археолога, проф. Харківського університету О.С.Федоровського на початку 20-х років XX ст.²³

Звертаючись до вивчення городищ, учений відзначав, що кількість їх у науковій літературі значно зростає через введення до їх числа "... окопов и шанцев времен более новых"²⁴. Наведена праця проф. Н.Д.Борисяка

була останньою з відомих нам його робіт, пов'язаних із археологією. Він помер 19 березня 1882 р.

У 1879 р. професор Харківського університету Ю.І.Морозов (1836-1900) перед поїздкою до Москви на Антропологічний з'їзд підготував матеріали та замітки по археології, зібрані ним, а також іншими професорами університету, зокрема І.Ф.Леваковським²⁴. Останній подав матеріали про місце давнього видобування та виплавки мідних руд у Бахмутському повіті, біля Клиновських хуторів. Крім того, І.Ф.Леваковський передав проф. Ю.І.Морозову три злитки міді і мідний наконечник на спис, знайдені поблизу с.Кримського Словяносербського повіту, а також відлиту з міді невеличку статуетку (з с.Веровка того ж повіту), яка, за його словами, нагадувала передню частину кам'яної баби. До всіх мідних речей проф. І.Ф.Леваковський додавав підготовлений ним опис, а щодо списа і статуетки — ще й дані хімічного аналізу. Ці дані, на його думку, могли довести, що у Північному Причорномор'ї в давнину займалися гірничим промислом не лише греки. Особливе значення для підтвердження його думки, вважав І.Ф.Леваковський, належало мідному зображенню кам'яної баби²⁵. Вчений провів розкопки курганів на правому березі р.Уди, біля с.Пісочин. Але результати цих робіт були не досить значними. В одному із курганів дослідником знайдений залізний наконечник на спис, а в іншому — "глиняный черепок весьма грубой работы". І.Ф.Леваковський уважав, що всі кургани степової частини Півдня Росії потрібно поділяти, принаймні, на три розряди: "1) большие курганы, как например Толстая могила, 2) курганы средней величины и 3) малые курганы". До останнього типу він відносив кургани, розкопані ним поблизу с.Пісочина²⁶.

У матеріалах, які проф. Ю.І.Морозов підготував для поїздки на Антропологічний з'їзд, він згадував і про власні розкопки Хорошевського городища, на якому у вересні 1878 р. разом зі студентами М.М.Харінім та С.К.Запорожцевим провів зйомку і накреслив його план²⁷. Ю.І.Морозов, виступаючи за збереження і вивчення кам'яних баб, відзначав, що деякі їх малюнки, наведені графом О.С.Уваровим у другому томі "Трудов" I Археологічного з'їзду, не зовсім відповідають дійсності, бо були скопійовані з малюнків інших дослідників і відображали, скоріше за все, "фантазию путешественников". Тому, готуючись до поїздки у Москву, Ю.І.Морозов заповів І.П.Щолкову зробити фотознімки кам'яних баб, які знаходилися на дворі Харківського університету²⁸. До речі, за колекцію старожитностей, показану Ю.І.Морозовим на Антропологічному з'їзді (Москва, 1879), його було нагороджено срібною медаллю²⁹.

Серед археологів Ю.І.Морозов більш за все відомий як автор статті, присвяченої дослідженню городищ Харківщини. Ця робота, після виступу автора на одному із засідань Харківського історико-філологічного товариства, з'явилася у 1881 р. на сторінках "Харьковских губернских ведомостей", а потім, у зв'язку з її важливістю, перевидана 1902 р. У статті Ю.І.Морозов наводить усі відомі йому точки зору російських дослідників щодо городищ, загальну характеристику і дані про місця їх розташування у різних місцевостях Російської імперії. Більша частина статті вченого присвячена городищам, розташованим на території Харківської губернії. Особливу увагу при цьому він приділяє Донецькому й Хорошевському городищам, де ним проводилися розкопки³⁰. Наприкінці статті Ю.І.Морозов звертав увагу на те, що археологічні пам'ятки руйнуються під впли-

вом природних явищ, оранки та грабіжницьких розкопок. Тому він пропонував розпочати широкомасштабні розкопки археологічних пам'яток Харківщини, щоб зберегти їх для історії. До того ж вчений уважав, що проводити розкопки треба власними силами, не чекаючи на столичних археологів, які вивезуть всі знайдені речі до своїх музеїв, випадки чого на Харківщині вже траплялися. "Пусть централизуют что другое, но наши древности должны принадлежать нам, а не кому другому, и находится в нашем музее..."³¹. Ці слова характеризують Ю.І.Морозова не тільки як людину, закохану в археологію, а й як патріота рідного краю. Зачаток музею старожитностей у Харкові він бачив у Музеї витончених мистецтв та старожитностей, який існував при Харківському університеті (Ю.І.Морозов передав частину власної колекції старожитностей до цього музею, а його дружина — і решту після смерті вченого). Дослідник уважав, що вже настав час поміркувати про створення Харківського археологічного товариства, а також звернути увагу широких кіл населення на збереження і дослідження археологічних пам'яток. Першим кроком до цього, на думку Ю.І.Морозова, могла стати археологічна виставка у Харкові, на якій були б представлені місцеві старожитності. За допомогою у проведенні такої виставки він звертався до власників колекцій старожитностей³².

Проф. Ю.І.Морозов був єдиним представником Харківського університету на V Археологічному з'їзді, який проходив у вересні 1881 р. в Тифлісі³³.

Підсумовуючи роботи Ю.І.Морозова у галузі археології, не можна не згадати слова проф. М.Ф.Сумцова, який відзначав, що вчений від початку діяльності Харківського історико-філологічного товариства (з 1877 р.) був у ньому майже єдиним представником археологічних інтересів³⁴.

Серед геологів Харківського університету, хто цікавився археологією, можна згадати також професора Олександра Васильовича Гурова. За наявними даними, під час перебування на території Каркарлінського повіту у Західному Сибіру харківським ученим у чудському руднику були знайдені "... круглые молоты из диорита для дробления медных руд с отверстием для вставления ручки и медный нож". На території Харківської губ. "... в наносах на левом берегу Сухого Торца в Изюмском у., недалеко от Барвенков" О.В.Гуровим виявив крем'яні стріли. Згадки про ці знахідки знаходимо в курсі лекцій з палеонтології, виданому вченим у 1892 р. Там же О.В.Гуров наводив відносну археологічну періодизацію, розподіляючи стародавню історію людства на три головних доби: кам'яну, бронзову та залізну. У кам'яній добі він вирізняв палеоліт і неоліт. Навіть завдяки лише цьому курсу лекцій можна зробити висновок, що його автор був досить близько знайомий із археологічною літературою. Прикладом цього може слугувати згадка О.В.Гуровим про такі археологічні пам'ятки, як "свайные постройки", і дослідження в галузі археології Буше-де-Перта й Ларте³⁵.

Таким чином, ми можемо констатувати, що геологи Харківського університету у другій половині XIX ст., як і геологи Російської імперії в цілому, цікавилися й переймалися проблемами археологічних досліджень.

1. **Формозов А.А.** Начало изучения каменного века в России: Первые книги. — М.: Наука, 1983. — С.43, 46; **Формозов А.А.** Очерки по истории русской археологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С.64-65

2. **Бакотей В.В.** Формирование научной школы геологов Харьковского университета (XIX — начало XX в.) // Геологический журнал. — Москва, 1994. — № 3. — С.129-138; **Дмитриев Н.И.** И.Ф.Леваковский и А.В.Гуров — основоположники геоморфологического изучения УССР // Труды географического факультета Харьковского государственного университета им. А.М.Горького. — Харьков, 1952. — Т.1. — С.25-47.

3. Некрологи: Никифор Дмитриевич Борисяк (1817-1882) // Статистический листок. — Харьков, 1882. — № 5. — С.78, 79; Хроника // ХГВ. — г.Харьков. — 1882. — 9 мая. — С.2.

4. **Замира А.** Разрытый курган (Известие из Харькова) // Одесский вестник. — г.Одесса. — 1861. — 7 октября. — С.487; От Харьковского губернского статистического комитета: Протокол обыкновенного собрания, состоявшегося 23 декабря 1864 года // ХГВ. — 1865. — 8 мая. — С.154.

5. **Борисяк Н.** Об археологических открытиях в Новочеркаске // Современная летопись. — 1864. — 23 июля. — С.1-6.

6. Там само. — С.1.

7. Там само. — С.1-4.

8. Там само. — С.5.

9. Там само. — С.4-5.

10. Там само. — С.5, 6.

11. Там само. — С.6.

12. **Борисяк Н.Д.** Об археологических открытиях в Новочеркаске // ДА. — 1999. — № 3-4. — С.73-81.

13. Некрологи: Никифор Дмитриевич Борисяк (1817-1882). — С.79; Хроника // ХГВ. — 1882. — 9 мая. — С.2.

14. Труды I АС в Москве 1869 г. — Москва, 1871. — Т.1. — С.ХХVII, ХХVIII; **Борисяк Н.** Письмо в редакцию // ХГВ. — 1869. — 25 января. — С.1-2; **Борисяк Н.** Письмо в редакцию // ХГВ. — 1869. — 15 марта. — С.2.

15. **Борисяк Н.** Письмо в редакцию // ХГВ. — 1869. — 25 января. — С.1-2.

16. Труды I АС в Москве 1869... — С.ЛXXIX.

17. Там само. — С.ЛXXIX-LXXX.

18. Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — Киев, 1878. — Т.1. — С.Х.

19. **Борисяк Н.Д.** Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях // Тр. III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — Киев, 1878. — Т.2. — С.205-211.

20. Там само. — С.206-207.

21. Там само. — С.208.

22. Там само. — С.209.

23. Там само. — С.211; **Федоровский А.С.** Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне // Воронежский Историко-Археологический вестник. — Воронеж, 1921. — № 2. — С.34-44.

24. **Морозов Ю.И.** Заметки и материалы по археологии // Сборник ХИФО. — Харьков, 1905. — Т.16. — С.578-589.

25. Там само. — С.578-589.

26. Там само. — С.581-582.

27. Там само. — С.586, 587.

28. Там само. — С.584, 585.

29. Биографический словарь профессоров и преподавателей // Физико-математический факультет Харьковского университета (1805-1905) за первые 100 лет его существования. — Харьков, 1908. — С.80.

30. О деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1878-1883 годы // Харьковский календарь на 1884 год. — Харьков, 1883. — С.312; **Морозов Ю.И.**

О городищах Харьковской губернии // ХГВ. — 1881. — 15, 17 февраля; **Морозов Ю.И.** О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII АС. — Харьков, 1902. — Т.1. — С.82-97.

31. **Морозов Ю.И.** О городищах... — С.96.

32. Там само. — С.96-97; Биографический словарь... — С.80.

33. Труды V АС в Тифлисе 1881. — Москва, 1887. — С.ХІ, XXXIII.

34. **Сумцов Н.Ф.** Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете. — Харьков, 1904. — С.8.

35. **Гуров А.В.** Палеонтология: Курс орд. профессора Харьковского университета. — Харьков, 1892. — С.20, 622, 683-695, 696.

Скирда В.В.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕОЛОГОВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Резюме

Как известно, археологические исследования второй половины XIX в. в Российской империи часто связаны с именами геологов. Не являлись исключением в этом отношении и геологи Харьковского университета. Достоверно известно, что археологические исследования проводили такие ученые, как Н.Д.Борисяк, И.Ф.Леваковский, Ю.И.Морозов и А.В.Гуров. Наибольшую известность получила статья Ю.И.Морозова "О городищах Харьковской губернии" и работа Н.Д.Борисяка о раскопках богатого сарматского погребения в кургане Хохлач, которая не утратила своей актуальности до настоящего времени.

10.04.2002.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© Гейко А.В., Щербань А.Л.

ЗНАХІДКИ БРОНЗОВИХ "КОЛІЩАТ" З ПОВОРСКЛЯ

Під час археологічних розвідок на селищах скифського часу, що відносяться до ворсклинської локальної групи були підібрані два бронзові "коліщата". Перша знахідка походить з нещодавно відкритого селища, яке розташоване в ур.Дмитренкова балка, неподалік смт. Диканька (рис.1)¹. Друге "коліщатко" знайдене на селищі Нижнього Поворскля — Снопове-1 (рис.2)².

Виявлені предмети цільноліті. Виготовлені в двостулчастій матриці. Мають вигляд рівнокітного хреста, вписаного у коло, і нагадують колесо з чотирима спицями, виділеною ступицею та обідком. Між сторонами хреста є підтрапецієподібні наскрізні отвори. Розміри диканського виробу: дм. — 2,5 см; товщ. — 0,85 см; дм. отвору — 0,7 см, вага — 19,3 г. Другий має відповідно: дм. — 3 см; товщ. — 0,9 см; дм. отвору — 0,75 см, вага — 13,08 г. Подібні знахідки "коліщат", що виготовлялися з бронзи і свинцю виявлені на території Харківської та Полтавської обл.³

Матеріали, що були знайдені на поселеннях, звідки походять "коліщата", представлені уламками горщиків, черпаків, пряслицями. Горщики прикрашалися проколами, налігними валиками, що розчленовувалися пальцьовими вдавленнями, черпаки — мали лисковану поверхню та віршини орнамент. Фрагменти античного посуду відсутні. Дані поселення можна попередньо датувати VII-VI ст. до н.е.

Подібний орнамент, хрест вписаний у коло, що О.І.Тереножин називає "кіммерійським", зустрічається на кіньських бляшках з петельками⁴. Іноді такі бляшки, які мали не тільки випуклу, а й випукло-ввігнуту форму, покривалися золотом фольгою⁵. Петельчасті бляшки відомі на Кавказі, Кубані, а також серед фракійських та ананійських племен⁶. Вони зустрічаються в Україні, зокрема на Полтавщині (пох. біля с.Бутенки та Шевченківка)⁷. Так, у бутенківському похованні на двох петельчастих бляшках на ступиці намічений отвір, хоча й не наскрізний⁸. Датуються такі бляшки 2-ю пол. VIII - 1-ю пол. VII ст. до н.е.⁹ Цим часом можна датувати і ворсклинські знахідки.

Функціональне призначення бронзових "коліщат" покищо визначити важко. Очевидно, що згадані предмети якимось чином можна пов'язати з культовими речами, оберегами. Так, О.М.Бадер допускає, що першопочатки виникнення поклоніння світлам (сонцю та місяцю) мають місце ще в епоху пізнього палеоліту. В похованнях, що відносяться до цього часу, зустрічаються кістяні диски з чотирма отворами¹⁰.

Рис. Бронзові "коліщата". 1 - Диканька (ур. Дмитренкова балка); 2 - Снопове-1.

Хрест, вписаний у коло, служив символом сонця й у більш пізні часи. М.С.Сергеева наголошує, що для археологічних символів характерний полісемантизм. Вона пов'язує хрест, що вписаний у коло, не тільки із солярно-космічними знаками. Він широким розповсюдився за епохи бронзи у зв'язку із появою колеса зі спицями. Модель колеса стала символом колісничі і соціальним знаком воїнського стану. Ці два символи наклалися один на одного¹¹. Це якраз і характерно для кіммерійських бляшок, які зустрічаються у похованнях воїнів-вершників. Крім основного навантаження, як деталь кіньської вузди, бляшки та орнамент на них несли функцію оберега. Так, бляшки з кіммерійського поховання поблизу с.Квітки, що датується 1-ю пол. VII ст. до н.е. додатково прикрашалися солярними знаками у вигляді чотирипелюсткової резетки по центру та двох концентричних кіл на кінцях хреста¹².

"Коліщата" не могли використовуватися і в якості кіньських фаларів — нашивних бляшок без петель, що ховають перехрестя ременів і служать прикрасами кіньської вуздечки¹³. Хоча все-таки вони могли належати до деталей кіньської вузди.

Не відкидаємо і те, що, можливо, бронзові "коліщата" слугували важком і маховиком для веретена, тобто виконували функцію пряслиця. Це може підтверджувати знахідка коліщатка у пох. 6 мгільника біля с.Комсомольське Красноярського р-ну Астраханської обл. Тут, разом із жінкою віком 30-35 років, з правого боку від черепа, у шкіряному мішечку, крім кам'яного пряслиця, було виявлено схожий предмет. Цікаво, що вісьові отвори "коліщатка" і пряслиця були суміщені. Поховання датується 2-ю пол. VI - 1-ю чв. V ст. до н.е.¹⁴ Можна припустити, що в ці отвори був просунутий дерев'яний стрижень веретена, що не збереглося. Цьому не суперечить і розбитий отвір на бронзовому виробі з селища Снопове-1, в який вставлявся круглий предмет, можливо, веретено.

Можливо й інше призначення цих знахідок. В одному з найдавніших кіммерійських поховань, яке відносять до XIV-XIII ст. до н.е., виявлений предмет, який має близьку форму.

Він виготовлений з рогу оленя, має вигляд колеса з однією виступаючою втулкою і чотирма спицями. Інший бік — плоский. Окружний центральний отвір трохи деформований через багаторазове вставлення круглого шліфованого стрижня. Він вставлявся до отвору і тримався в ньому непорушно. А.Л.Нечитайло, на основі археологічних та етнографічних аналогій, розглядає цей предмет як колесоподібний балансир примітивних механічних свердловальних дрелів¹⁵.

Література

1. Щербань А.Л. Памятки археології в околицях Диканьки // АЛПУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С.87-89
2. Гейко А.В., Гавриш П.А. Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворскле // ОДЛАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава, 1990. — С.142-143
3. Григорьянц М.Н., Бейдин Г.В. О находках предметов савроматского происхождения в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Проблеми історії та археології України: М-ли міжнар. наук конф. — Харьков, 2001. — С.48.
4. Тереножин А.И. Киммерийцы. — Киев: Наук. думка, 1976. — С.173-174.
5. Пьянков А.В., Хачатурова Е.А. Комплекс деталей конской уздаи предскифского времени из фондов Краснодарского музея-заповедника // ИАА. — Армавир-Москва, 1998. — Вып. 4. — С.6. — Рис.3.2.
6. Тереножин А.И. Киммерийцы. — С.177.
7. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской лесостепи. — Киев-Полтава: Археология, 1989. — С.24
8. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворскле. — Киев: Наук. думка, 1967. — Рис.18.26
9. Скорый С.А. Киммерийцы. — С.56-57
10. Бадер О.Н. Элементы светил в палеолите // Древняя Русь и славяне. — Москва: Наука, 1978. — С.40-45. — Рис.1.
11. Сергеева М.С. Перекрещенный круг ("колесо со спицами") как символ // Проблеми історії та археології України: М-ли міжнар. наук конф. — Харьков, 2001. — С.33-34
12. Ковпаненко Г.Т., Гулало Н.Д. Погребение воина у с.Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — Киев: Наук. думка, 1984. — Рис.6.6-11.
13. Эрлик В.Р. У истоков раннескифского комплекса. — Москва, 1994. — С.108
14. Дворниченко В.В., Пляхов В.В., Очир-Горьева М.А. Погребения ранних кочевников из Нижнего Поворскля // РА. — Москва, 1997. — №3. — С.127. — Рис.2.24
15. Нечитайло А.Л. Про одне з найдавніших кіммерійських поховань // Археологія. — Київ, 1975. — Вип.15. — С.53. — Рис.5.2

Б.С.ВАНЦАК — ХРАНИТЕЛЬ ПАМ'ЯТІ ТИСЯЧОЛІТНЬОГО МІСТА

В історії краєзнавства Лубенщини кінця ХХ ст. найзначимішою, безперечно, залишиться постаць заслуженого журналіста України Б.С.Ванцака. У Державному архіві міста Лубен зберігається його особовий фонд (фонд №62: "Колекція документів з історії Лубенщини краєзнавця Б.С.Ванцака"), де представлено десятки наукових досліджень, публікацій у періодиці та наукових виданнях, книги, колекції документів та фотознімків з історії Посульського краю.

Борис Сидорович — корінний лубенець. Захоплення краєзнавством прийшло до нього ще на початку 1960-х рр. і воно тісно переплелось з його журналістською діяльністю. Довгий час яскравою особливістю міськрайонної газети "Лубенщина" (в різні роки — "Ленінська зоря", "Червона Лубенщина"), де він працював завідуючим відділом листів, були саме краєзнавчі статті як Б.С.Ванцака, так й інших авторів. Невипадково і темою його дипломної роботи під час навчання у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка була "Історія лубенських залізничників".

1965 р., за пропозицією секретаря парткому Лубенського верстатобудівного заводу "Комунар" В.Косцова й у співавторстві з ним було написано книгу "Шляхами батьків", присвячену 50-річчю заводу². В архіві зберігається зібрана дослідником велика колекція документів з історії підприємства³, а також заводу "Комсомолец"⁴, одяльно-повстяної фабрики⁵, хіміко-фармацевтичного⁶, виноробного заводів⁷.

Серед книжкових видань — повісті про наших земляків, учасників революційних подій на Україні. В 1980 р. у співавторстві з П.О.Лубенським у серії "Пламенные революционеры" у Москві вийшла робота про життя О.Г.Шліхтера — "Главная удача жизни"⁸, а в 1989 р. — повість "Помилования не прощу" про П.Ф.Слинька⁹.

Б.С.Ванцак все життя був великим патріотом нашого міста. Це з його ініціативи, разом з полтавським краєзнавцем Я.Іванюком і методистом Лубенського бюро подорожей та екскурсій Н.Зеленюк у кінці 1977 р. в міськрайонній газеті було започатковано рубрику "До 1000-ліття Лубен". На газетних сторінках виступали вчені, краєзнавці, друкувалися спогади лубенців. Регулярно висвітлювалася робота Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології Академії Наук УРСР на чолі з О.В.Сухобоким, що проводила розкопки на Верхньому

Валу — місці заснування фортеці Лубен у часи Київської Русі¹⁰. Результати цих робіт дали можливість науковцям зробити висновок про дату заснування м.Лубен — 988 рік. Тож і відзначали лубенці у 1988 р. тисячоліття рідного міста.

В архіві зберігається листування Б.С.Ванцака з Інститутом археології Академії Наук СРСР та УРСР¹¹; з Інститутом історії АН УРСР¹²; Державною публічною історичною бібліотекою РРФСР¹³ з приводу встановлення дати заснування міста. З нагоди 1000-літнього ювілею Лубен Б.С.Ванцаку було присвоєне звання Заслуженого журналіста України.

У творчому доробку краєзнавця — чимало друкованих видань з історії нашого міста. Це і розділи про Лубни в путівнику "Туристу про Полтавщину"¹⁴, енциклопедичному довіднику "Полтавщина"¹⁵, фотоальбомі "Лубни"¹⁶, а також путівник "Лубни"¹⁷, навчальний посібник "Рідний край"¹⁸ (у співавторстві з В.Козюрою) та ін. За його редакцією вийшли збірники тез до 1000-ліття заснування м.Лубен¹⁹, 375-річчя заснування Мгарського монастиря²⁰, 170-річчя від дня народження М.Т.Симонова (Номиса)²¹.

Саме завдяки Борису Сидоровичу було відкрито чимало імен видатних людей нашого краю, які посідають вагоме місце і в історії України. Він став першовідкривачем відродження пам'яті К.М.Скаржинської, називаючи її своєю "особливою любов'ю". Збирати матеріали про цю незвичайну жінку, відому меценатку, культурну діячку, засновницю першого приватного музею в Україні, Борис Сидорович розпочав ще 1960-ті рр. Перша публікація про неї під назвою "Все віддано людям" з'явилася у 1967 р. на сторінках газети "Ленінська зоря"²². Наступного року статтю про К.М.Скаржинську надрукувала "Зоря Полтавщини"²³. З доповідями про Катерину Миколаївну краєзнавець з Лубен виступав на науково-практичних конференціях у Полтаві, статті про неї надрукував у журналах "Україна"²⁴ та "Слово і час"²⁵. З ініціативи Б.С.Ванцака в 1993 р. було відкрито меморіальну дошку на будинку по вулиці Гоголя, де провела останні роки життя К.М.Скаржинська, а в мікрорайоні Південний — біля Лисої гори — одну з вулиць названо її іменем.

Завдяки пошуку дослідника-краєзнавця стало відомо про газету "Хлібороб" — перший на Наддніпрянській Україні часопис українською мовою, а також про її видавців — родину Ше-

метів²⁶. Загальноукраїнський інтерес представляють імена письменника В.Леонтовича, історія роду Кир'якових, археолога і директора музею Г.Я.Стеллецького та ін. Одна з останніх його книг, що вийшла 1995 р. у співавторстві з О.Б.Супруненко, розповідає про цілу плеяду лубенських музейників — Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, Г.Я.Стеллецького, К.М.Скаржинську і носить назву "Подвижники українського музейництва"²⁷.

Б.С.Ванцак неодноразово брав участь у роботі обласних та республіканських науково-практичних семінарів і конференцій, очолював міський осередок Національної Асоціації Українознавців. Ним зібрана величезна колекція документів з історії Лубенського краю, що зберігається в Лубенському міському державному архіві. В ній представлені матеріали про наших земляків, розвиток освіти, медицини, історії Лубенського літературного об'єднання, про події початку ХХ століття та період Великої Вітчизняної війни, про відзначення 1000-ліття Лубен і освячення Кургану Скорботи тощо.

В архіві також зберігається унікальна колекція старовинних документів, фотопортретів, а також листівок з видами Лубен початку ХХ ст.²⁸, укладена Б.С.Ванцаком. Саме вона стала основою останньої праці Б.С.Ванцака "Пам'ять нашого міста", перше видання якої побачило світ до 1010 річниці заснування Лубен²⁹. Автором було підготовлене до друку друге, доповнене видання цього альбому, але, на жаль, Борису Сидоровичу вже ніколи не доведеться його тримати у руках. Напередодні свого 70-ліття, у листопаді 1999 р. він пішов у вічність. Випуск у світ цього видання є справою честі для лубенців, адже Б.С.Ванцак був справжнім хранителем пам'яті Лубен. Його краєзнавча діяльність мала науковий характер, її належно поціновано багатьма відомими науковцями як Полтавщини, так і України³⁰.

В автобіографії Б.С.Ванцак писав: "...скільки житиму, ще попрацюю на газетярсько-краєзнавчому шляху — живому, цікавому, хоч нерідко невдячному й навіть лукавому"³¹. Дослідники, які вивчатимуть історію Лубенщини у третьому тисячолітті, напевне, більш масштабно оцінять його подвижницький труд.

Література

1. ЛМДА. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.17.
2. Ванцак Б.С., Косцов В.П. Шляхами батьків. — Харків: Прапор, 1965.

3. ЛМДА. — Ф.62. — Оп.1. — Спр. 62-75.
4. Там само. — Спр. 76-81.
5. Там само. — Спр. 82-84.
6. Там само. — Спр. 85.
7. Там само. — Спр. 86.
8. Ванцак Б., Лубенський П. Главная удача жизни. — Москва: Политиздат, 1980.
9. Ванцак Б. Помилования не прошу. — Москва: Политиздат, 1986.
10. ЛМДА. — Ф.62. — Оп.2. — Спр.8. — Арк.1-34. — Спр.9 — Арк.1-42.
11. Там само. — Спр.47. — Арк.1-6; Спр.50. — Арк.1; Спр.57. — Арк.1.
12. Там само. — Спр.48. — Арк.1-5; Спр.58. — Арк.1; Спр.65. — Арк.1.
13. Там само. — Спр.59. — Арк.1.
14. Туристу про Полтавщину: Путівник / Кол. авт. — Харків: Прапор, 1976.
15. Полтавщина: Енциклоп. довідник. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1992. — С. 474-492.
16. Лубни: Фотоальбом. — Київ: Мистецтво, 1985.
17. Ванцак Б.С. Лубни: Путівник. — Харків: Прапор, 1988.
18. Ванцак Б.С., Козюра В.М. Рідний край: Краєзн. посібник для шкіл. — Лубни, 1993.
19. 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф./ТДС. — Лубны, 1988.
20. Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: ТДК, присвяченої 375-літтю монастиря. — Лубни, 1995.
21. М.Т.Симонов (Номис): М-ли наук. конф., присвяч. 170-річчю від дня його народження. — Лубни, 1993.
22. Ванцак Б. Все віддано людям // Ленінська зоря. — м.Лубни. — 1967. — № 119,121. — С.4.
23. Ванцак Б. Усе подаровано людям // Зоря Полтавщини. — м.Полтава. — 1968. — №194. — С.4.
24. Ванцак Б. Заповіла народів // Україна. — Київ, 1987. — №36. — С.4.
25. Ванцак Б. Марнотратниця // Слово і час. — Київ, 1994. — №8. — С.86-89.
26. Ванцак Б. Се великий празник України! // Слово і час. — Київ, 1991. — № 12. — С.30-37.
27. Ванцак Борис, Супруненко Олександр. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995.
28. ЛМДА. — Ф.62. — Оп.2. — Спр.67. — Арк.1-80.
29. Ванцак Б. Пам'ять нашого міста: Краєзнавче видання. — Лубни, 1998.
30. Лобурець Є.В., Нестуля О.О., Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Ванцак Борис Сидорович: [Некролог] // АЛТУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.116.
31. ЛМДА. — Ф.62 — Оп.1. — Спр.1. — Арк.7.

Дяченко Т.Н., Кислицина Л.В.
**Б.С.ВАНЦАК — ХРАНИТЕЛЬ ПАМЯТИ
 ТЫСЯЧЕЛЕТНЕГО ГОРОДА**
 Резюме

В статье характеризуется жизненный путь и краеведческая деятельность известного лубенского журналиста, исследователя региональной истории Посульского края Бориса Сидоровича Ванцака (1929-1999). Приводится обзор персонального фонда Б.С.Ванцака в Лубенском городском государственном архиве и реестр его основных печатных работ.

01.06.2002.

"НАУКОВІ" ДОСЛІДИ Г.Я.СТЕЛЛЕЦЬКОГО ПО "З'ЯСУВАННЮ ІСТОРИЧНОЇ ТАЙНИ БОГДАНА" В СУБОТОВІ (20-ті рр. ХХ ст.)

Серед найбільш інтригуючих "білих плям" періоду козацької доби було і залишається з'ясування точного місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Однією з перших спроб розв'язання цієї проблеми стала археологічна експедиція Української Академії Наук, очолювана професором-археологом Гнатом Яковичем Стеллецьким, коли на підставі доручень Кременчуцької губнаросвіти та Чигиринського воєнревкому від 9 листопада 1921 р. в Іллінській церкві та на прилеглий до неї території було проведено розкопки.

Протягом останніх десяти років серед архівних документів 20-х рр. ХХ ст. нам доводилося натрапляти на лаконічні непрямі відомості про археологічні студії Г.Я.Стеллецького в Суботіві. Однак, цих даних було недостатньо для оприлюднення результатів вказаних досліджень. Нещодавно у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею виявлено матеріали, які дозволяють пролити світло на мету, хід, результати і наслідки розкопок Г.Я.Стеллецького.

Основною метою експедиції, як вказано у "Протоколі наукового дослідження церкви Іллінської Богдана Хмельницького в селі Суботіві Чигиринського повіту 1921 року 6 грудня н. ст.", стало "остаточне з'ясування і розв'язання історичної тайни Богдана — подлінного місця його поховання".

Відразу варто зазначити, що професор обрав досить оригінальний шлях для своїх досліджень: за історичне підґрунтя подальших наукових студій взяв легенди і перекази, записані суботівським священником Марком Грушевським на межі ХІХ-ХХ ст. і вміщені у літописі Михайлівської церкви.

Причому, основний акцент було зроблено на переказі, де розповідалося, що Богдана Хмельницького поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. А під одним із кам'яних хрестів, що поблизу Іллінської церкви, начебто було поховано іншого небіжчика — так званого "підміненого Богдана", з метою ввести в оману поляків, щоб ті не змогли поглумитися в майбутньому над останками гетьмана. З невідомих нам причин, знехтувавши загальновідомими на той час згадками про поховання Богдана Хмельницького, досить детально описаними в літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, а також інформацією з ґрунтовних праць авторитетних дослідників і вчених Л.Похилевича, П.Куліша, М.Аркаса, М.Грушевського та інших, не ознайомившись з матеріалами Київського археологічного товариства, Г.Я.Стеллецький свідомо спрямував свої дослідження в бік підтвердження незаперечної істинності версії поховання гетьмана, зафіксованої в літописі Михайлівської церкви.

Було обрано два об'єкти для проведення розкопок: частина південної стіни храму, де на той час знаходилася мідна табличка з написом: "Здесь погребено тело Богдана Хмельницького" та місце під одним з хрес-

Рис.1. Шевченко Т.Г. Кам'яні хрести в Суботіві. Серія, 1845 р.

тів, що знаходиться за Іллінською церквою ліворуч від вівтаря. Слід зауважити, що розкопки були поспішними і досить поверховими. Протокол проведених досліджень передано Г.Я.Стеллецьким на зберігання до справ церкви Св. Пророка Іллі у Суботіві".

По закінченні розкопок професор, як почесний член новоствореного Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, виступив на першому засіданні Товариства з науковим повідомленням щодо останніх пошукових студій у Суботіві, що викликало природній ажіотаж та розбіжність думок з приводу почутого серед членів товариства.

Однак, виступом перед аудиторією, в тій чи іншій мірі обізнаною з історією краю, професор Стеллецький не обмежився. Невдовзі всі бажаючі жителі Чигиринщини мали змогу детально ознайомитися із результатами роботи археологічної експедиції під час публічної лекції Г.Я.Стеллецького під назвою "Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр". Протягом кількох днів перед початком лекції паркани осель мешканців Чигирини прикрашали афіші наступного змісту: "В помешканні педтехнікуму о 2 год. дня має бути публічна наукова лекція голови наукової експедиції професора-археолога Г.Я.Стеллецького на тему "Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр". Лекція має демонструватись знахідками — кістками мамутів та Богдана Хмельницького. Ціна квиткам: для службовців, інститутців і красноармійців 2000, останнім по 6000 карб. Квитки в присутні часи продаються Райнаропроосвіти. В день лекції в педтехнікумі". Коментарі стосовно хоч будь-якого натяку на прояв наукової етики в даній ситуації будуть зайвими.

В ході лекції професор більш детально, ніж це було викладено у протоколі, ознайомив присутніх із ходом розкопок, їх результатами та висновками, зробленими на основі проведених досліджень.

Насамперед, професор повідомив, що ним було знято шар штукатурки з тієї частини південної стіни церкви, де висіла табличка і "праворуч від цього... місця, де легенда вказувала двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і поховано Богдана". Проводячи, невідомо з яких міркувань, розкопки не під підлогою, а лише знявши шар штукатурки із стіни, Стеллецький зробив висновок, що тут поховання гетьмана

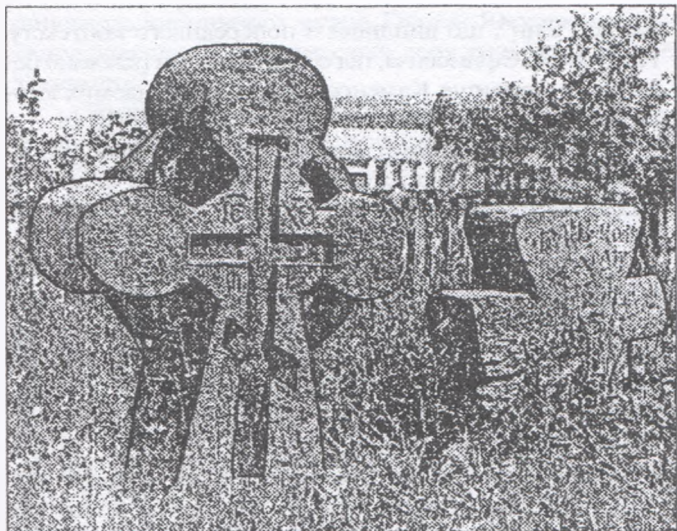

Рис.2. Суботів, с. Хрести поряд із Іллінською церквою.
Фото поч. XX ст.

ніколи не було, та й не могло бути. Більше того, одними лише висновками з приводу досліджуваного об'єкта професор не обмежився. Гнат Якович наділив себе повноваженнями зняти табличку зі стіни Іллінської церкви як таку, що не відповідає історичній правді і є "актом історичної спекуляції" з боку о. Романа Орловського, який, за версією археолога, прибавив їй "років 40 тому без жодного попереднього наукового дослідження з метою за всякий спосіб підняти шанси підвищити інтерес до своєї церкви"⁶, із наступною передачею таблички до Київського археологічного музею.

Дії професора Стеллецького викликали обурення члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, місцевого знавця старожитностей священика Олексія Єфимовича, який відразу після публічних доповідей дослідника виступив на одному із засідань товариства з циклом з трьох лекцій під загальною назвою: "Тайна погребення Богдана Хмельницького как факт спекуляції історическимъ событиемъ", де досить аргументовано, з посиланнями на наукові розробки відомих на той час учених, спростував твердження столичного лектора. Цілковито справедливо О.Єфимович опротестував поливання брудом чесного імені о. Романа Орловського. З аргументами, наведеними краєзнавцем, не можна не погодитися. Адже, як свідчать архівні документи, о. Роман виступив ініціатором першої за 200-літню історію існування реставрації церкви, чим фактично врятував храм від остаточного зруйнування. З авторитетних джерел відомо, що реставрації храму передувала 10-річна боротьба о. Орловського з чиновниками Палати державного майна за збереження споруди. Отримавши нарешті дозвіл на реставрацію, о. Роман звертається до М. Максимовича з проханням прислати малюнок церкви, що максимально відповідав би первісному вигляду будівлі. Реставраційні роботи здійснювалися під безпосереднім керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей, професора Київської духовної семінарії Теофана Лебединцева з відома археологічного товариства⁷. Окрім цього, відновлювальним роботам передували дослідження експедиції археологічного товариства у приміщенні храму, на прилеглій до нього території та на місці садиби Хмельницьких⁸. Підвищеним діяльністю священика Р. Орловського була відзначена вищим духовенством. В "Епархиальних вѣдомостях" за 1870 р. повідомлялося: "30 ноября 1869 г. объявляется признательность его Преосвященства и бла-

гословение настоятелю Медведовского Николаевского монастыря игумену Мелхиседеку и благочинному священнику Роману Орловскому за беспристрастное содействие к благоустройству Ильинской субботовской церкви, а последнему за ревностное в продолжении многих лет препятствий старания по благоустройству той же церкви"⁹.

Не володіючи ситуацією, Г.Я. Стеллецький навіть не згадує о. Р. Орловського як першого реставратора храму, зате закидає звинувачення в "історичній спекуляції".

Зважаючи на те, що реставрації церкви передувало час перебування в Суботіві Л. Похилевича, логічними видаються припущення, що останній міг зустрітися з о. Романом, як із єдиним на той час священиком старого козацького села, подлившись з ним своїми роздумами щодо долі Іллінської церкви і побажаннями стосовно відновлення історичної справедливості щодо цієї святині. Ці роздуми, до речі, були зафіксовані в "Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии": "Каждый русский путешественник, котораго случай приведет въ эту убогую церковь, пусть поклонится... месту за столбомъ съ южной стороны, близь выхода из церкви. Здесь короткое время покоились бранные останки великаго Богдана... подь мраморнымъ памятником. Съ приличными надписями, пока святотатственная рука злодея... не извлекла ихъ оттуда, чтобы наругаться над прахомъ... Мраморный памятник и надписи уничтожены Чарнецким, доселе не возстановлены..., по мнению нашему приличнее было-бы возстановить памятник надъ его могилою въ Субботовской церкви и поправить на ней разрушающуюся деревяную крышу"¹⁰.

Цілковито вірогідно, що мідна табличка й була прикріплена у процесі реставрації церкви не пізніше 1869 р. (на що вказують і народні джерела), але аж ніяк не "років 40 тому", що недбало припускав професор Стеллецький. Адже, за елементарними підрахунками, йдеться про 1881 р., коли о. Роман проживав у Києві. На користь цих припущень свідчать відомості про перебування у Суботіві М. Костомарова (травень 1872 р.). В "Автобіографії" вчений, описуючи старожитності краю, згадує і про табличку в усипальниці гетьмана¹¹.

Не менш суперечливими можна вважати й аргументи археолога щодо місця поховання гетьмана. В лекції Стеллецький наголосив, що, за наявними у нього достовірними даними, обдурені козаками поляки в 1664 р. видобули з могили і поглинулися не над останками Богдана Хмельницького, а над кістками іншого простого чоловіка, похованого козаками під Іллінською церквою замість Богдана — так званого "підміненого Богдана". Спираючись також на місцевий переказ, за яким кістки гетьмана були викинуті Чарнецьким з-під Іллінської церкви, а потім вдруге поховані суботянами під одним з кам'яних хрестів, що знаходилися на цвинтарі даної церкви, дослідник розкопав могилу саме під тим із хрестів, на який, на його думку(!), вказував переказ. Професор поставив собі за мету відшукати кістки "підміненого Богдана", щоб довести, що гетьман все-таки не був похований під церквою Св. Іллі¹². Що ж виявив Стеллецький у поховальній ямі? Вважаємо доцільним навести частину доповіді археолога, наведену в одній з лекцій О.Єфимовича без змін: "В розкопаній... могилі виявився повний, не зруйнований скелет дуже молодого небіжчика (тобто молодого настільки, що в ньому аж ніяк не можна було визнати кісток "підставного Богдана" — О.Є.). Тоді Стеллецький, за його словами, відіслав землекопача-робітника, а сам спустився в яму і в ногах цієї могили, справа, відкрив круглу яму, в якій

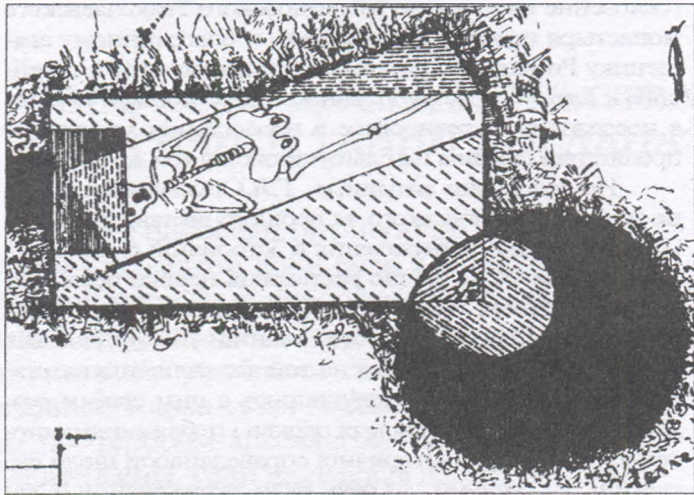

Рис. 3. Кресленник Г. Я. Стеллецького дослідженого поховання у Суботіві (За публікацією в: АЛЛУ. — 2001. — №2. — С. 179).

прямо з-під землі, без слідів домовини, стирчали: берцева кістка і фаланга пальця дорослої людини"¹¹.

Після завершення розкопок Г. Я. Стеллецький виконав кресленник розкопаної могили і разом зі знайденими кістками ілюстрував ним публічну лекцію. Кресленник цей на сьогодні знаходиться в експозиції Лубенського краєзнавчого музею. Таким чином, знахідка кісток, за твердженнями Гната Яковича, остаточно доводила істинність переказу, що останки "підміненого Богдана", викинуті з могили поляками, були перепоховані козаками під хрестом. Той факт, що кістки були викинуті до ями недбато, археолог використовує як ще один доказ того, що належали вони не гетьману, бо були поховані без домовини і належних знатній особі почестей. Ця думка наводиться всупереч усталеним церковно-світським канонам, котрі ще були, можна сказати, непохитними у XVII ст.

У даному контексті не дозволимо собі пропустити, на перший погляд, здавалося б, таку незначну деталь, як частина напису з афіші, де вказувалося, що лекція буде демонструватися кістками мамутів та Богдана Хмельницького(!). Виходить, що заінтриговані таким способом слухачі, замість обіцяних їм останків гетьмана, прийшли подивитися на кістки "підміненого Богдана", а, швидше всього, — на даремно потривожені останки простого мешканця Суботова. Тут напрошується питання: що ж дійсно ставив за мету Г. Я. Стеллецький — "остаточно з'ясувати і розв'язати історичну тайну Богдана — подібно місце його поховання", чи шляхом ігнорування результатів наукових пошуків визнаних дослідників, розкопками довести правдивість переказу?

З невідомих нам причин дослідник взагалі опускає такий вагомий факт, як напис на досліджуваному ним хресті. Не могло бути, що він його не помітив. О. Єфимович повністю навів написи на обох хрестах, чим надав неоціненну допомогу наступним поколінням дослідників, адже на сьогодні напис на одному з хрестів проглядається не повністю, а на сусідньому — його взагалі неможливо прочитати. На лицьовому боці досліджуваного хреста О. Єфимович зафіксував напис: "1799 г. Здесь лежит раб божий Кондрат Каменос". На іншому хресті краєзнавцю вдалося прочитати лише частину напису, оскільки, лицьовий бік зазнав і на той час значних пошкоджень: "Іоаннь (выбоина) Кондратовъ Здесь (дальше опять повреждение)"¹². Отець Олексій висловлює припущення, що на місці вищерблення міг бути

напис: "Син", що випливає з попереднього контексту. На думку О. Єфимовича, під обома хрестами поховано родичів на прізвище Каменос, можливо, невідомих історії благодійників Іллінської церкви кінця XVIII ст.

Досить слушними видаються зауваження священика стосовно невідповідності в розміщенні кістяка та розрізаних кісток, знайдених Стеллецьким, з написами на хрестах і з розташуванням хрестів над могилами. Отець Олексій пояснює це як звичай підсувати домовини з покійниками в бокові підкопи-ніші, "щоб земля не давила", так і з практичних міркувань, коли масивні кам'яні хрести встановлювалися не на свіжозасипану могильну яму, де вони могли б швидко осісти і похилитися, а на цілинну землю біля могили чи між могилами родичів¹³. Логічним видається припущення О. Єфимовича, що переказ про повторне поховання кісток "підміненого Богдана" виник після 1799 р., інакше для поховання Каменосів ніхто не дозволив би ... турбувати відоме раніше поховання. Розкриття могили Каменосів було закидано землею через місяць після закінчення розкопок суботівськими селянами.

Не витримують ніякої критики і твердження професора, що Іллінська церква спочатку була баштою-фортецею, яка одночасно слугувала місцем проведення засідань гетьманської ради і з цих причин аж ніяк не може бути місцем поховання Богдана Хмельницького, як нічим не аргументовані і як такі, що суперечать згаданому вище літописним та науковим джерелам.

Дослідження експедиції Інституту археології АН УРСР, очолюваної Р. Юрою, М. Кучерою, П. Горішнім, підтвердили наявність поховальної ями біля південної стіни храму. Разом з тим було виявлено три чоловічих поховання, згадок про які в історичних джерелах поки що не знайдено¹⁴.

Абсолютно недоцільними видаються висновки Гната Яковича щодо, так званої, "військової перемоги в день Святого Іллі в 1651 р."¹⁵, на честь якої "Хмельницький ухвалив... перетворити башту-фортецю в церкву, виваливши східну стіну і з її матеріалу скласти вівтар"¹⁶. Аналіз історичних подій травня-серпня 1651 р. показав, що склалися вони, як для гетьмана, так і для Української держави переважно трагічно, і ніяким чином не могли бути причиною для переобладнання башти на церкву.

Заключним висновком археолога стало безапеляційне твердження, що поховано гетьмана в Михайлівській церкві, де його останки до цього часу знаходяться незайманими. Професор завірив присутніх, що наступного разу вже під підлогою Михайлівської церкви, і знайде поховання гетьмана. Перед від'їздом з Чигирини дослідник взяв змістовну працю з історії міста, написану краєзнавцем П. Яременком, яку обіцяв видати, однак обіцянки своєї так і не дотримав¹⁷. Дії професора Стеллецького були засуджені селянами села Суботова. У фондах Держархіву Черкаської області зберігся лист мирян Іллінської церкви до Черкаського повітового комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, в якому селяни висловлюють своє обурення тим, що Стеллецький забрав мідну табличку, яку обіцяв повернути на місце, але так і не повернув. Позивачі вимагали повернути табличку на попереднє місце¹⁸.

Діяльність Г. Я. Стеллецького на Чигиринщині не можна оцінювати однозначно. З його появою тут активізувалася пам'яткоохоронна робота; за сприяння професора було створено Чигиринське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва¹⁹. До фондів Чиги-

ринського історичного музею Гнатом Яковичем передано колекцію старожитностей, доля якої ще потребує з'ясування²².

Однак, неаргументований підхід до проведення археологічних досліджень, технологію проведення розкопок, безперечно, можна розцінювати як непрофесійні, по суті своїй — аматорські. Висновки, зроблені в результаті розкопок, здебільшого необґрунтовані, мають зовсім не науковий характер.

Водночас, відомості про "наукові" дослідження професора наводять на думку про доцільність продовження більш детальних археологічних студій, насамперед, у приміщенні Іллінської церкви. Адже, так склалося, що біля південної стіни храму, де знаходилася вищезгадана табличка, та з якої знімав штукатурку Стеллецький, в 1954 р. було споруджено символічний надгробок Богдану Хмельницькому. Отже, до цього часу ця частина церкви так і не досліджувалася.

Залишається відкритим питання про встановлення точного місця поховання гетьмана в церкві Св. Прокопа Іллі. Слід продовжити роботу у вітчизняних та зарубіжних архівних установах із з'ясуванням автентичного вигляду надгробка гетьмана з наступним відновленням його на місці поховання.

Потребує ретельних розкопок і прилегла до храму територія, де впродовж кількох століть знаходився цвинтар. В музейних установах України необхідно провести пошуки мідної таблички, знятої Гнатом Стеллецьким зі стіни церкви.

Стаття є лише першою спробою дослідити діяльність професора-археолога Г.Я.Стеллецького у 20-х рр. на Чигиринщині. Ми не маємо морального права давати суб'єктивну оцінку окремим діям дослідника. Тож подаємо власні думки стосовно результатів наукових студій археолога та судження знавця старожитностей краю О.Єфимовича, які не завжди повністю поділяємо. Отже, для запобігання упередженим висновкам необхідно продовжити пошукову роботу в наукових та архівних установах.

Додаток

Протокол наукового дослідження церкви Іллінської Богдана Хмельницького в селі Суботові Чигиринського повіту 1921 року 6 грудня нового стилю.

Голова експедиції Української Академії Наук
вчений співробітник останньої професор-археолог
Гнат Якович Стеллецький на підставі доручень:

1. Кременчуцької губнаросвіти від 9 листопада 1921 р.
2. Чигиринського воєнревкома від 9 листопада 1921 р.

6 грудня 1921 р. в Іллінській церкві провів наукові розкопки і дослідження з метою остаточно з'ясувати і розв'язати історичну тайну Богдана — подільне місце його поховання. Згідно історичного переказу його кістки були викинуті з могили Чарнецьким і потім поховані під одним з двох, а саме, що ліворуч, рахуючи від вівтаря, кам'яних хрестів. Розкопки цієї могили, зрівняної з часом із землею, промерзлою зараз на 5 аршин показали наступне: зразу пішов товщиною в 1/4 аршина шар цегляного щебеню з вапном, далі рушена земля, на глибині 3-х аршин показали сліди цілком струхлого гробовища, в якому лежали кістки дуже молодого небіжчика головою на південний захід. В ногах цього гробовища праворуч оказалась кругла яма, на дні якої стирчала берцова кістка дорослого чоловіка. Дослідження всередині церкви обмежились оголенням (?) південної стіни, а саме, де висіла табличка з написом: "Здесь погребено тело Богдана Хмельницкого" і праворуч

від цього місця, де легенда вказувала двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій мовляв, і поховано Богдана. Виявилось, що тут скрізь материкова стіна, складена з великих куснів каменю з цегляним щебенем. Таким чином, вказану табличку прибито паном отцем Орловським років 40 тому без жодного попереднього наукового дослідження з метою за всякий засіб підняти шанси підвищити інтерес до своєї церкви, що являється актом історичної спекуляції. Зазначену табличку, як не відповідаючу історичній правді, взято до музею Української Академії Наук у Києві. Щодо самого будинку Богданової церкви, то уважними дослідженнями виявлено, що попередю це була сторожова фортеця-башта з амбразури якої обстрілювали гарматним вогнем ворога з півдня, заходу і півночі, з яких боків гора має повільний схил. Зі сходу ж вона стрімка і неприступна і тому звідси було вигадано тлуку стіну. Одночасно ця башта-фортеця відігравала роль за Хмельницького ще й для засідань гетьманської ради. Коли в 1651 р. трапилася військова перемога в день Святого Іллі, то Хмельницький ухвалив в пам'ять цього перевернути башту-фортецю в церкву, виваливши східну стіну і з її матеріалу склавши вівтар. Але це не перешкодило й надалі цьому будинку служити баштою-фортецею, позаяк доту до амбразур залишався вільним, хоч баштового переказу не було переходу(?) на церковні хори. Отже, ясно, що в такому будинку й не могло бути поховано Богдана, а лише в парафіяльній дерев'яній Михайлівській церкві, де його покладено поруч синів Тимоша та Андрія. Михайлівська церква існувала вже в 1600 р. з відбитку надпису на плиті, покладеному під жертвовником цієї церкви. Підписав досліджувач — археолог Стеллецький.

Підписи присутніх при дослідженні:

священик Іллінської церкви Гнаний, голова церковної ради Гретченко, за неграмотного церковного Тютюнник, представник освіти І.Гришко.

(Оригінал протоколу з берігається у справах Іллінської церкви).

Примітки і література

- 1-8. Черкаський краєзнавчий музей. — ПП №11. — Арк.3-76.
9. Киевские епархиальные ведомости. — Киев, 1870. — С.5.
10. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864. — С.681-682.
11. Костомаров Н. Избранные произведения. Автобиография. — Киев: Изд-во КГУ, 1989. — С.624-625.
- 12-15. Черкаський краєзнавчий музей. — ПП №11. — Арк.6-81.
16. Горішній П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е.
- 17-18. Черкаський краєзнавчий музей. — ПП №11. — Арк.3-76.
19. ДАЧО. — Р-131. — Оп.1. — Спр.29. — Арк.99.
20. Чепурний О. Діяльність пам'яткоохоронних організацій на Чигиринщині в 20-х рр. 20 ст. // НА НКЗ "Чигирин". — 2000 р.
- 21-22. ДАЧО. — Р-131. — Оп. 1. — Спр.25. — Арк.1-14.

Кукса Н.В.

"НАУЧНЫЕ" ИЗЫСКАНИЯ ИГНАТИЯ ЯКОВЛЕВИЧА СТЕЛЛЕЦКОГО ПО "ОПРЕДЕЛЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТАЙНЫ БОГДАНА" В СУБОТОВОЕ (20 гг. XX в.)

Резюме

Приводятся архивные документы и краткий анализ результатов довольно поверхностных исследовательских работ профессора И.Я.Стеллецкого в Суботове в 1921 г., направленные на поиски истинного места погребения гетмана Украины Богдана Хмельницкого.

МЕНЕДЖМЕНТ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В КАНАДІ

Багатоплановий характер культури Канади отримав офіційне підтвердження після прийняття у 1988 р. Законодавчого акту про багатокультурність. Ним, зокрема, визнається різноманітність і співіснування культур, як основну характеристику культурного надбання країни.

Українська історія і культура знайшла відображення в експозиції та колекціях Українського музею Канади, головне відділення якого розміщене в м. Саскатун, провінція Саскачеван. Заснований 1936 р. як перший у Канаді український музей, він є центром просвіти та збереження української спадщини в країні. Поступово були створені філіали музею в містах Торонто (1944 р.), Едмонтон (1944 р.), Вінніпег (1950 р.) і Ванкувер (1957 р.), в 1970-х рр. започатковано колекцію в м. Калгарі. На сьогодні музей має одну з найкращих колекцій у Північній Америці, з честю репрезентує український внесок до великої етнічної мозаїки Канади.

Двері першої галереї площі відкрилися для відвідувачів у 1941 р. В 1965 р. місце для музейної експозиції було надано у новому приміщенні Інституту Петра Могили. Швидкий період зростання музейного зібрання у кін. 1960-х — на поч. 1970-х рр. викликав потребу у значно більшому приміщенні. Й у травні 1980 р. відбулося офіційне відкриття нової, стилізованої під українську народну архітектуру, будівлі музею.

У музеї зберігається й експонується величезна кількість таких історичних та етнографічних речей, як одяг, полотна й вишивка, знаряддя праці й хатне начиння, ікони, музичні інструменти, ювелірні вироби, фотознімки, документи й інші скарби, зібрані від першої, другої і третьої хвилі української еміграції до Канади.

В експозиції музею відтворено скромну обстановку помешкань піонерів-поселенців, побудованих за зразком рідних домівок, залишених за океаном. Експонати музею дають наочне розуміння ходу української еміграції. У великій різноманітності представлені також українське народне вбрання різних регіонів, килими й інші ткацькі вироби, різні роботи по дереву і кераміка, речі, що ілюструють релігійне й громадське життя канадських українців. Славиться музей колекцією писанок, а особливо — вишиванок. У підвальному поверсі розміщується виставковий зал, де експонуються мистецькі робо-

ти канадців українського походження й твори та документи на українську тематику.

До 1976 р. у музеї працювали лише добровольці, та з розширенням експозиції й необхідністю систематизації каталогів до цієї справи почали залучати спеціалістів на професійній основі. Музей має постійний штат професійних працівників, раду і статут.

Отже, мета Українського музею Союзу українок Канади — ознайомити, зберегти, вивчити й інтерпретувати на національній основі представлені артефакти, що олісують українську спадщину та її внесок в історію й культуру Канади.

Для досягнення поставленої цілі Український музей Канади є головним сховищем для рухомих пам'яток культурної спадщини канадців українського походження;

— стимулює більше усвідомлення історії Канади в цілому, сприяє дослідженню і вивченню у всіх сферах, що відносяться до української культурної спадщини;

— підтримує активну програму просвіти; розповсюджує знання про українську культуру через публікацію праць, що відповідають меті закладу;

— розвинув неприбуткову, освітню інституцію, задіяну для вдосконалення обслуговування громади і відкрити для публіки, незалежно від раси, переконань чи роду занять.

У програмі музею ми знаходимо семінари і конференції, екскурсії для школярів і груп, лекції, а дослідникам він надає необхідні для роботи джерела. Популярність здобули семінари-майстерні, що проходили протягом п'яти тижнів перед святом Великодня. За цей час під інструктажем досвідченого персоналу музею понад тисячу учнів шкіл мали змогу випробувати себе у мистецтві писанкарства. Також музей залучається до проведення щорічних конференцій ряду великих організацій і фірм, де має нагоду представити і популяризувати українську культуру і традиції.

Активно ведеться виставкова діяльність. За останні декілька років, зокрема, було проведено виставку "Збереження культури", що відображає внесок українських жінок в ролі поета, жіночого активіста, вчителя, видавця, керівника і часто — просто матері, які присвятили своє життя підтриманню і розвитку української культури; організовану за сприяння Провінційної ради Саскачевану, Конгресу українців Канади виставку документів про долі українців, інтернованих у роки першої світової війни, підготовлену Українським Канадським дослідницьким і документальним центром у Торонто; презен-

тацію видань англomовних перекладів класичних творів письменниць Олени Пчілки і Дніпрової Чайки в рамках серії "Жіночі голоси в українській літературі"; виставки "Берегиня в українському народному мистецтві", "Рослини в українській культурі", "Монети України", щорічні покази дитячого мистецтва, інші спеціальні заходи.

Щодо сучасних і майбутніх можливостей музейної справи, то тенденції у музейному макросередовищі пропонують ряд можливостей для посиленої діяльності і росту. В Українського музею Канади багато засобів для досягнення цієї мети. Ця організація є загальнонаціональною, має великий досвід, користується високою репутацією за якість програм і має міцний зв'язок з багатокультурою громадою.

Український музей Канади має довгу історію, створену зусиллями багатьох особистостей, і впевнено дивиться у XXI століття. Співробітники музею вважають, що його успіху сприятимуть такі фактори:

1. Вступ у період культурного ренесансу, в якому мистецтво і культура переживатимуть бум популярності. Дослідження тенденцій дозволила в провінції Онтаріо доктора Девіда Фута з університету Торонто встановити очікувані зростання у відвідуванні музеїв на 46% за період 1986-2011 років. Це є в значній мірі результатом того, що "бебі-бумери" (представники післявоєнного покоління демографічного вибуху) досягають віку, коли їх інтереси переміщуються від енергійних до більш пасивних видів дозвілля.

2. Посилений наголос на спадщинному туризмі — зростаючому сегменті індустрії туризму.

3. Загальне зростання бажання вчитися і оволодівати знаннями.

4. Розпад Радянського Союзу відкрив Україну світові. Це спонукало відвідати Україну більшу кількість людей. Архівні матеріали, що зберігаються в Українському музеї Канади, часто надають першу важливу ключову і життєву інформацію про родовід громадян.

5. Розвиток місцевого і регіонального туризму сприяв збільшенню туристичного руху через Саскатун. Це дає можливість для Українського музею Канади розвивати зв'язки, щоб приймати ці туристські групи.

При цьому реалізуються можливості зміцнення зв'язків із місцевими і національними музеями, партнерства з іншими культурними, мистецькими громадами чи групами за інтересами. Маркетингові зусилля спрямовані на розширення демографії відвідувачів. Використовуються будь-які можливості ведення бізнесу, щоб сприяти грошовим надходженням. Широко впроваджуються передові інформаційні технології. Створено власний "віртуальний музей" (www.ums.sk.ca), адже прогресивні музеї світу зробили свої колекції доступними в он-лайн-режимі через Інтернет.

Український музей Канади у 2000 р. започаткував дві нові ініціативи. Обидві частково фінансуються Департаментом канадської спадщини і "Логереями Саскачевану". Серію заходів присвячено 65-річчю від дня заснування музею. Заплановано здійснити реконструкцію постійної галереї, якою буде створено галерею спе-

ціальних колекцій, котра має вмістити деякі збірки, розміщені в музеї та його філіях, унікальні провінційні і регіональні колекції. Кошторисна вартість проекту складає 30 тисяч доларів, тому за півтора року задалегідь розпочато різноманітні акції зі збору необхідних коштів. У справі оновлення музею теж розраховує на добровільні пожертвування і підтримку громади.

Ці та інші питання спільного інтересу були обговорені у квітні 2000 р. на 19-й щорічній музейній конференції, в якій брали участь 38 представників центрального музею та його 5 філій у містах Канади, інших складових організацій.

На зміцнення комунікації між канадськими інституціями, що зберігають і популяризують українську спадщину, спрямовано реалізацію другої музейної ініціативи, названої "Зустріч" — проект Net: Ukmuse. Першою фазою його виконання став запропонований музеєм навчальний семінар, присвячений основам розробки і дизайну веб-сторінок. У ньому взяли участь 22 представники спадщинних організацій з усієї Канади. Наступною фазою передбачається розвиток пілотної електронної мережі між інституціями-учасниками.

На завершення варто відзначити, що, звичайно, не всі ці принципи менеджменту музейної справи можуть бути застосовані в українських умовах, але вони дозволяють встановити орієнтири на майбутнє і поступово просуватися до поставленої мети.

Література

Будування майбутнього: канадські українці в XXI столітті. Звіт Комітету українців Канади від Комітету сприяння розвитку української спільноти степових провінцій. — Едмонтон, 1986.

Козюра І. Український музей Канади // Вісник. — м.Лубни Полтавської обл. — 1999. — 12 травня; Музейні вісті: Український музей Канади. — Саскатун, 2000. — Літо.

Тесля І. Саскачеван // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / За ред. Кубійовича В. — Перевид. в Україні. — Т.7. — Львів: НТШ, 1998. — С. 2712-2713.

Українці в Північній Америці. Канада // Зарубіжні українці: Довідник / Балан Я., Кордан Б., Кравченко Б. та ін. — К., 1991. — С.48-84.

Козюра И. В.

МЕНЕДЖМЕНТ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В КАНАДЕ

Резюме

Вопрос управления музейным делом в Канаде рассматривается на примере Украинского музея Канады, где представлено украинское наследие и его вклад в историю и культуру Канады. Описываются цели, методы работы, основные задания, стоящие перед музейными работниками, мероприятия, нацеленные на популяризацию украинских традиций и культуры, а также современное состояние и потенциальные возможности, факторы успешного музееведения. Подчеркнута необходимость проведения музеями маркетинговых исследований, использования современных информационных технологий, применения инновационных подходов.

12.04.2002

ФРЕДЕРІК ГЕРБУРТ — РИЦАР XVI ст.

Досвід комплексного дослідження на підставі історіографічних, археологічних та антропологічних даних.

Пам'яті дорогого вчителя — професора Миколи Андрійовича Пилишчишина присвячується

Історичні постаті стародавніх часів традиційно вивчаються в вітчизняній науці, головним чином на ґрунті історіографічних джерел та аналізі праць попередників. Менше використовуються, і тільки в спеціальних дослідженнях, присвячених, наприклад, якійсь окремій проблематиці (зброї, чи то малярству), предмети матеріальної культури. Ще менше до вивчення персоналій історичних осіб і подій залучаються дані археології й антропології. Навряд чи було б коректно закидати дослідникам відсутність подібної синтези у таких роботах.

Специфіка складнощів залучення згаданих комплексних методів до вивчення історичної особи, від якої сучасників відокремлюють навіть три-чотири століття, полягає в тому, що дослідник не завжди має можливість попрацювати не тільки над історіографічними, хронікальними даними, а й особистими речами, житлом і, тим більше, останками конкретної історичної постаті.

Разом із тим вітчизняна наука має кілька подібних праць, зокрема варто згадати блискучі роботи І.К.Свешнікова "Битва під Берестечком", Д.Я.Рохліна та М.М.Герасимова.

Всі згадані праці показують, наскільки комплексний підхід до вивчення матеріалу, із залученням, поряд з даними історіографії, археологічних, антропологічних, генеалогічних та інших джерел, збагачує наші уявлення про конкретну історичну особу чи подію.

Тому кожний раз, коли нам трапляється можливість використати під час вивчення збережені предмети матеріальної культури чи рештки людини, ми дістаємо нагоду додати до вже існуючого, хай і невеликого досвіду комплексного вивчення, нові дані.

То ж запропоноване дослідження постаті представника польського рицарства кінця XV - початку XVI ст. — Фредеріка Гербурта — належить саме до комплексних робіт, в якому ми спробуємо поєднати кілька історичних та антропологічних методів дослідження.

Вивчення постаті Фредеріка Гербурта забезпечує дійсно унікальна джерельна база. Так

нами були використані історіографічні джерела, зокрема праця "Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584" (Krakow, 1858), Lodzia-Czarnecki "Herbarz Polski" (Gniezno, 1881), праця W.Lozińskiego "Prawem i Lewem". Відомий герб роду Гербурт, в Львівській області збереглися два замки, що належали Ф.Гербурту — відомий Олеський замок (рис.1) і менш збережений Фульштін (нині сел. Добромиль). У колекції Львівської картинної галереї експонується відомий портрет потомка Фредеріка Гербурта, імовірно, його внука — Яна Гербурта (рис.2). В 1954 р. в старому руслі ріки Західний Буг, що на початку XVI ст. слугувала ровом перед Сокальським замком, І.К.Свешніковим було знайдено останки рицаря в озброєнні разом із конем. За даними польських тогочасних хронік, наведених вище, у 1519 р. Ф.Гербурт героїчно загинув при обороні Сокаля. Це повідомляє і напис в експозиції Львівського Арсеналу (рис.3). Рицар, що бився з ворогом на мосту перед брамою замка, був скинутий татарами разом з конем у річку, де й загинув. Таким чином, збереглися для сучасних досліджень меч і кольчуга Ф.Гербурта, в експозиції Арсеналу Львівського історичного музею та його череп, що знаходиться у фондах Львівської картинної галереї — її філії у замку Ф.Гербурта в Олеську.

Меч Ф.Гербурта (рис.3) також може бути об'єктом для окремих досліджень, тоді як кольчуга польської роботи датується фахівцем з історії зброї, завідувачем Арсеналу п. Б.Мельником XIV століттям. Персональний півтораручний меч (рис.4), французького походження, що засвідчується тавром на лезі, належить до більш раннього періоду — XIII ст.

Першочерговим нашим завданням було відтворення по досить добре збереженому черепу документального портрета Ф.Гербурта за методом М.М.Герасимова¹. Разом з тим при вивченні черепа ми використовували загальнозживані краніометричні методики². Згодом, під час вивчення обставин загибелі Ф.Гербурта, вивчення даних Львівського історичного архіву, внаслідок консультації з фахівцями Арсеналу й Історичного музею у Львові, ми одержали дані, що

дозволяють реконструювати не тільки зовнішність, але й частину біографії рицаря та його роду. Саме ця частина виконаної роботи пропонується вашій увазі.

МАТЕРІАЛИ ВЛАСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

I. Історіографічні дані.

Герб роду Гербурт (Herbort) — червоне яблуко на зеленому полі, пробите трьома мечами. За польськими джерелами відомо, що цей герб був наданий трьом братам Гербуртам у 1378 р. королем Людовіком Угорським, до якого вони вступили на службу³. Як вказують геральдичні дані, що навів нам д.і.н. І.Сварник — фахівець Львівського історичного архіву, на підставі більш давніх латинських хронік — це, швидше, модифікація старшого герба роду Herbort: червоне яблуко на зеленому полі, пробите двома мечами. Третій меч був доданий королем, оскільки він прийняв на службу трьох моравських рицарів — братів Гербуртів: Вацлава, Фредеріка і Міклоша.

Чеське або моравське походження Гербуртів не викликало сумніву ні в кого із сучасників, а ні у хроністів. Наприклад, Bartosz Paprocki пише про це впевнено і лаконічно: "O Klejnocie Herbort, który tu przyniesion do Polski z Czech albo z Morawy..."⁴. Lodzia-Czamecki повідомляє ще більш конкретно: "Herburt h.wl — Z Moraw, kedy z dawna Herburtowie na Fulsztynie zamku dziedziczyli — przyszli do Polski i tu nowy Fulsztyn zalozyli na pamiatke dawnego, zkad wyszli. Bielski siadczy, ze za Ludwika krola w r. 1378 trzech braci rodzonych tu za pierwi gniezdnic poczeli, to jest Waclaw, Fryderyk i Mikolaj, czwarty zas tych brat rodzony, zostal na dziedzicznym w Morawie Fulsztynie, sprowadzeni zas byli od Wladyslawa ks. opolskiego"⁵.

Таким чином зі свідчень Lodzia-Czamecki ми дізнаємося, що в 1378 р. було чотири брати Гербурти, один з яких, очевидно старший, успадкував батьківський замок Фульштин у Моравії, а три молодших — поступили на службу до короля Людовіка Угорського. Це, в принципі, було звичайно у ті часи в рицарському стані. Цікаво те, що цей ординарний факт, як ми побачимо далі, відіграв важливу роль не тільки в особистій долі рицарів Гербуртів, а й у важливих історичних подіях тієї епохи.

З коротких повідомлень Bartosza Paprockiego ми дізнаємося, що брати Гербурти опинилися на службі князя Владислава Опольського не випадково, як виявляється: "W roku 1382 Wladyslaw ksiaze opolskie, siestrozeniec rodzony krola Kazimirza Wielkiego, o czym swiadcza historie, byl w wielkiej lasce u krola Ludwika węgierskiego i polskiego, ktoremu byl zecil gubernasya ziem ruskich..."⁶. Таким чином разом з новими маєтностями, як доказ своєї милості й опіки над князем Опольським, король дає князю надійних людей, які можуть стати у нагоді і яких він, вочевидь, цінить. Цими людьми і були три брати Гербурти.

Очевидно, Гербурти службою підтвердили правильність королівського вибору. Про те, що вони не тільки здобули службу у князя Владислава, а й заслужили його особливе довір'я і ласку свідчать рішення останнього: "... trzech braci rodzony Herbortow przywiodl do Rusi, ktorym Lwow, Sanok, Przemyśl i insze miasta glowne dal do dzierzawy, tenze tych mezwow wspomina, Frzderyka, Waclawa i Mikulasza..."⁷. Таким чином, дізнаємося, що, по суті, три брати Гербурти виконували нелегку роль польсь-

ких намісників на небезпечному південно-східному кордоні. Ворог був традиційний для земель Червоної Русі — кочівники.

Подальша доля цього рицарського роду аж до середини XVII ст. пов'язана із охороною саме цих кордонів і, безпосередньо, зі Львівщиною, де Гербурти спочатку будують замок Фульштин: "A gdy sobie upodobali one kraje, zalozyli tam miasteczko, ktoremu dali nazwisko Fulsztyn, od swego ojczystego..."⁸.

У 1410 р. "Herbarz Polski" знову згадує про братів Гербуртів, але вже тільки двох — Фредеріка і Міклаша. Так як їх третій брат ніде більше не згадується, можна припустити, що він помер чи загинув до цього часу. Ймовірно, старший брат, або його нащадки в Моравії залишилися, бо: "...Mikolaj i Fryderyk, to jest w r. 1410, na potrzebe Grunwaldska sila ludzi wojennych z Moraw i Czech Jagielonowi krolowi zaciagneli..."⁹.

Отже, з вищенаведеної цитати стає відомо, що чеських воїнів в війсьکو короля Владислава Ягайла привели саме брати Гербурти. Після 1410 р. "Книги львівські" згадують лише Міклаша Гербурта, спочатку в 1432, потім 1436 рр. — на посаді "Ловчого львовського"¹⁰. Оскільки після великої битви під Грюнвальдом Фредерік більше не згадується поруч із братом, то можна припустити, що саме в цій битві він і поліг. Підстави на таку гіпотезу нам дають два факти. По-перше, меч Гербурта, значно старше його кольчуги і часу Грюнвальдської битви, бо датується XIII ст. Ім'я Фредерік, яке в роді Гербурт, за даними польських джерел, носили лише два чоловіка — перший — один із трьох братів Гербуртів — моравських рицарів, що в 1378 р. стали до служби у польського короля; другий — Фредерік Гербурт, рицар XVI ст., володар Олеського замку і комендант замку у Сокалі, який загинув у 1519 р., захищаючи міст через Західний Буг. Крім родинних зв'язків, спільними для цих людей є однакове імена. Якщо зважити на те, що меч яким користувався володар Олеського замку старше не тільки за нього, а й за його предка, на честь якого він, очевидно, був названий, можемо взяти за робочу гіпотезу те, що разом із ім'ям Фредеріку Гербурту XVI ст. передали меч його пращура і тезки — Фредеріка.

Далі і "Herby rycerstwa polskiego" Bartosza Paprockiego і Lodzia-Czamecki "Herbarz Polski" описують розвій роду Гербурт, тільки від одного Міклаша, якого хроніст іменує вже по-польськи — Миколаєм. Як це видно зі згаданих джерел, це ім'я найбільш поширене серед польських Гербуртів (зустрічається аж 7 разів)¹¹, ще раз підтверджуючи імя засновника династії.

Нами ще не складені генеалогічні таблиці роду Гербуртів, а свідчення хронік — потребують більш детального опрацювання. Поки що, найбільш вірогідним є те, що Фредерік Гербурт-молодший є сином Петра Гербурта-Одновського, онуком Міклоша Гербурта і двоюрідним онуком Фредеріка Гербурта-старшого. Можливо, меч йому подарував дід на згадку про свого брата, який загинув.

Наведені міркування подаються як гіпотеза, адже робота над письмовими джерелами триває.

II. Портрет — реконструкція за черепом Фредеріка Гербурта.

Метою даного дослідження було вивчення черепа рицаря, виконання пластичної реконструкції.

Череп брахікранний, черепний вказівник — 84,33, високий, високо-повздовжний вказівник — 80,72 (рис.5:1,2)

Великі величини всіх краніометричних показників (табл.1), масивність соскоподібних відростків на фрагментах скроневиких кісток дозволяють зробити висновок, що череп належав чоловікові.

Опис стану зубів. Ступінь природної руйнації зубів верхньої щелепи, за М.М. Герасимовим¹².

Зуби майже не збереглися, втрачені посмертно, зубна формула даного індивіда має вигляд:

0060000000000670

8700000000000670

Стан зубів, що залишилися, — добрий. У трьох верхніх молярів стерті лише горбики — ступінь руйнації 2¹³, що відповідає вікові — 20-30 років, точніше дати вік за станом зубів неможливо, оскільки відсутні різці та ікла.

Стан облітерації черепних швів, за Сімпсоном і Олів'є¹⁴, в балах:

Зовнішнє зарощення черепних швів:

- 1) Sutura coronalis — 2(C1-C2);
- 2) Sutura sagittalis — 1(S1);
- 3) Sutura lambdoidea — 3(L1-L2)
- 4) Sutura squamosa — <1;
- 5) Sutura sphenofrontalis sinistra — <1;
- 6) Sutura sphenofrontalis dextra — <1.

Таке зарощення черепних швів відповідає вікові 30-35 років. Враховуючи стан зубів, зарощення черепних швів, ми вважаємо, що вік індивіда був 30-35 років на момент загибелі.

Краніологічні особливості і за описовою характеристикою.

Черепна коробка — сферичної форми. Надперенісся надзвичайно розвинуті — IV бали. Надбровні дуги розвинуті середньо — 2 бали. Соскоподібні відростки розвинуті сильно — 3 бали. Нижній край грушеподібного отвору типу — fossae praenasales. Передньоносова вість розвинута середньо — 3 бали. Форма орбіти висока, замкнута, орбітальний край притуплений. Горизонтальне профілювання орбіти — похилого типу.

Фронтальна постановка орбіти — середнього типу¹⁵. Лінія розрізу очей йде косо зверху від медіального до латерального краю.

Таблиця 1. Краніометричні показники.

Місце зберігання: Львівська картинна галерея	Народність, культура час: Рицар XVI ст. Фредерік Гербурт	Стать чол.
	Місто знахідки: Львівська обл. Сокальський район, рів Сокальського замку.	
Інв. № б/н		Вік: 30-35 років
	Знахідка: Свешнікова І.К., 1954	

Показники	Од. виміру справа Для очниць (мм)	Од. виміру зліва (мм)
1. Повздожний розмір	166,0	
— від офр.	164,0	
8. Поперечний діаметр	140,0	
17. Висотний діаметр базіон-брегма	134,0	
9. Найменша ширина лоба	93,0	
10. Найбільша ширина лоба	116,0	
11. Ширина основи черепа	124,0	
5. Довжина основи черепа	102,0	
12. Ширина потилиці	116,0	
29. Лобна хорда	107,0	
30. Тім'яна хорда	94,0	
31. Потилична хорда	94,0	
Сагітальна дуга	264,0	
25. Лобна дуга	117,0	
27. Тім'яна дуга	100,0	

28. Потилична дуга	108,0	
7. Довжина потиличного отвору	33,0	
Ширина потиличного отвору	29,0	
45. Вилищевий діаметр	135,0	
Довжина основи обличчя	96,0	
48. Верхня висота обличчя	66,0	
47. Ціла висота обличчя	109,0	
Верхня ширина обличчя	104,0	
46. Середня ширина обличчя	100,0	
Довжина альвеолярної дуги	50,0	
61. Ширина альвеолярної дуги	67,0	
Довжина неба	53,0	
Ширина неба	42,0	
55. Висота носа	50,0	
54. Ширина носа	25,0	
51. Ширина орбіти від mf.	41,5	
Ширина орбіти від d	39,0	
52. Висота орбіти	33,6	
Кут профіля лоба від назіона	82°	
Кут профіля лоба від глабелі	67°	
Кут гілки нижньої щелепи	103°	
Довжина нижньої щелепи від кутів	71,0	
Виросткова ширина	116,0	
67. Передня ширина	51,0	
69 (1) Висота тіла	29,0	
69 (3) Товщина тіла	15,0	
Кут нахилу носових кісток	54°	
Надперенісся (за Мартином 1-6)	IV бали	
Надбровні дуги (1-3)	2 бали	
Соскоподібний виросток (1-3)	3 бали	
Нижній край грушеподібного отвору	з підносковими ямками	
Передньо-носова кістка (за Брока 1-5)	III бали	
Поперечно-повздожний вказівник	84,33	
Висотно-поперечний вказівник	95,71	
Висотно-повздожний вказівник	80,72	
Лобно-поперечний вказівник	66,43	
Потилично-поперечний вказівник	82,86	
Вказівник лицевого скелета (в %)	80,74	

Волосся, зачіску і бороду, після завершенню пластичної реконструкції (рис.6-8), ми відтворили, спираючись на типові зачіски рицарського стану Середньої Європи, згідно із тогочасними гравюрами (рис.9).

Оскільки, як видно з вищенаведеної інформації, залишається ще багато неопрацьованих джерел, як по Ф.Гербурту, так і по його нащадках; подальша робота над матеріалами триває (рис.10-11).

Література

1. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. Ин-та Эпиграфии АН СССР (Нов. сер.). — Т. XXVIII. — Москва, 1955. — С.121; Балусева Т.С., Лебединская Г.В. Антропологическая реконструкция: Методика исследования взаимосвязи меж-

ду морфологическими признаками и их костной основой. — Москва, 1991. — 189 с.

2. **Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.** Краниометрия: Методика антропологических исследований. — Москва: Наука, 1964. — 127 с.; **Рогинский Я.Я., Левин М.Г.** Антропология. — 3-е изд. — Москва: Высш. школа, 1978. — 528 с.

3. Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zeb-rane i wydane r.p. 1584. — Wydanie Kazimierza Jozefa Turowski-ego, Krakow, 1858. — S.665-667.

4. Ibid. — S.665-666.

5. **Lodzja-Czarnecki.** Herbarz Polski. — Gniezno, 1881. — T.2. — S.608-609.

6. Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zeb-rane i wydane r.p. 1584. — S.665-667.

7. Ibid. — S.666-667.

8. Ibid.

9. **Lodzja-Czarnecki.** Herbarz Polski. — S.608-609.

10. Ibid.

11. Ibid. — S.608-609.

12. **Герасимов М.М.** Восстановление лица по черепу... — С.121.

13. **Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.** Определение пола и воз-раста по черепу // Краниометрия: Методика антропологич-еских исследований. — Москва: Наука, 1964. — С.34-38.

14. Там само.

15. **Герасимов М.М.** Восстановление лица по черепу ... — С.121.

Горбенко С.А.

ФРЕДЕРИК ГЕРБУРТ — РЫЦАРЬ XVI в.

Резюме

В статье приводится опыт комплексного исследова-ния, произведенного на основании историографических, архе-ологических и антропологических данных, Фредерика Гербу-рта — коменданта Сокальского замка, погибшего в бою с тата-рами в 1519 г. Публикуется пластическая реконструкция по черепу рыцаря, обнаруженному И.К.Свешниковым во рву кре-пости и хранящемся в коллекции Олесского замка, исполнен-ная С.А.Горбенко.

12.04.2000.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

© **Ломакин А.А.**

Сообщение очевидца об исследованиях курганов округи Бельского городища в 1943 г.

Осуществляя обследование мест захоронений военнопленных 1945-1948 гг., автору приходилось слышать немало интересных историй о Второй мировой войне. Но одна из них — "археологическая" — заинтере-совала более всего. В июне 2002 г., при посещении г.Дзержинск Донецкой обл., где на шахте "Северная" в 1945-1948 гг. работали военнопленные, мне довелось встретиться со стариком-по-ляком, разговаривающим с почти не-уловимым западноукраинским акцен-том. Ян Слецкой оказался прекрасным рассказчиком и отличался цепкой па-мятью на даты и географические на-звания. После знакомства и традици-онного вопроса о месте жительства, узнавши, что я из Полтавы, он пове-дал историю, повлекшую пересказ её дословно, по записи разговора, в этой публикации. Кажется, приведенные фак-ты заинтересуют исследователей, ста-нут одним из направлений поисков, по-могут при проведении будущих раско-пок. Ниже приводим запись рассказа очевидца.

"А знаете, я ведь был у Вас на Полтавщине. Наш саперный поль-ский батальон перед Курской битвой оказался рассредоточен в селе Лазь-ки, что рядом с Бельском. Мы строили

оборонительные сооружения в райо-не этого села, сооружая их по валам большого городища. И вот однажды, между 10-15 июля 1943 г., к нашему штабу подъехали две штабные ма-шины в сопровождении взвода сол-дат "СС", двух броневиков и лёгкого танка. Мы не придали этому особого значения, так как наш польский ба-тальйон проверяли постоянно.

На следующий день наш взвод посадили в грузовик и вывезли в район урочища Скоробор, название которого хорошо помню. Когда мы при-были, там уже были четверо граждан-ских и два офицера из Германии. Ко-мандир батальйона сказал нам, что мы поступаем в распоряжение пол-ковника Шварцкнехта. Кроме полков-ника, там был майор Либец из отдела пропаганды рейхсканцелярии. Граж-данских мы не знали. Да нам это бы-ло и не нужно. Мы работали на курга-нах — древних погребальных памят-никах. Перед работой размечали кур-ган на четыре квадрата относительно сторон света. На каждый квадрат ста-вили четыре человека. Работали на жару. Нам не объясняли, что нужно делать. Мы копали под надзором граж-данских, а в 200 метрах вокруг всё бы-ло оцеплено эсесовцами.

Через пять часов работы нас остановили и приказали выйти из ям. Дальше работали гражданские. Что они делали, мы не видели. Нам приказа-ли отойти в тень кустов и отдыхать. За месяц мы раскопали 24 кургана. По окончанию работ немцы вызвали де-

сять человек, и я попал в эту "десят-ку". Мы грузили ящики в грузовик. По-том нам приказали садиться в другой.

Вечером мы прибыли на вок-зал в Полтаве и приступили к погрузке ящиков в вагон. В эту ночь был налёт на город, поэтому спешили. Нам оста-валось погрузить пять ящиков. Это я помню как сейчас. Один из ящиков нес-ли Мишек Злашльский и Витовт Бори-совский. Ящик упал и разбился. В нём были какие-то предметы, в том числе украшения из бронзы, золота и сереб-ра. Тут же эсесовцы кинулись к нашим. Содержание ящика переложили на плащпалатку, а Мишека и Витовта уве-ли. Их мы больше не видели.

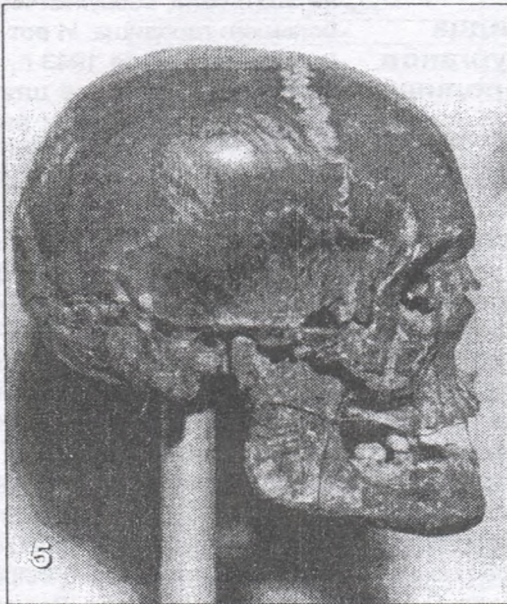
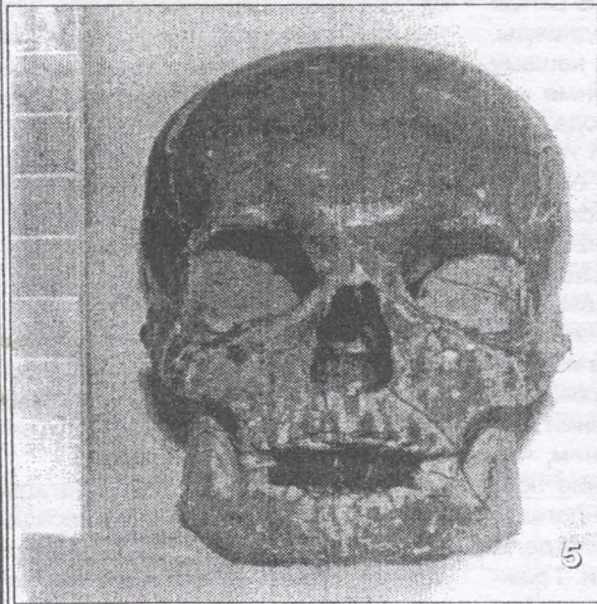
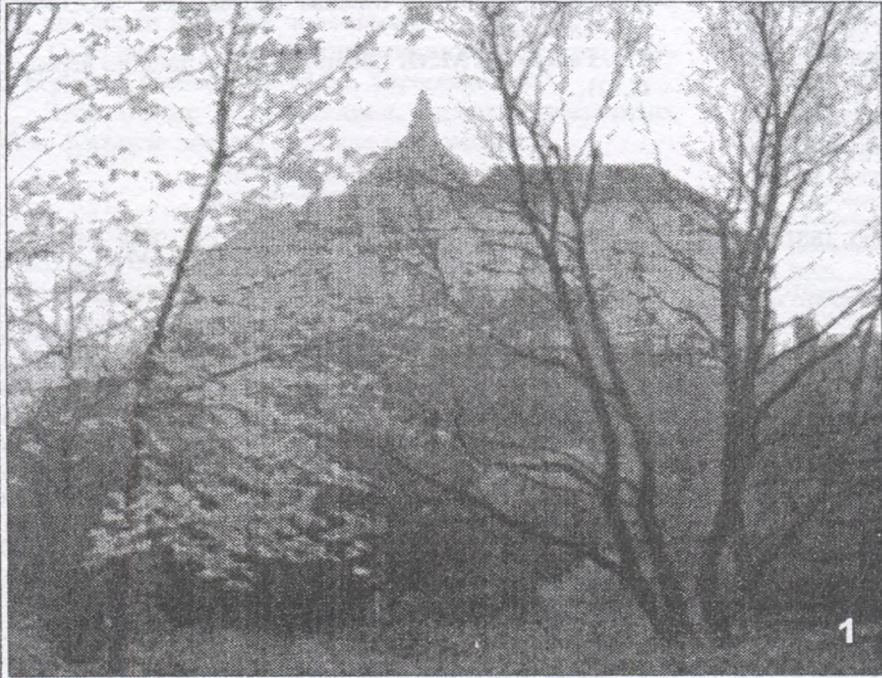
А по возвращению в баталь-йон нас с утра направили на передо-вую, в штрафную роту. При первом же удобном случае я сдался в плен. По-том был лагерь, а с 1945 г. меня от-правили на поднятие угольной промыш-ленности Донбасса. Тут я и остался, женился, построил дом, воспитал де-тей и доживаю свой век".

Мне так и не удалось узнать от информатора, к какому времени от-носились найденные предметы. Об этом ему не рассказывали угрюмые руко-водители раскопок. Пока трудно судить, в каком направлении были вывезены находки... Но, кажется, что в мире на одну тайну стало больше. Ведь в бель-ских окрестностях старожилы неодно-кратно рассказывали о проведении ка-ких-то раскопок или поисков в годы оккупации.

12.07.2002.

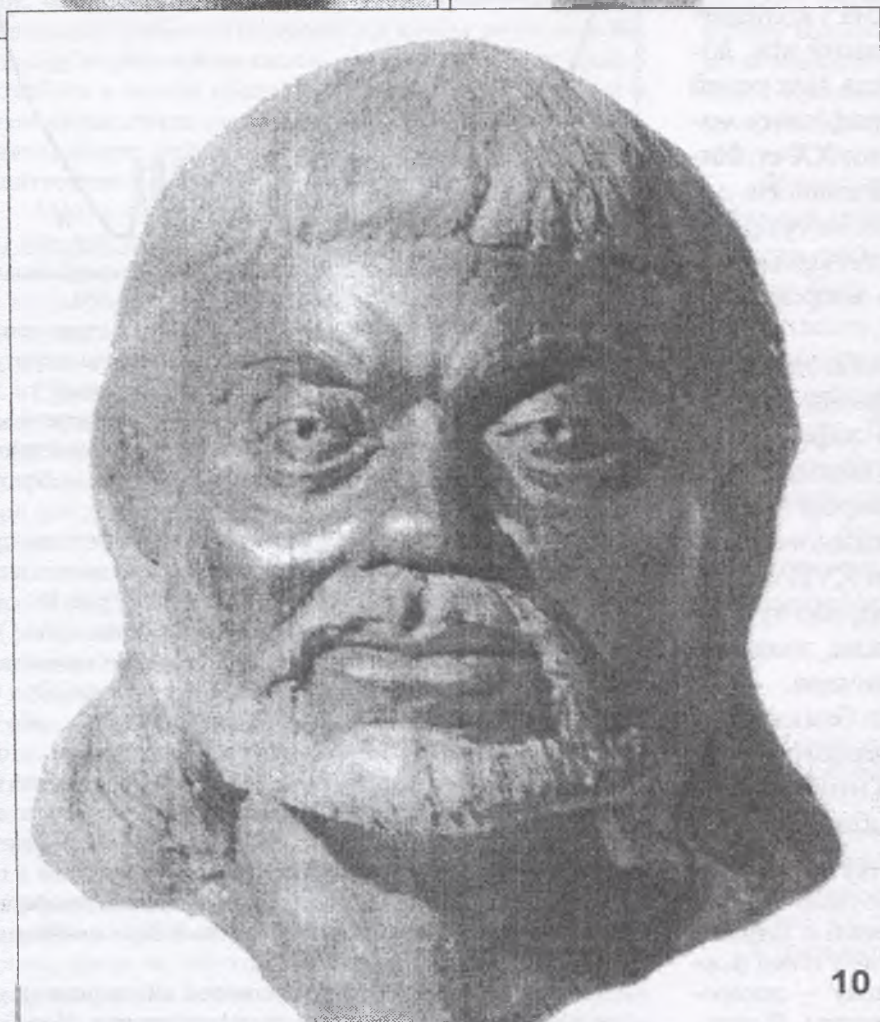
6

7

8

10

11

Рис.1. Опеський замок.

Фото В.Пилип'юка.

Рис.2. Портрет Яна Гербурта, бл.1570 р.
Львівська картинна галерея.Рис.3. Меч і кольчуга Фредеріка Гербурта
в експозиції Арсеналу Львівського історичного музею.

Фото І.Паламаря.

Рис.4. Тавро на лезові меча Ф.Гербурта.

Фото Б.Дацюка.

Рис.5. Череп Фредеріка Гербурта.

1 — анфас; 2 — профіль правий

Фото Б.Дацюка.

Рис.6. Пластична реконструкція за черепом
голови Ф.Гербурта. Робота С.Горбенка. Фас. Пластлін. Проміжний етап роботи.

Фото Є.Білого.

Рис.7. Пластична реконструкція за черепом голови Ф.Гербурта. Робота С.Горбенка. Правий профіль. Пластлін. Проміжний етап роботи.

Фото Є.Білого.

Рис.8. Пластична реконструкція за черепом голови Ф.Гербурта. Робота С.Горбенка. Лівий полуфас. Пластлін. Проміжний етап роботи.

Фото Є.Білого.

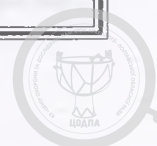
Рис.9. Епітафія Яна із Уязда. Краківська школа, 1450 р. Художнє зібрання Вавельського Королівського замку

Рис.10. Пластична реконструкція за черепом голови Ф.Гербурта. Робота С.Горбенка. Фас. Пластлін. Остаточний варіант.

Фото Є.Білого.

Рис.11. Пластична реконструкція за черепом голови Ф.Гербурта. Робота С.Горбенка. Правий полуфас. Пластлін. Остаточний варіант.

Фото Є.Білого

КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО XVII-XVIII СТ.: ШТРИХИ ДО ТЕХНОЛОГІЇ

Кераміка — постійний і, мабуть, вічний супутник археологічних розкопок. Формотворення, техніка декорування, ступінь обробки глиняної маси, лаконічна вибагливість орнаменту навіть мимоволі викликають повагу до рівня кваліфікації гончарів, зокрема середньовічних. Широко відомо, "що" робили майстри, але набагато менше — "чим".

До гончарських знарядь відносяться ножний гончарний круг, на якому виводилася форма, "струнка", якою зрізали готові вироби, безліч штампів для декорування — плоских і коліщаткових, різноманітні гребінці, дерев'яний ніж, лошिला. Уявлення про значну кількість цих речей ми можемо скласти лише з етнографічних матеріалів кінця XIX - першої половини XX ст. Виявлення ж їх пізньосередньовічних аналогів досить рідкісні, достатньо складна й їх інтерпретація. Розширити наші уявлення про гончарське ремесло цього періоду дозволяють, зокрема, суботівські знахідки.

Під час проведення земляних робіт при житловому будівництві (100 м на південь від Іллінської церкви) в 1995-1997 рр. було зафіксовано пошкоджену пізнішою забудовою пляму житла та господарську яму, які, за характером матеріалів заповнення, відносяться до єдиного комплексу середини - другої половини XVII ст. Тепер вже можна впевнено твердити, що тут, на території укріплень Іллінської церкви, знаходилася знищена пожежею садиба гончаря.

Серед опрацьованих матеріалів безпосередньо до гончарства відносяться: бляшаний гребінець та кам'яне лошिला, — саме ними оздоблювались виявлені керамічні вироби.

Власне сам *гребінець* (рис. 1а) спочатку сприймався як звичайна побутова річ, що не потребувала якихось додаткових досліджень. Виріб виготовлений із латунної бляхи товщиною 0,09 см, має прямокутну у плані форму (4,2х8,1 см), з обох сторін — по обушкуні — декорований хвилястим штампованим орнаментом. Повніс-

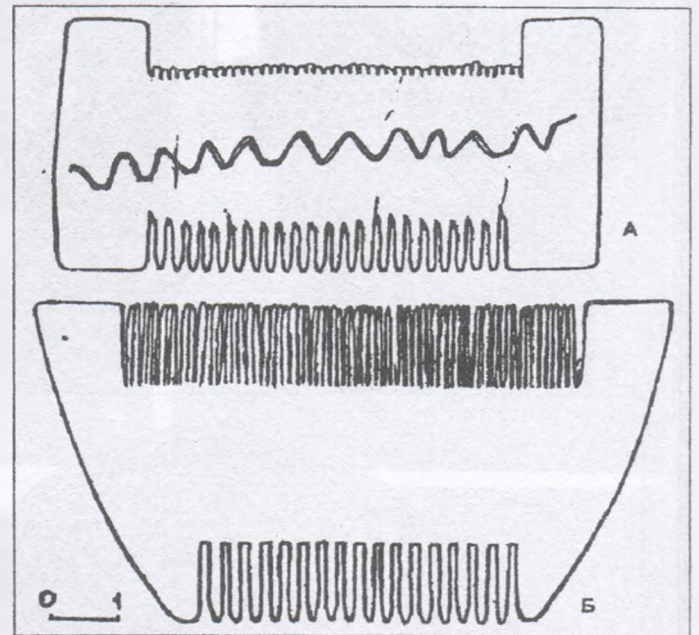

Рис. 1. Суботів, с. Гребінці: А - знаряддя пізньосередньовічного гончаря (латунь), Б - гребінець XIX - XX ст. (ріг).

тю збереглися великі зубці, малі — лише при основі. Стан поверхні свідчить про вплив високої температури (вже згадувана вище пожежа), внаслідок якої та наступного тривалого перебування у ґрунті окислені малі зубці зазнали розкладу. На обушкуні розташовані тріщини, частина — майже на межах зубців, одна — ближче до середини.

Перші сумніви щодо використання речі за прямим призначенням виникли під час порівнювання знайденого гребінця із гребінцями XIX-XX ст. (рис. 1б), зважаючи навіть на особливості матеріалу (див. табл. 1).

Камеральна обробка зібраної кераміки виявила на стінках виробів рельєфний орнамент у вигляді груп багаточисленних паралельних ліній на плічках, або на місці розташування найбільшого діаметру. Всі лінії у плані — замкнені кола, виконувалися одночасно одним знаряддям (лінії, які наносилися загостреною паличкою, а то й просто — тріскою, в плані мають вигляд спіралі, ширші і менш численні). Варто згадати і про фактор часу, який підпорядковується закону народного мистецтва: мінімальна затрата часу при найбільшому декоративному ефекті?

Саме ці аргументи і дозволили висловити здогаду про латунний гребінець як знаряддя гончаря. Наступне

Табл. 1.

	Матеріал	Форма	Розміри	Загальна к-сть зубців		К-сть зубців на 1 см		Довжина зубців	
				великих	малих	великих	малих	великих	малих
XVII ст.	Латунь	Прямокутник	4,2 x 8,1 см	22	42	3,9	7,6	0,8 см	0,8 см
XIX-XX ст.	Ріг	Трапеція	5,4 x 9,5; h - 5,2 см	16	66	2,9	9,6	1,4 см	1,4 см

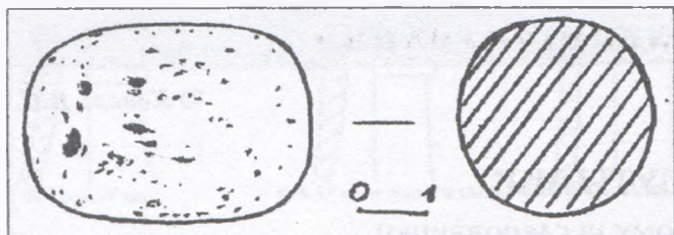

Рис.2. Суботів, с. Лоцило. Мармур.

вивчення його поверхні та рельєфного орнаменту на виробках (цікаво, що в такій манері декоровано лише горщики) дозволило деталізувати саме використання речі.

Ширина захвату поверхні регулювалась згинанням гребінця по краях та середині (тріщини утворювались саме в цих місцях). Завдяки згинанню середини гребінець набував форми дуги і в такому вигляді використовувався при декоруванні місця розташування найбільшого діаметру. При декоруванні плічок — під прямим кутом чи наближеним до нього, відгиналася одна з бічних частин, вона ж була в ролі фіксатора, що визначав верхню межу рельєфного орнаменту, дотикаючись до вінця. Власне краї можна було і не підгинати, але в цьому випадку гребінець ставився під кутом до осі виробу. В цьому переконують скоси одного із менших країв і заглибина в основі вінця. Крім того, поверхня однієї із сторін більш стерта і заповірована (в середній частині орнамент стерто майже до основи), що свідчить про тривалий контакт з пластичною поверхнею (гончарною масою).

Таким чином, гребінець, як знаряддя декорування, використовувався на кшталт гнучкого лекала, яке можна було підігнати до характеру профілю у залежності від розмірів виробу та творчого задуму майстра. Для декорування великих виробів використовувалися більші зубці, малих — відповідно малі.

Дуже вірогідно, що виріб на нетривалому первісному етапі експлуатувався за прямим призначенням, а потім з якихось причин (можливо, у зв'язку із короткими зубцями), перетворюється у постійне знаряддя гончаря для декорування кухонного посуду. Загалом етнографічні паралелі свідчать, що у ролі гончарських інструментів використовувалися досить несподівані речі. Так, наприклад, у с.Головківка Чигиринського району отвори у керамічних друшляках робили гострим кінцем вертена³...

Ще одне знаряддя гончаря — *лоцило* (рис.2) має форму, наближену до циліндра, у якого округлені грані, а вся поверхня — заповірована до блиску. Викликає зацікавлення матеріал — білий мармур — свідчення торгівельних зв'язків з Азією. Цим знаряддям декоровані морені вироби.

Подальший аналіз технік декорування кераміки із зазначеного речового комплексу дозволив унаочнити *коліщатковий зубчатий штамп*. Ним було декоровано, зокрема, вінця та плічка (ближче до шийки) димленого горщика (рис.3). Дефект одного із зубців (він децю дугастий) та форма відбитків дозволяють визначити розміри цього знаряддя та матеріал, з якого його було виготовлено.

Довжина одного проходу штампа на плічках складає 4,1 см при 14 відбитках, ширина — 0,7 см. Виходячи з цього та враховуючи 8% усадки кераміки під час висушування і випалу, діаметр штампа — близько 1,3 см (1,2+0,1), ширина — близько 0,8 см (0,7+0,1).

Відстань між відбитками рівнозначна, крім двох випадків. Ця деталь, на нашу думку, показова при характеристиці виготовлення знаряддя. По суті, маємо 8 опорних

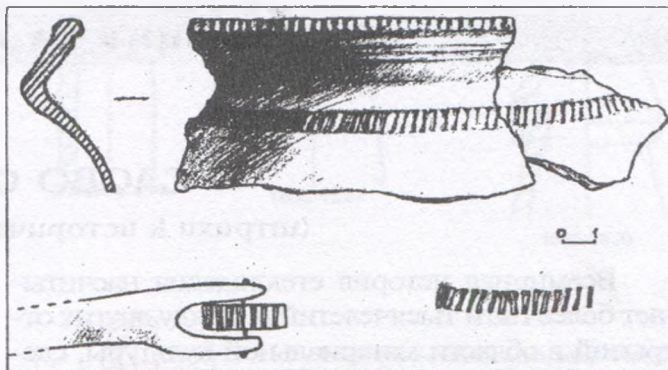

Рис.3. Суботів, с. Зразок пізньосередньовічної кераміки та теконструкція коліщаткового штампу і його відбитка...

точок, як і при розмітці гончарного крута під кахляну форму, проміжки між якими поділено навпіл. У зв'язку з мініатюрністю виробу 2, проміжки не були задіяні і внаслідок цього — замість 16 зубців — вирізано 14.

Відбитки зубців у плані мають форму двох рівнобедрених трикутників, що дотикаються вершинами. Саме це вказує на дерево (краї зубців штампу зазнали деформації внаслідок постійних фізичних навантажень та впливу вологи). Найімовірніше, штамп було виготовлено із відрізка гілки. Ця сировина завжди була під рукою і завжди була можливість вирізати нове коліщатко ножем, а вже внаслідок постійної практики — майстер мав чи не підсвідоме почуття ритму...

Викладене вище дозволяє детальніше висвітлити одну із складових українського пізньосередньовічного гончарства — його інструментальну базу. Характеристики знарядь та їх використання повністю підпорядковані основному принципу, якого завжди дотримувались народні майстри — мінімум затрат при максимумі ефекту. Власне кажучи, сам гончар не ставився до своїх виробів, як до творів мистецтва, для нього це був засіб здобуття хліба на кожен день... З іншого боку "кожен матеріал диктує свої технічні прийоми і способи, а звідси й певну специфіку вирішення художнього образу"⁴.

Література та примітки

1. Термін наведений за джерелом: Книга криміналіста: Практ. посібник / Рошин О.І., Біленчук П.Д. та ін. — Київ: Україна, 1995. — С.340.
2. Данченко Л. Невмируще джерело: Бесіди про українське народне мистецтво. — Київ: Мистецтво, 1975. — С.100.
3. *Польові матеріали автора*: Брюховецький Яків Михайлович, р.н. 1913, с.Головківка Чигиринського району.
4. Данченко Л. Вказ. праця. — С.106.

Гугля В.І.

КЕРАМИЧЕСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО XVII-XVIII вв.: ШТРИХИ К ТЕХНОЛОГИИ

Резюме

Анализируется комплекс позднесредневековых находок орудий гончара, выявленный в с.Субботов Чигиринского района Черкасской области.

18.05.2002.

СЛОВО О БУТЫЛКЕ

(штрихи к историческому исследованию)

Всемирная история стеклоделия насчитывает более пяти тысячелетий и в ряду других открытий в области материальной культуры, сделанных человеком, окружена флером легенд.

О многообразии мира стекла, которое давно и прочно заняло место в жизни человека, знает даже ребенок, но, пожалуй, не всякий взрослый задумывался когда-либо над тем, КОГДА и ГДЕ стеклодел изготовил сосуд, который мы так обыденно и привычно именуем бутылкой, не обращая порой внимания ни на форму, ни на цвет, ни на ряд других деталей, которые сформировались в глубокой древности и долгое время несли определённую функциональную нагрузку. Они дошли до наших дней лишь в виде чисто стилистических особенностей — венчик, горловина или устье, или, как его именуют в Западной Европе, мундштук, и, наконец, доньшко.

К сожалению, рамки, поставленные журнальным вариантом статьи, не позволяют достаточно детально раскрыть тему эволюции формы, историю бутылки и ее ближайших сородичей — фляг, графинов, кувшинов и т.п. В странах Европы бутылке посвящены сотни серьёзных монографий, исследований, популярных изданий для коллекционеров, специальных журналов, чего, увы, не скажешь о нашей стране. В марте 2001 г. в Великобритании издана книга, автор которой — голландец Вилли ван де Бош — 35 лет коллекционирует бутылки. В работе "Старинные стеклянные бутылки 1500-1850 гг." он приводит всемирную библиографию о бутылках из 1150 названий.

Без преувеличения можно утверждать, что истории стекла посвящены десятки, если не сотни тысяч работ, как зарубежом, так и в бывшем СССР. Но в большей мере это, в первую очередь, относится к отечественным трудам. Эти работы посвящены стеклоделию античности и раннего средневековья. И только в последнее десятилетие стал пробуждаться интерес к так называемому гутному стеклоделию. Слово "гута" — немецкого происхождения, в первоначальном смысле означало "хижина, шалаш".

Хотя было бы несправедливым не упомянуть о том, что в 1926 г. было опубликовано исследование В.Модзалевского "Гуты на Черниговщине", в 1931 г. вышли популярные издания В.М.Гагенмейстера "Гутне шкло Поділля" и Нечипора Онацкого "Українське гутницьке шкло". В 1935 г. увидела свет работа В.Ф.Рожанковского "Украинское художественное стекло", а в 1975 г. —

книга Ф.С.Петряковой "Українське гутне скло". Были отдельные публикации и в сборниках "Матеріали з етнографії та художнього промислу", "Матеріали з етнографії та мистецтва" и др.

Нередко в работах, посвященных истории стеклоделия, авторы ошибочно относили гутное стекло 17 — начала 18 вв. к периоду Киевской Руси. Не избежали этих заблуждений и такие признанные авторитеты, как Б.И.Ханенко (Древности Приднепровья. — Вып. 5. — Киев, 1902), Ю.Л.Шапова (Стекло Киевской Руси. — М., 1972).

Продолжаются ошибки, но уже другого рода, и в последнее время. Так, в журнале "Археологія" (Київ, 1997. — №2) и сборнике "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні" (Київ, 1998. — Вип.7) Л.И.Виноградская, а также О.Загребельный и С.Балакин, бутылки начала 19 в. безосновательно называют типичными для 17 — начала 18 вв.

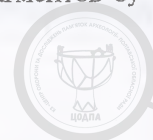
В предлагаемой работе автор впервые, на основе своего собрания узкогорлой тары, а попросту — различных бутылок и штофов, а также аптечной посуды, которые он коллекционирует на протяжении 12 лет, проводит сравнительный анализ имеющихся образцов, с приведением их примерной датировки, и пытается выявить, если это возможно, место изготовления, производителя, а также назначение сосуда.

Как, наверное, догадался читатель, речь пойдет о послемонгольском периоде развития стеклоделия в Украине, ибо ремесло это зародилось ещё в Киевской Руси в конце 9 в. и к началу 12 в. достигло значительного, по тем временам, развития — археологическими раскопками выявлено более 30 форм стеклянной древнерусской посуды.

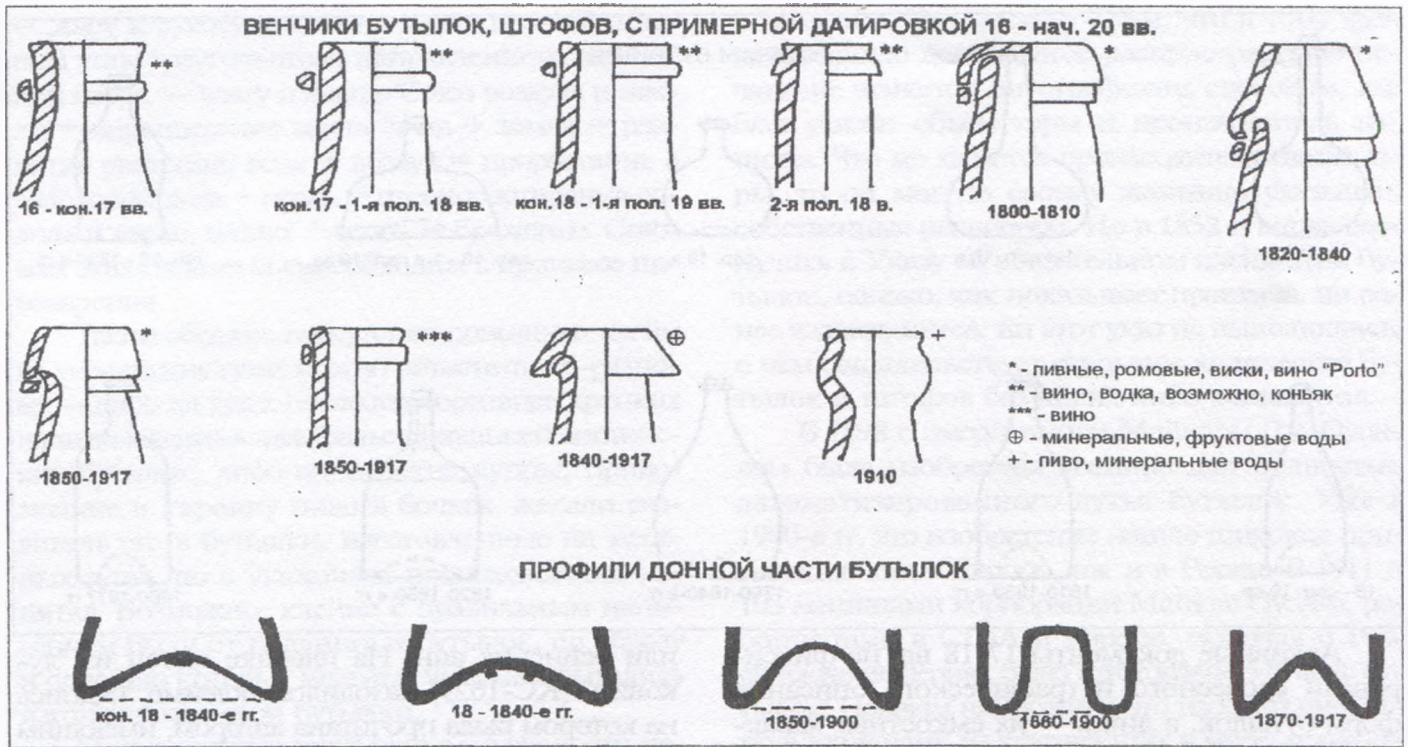
Только на территории Киева, в основном в Верхнем городе, существовало, вероятно, не менее пяти стеклодельных мастерских. Размеры узкогорлой посуды, изготовлявшейся в Киеве, составляли от 7 до 15 см в высоту и до 10 см в диаметре, а по форме — напоминали луковичу, с удлинённым горлышком, либо конус — с коротким. Цвет стекла был либо оливково-зелёный, из-за примеси оксида железа, либо — цвета сгущённого молока, с золотистым оттенком от примеси свинца.

С приходом татаро-монгольских орд это ремесло пришло в упадок, но в Западной Украине — на территории Галицко-Волынского княжества, в дремучих лесах, куда бежали уцелевшие стекольных дел мастера, это искусство нашло свое второе рождение. Сейчас трудно сказать, какие именно изделия они производили, ибо находки сосудов 13-14 вв., даже во фрагментах, крайне редки. Чаще встречаются бусы, подвески и псевдовитые браслеты зелёного, синего, жёлтого, малинового цветов.

В 1930-х гг. вблизи Луцка в лесу обнаружены остатки гуты, которую датировали концом 15 в. Там выявлено довольно большое количество фрагментов бу-

тылок уже упоминавшейся луковичной формы, а также цилиндрической, конической и даже биконической, которая в то время была распространена в Германии и Польше. Все фрагменты представляли собой толстостенные, грубоватые, зеленовато-коричневые, полупрозрачные горлышки и корпуса, более всего было доньшек.

Итак, что же мы знаем о нашей отечественной бутылке. Возраст её, в сравнении с античными стеклянными сосудами, известными в Древней Греции, Финикии, Египте и Ближнем Востоке уже в 3 тыс. до н.э., сравнительно невелик и насчитывает немногим более 500 лет. Кстати, в Древней Греции этот сосуд именовали "боуттис", насколько позднее в Древнем Риме — "боттела" или "бутикула".

Каким же был облик бутылки 400-500 лет назад? Оказывается, традиционной для бутылки как на Украине, так и в Западной Европе и на Ближнем Востоке была форма шара, несколько приплюснутого с полюсов или же немного овоидной формы, с тонким коническим или параллельным горлышком, перевитым на расстоянии примерно 1 см от устья довольно толстым стеклянным жгутиком круглого или слегка уплощенного сечения. Назначением этого жгутика было удерживание с помощью проволоочки деревянной пробки. В середине 16 в. в Германии появляются сосуды квадратного сечения, с коротким горлышком, в последствии получившие в России название штофов, а на Украине — кварт. Само слово штоф — немецкого происхождения. В Южной Германии известно оно с 14 в. и первоначально относилось к кубку из металла объёмом около 800-830 мл. В Скандинавии такие сосуды назывались "стооп".

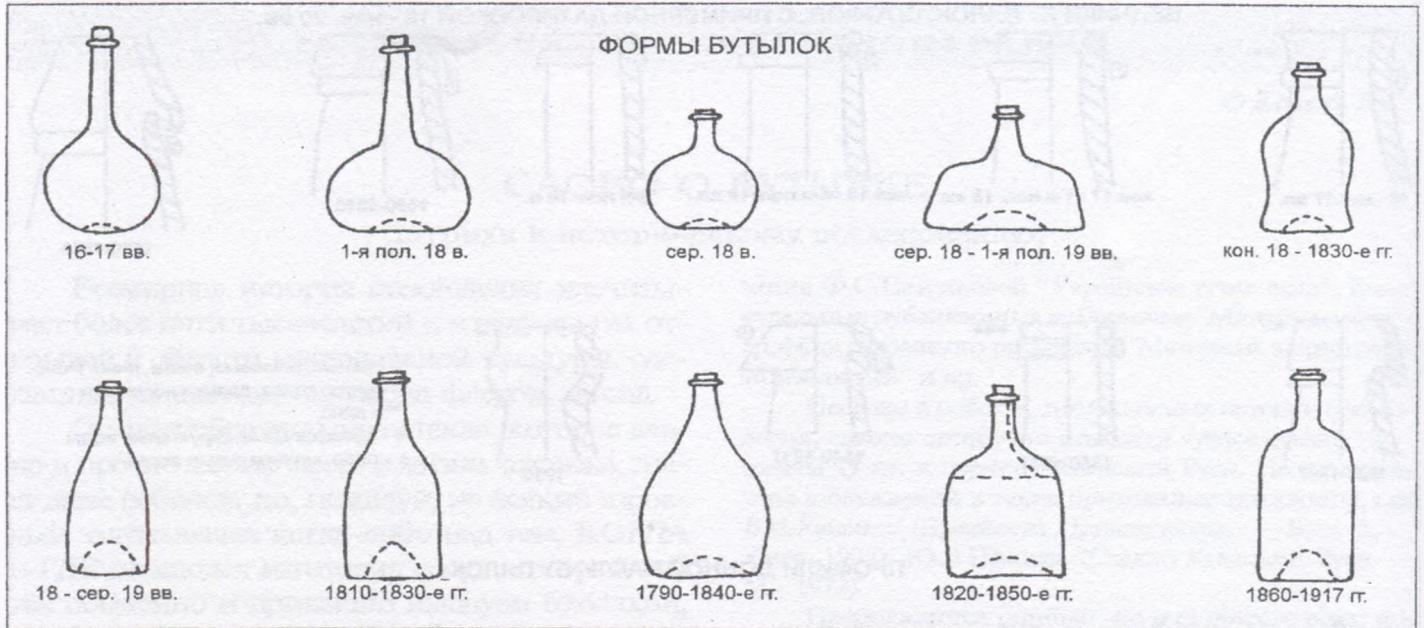
В Россию и на Украину штофы проникли в первой половине 17 в. и вскоре стали традиционной посудой, без которой не обходилось ни одно застолье.

Уже в конце 17 в. неудобства транспортировки шарообразных бутылок заставили стеклоделов несколько видоизменить их форму, сплюснув шар ещё и с боков. Такие сосуды, по аналогии с глиняными, получили название баклаг, фляг, для устойчивости которых их основание при изготовлении оплеталось стеклянным жгутом. Хотя не исключено, что, наряду с новой формой, бытовала и старая. Кстати, впервые сосуд с помощью стеклодувной трубки был изготовлен в Сирии ещё в 1 в. до н.э., а сосуды квадратного сечения производились в Римской империи уже во 2 в. н.э.

Бутылки на Украине в 16-18 вв. использовались в основном для розливания наливок и настоек, а также для горячего хлебного вина, как в то время именовали водку, и виноградных вин. Пиво в бутылки и штофы стали разливать при Екатерине II, которая была большим любителем и знатоком этого древнего напитка, хотя первые попытки продавать пиво в бутылках, по примеру англичан и голландцев, были предприняты в последние годы правления Петра I. Сейчас трудно сказать, были ли какие-то внешние отличия в бутылках для вина, пива или водки в 18 веке, хотя в 1774 г. в России введены питейные меры, определившие объёмы ведра в 12300 мл, штофов — в 1/10 ведра, винной бутылки — в 1/16 ведра, водочной и пивной — в 1/20 ведра.

Архивные документы 17-18 вв. не фиксировали словесного и графического описания форм бутылок, а лишь — их емкостные характеристики — фляги гарцовые и полугарцовые, квартовые и полуквартовые, скляницы четвертные венецейские с шуругами оловянными и свинцовыми, бутылки для погребцов, как приплюснутые так и круглые, полуквартовые и четвертьквартовые, четырехугольные бутылки и восьмиугольные штофы.

Как это не кажется странным современному человеку, Высочайший указ о клеймении питейных мер в России впервые увидел свет в 1774 г., причём на клейме, которое представляло собой стеклянный медальон размером с современную двух- или трехкопеечную монету и которое располагалось на плечике бутылки или штофа, изготовитель сосуда должен был указать начальными буквами свое имя и фамилию, место изготовления и название меры сосуда (бутылка или полубутылка, штоф или полштоф), год изготовления. До этого сосуда производились, так сказать, “на глаз”, и пьющий мог только по своему состоянию догадаться, сколько он выпил. Встречающиеся клейма зачастую изготовлены очень небрежно, а буквы, изображенные на них, могут подходить одновременно к нескольким производителям тары. Это в значительной мере затрудняет их идентификацию.

В работах О.О.Нестеренко “Розвиток промисловості на Україні” (Ч. I. — Київ, 1959) и А.М.Пономарева “Промышленность Украины в 18 веке” (Черновцы, 1968), а также в уже упоминавшейся монографии В.Ф.Рожанковского “Українське художнє скло” (Київ, 1959), приводятся списки гут Украины конца 17 — начала 18 вв., есть перечни стекольных заводов и в других источниках, что в определенной мере помогает при расшифровке клейм.

В апреле 1969 г. в Полтаве, при земляных работах на кондитерской фабрике было найдено пять бутылок с содержимым типа “сливянки”, три из которых были так называемой луковичной или тыквенной формы, одна — цилиндрической, несколько бочкообразной, а пятая — своим обликом похожа на бутылки эльзасских

или рейнских вин. На плечике одной из “луковиц” (КС-1629) находилось клеймо, надпись на котором была прочитана автором, имеющим в собрании подобное — с более четкими буквами, — как “DANIQ”. На второй “луковице” (КС-1630) — клеймо не содержало каких-либо графических изображений и, возможно, предназначалось для последующего осургучивания с целью нанесения отиска имени владельца питейного заведения. На клейме третьей “луковицы” (КС-1631) была помещена четырехлучевая звезда или стилизованное изображение цветка.

В 1993 г. группой археологов Сумского краеведческого музея на границе Сумской и Черниговской областей обнаружены остатки гуты, которая, вероятно, принадлежала семейству Кочубеев. При шурфовке было обнаружено большое количество фрагментов посуды, в т.ч. горлышек бутылок и штофов с сохранившейся плечевой частью, с клеймом со словом “LONDEN”, на других — “LONDAN”. Встречались и клейма с правильной надписью “LONDON”.

Автором были произведены разведки на месте бывших гут на территории нынешней Харьковской обл., возле бывшего села Рождественского (ныне пос. ЭСХАР), на гуте, принадлежавшей Шидловским, и в районе с. Андреевка Змиевского р-на — на гуте сотника Данилевского, где также были обнаружены клейма с надписью “LONDEN” и — с изображением шестиконечной звезды. Последняя большинству известна как “Звезда или щит Давида”. Однако есть и другое толкование этого древнейшего символа — это олицетворение гостеприимства, а также алхимический символ, в котором треугольник, направленный вершиной вниз, означал воду, вершиной вверх — огонь, правый и левый углы треугольника, направленного вершиной вниз,

— жару и сухоту, соответственно правый и левый углы треугольника, направленного вершиной вверх, — влагу и холод. Союз воздуха и земли = выращивание зерна, вода + земля = развитие растения, вода + воздух = прорастание в солодовне, вода + огонь = процесс запирания солода и варка, воздух + огонь = брожение. Союз всех этих свойств был необходим в процессе пивоварения.

Таким образом, присутствие описанных клейм на украинских гутах можно объяснить по-разному — либо на гутах по заказу торговцев крепких напитков занимались фальсификацией английских бутылок, либо английские купцы, привозившие в Украину пиво в бочках, желали разливать его в бутылки, изготовленные на местных гутах, но с указанием происхождения напитка. Возможно, клейма с правильным написанием были от подлинных бутылок, по образу и подобию которых местные умельцы пытались изготавливать свои бутылки.

О подражании зарубежным, в частности немецким, бутылкам пишет в своей работе "Історична метрологія Лівобережної України 18 ст." О.Ф.Сидоренко (Київ, 1975).

О взаимопроникновении и поэтому сходстве форм изделий, отделки бутылок, что в результате затрудняет их идентификацию, пишут многие зарубежные исследователи. Хотя многие из них полагают, что английские бутылки 17-18 вв. отличаются от европейских качеством стекла. В какой-то мере облегчает, при установлении места изготовления бутылки, наличие клейма в виде стеклянного медальона, а также появившиеся в 1820-х гг. надписи на донной части английских бутылок.

В России же и на Украине первые попытки при дутье в металлическую форму получать на бутылке рельефные надписи, а впоследствии — изображения, были предприняты в конце 1830-х — начале 1840-х гг. В 1830 г. бутылки и штофы были освобождены от обязательного

клеймения. Это связано с тем, что к тому времени нашло достаточное распространение печатание этикеток литографским способом, где был указан объём тары и производитель напитка. Что же касается производителя самой тары, то он мог по своему желанию указывать собственные реквизиты. Но в 1852 г. вновь вернулись к Указу об обязательном клеймении бутылок, однако, как показывает практика, ни ранее издававшиеся, ни этот указ не выполнялись, о чём свидетельствует огромное количество бутылок и штофов без каких-либо реквизитов.

В 1898 г. американцем Майклом Дж. Оуэнсом была изобретена машина для полностью автоматизированного дутья бутылок. Уже в 1900-е гг. это изобретение нашло широкое применение как в Европе, так и в России. В 1911 г. 103 машинами корпорации Майкла Оуэнса, работавшими в США и Европе, включая и Российскую империю, было изготовлено 576 млн. бутылок. Первым на Украине это изобретение использовал один из крупнейших в мире, ныне существующий стекольный завод, при ж. д. станции Константиновка Донецкой обл., основанный в 1895 г. Анонимным Бельгийским Акционерным Обществом стекольных и химических заводов, под названием фирмы "Донецкий Бутылочный Завод" (Д.Б.З.). Заказчиками этого завода были многие пивоварные, водочные и винные заводы Российской империи, правда, клеймо в донной части бутылок, как правило, было только у пивных, реже — у бутылок для искусственных минеральных и фруктовых вод.

Мир стекла многообразен и интересен, и человек, открывший его для себя, сохраняет любовь к нему до конца своих дней. Много в истории бутылки остаётся непознанным, существует немало белых пятен, но настоящий исследователь не должен останавливаться перед трудностями и упорно, шаг за шагом, двигаться вперёд, как говорится, — "дорогу осилит идущий".

07.05.2001.

ІНФОРМАЦІЯ ПОВІДОМЛЕННЯ

Рейда Р.М., Лямкин В.В., Єремєєв С.О.

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Знахідки першої половини I тис. н.е. є досить частим явищем на території Полтавщини. Останнім часом до фондів ЦОДПА надійшов ряд предметів черняхівської культури, знайдених місцевими краєзнавцями.

Двочленна підв'язна фібула (рис.1:1) була знайдена в околицях смт.Градизьк Глобинського району, й, імовірно, походить з відомого могильника черняхівської культу-

ри в ур.Круча. Вона передана краєзнавцем В.С.Поллапою. Пружина, голка, також приймач фібули втрачені. Виготовлена з чотиригранного бронзового бруска. Спинка, напівкруглої у перетині форми, має слабо-виражене ребро по всій довжині. Ніжка півкруглої в перетині форми поступово звужується до краю, по центру — нанесене ребро. Частина підв'язки збереглася. Довжина — 3,8 см.

За класифікацією Є.Л.Гороховського, виріб відноситься до серії "Б", варіанту 1 "а", модифікації "малих". Такі фібули набули поширення на Косанівській фазі розвитку культури — 330-380 рр. н.е.¹

За класифікацією А.К.Амброза фібула може бути віднесена до другої підгрупи

— двочленних прогнутих підв'язних, з вузькою ніжкою та вертикальною гластиною для утримування вісі пружини; серії I — з колінчасто чи асиметрично м'якою зігнутою спинкою; варіанту 1 — невеликих, виконаних з вузького масивного стрижня. Загальне датування — кінець II - III ст. н.е. Такі фібули були поширені на значній території від нижньої течії Дунаю до верхівів Сіверського Дінця². Серед найближчих аналогій можна вказати фібули, знайдені в околицях смт. Градизьк Глобинського району³.

Двочленна бронзова підв'язна фібула (рис.1:2) знайдена на території відомого поселення черняхівської культури, розташованого за 0,6 км на північний захід від с.Гарбузівки Кобеляцького району, в

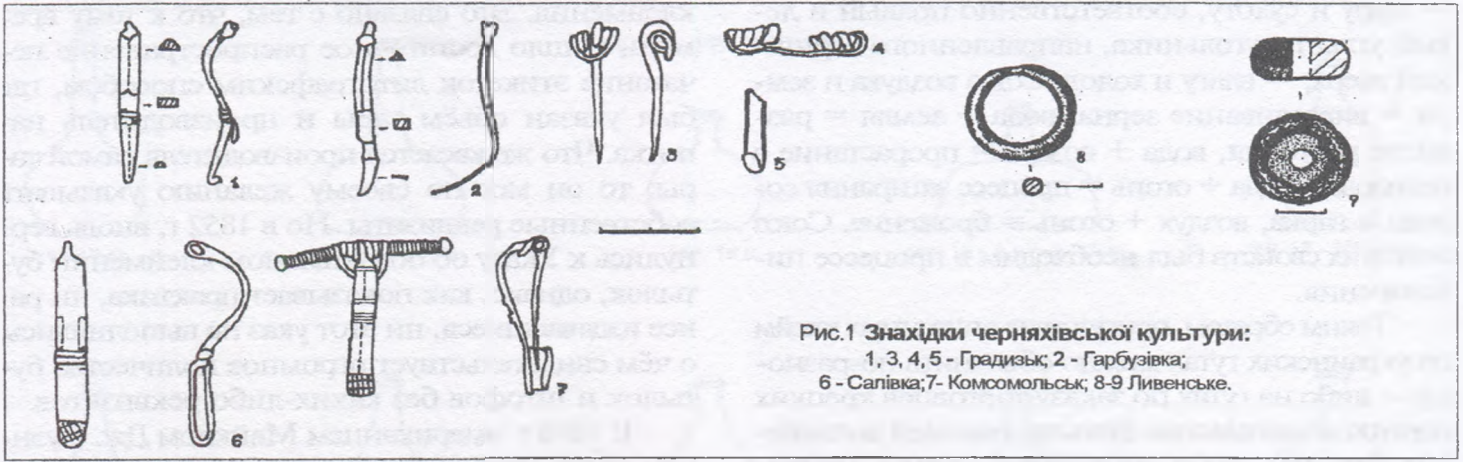

Рис. 1 Знахідки черняхівської культури:

1, 3, 4, 5 - Градизьк; 2 - Гарбузівка;
6 - Салівка; 7 - Комсомольськ; 8-9 Ливенське.

ур.Полосківський горб, на правому березі р.Ворскли" О.Б.Супруненко. Голка та пружина, а також приймач та частина підв'язки — втрачені. Фібула має трикутну в перетині спинку, з чітко вираженими гранями та сплющено-прямокутну ніжку. Довжина виробу становить 3,3 см.

За класифікацією Є.Л.Гороховського, фібула відноситься до серії "Б", варіанту 1 "в", модифікації "малих". Хронологія її поширення відноситься дослідником до фінальної фази існування черняхівської культури — Журавської (між 375-380 та 420-430 рр. н.е.).

З околиць Градизька походять також бронзові пружина та голка від двочленної фібули (рис. 1:3), довжиною 3,2 см та максимальним діаметром 0,2 см; пружина від двочленної фібули (рис. 1:4) довжиною 2,8 см та діаметром 0,1 см; суцільний приймач від двочленної фібули (рис. 1:5), довжиною 1,9 см та шириною 0,5 см.

Прогнуту підв'язку фібулу зі втраченою пружиною та голкою (рис. 1:6) було знайдено в околицях с.Салівка Кременчуцького району. Виріб має скорочені фасетки на спинці; на нижньому кінці ніжки розміщене невелике поле з навскісною гравіюваною сіткою. Виготовлена з бронзи. Довжина фібули складає 4,9 см. За класифікацією А.К.Амброза, віднесена до прогнутих підв'язних фібул з вузькою ніжкою, варіант 3 — невеликих з пластинчастим корпусом. Поширеними такі фібули були протягом IV ст. н.е.⁹

З поселення епохи бронзи, розташованого на мисоподібному виступі надзагальної тераси лівого берега затоки Дніпра — Барбари, за 0,4 км на південний схід від м.Комсомольська та за 0,7 км на південь від с.Золотнішине Кременчуцького району⁷, походить знахідка цілої двочленної бронзової фібули. Верхня частина спинки прикрашена двома горизонтальними лініями, в нижній частині, на межі ніжки та дужки, розміщуються теж горизонтальні, але вже опуклі виступи, які імітують підв'язку. На нижньому кінці ніжки розміщене поле з п'ятнадцятьма вигнутими прямокутниками, через спинку та ніжку проходить ледь помітне ребро (рис. 1:7). Довжина — 3,6 см. За класифікацією А.К.Амброза, дану фібулу можна віднести до двочленних воїнських фібул з вузькою ніжкою, з вузькою пластинкою для вісі пружини, варіанту "Б" — з ніжкою, дещо довшою за короткий приймач. Подібність фібули з підв'язними посилюється розміщенням в нижній частині спинки вищеописаних горизонталь-

них опуклих ліній, що є досить характерним для цієї групи⁸. Такі фібули з'явилися у Північній та Середній Європі і потрапили на нашу територію внаслідок контактів з населенням більш західних областей⁹. Вони поширені у межах розміщення черняхівської культури.

За класифікацією Є.Л.Гороховського фібулу можна віднести до серії Б, варіанту — 2 (середніх), різновиду — "а" — трикутних "тупокутних" зі слабо виділеною "стертою" гранню. За довжиною виріб відноситься до модифікації "малих"¹⁰. Дослідник відносить такі фібули до Косанівської і Масловської фаз (330-380 і 350-400 рр. н.е.)¹¹. Фібули з суцільним приймачем досить широко представлені серед фібул Градизького могильника в ур.Круча¹².

Обидві фібули експонуються у Музеї історії ВАТ "Полтавський ГЗК" м.Комсомольська.

Два предмети черняхівської культури були знайдені восени 1989 р. О.Б.Супруненко та І.В.Бовнуном на поселенні, розташованому у межах території с.Ливенське Новосанжарського району¹³.

Один з них — лита поясна бронзова пряжка, округлої в перетині форми, зі сплюсненням і незначним зламом форми на місці кріплення ремня, зі втраченим язичком (рис. 1:8). Максимальна товщина пряжки — 0,40-0,45 см, найменша — 0,1 см, довжина — 2,3 см. За особливостями форми рамки, максимальній товщині і пропорціями виріб можна віднести до серії "Е" — округлих "кільцевих" пряжок "середньої товщини" за класифікацією Є.Л.Гороховського¹⁴. Поясні пряжки цієї серії набули поширення на фінальному етапі існування черняхівської культури, якому хронологічно відповідає Журавська фаза, датована останньою чвертю IV - першою третьою V ст. н.е.¹⁵

З поселення у с.Ливенському також походить масивна намистина з прозорого зеленого скла, прикрашена чотирма гладкими смугами та трьома хвилячками, розташованими почергово (рис. 1:9). Смуги виконані з темно-червоного глухого скла, середня хвилячка — жовтувато-зеленуватої пасти, від двох інших — залишилися лише дві подвійні смуги заглибин через рівні проміжки, виконані, ймовірно, коліщатком до моменту повного застигання скла. Орнаментація — комбінована, хвилясто-поперечно-лінійна. Ядро намистини має поперечну структуру, поверхня — матова. Канал отвору — циліндричний широкий, отвори — прості, без додаткових дета-

лей¹⁶. Це вже друга намистина, знайдена у Ливенському¹⁷.

Висота намистини — 1,0-1,1 см; діаметр — 2,0 см; діаметр отвору — 0,5 см. Намистина, без сумніву, належить до прикрас з хвилясто-поперечно-лінійним орнаментом, але тип, знайдений у Ливенському, на жаль, не представлений у відомій класифікації Є.М.Алексеевої¹⁸.

Опубліковані предмети доповнюють відомості про матеріальну культуру населення Дніпровського Лівобережжя у перші століття нашої ери.

Література

1. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наук. думка, 1988. — С.35.
2. Амброз А.К. Фібули юга европейской части СССР II в. до н.э. - IV в. н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — С.60-62.
3. Рутковская Л.М. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akademie Vied, 1979. — № XXVII-2. — С.348-355; Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки // Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.32. — №№ 117, 119, 123.
4. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: Вмд. ПКМ, 1991. — С.36.
5. Гороховський Е.Л. Указ. работа... — С.35, 45.
6. Амброз А.К. Указ. работа... — С.64.
7. Луговая Л.М., Мироненко К.М. Поселення ХШ-ХІV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — №1. — С.113.
8. Амброз А.К. Указ. работа... — С.70.
9. Там само.
10. Гороховський Е.Л. Указ. работа... — С.35.
11. Там само. — С.44.
12. Рутковская Л.М. Указ. работа... — С.356-357.
13. Супруненко О.Б. Намистина з Ливенського // ПАЗ 1999. — Полтава: Археологія, 1999. — Наш каталог. — С.283.
14. Гороховський Е.Л. Указ. работа... — С.42.
15. Там само. — С.45.
16. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1975. — Вып. Г1-12. — С.12-22.
17. Супруненко О.Б. Намистина з Ливенського... — С.283.
18. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Г1-12. — С.52-53.

© Колибенко О.В.

V ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ Й КУЛЬТУРИ" (Переяслав-Хмельницький, 17-18 жовтня 2001 р.)

17-18 жовтня 2001 р. у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. відбулася V Всеукраїнська наукова конференція "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". В конференції взяли участь понад 50 дослідників (археологи, історики, пам'яткоохоронці, музейники та краєзнавці) із Києва, Кременчука, Переяслава-Хмельницького, Полтави, Черкас, Одеси, Дніпропетровська, Луганська.

Робота конференції розпочалася з пленарного засідання, що проводилося в актовому залі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С.Сковороди. Засідання відкрив ректор вузу доктор історичних наук, професор В.П.Коцур привітанням до учасників, розповів про історію та сьогодення, перспективи інституту. З привітанням від міськвиконкому виступив міський голова Г.Р.Сокур. Загальну характеристику етнокультурних процесів на Лівобережній Україні в досить широких хронологічних межах — від VII до XIII ст. — подав у доповіді доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України О.В.Сухобоков. З доповіддю про сакральні комплекси давньоруського часу на Переяславщині виступив зав. відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор О.П.Моця. Перебіг подій 1917-1920 рр. на Переяславщині висвітлив доктор історичних наук, професор Слов'янського університету В.П.Шевчук.

Слід також відзначити доповідь кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту політології та етносоціальних відносин НАН України В.В.Кривошеї про основні аспекти розробки та створення "Енциклопедії Переяславщини".

Продовженням конференції стали засідання історичної та археологічної секцій. Особливо цікавою була робота археологічної секції, де заслухано 18 доповідей. На засіданні представлений широкий хронологічний спектр проблем — від пізнього палеоліту до середньовіччя. Досить вагомо був репрезентований трипільський, скіфський та давньоруський "блоки" засідання. Варто виділити доповіді, що на думку учасників конференції, були особливо цікавими: доповідь директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук, ст. наукового співробітника О.Б.Супруненко про нові знахідки з курганів поблизу широко відомого Більського городища на Полтавщині, доповідь старшого наукового співробітника відділу археології Національного історико-культурного заповідника "Переяслав" М.В.Роздобудька, присвячену проблемі розвитку поселенських структур та етнічної належності населення Переяславщини скіфської доби.

Наступного дня учасники конференції мали змогу ознайомитися із музейними експозиціями Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". Завідувач відділу археології НІЕЗ "Переяслав" Г.М.Бузян познайомила гостей із ключовими проблемами у роботі відділу.

Конференція дозволила збагатити знання про минуле Переяславської землі, розглянути основні дискусійні питання, надала змогу молодим науковцям представити свої доповіді та обговорити їх у колі фахівців.

Керуючись необхідністю підвищення рівня досліджень археологічних пам'яток та вдосконалення умов їх збереження, учасниками конференції було прийнято відповідну резолюцію:

1) відзначити, що наукові дослідження археологічних пам'яток без їх музеєфікації, реставрації та реконструкції часто призводять до знищення відкритих об'єктів і втрати їх для людства назавжди. Тому конференція вносить пропозицію звернутися до законодавчих та виконавчих органів влади із вимогою забезпечення необхідних умов для комплексних досліджень пам'яток, із подальшою їх реставрацією, реконструкцією

та музеєфікацією; керівникам наукових досліджень при вивченні пам'яток необхідно обов'язково проводити залучення фахівців-етнографів, культурологів, геологів, географів, природознавців до дослідницького процесу;

2) поставити питання перед законодавчими та виконавчими органами влади про право на додаткове фінансування науки через науковий, освітній іноземний туризм, із метою здійснення наступного:

а) розробки концепції розвитку науково-освітнього іноземного туризму, створивши робочу групу із ентузіастів;

б) дати пропозиції до інвестиційних проектів по регіонах та пам'ятках до Національної програми розвитку туризму до 2010 року;

в) розробити маршрути науково-освітнього національного та іноземного туризму, з урахуванням можливостей інфраструктури села і міста, враховуючи напрацювання Спілки сільсько-зеленого туризму та шляхом створення невеликих приватних туристичних фірм;

г) взяти участь у залученні до співпраці закордонних колег в міжнародному інвестиційному проекті "Слідами найдавніших цивілізацій", який включає кращі світові здобутки всього історичного досвіду людства;

д) підтримати історично-археологічний та культурно-просвітницький комплекс в с.Уляники Кагарлицького р-ну Київської обл., який вперше в Україні впроваджує певний досвід експериментальної археології, з його поширенням на інші райони України;

е) організувати виготовлення сувенірної продукції на базі кращих знахідок прадавнього мистецтва, знайдених у попередні роки;

є) дати пропозиції до Міністерства освіти та науки України щодо кадрової підготовки для науково-освітнього туризму;

3) відзначити дослідження 2001 року на Більському городищі. Рекомендувати Більське городище (Полтавщина), протоміста Тальянки, Майданецьке (Черкащина) до переліку національних заповідників з подальшою їх підготовкою до внесення до "Списку світової спадщини ЮНЕСКО";

4) розпочати на базі Переяслав-Хмельницького педінституту реалізацію дослідження проблеми "Русь і степ" на археологічних матеріалах історичної Переяславщини;

5) розширити тематику наступних конференцій, із залученням фахівців з інших регіонів України;

6) відзначити важливість та актуальність створення "Енциклопедії Переяславщини";

7) рекомендувати до друку доповіді, представлені на пленарному та секційних засіданнях конференції у наукових працях Переяслав-Хмельницького держлідінституту.

12.01.2002.

© Кулатова І.М., Максименко Г.М.

ВІДКРИТТЯ МЕМОРІАЛЬНОЇ ДОШКИ МИХАЙЛУ РУДИНСЬКОМУ У ПОЛТАВІ

18 квітня, починаючи з 1988 р., відзначається Міжнародний день охорони пам'яток, встановлений ЮНЕСКО. Україна ввійшла до світових та європейських структур з охорони пам'яток. До речі, на пленарному засіданні 56-ї сесії Генеральної асамблеї ООН 2002 р. проголошений Міжнародним роком із захисту світової культурної спадщини. Нещодавно в Україні з'явилася і Державна служба охорони культурної спадщини, створена за Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 446.

У контексті відзначення Міжнародного дня охорони пам'яток у Полтаві відбулося відкриття меморіальної дошки відомому українському археологу, пам'яткоохоронцю, музеєзнавцю, доктору історичних наук Михайлу Яковичу Рудинському (1887-1958). Підґрунтям цієї події стало розпорядження виконкомом Полтавської міської ради "Про встановлення меморіальної дошки Михайлу Яковичу Рудинському на будинку по вул. Короленка, 1" (№ 948-р від 30.11.2001 р.) та рішення Правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури про фінансування її виготовлення. Проект дошки виконаний у Полтавському обласному Центрі охорони та дос-

ліджень пам'яток археології (автор *Т.В.Менчинська*) Дошка встановлена на будинку у садибі Літературно-меморіального музею В.Г.Короленка (вул.Короленка, 1) і урочисто відкрита 16 квітня. З нагоди вшанування славного імені видатного вченого, людини, чий праці вже склали основу сучасних пам'яткоохоронних програм та наукових концепцій, тут же відбулися врочистості, пов'язані з її відкриттям.

Звісно, їх проведення не було б можливим без підтримки керівництва Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка (ректор академик, професор *Онищенко О.Г.*), Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (ректор член-кореспондент АПН України, професор *Пашенко В.О.*), Полтавського музичного училища ім. М.В.Лисенка (директор *Кучер В.П.*), а також багатьох полтавців — істориків та краєзнавців, музейників і літературознавців.

Мітинг, присвячений відкриттю меморіальної дошки, відкрив директор Літературно-меморіального музею В.Г.Короленка *Б.С.Божко*, який розповів про стосунки, за образним висловом В.Г.Короленка, "відомого українця" М.Я.Рудинського з родиною Короленків, про місце проживання вченого у колишньому будинку лікаря Будаговського на подвір'ї сучасного музею з 1917 по 1924 рр. Відкрив меморіальну дошку заступник голови Полтавської облдержадміністрації, канд. пед. наук *П.Г.Шемет*, який у своєму виступі висвітлив значний педагогічний та пам'яткоохоронний доробок М.Я.Рудинського на Полтавщині.

Директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури, член Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, канд. іст. наук *О.Б.Супруненко* у доповіді окреслив життєвий і науковий шлях вченого. Короткий зміст доповіді наводиться нижче.

"Михайло Якович Рудинський (1887-1958) — відомий український археолог, історик мистецтва, музейний працівник, пам'яткоохоронець, один із керівників української археологічної науки та національного пам'яткоохоронництва 1920-1950-х рр., доктор історичних наук, професор понад 7 років свого життя віддав Полтаві. Михайло Рудинський очолював Педагогічне бюро Полтавського губернського земства, був фундатором міської Картинної галереї — сучасного Полтавського художнього музею, ініціатором створення першого педагогічного журналу в Полтаві — "Нова школа". Він також стояв біля витоків Українського університету в Полтаві, згодом Інституту народної освіти, був одним із найдіяльніших директорів Полтавського краєзнавчого музею. М.Я.Рудинський також організатор видавничої справи у місті й області у буремні роки визвольних змагань, керівник державних органів охорони пам'яток історії та культури на Полтавщині. А перш за все — це громадянин, людина кришталевої чесності і найщирішого серця, палко закохана у рідне Поворскля. То й не дивно, що серед кола його друзів і сподвижників ми зустрічаємо всевітньо відомі імена, які історія навки пов'язала з Полтавою, — В.Г.Короленко, В.І.Вернадський, В.М.Щербаківський, М.І.Гавриленко, В.О.Щепотьєв та ін.

Ось лише кілька рядків до біографії одного зі славетних полтавців, яким М.Я.Рудинський вважав себе до останніх днів життя. Михайло Якович Рудинський народився 14 /27/ жовтня 1887 року в невеличкому повітовому містечку Охтирці на сучасній Сумщині, в родині земського лікаря. Освіту отримав у Охтирській гімназії, продовживши навчання у Петербурзькому, згодом Харківському університетах. Вир революційних подій 1905 року захопив юнака романтикою боротьби і поезії, та з часом політичні уподобання змінилися пристрасно до науки.

"Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлюп'ячій формі, ... прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку збудили в мені наш дім, Охтирка і незрівнянні своїми враженнями ті чудові околиці, любов, що з нею прожив я все своє життя". Так писав про юнацькі роки вчений.

М.Я.Рудинський захистив магістерську дисертацію про неоліт Поворскля, видавши згодом на цю тему свою першу наукову статтю в Полтаві 1919 р. Подальший життєвий шлях вченого проліг через Путивль, Переяслав, Київ та Петроград. Там молодий педагог у навчальних закладах прищеплював у чинам любов до батьківщини і вітчизняної історії, співпрацював з корифеями української науки та культури.

На хвилі національного піднесення 1917 р. М.Я.Рудинський повертається до рідної домівки. Восени того ж року переїздить до Полтави. Родина Рудинських — Михайло Якович і його рідні сестри Марія Яківна та Євгенія Яківна (Савицька), оселилася на квартирі, поряд із оселею відомого письменника-демократа В.Г.Короленка. З родиною великого полтавця

На відкритті меморіальної дошки М.Я.Рудинському

вчений та вірні супутниці, помічниці археолога, підтримували найбільш дружні і теплі стосунки. Сестри все своє життя залишалися поряд із братом, поклавши життя на вівтар української культури, науки, музейної справи.

У Полтаві М.Я.Рудинський поринає у видавничу діяльність, стає членом наукових товариств, зближується з яскравим колом широким відомим діячів української науки — В.Є.Бучневичем, К.М.Мощенком, І.Ф.Павловським, Л.В.Падалкою та ін.

Любов до старожитностей приводить М.Я.Рудинського до Народного музею Полтавщини (так звався тоді Полтавський краєзнавчий музей), пізніше — до головування у Губернському комітеті охорони пам'яток старовини та мистецтва.

Збереження історико-культурних цінностей, пам'яток, формування музейних збірок захоплюють Михайла Яковича, не залишаючи часу ні на особисте життя, ні на просування по службі. 1919 р. молодий учений створює картинну галерею — Галерею мистецтв губернського музею (попередника Полтавського художнього музею), бере участь у створенні Полтавського губернського архіву, майбутньої обласної бібліотеки. Саме в цей час і з'являється його перша книга — "Архітектурне обличчя Полтави". Вона серед видань початку ХХ ст., присвячених історії пам'яток та архітектури Полтави, займає особливе місце як перша фахова праця про архітектурні пам'ятки міста та робота з оригінальною для того часу постановкою теми дослідження. До того ж, ця ошатна книжечка була ілюстрована яскравими малюнками полтавського художника Федора Рожанківського. До речі, приємно відзначити, що ця праця перевидана у Полтаві (1992) завдяки фірмі "Метоп" (директор *А.М.Мельник*) і на сьогодні є доступною для будь-якого полтавця.

Обмаль коштів на наукову і збиральницьку діяльність, хвиля перших репресій, що не обминала родину Рудинських, не зломил археолога і пам'яткоохоронця. У найскладніший час він стає заступником, а з 1922 року — директором Центрального пролетарського музею Полтавщини. Разом із М.І.Гавриленком, К.М.Мощенком, В.Ф.Ніколаєвим та В.М.Щербаківським створює експозиції центрального музейного осередку краю, переобладнає будинок Полтавського губернського земства під музей, консулює музейне будівництво в межах історичної Полтавщини, очолює пам'яткоохоронну діяльність у колишній губернії.

На 1922-1924 рр. припадає найбільш плідний період польових археологічних та етнографічних досліджень музею, очолюваного вченим. Нові відкриття та переосмислення діяльності попередників закладають підвалини успішної видавничої наукової роботи музею, що стала взірцевою для всієї України.

З першим наступом на все прогресивне сталінської репресивної машини, принципове ставлення до виконання власних обов'язків, авторитет М.Я.Рудинського як вченого й інтелігента, почали турбувати представників влади. Зміна обласного керівництва в Полтаві 1924 р. призвела до пошуку нових виконавців, "лояльних" до вимог більшовицького "культурного виховання мас". М.Я.Рудинського змінюють на посаді директора музею членом ВКП(б), мало не віддавши під слідство за приписані гріхи.

Та М.Я.Рудинський вже був надто відомою особистістю в Україні. Його запрошують до Лаврського музейного містечка у Києві, пізніше — до Історичного музею. 1924 р. він обирається вченим секретарем Всеукраїнського археологічного комітету Всеукраїнської Академії Наук, до 1928 року очолюючи на-

укову діяльність в галузі стародавньої історії та археології в республіці. В 1928-1933 рр. він працює науковцем Кабінету антропології ВУАН, проводячи чи не наймасштабніші в Україні польові археологічні дослідження — вивчення пам'яток кам'яного та бронзового віку. Особливою сторінкою життя вченого стає організація діяльності всевітньої відомої Дніпробудівської експедиції Наркомосвіти України. Цей внесок М.Я. Рудинського у справу дослідження стародавньої історії України є надзвичайно вагомою часткою вітчизняної археологічної наукової і пам'яток охоронної спадщини.

У ході досліджень М.Я. Рудинський часто повертався на Полтавщину. Оск

далеко не повний перелік населених пунктів краю, де він розкопав чи розкопки вчений: Кантемирівка, Макухівка, Мачухи та Орлик у Північній, Орлик, околиці сучасного Комсомольська, Градицьк та Максимівка на Дніпрі, Баранівка і Шишаки на Пслі; Журавка у Посуллі та ін.

Під час розгрому наукових кадрів в Україні М.Я. Рудинського 1934 р. було вислано поза її межі. Лісопалач за Котласом, контора облспоживспілки та обласний музей у Вологді були його місцем роботи до 1944 р. Але й там Михайло Якович не полишав наукової і пам'яток охоронної діяльності. В 1944 р. вчений, на запрошення Академії наук України, повернувся до Києва, де зайняв свою колишню посаду вченого секретаря Інституту археології АН УРСР.

1948 р. М.Я. Рудинському присвоєний науковий ступінь доктора історичних наук. У 1950-х рр. Михайло Якович очолював відділ первісної археології згаданого Інституту. Активно вів польові дослідження, в т.ч. і на Полтавщині. Він зібрав, описав і опублікував унікальний комплекс петроліфічних малюнків Кам'яної Могили поблизу Мелітополя у Приазов'ї. А завдяки енергійним зусиллям літнього вченого, разом із групою фахівців інших наукових дисциплін, вдалося довести представникам центральних урядових кіл недоцільність створення у нижній течії ріки Молочної чергового "рукотворного моря", що мало знищити не тільки Кам'яну Могилу, а й чудовий історичний степовий ландшафт, родючі чорноземи Мелітопольщини.

До останніх років життя М.Я. Рудинський підтримував зв'язок із Полтавою, опікувався станом її музейних збірок, відбудовою архітектурного "обличчя" міста.

Помер М.Я. Рудинський 23 червня 1958 р., похований на центральній алеї Байкового кладовища в Києві разом із сестрою Євгенією Рудинською (Савицькою) (1885-1977) — відомим літературознавцем, перекладачем і музейником. Над їх могилою стоїть скромна гранітна стела з написом: "Михайло Рудинський — археолог".

Понад 30 наукових робіт дослідника, присвячених Полтавщині, залишилися нам чи не найбільш ґрунтовним пам'ятником його неперервної діяльності, а серед них — кілька брошур, що поклали початок широко відомій краєзнавчій видавничій діяльності в Полтаві початку ХХ ст., стали першими публікаціями по музейних закладах.

У Полтаві вже кількома штрихами увічнена пам'ять М.Я. Рудинського. Тут навесні 1987 р. пройшла одна з перших у колишньому СРСР представницьких наукових конференцій, присвячена 100-річчю від дня народження вченого. А через кілька років з'явилися в експозиціях Полтавського краєзнавчого та Художнього музеїв розділи експозицій, присвячені М.Я. Рудинському. У Мелітополі, на Кам'яній Могилі встановлена меморіальна дошка на місці роботи експедиції, очолюваної вченим.

На мітингу виступили Н.К. Кочерга, проректор Національного технічного університету ім. Ю.В. Кондратюка, доцент, канд. іст. наук, яка висвітлила краєзнавчу та науково-популярну діяльність вченого, охарактеризувала значення для Полтави видавничих проєктів М.Я. Рудинського.

Редактор наукового часопису "Пам'ять століть", доцент Полтавського держпедуніверситету ім. В.Г. Короленка, канд.

іст. наук О.П. Єрмак розповів, як наукові доробки вченого використовуються викладачами та студентами вузу, біля витоку якого стояв М.Я. Рудинський. Заслужений працівник культури України, доцент Національного технічного університету ім. Ю.В. Кондратюка В.М. Ханко розкрив мистецтвознавчий аспект музейної діяльності археолога та окреслив коло культурних і наукових діячів, з якими контактував у Полтаві М.Я. Рудинський.

Учень 11-го класу Полтавської середньої школи № 5, переможець обласного та лауреат Всеукраїнського конкурсу Малої Академії наук України за секцією "Археологія" О.І. Удовиченко висловив впевненість, що молоде покоління створить умови для встановлення подібних меморіальних дошок й інших відомим археологам-полтавцям.

Привітавши присутніх від управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник начальника управління О.В. Белько відзначила всіх причетних до встановлення меморіальної дошки та ініціаторів проведення мітингу, а також зачитала текст привітання поважному зібранню від Міністерства культури і мистецтва України (подається у додатку).

Виступи на мітингу чергувалися з українськими піснями, які любила родина Рудинських, у виконанні чоловічого гурту історичного факультету Полтавського державного педуніверситету ім. В.Г. Короленка "Чебрець" (худ. керівник доцент О.А. Лавриненко, соліст — заслужений працівник культури України, заступник декана історичного факультету, доцент М.О. Герасименко), а також хорового колективу Полтавського музичного училища ім. М.В. Лисенка (художній керівник — А. Отич).

Урочисте відкриття меморіальної дошки М.Я. Рудинському зібрало значне коло полтавців, знайшло висвітлення на сторінках обласних газет, у передачах радіо та телебачення.

Встановлення меморіальної дошки на будинку, де проживав у Полтаві М.Я. Рудинський, сподіваємося, буде фактом гідної оцінки творчому і громадянському доробку дослідника і музейника, чий ім'я золотими літерами вписане в історію міста й вітчизняної археологічної науки.

18.04.2002.

Додаток

Привітання Міністерства культури і мистецтва України до учасників мітингу на честь відкриття меморіальної дошки М.Я. Рудинському у Полтаві

Міністерство культури і мистецтва України, управління охорони культурної спадщини від щирого серця вітають поважне зібрання у Полтаві з нагоди увічнення пам'яті видатного вітчизняного пам'яток охоронця, археолога і одного із творців державних органів охорони пам'яток історії та культури в Україні, доктора історичних наук Михайла Яковича Рудинського. Увічнення пам'яті вченого напередодні Міжнародного дня охорони пам'яток, до того ж у Міжнародний рік захисту світової культурної спадщини є свідченням уважного ставлення до культурних надбань Полтавської облдержадміністрації.

Саме М.Я. Рудинський був одним із активних зберігачів пам'яток у буремні роки громадянської війни, саме ним були врятовані речі з ряду поміщицьких садиб, в тому числі з маєтку Кочубеїв у Диканьці. Вчений був одним із найвідоміших фахівців музейної справи України. Завдяки його професійним діям краєзнавчий музей у Полтаві набув статусу крайового осередку поширення краєзнавства, став регіональним науковим центром.

Сподіваємося, що починання полтавців не зупиняться на встановленні цієї меморіальної дошки. Адже Полтавський край дав Україні чимало відомих істориків, археологів, пам'яток охоронців, етнологів та музеєзнавців. Не залишатимуться осторонь цих питань і державні органи охорони культурної спадщини. За Постановою Кабінету міністрів від 30 березня 2002 р. в Україні вже створена Державна служба охорони культурної спадщини як урядовий орган державного управління у складі Міністерства культури та мистецтва. Попереду нові важливі та невідкладні справи практичного пам'яток охоронництва

Заступник Державного секретаря

Леонід Новохатько

Начальник Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури та мистецтва України

Євгенія Лінцова

16.04.2002.

© *Артем'єв А.В., Браунд Д.*

ВЧЕНІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ТА В ПОЛТАВІ

23-24 листопада 2001 р. у Полтаві та Котелевському районі області перебувала представницька делегація вчених раду європейських країн — учасників Міжнародної наукової конференції "Світ Ольвії". Дослідники відвідати і власними очима побачити всесвітньовідоме Більське городище, ознайомилися з роботою Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, а також оглянути полтавські музеї, пам'ятки архітектури міста. У складі делегації, на чолі з доктором історичних наук, зав. відділом скіфо-сарматської археології ІА НАН України *В.Ю.Мурзіним*, — відомі вчені-професори і молоді дослідники з Великобританії. Це доктори *Девід Хервей*, *Девід Браунд*, *Карл Вудгет* (Екстерський університет), шведська дослідниця *Белбіна Бейблер*, редактор оксфордського наукового археологічного журналу, доктор *Мікаел Вікерс* та його співробітники *Стефані Уест*, *Елейн Метьюс* (Музей мистецтва і археології Оксфордського університету), *Кріс Локайер*, *Елен Ісаєв* (Лондонський університет), *Річ Уестгейт* (Університет м. Кардіфф), антрополог *Тім Тейлор* (Бредфордський університет), *Хью Елтон* (Британський археологічний інститут в Анкарі у Туреччині).

Вчені оглянули укріплення та курганні некрополі скіфської доби на Більському городищі, побували на місцях проведення розкопок, здійснили екскурсію по природничих об'єктах округи пам'ятки, мали робочу зустріч з Більським сільським головою *В.С.Демочкою*. Знайомили іноземних дослідників з пам'ятками у Більську канд. іст. наук, директор Центру *О.Б.Супруненко* та науковий співробітник цього ж закладу *А.І.Охрімченко*.

Знайомство з Полтавщиною й її старожитностями дослідники продовжили у Центрі охорони та досліджень пам'яток археології, де взяли участь у обговоренні наукових видань полтавського видавництва "Археологія", оглянули археологічні колекції та матеріали антропологічної лабораторії Центру. Зацікавили закордонних колег нові випуски наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України" та щойно випущена монографія "Археологія в діяльності першого приватного музею України", знахідки цього річного польового сезону полтавців, з якими колеги ознайомили науковці *І.М.Кулатова* та *А.В.Артем'єв*.

"Відрадно, що серед археологічних установ України Полтавський археологічний центр має власне, вже досить відоме ім'я, добре знане в Європі", — відзначив на зустрічі доктор *Майкл Вікерс* з Оксфорду, запросивши полтавців до співпраці, зокрема в царині вивчення і публікації музейних археологічних збірок.

Надзвичайно цікавим для вчених виявилось і знайомство з Полтавським краєзнавчим музеєм, колекції та ряд розділів експозиції якого вони оцінили як взірцеві. Дослідники також відвідали Опішню і Дібрівський кінзавод, оглянули величний майдан Полтавщини — "Розриту Могили" та диканські вікові дуби.

"Цікаво відкривати для кожного новий світ, нові пам'ятки і нові пласти історії, зокрема української. І, напевне, для багатьох із гостей Полтавщини, це знайомство буде не останнім, як і спільні наукові дослідження", — вважає бредфордський антрополог *Тім Тейлор*.

26.12.2001.

© *Пуголовок Ю.О., Удовиченко О.І.*

ОДЕСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ КОНГРЕС З АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ

З 24 по 27 квітня 2002 р. на базі Одеського Національного університету ім. І.І.Мечникова відбувся Міжнародний конгрес "Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді до XXI століття", який організували історичний факультет університету (декан, докт. іст. наук, проф. — *В.Н.Станко*) і кафедра археології та етнології (зав. кафедрою, канд. іст. наук, доцент *О.В.Сминтина*). Матеріали до участі у конгресі надіслали 200 учасників із Австрії, Болгарії, Білорусії, Канади, Молдови, Росії, Фінляндії, України, Югославії — у переважній більшості

студенти. Українська делегація нараховувала більш ніж 130 учасників із 16 областей та Автономної республіки Крим. Середня Подніпров'я та Лівобережжя України було представлено понад 70-ма учасниками — Київ (16), Донецчина (10), Запоріжжя (5), Полтава (6), Луганськ (4), Харків (4). Делегація з Полтавщини складалася із членів археологічного клубу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, студентами історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім.В.Г.Короленка та молодими науковцями Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України в Опішні і Полтавського краєзнавчого музею.

До участі у конгресі запросили відомих археологів, які не тільки виступили керівниками секцій — голова Польового комітету ІА НАН України, докт. іст. наук *Н.О.Гаврилюк* (секція — "Історія та теорія археологічних досліджень"); співробітники відділу археології Північного-Західного Причорномор'я ІА НАН України — докт. іст. наук, проф., провідний наук. співробітник *О.В.Гудкова* (секція — "Слов'яно-руська та середньовічна археологія"); канд. іст. наук, ст. наук співробітник *С.П.Смолянникова* (секція — "Археологія кам'яної доби"); Одеського археологічного музею НАН України — канд. іст. наук, директор, доцент кафедри археології та етнології ОНУ ім. І.І.Мечникова *В.П.Ванчуг* (секція — "Археологія енеоліту — епохи бронзи"); канд. іст. наук, ст. наук співробітник цього ж музею *І.В.Брюка* (секція — "Скіфо-сарматська та антична археологія"); канд. іст. наук, ст. наук співробітник, зав. фондами музею *Л.В.Субботін* (секція — "Археологія енеоліту епохи бронзи"); Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М.Т.Рильського — докт. іст. наук, проф., провідний наук. співробітник *О.В.Курочкін*; канд. іст. наук, ст. наук співробітник *Г.С.Щербій*; викладач Чернівецького Національного університету ім.Ю.І.Федьковича — докт. іст. наук, проф. *Г.К.Кожоланко* (секція — "Матеріальна культура") та канд. іст. наук, ст. викладач *М.К.Чучко* (секція — "Історія і методи етнології"); Таврійського Національного університету ім. В.І.Вернадського — докт. іст. наук, доцент *А.А.Непомнящий* (секція — "Історія і методи етнології") та Одеського Національного університету ім. І.І.Мечникова з кафедри археології та етнології України — докт. іст. наук, проф., декан історичного факультету *В.Н.Станко*, канд. іст. наук, доцент *О.М.Дзиговський* (секція — "Скіфо-сарматська та антична археологія"); канд. іст. наук, ст. викладач *С.В.Коч* (секція — "Етнічні спільності та процеси"); канд. іст. наук, доцент *В.Г.Кушнір* (секція — "Матеріальна культура"); канд. іст. наук, доцент *А.А.Пригарін* (секція — "Соціонормативна культура") та іст. з м.Мінськ у Білорусі, канд. іст. наук *КБенчева*.

Урочисте відкриття Конгресу відбулося 25 квітня у конференц-залі Одеського Національного університету ім. І.І.Мечникова. На жаль, не зміг взяти участь у відкритті та роботі конгресу найочікуваніший іст. — докт. іст. наук, проф., академік НАН України, директор ІА НАН України — *П.П.Толочко*. Після відкриття були проведені мастер-класи головою Польового комітету ІА НАН України *Н.О.Гаврилюк* ("Охорона археологічних пам'яток в Україні та сучасне законодавство") та декан історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова *В.Н.Станко* ("Політогенез заданими археологією").

Увечері у приміщенні Наукової бібліотеки Одеського Національного університету відбулося відкриття виставки рідкісної книги та презентація українських наукових видань з археології, етнології та стародавньої історії, до речі, й видань полтавського ВЦ "Археологія" ЦОДПА.

26 квітня на протязі всього дня пройшли: засідання секцій, презентація першого тому десяти томного видання "Wieser Encyclopedia of the European East". На урочистому закритті Конгресу виступили керівники секцій із побажаннями та настановами, були відзначені найкращі доповідачі, в т.ч. Міжнародними патентами.

У цілому хотілося б відзначити високий рівень організації як Конгресу, так і культурно-масових заходів до Конгресу, відзначити активну діяльність студентського оргкомітету на чолі з *Ю.В.Іванченко*. Учасники конгресу мали змогу по-знайомитися із зарубіжними колегами, поспілкуватися та по-дискутувати щодо ряду проблем археології, етнології, стародавньої історії та історіографії, зав'язати теплі дружні стосунки та майбутні наукові зв'язки.

Наступний міжнародний молодіжний конгрес планується провести 2004 року у Донецьку.

ЮНІВЕРСИТЕТ

50 Вадим Митрофанович Вадімов

Вадімов Вадим Митрофанович народився 12 березня 1952 р. у Полтаві.

Після закінчення школи у 1969 р. вступив до Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, на архітектурний факультет. Трудову діяльність розпочав після закінчення інституту у 1974 р. Працював інженером-будівельником проектно-гупи відділу архітектури Нікопольського міськвиконкому з серпня 1974 р. З листопада 1974 р. був призначений на посаду заступника головного архітектора м. Нікополь та, за сумісництвом, головного художника міста. Працював на цих посадах до серпня 1981 р. У порядку переведення 1981 р. призначений на посаду заступника головного архітектора міста Полтави, в управлінні головного архітектора Полтавського міськвиконкому, де працював до травня 1985 р. Без відриву від виробництва в 1979-1984 рр. навчався заочно та закінчив аспірантуру в Київському науково-дослідному і проектному інституті містобудування.

У травні 1985 р. на конкурсній основі В.М. Вадімов був обраний на посаду завідувача кафедрою архітектурного проектування Полтавського інженерно-будівельного інституту, а в 1986 р. — захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю 18.00.04. — "Містобудування, районне планування, ландшафтна архітектура і планування сільськогосподарських населених міст" у Центральному науково-дослідному і проектному інституті містобудування (м. Москва). В 1987 р. йому було присвоєно вчене звання доцента кафедри архітектурного проектування, а в 1993 р. — він обраний членом-кореспондентом Української академії архітектури.

У вересні 1998 р. переведений з посади завідувача кафедрою містобудування Полтавського державного технічного університету ім. Ю. Кондратюка на посаду старшого наукового співробітника, у зв'язку із виконанням докторської дисертації, а в 2000 р. — призначений на посаду доцента кафедри архітектури будівель та містобудування, де і працює до цього часу.

В.М. Вадімов є учасником багатьох вітчизняних і міжнародних архітектурних конкурсів, автор більше 40 архітектурних і містобудівельних проектів, багато з яких реалізовані. Серед них: проект забудови 8-го жилого району м. Нікополя, 1978 р. (реалізо-

ваний), генеральний план м. Нікополя, 1981 р. (Грамота Держбуду УРСР за кращий містобудівельний проект року); пам'ятник О.С. Пушкіну, реконструкція та благоустрій "Березового скверу" в Полтаві, 1986 р. (реалізований); Будинок Молоді у Велико-Тирново, Болгарія, 1987 р. (міжнародний конкурс, 1-2 премія); концептуальний проект "Town sapiens", Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 1992 р. (Грамота міжнародного конкурсу), банк-коледж у Тольятті, Росія, 1993 р. (міжнародний конкурс 2-га премія); концептуальний проект еколого-містобудівельного розвитку річкових басейнів України, ХАБІТАТ-II, Стамбул, Туреччина, 1996 р. (Грамота Міжнародної академії Архітектури); концепція територіально-планувального розвитку та зонінг-план м. Полтави, 1996-1997 рр.; проект комплексної реконструкції історичного центру м. Полтава, 1997 р. (реалізовано, Державна премія в галузі архітектури за 2000 р.); зонінг-план м. Кременчука, 2001 р., Правила забудови та використання історичного центру міста Полтава, 2001 р. та інше.

За творчі досягнення у 1981 р. був прийнятий до Спілки архітекторів України, є членом Спілки урбаністів України (1993 р.), відзначений за розбудову рідного міста Полтави та інших міст Грамотами Спілки архітекторів СРСР, УРСР, Української академії архітектури, Почесними Грамотами Полтавської міської ради.

Вадімову В.М. притаманні риси не тільки творчого архітектора, здібного організатора, а й талановитого вченого. Йому належить авторство понад 70-ти наукових праць, серед яких монографія "Місто і ріка" (Полтава: Археологія, 2000), навчальний посібник Міністерства України "Формування навколишнього середовища сільського розселення" (у співавторстві, 1990 р.), закордонні наукові публікації (Urban problems in the coastal Regions — from "Ecopoli-se" to "Town Sapiens" in Ukraine // Journal of Theory, Design and Practice in Architecture "ARCHITECTUS" — St. Paul, Minnesota, USA, 1995. — №8. — P.59-63. та ін.). Він був учасником 8-ми наукових міжнародних та 11-ти всесоюзних і республіканських конференцій, семінарів.

Значну увагу доцент Вадімов В.М. приділяє педагогічній діяльності, підготовці молоді і спеціалістів. Студенти поважають та високо цінують його як талановитого, вдумливого педагога. За період з 1985 по 2001 рр. Вадим Митрофанович взяв участь у підготовці більше 600 випускників архітектурного факультету, під його керівництвом студентами-архітекторами виконано 68 дипломних проектів, 15 з них брали участь у міжнародних, всесоюзних та всеукраїнських конкурсах-оглядах, де отримали 10 дипломів — I ступеня, 1 диплом — II ступеня, три Почесні Грамоти Національної Спілки архітекторів України, премію Спілки архітекторів Росії, Диплом міжнародної академії архітектури. Його учні працюють на відповідальних посадах — головних архітекторів областей та їх заступників (Сумської, Житомирської та ін.), головних архітекторів міст, заступників головних архітекторів міст, районних архітекторів (Полтави, Кременчука, Бахчисарая, Світловодська, Новгород-Сіверського та ін.), головних архітекторів проектів в проектних організаціях і проектних фірмах Києва, Одеси, Сум, Полтави, Кременчука та ін.

Вадімов В.М. бере активну участь в громадському житті міста Полтави, Полтавської області. Зокрема, був обраний членом правління (1987-1993 рр.), головою

правління обласної організації Національної Спілки архітекторів України (1993-1995 рр.). З 1996 р. до цього часу — заступник голови правління Полтавської обласної організації Національної спілки архітекторів України. Також його було обрано членом Містобудівельної ради Полтавської області та міста Полтави.

Коллеги-архітектори м. Полтава

Редколлея та редакція "АЛТУ" від щирої серця пишуть ювілейні успіхи, наснаги в науковій діяльності та щастя в особистому житті, здоров'я.

55 Галина Іванівна Гал'ян

Галина Іванівна Гал'ян народилася 29 грудня 1946 р. у м. Київ. Закінчила філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. 30 років працює в Полтавському краєзнавчому музеї, 12 з яких — завідувачем етнографічного відділу. Досвідчений і талановитий музейник, автор експозицій понад 40 постійних і тимчасових виставок, стаціонарної експозиції третього поверху музею "Полтавщина. Народний побут. Народне мистецтво". Нагороджена почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України "За багаторічну плідну працю в галузі культури".

Головні напрямки досліджень: регіональна історія Полтавщини, проблеми розвитку традиційного і сучасного мистецтва краю, методика і практика побудови етнографічних виставок та експозицій.

Основні праці: Полтавщина. Книга для туристів і краєзнавців / Величко Г., Гал'ян Г. та ін. — Харків: Прапор, 1974; Полтавщина туристська: Путівник / Величко-Березова Г., Гал'ян Г. та ін. — Харків: Прапор, 1982; Хомутецькі гончарі // УГ: Нац. культуролог. щорічник. Наук. зб. за минулі літа. — Київ-Опішне, 1993. — Кн.1. — С.426-432; Про збірку Олександри Селюченко в Полтавському краєзнавчому музеї // УГ: Нац. культуролог. щорічник. За роки 1996-1999. — Опішне, 1999. — Кн.4. — С.314-317.

Етнографічний відділ ПКМ.

Приднувшись до найкращих пейзажних картин, редакція "АЛТУ" від щирої серця пишуть ювілейні успіхи, наснаги в науковій діяльності та щастя в особистому житті, здоров'я.

RESUME

T.P. Pustovii

Collection of Kathrin Skarzhinskaya — the important source for study of spiriual life of Poltava's Region in XVIII - XIX

The publication deals with the influence of maecenace's, museum's and publisher's activity of the Lubny's Museum of K.N. Skarzhinskaya, its founder and collaborators on development of spiriual life in Poltava's Region. In the same way, the author makes an analysis of collection, publisher's and scientific activity of its museum's establishment.

Z.P. Yanenko

Epistolary part of the archives fund of Kathrine Skarzhinskaya

The correspondence — that is an interesting part of human relationship, which plays quite important role in creation of full database of sources in history. The article deals with epistolary part of the fund "Kathrine N. Skarzhinskaya as a historian, member of ethnographical, archaeological and anthropological societies, 1857-1905, 1971", peculiarities of forming and systematization of correspondens, and its content. Whole body of the correspondence may be divided in two main parts: correspondence of K.N. Skarzhinskaya about forming of museum's collection, scientific works of collaborators of the museum; and family and personal correspondence, which sheres its fund with the collections of the noble families — Reizer, Kiriakoff, Skarzhinsky, etc. The correspondence which is a part of the fund, unfortunately, is still not enough elaborated, but very interesting for historian who research the period before the revolution of 1917 in the Poltava's Region History.

V.V. Korotenko

Genealogical Materials in the Fund of K.N. Skarzhinskaya
(State Archives of Poltava's Region)

Here is published a list of affairs of the richest fund in the State Archives of Poltava's Region — "the Fund of K.N. Skarzhinskaya" (fund #222). It contains genealogical materials. The documents of that were gathered by well-known maecenas and scientiste. They became an amazing adornment of archives collection. There are given some datum about nobility of the Lubny's district and the ancestors of K.N. Skarzhinskaya.

R.N. Reyda

Double-handles jug of the Chyamikhovskaya Culture from Parkhomovka-village

O.V. Kovalenko

Some items of the small pottery plastic from collection of Museum's of K.N. Skarzhinskaya

Here are published some datum about items of the small pottery and ceramic from collection of the Poltava's State Regional Museum. All these items mainly come from the territory of Poltava's Region, which until 1906 were the part of Lubny's Private Museum collection of K.N. Skarzhinskaya.

L.I. Tchrednyk

Publication materials of the State Archives of Poltava's Region about charitable achivity of K.N. Skarzhinskaya

In the article, there is published an overview of the sources, which were published in Poltava and Lubny in late XIX - early XX centuries. The materials deal with the charitable activity of K.N. Skarzhinskaya.

S.V. Sapegin

The Study of nitre manufacture places in heritage of K.N. Skarzhinskaya's Museum

There is published an overview of archive and printed sources about the studu of nitre manufacture places from the heritage of Lubny's archaeological group and Lubny's Museum of K.N. Skarzhinskaya.

K.Y. Rakhno

Pictures of "The Cossack Mamay"

Type in the K. M. Skarzhynska's Collection of Relicts Resume Here are described five lost old pictu-

res from the collection of K. M. Skarzhynska. They belong to the very popular in Ukraine portraits of the so-called Cossack Mamay, which can be identified with the Duke Bohdan Fedorovich Gliniski, the governor of Putivl and Cherkasy in the second half of the 15 th c. The analyze allows to date them by the end of the 18th - first half of the 19th cc.

S.L. Kighim, T.K. Kondratenko
Natural-scientific collections of K.N. Skarzhinskaya's Museum

Here is published an overview of natural-scientific collection in Lubny's Museum of K.N. Skarzhinskaya. There is a history of forming of the geological, palaeontological and ethiomiological collections and collectial of exotic animals. The current conditions of exhibits which are stored in Poltava's State Historical Museum.

E.V. Khalimon

Exotic natural-scientific exhibits from collection of the ansient oriental antiquities of K.N. Skarzhinskaya Museum

Here is published information deals with exotic exhibits of natural-science in collection of oriental antiquities of the Lubny's Museum of K.N. Skarzhinskaya. Here is given biological characteristic and some datum of collectors.

L.L. Babenko

Peasantic Reforme of 1861, in documents of K.N. Skarzhinskaya's Fund in the State Archives of Poltava's Region

The article deals with the very important source for studying, preparations ang bringing forth the reform of 1861 — the documents comes from the K.N. Skarzhinskaya's Fund and are stored in State archives of Poltava's Region. There are given many examples which confirm the compromise character of the Reform. The documents keep their value as source and material for native history.

R.L. Gavriš

Enlightenment activity of K.N. Skarzhinskaya

Here is given an overview and analysis of enlightenment activity of K.N. Skarzhinskaya directed to development of education in Lubny.

A.V. Artemiev

Anthropological materials in collection of K.N. Skarzhinskaya

In the publication there are given some results of researches of anthropological materials of the first excavations around Lubny. The materials were thw part of collection in K.N. Skarzhinskaya's Museum, but now they are in collection of Poltava's Regional Historical Museum. Here is analysed some of osteological preparations which were found in uroczysze Zamkova Gora during the excavations of F.I. Kaminsky in 1882. In the burial mound were discovered a burial of early Samats' Time and the main burial of Skythian Time. The identification resulted in that the genders of both buried persons were identified: the man and the woman belong to the burials of different time. And even today, the materials of researches on this burial mound are interesting by its content. During the analyses of the skeleton remains, there were discovered some evidences of different pathologies and pathological processes. The results give an opportunity to personal authentic identification even in the case of their partly depasportisation.

L.S. Shevchenko

The historical premises of the development of a palace-park building in Poltava region in XVIII-XIXth centuries

Historical conditions in Poltava region in XVIII-XIXth centuries have been considered in this article. The direct belonging of Poltava region to Russian Empire has been analysed. The political, social, public and economic premises of the origin and development of a palace-park objects upon the territory have been analysed and revealed.

J.A. Kovalenko

Maecenaces and collectors in history of establishing of Glukhov's Museums

(To 100th jubilee of Glukhov's Local Museum)

The work is dedicated to age history of creation, development, destruction and recreation again of the Historical Museum in Glukhov in Sumy's Region. The article deals with the collection, with activity of Y.N. Moraczewsky, who was a director of the Museum in the second quarter of XXth century. There are given some information about new history of the Museums in ancient Gelmans' capital of Ukraine.

R.N. Reyda

Klevtsy in museum's collections in Poltava's Region

The publication deals with the one of late medieval armour which is called as 'klevtsy'. The used materials come from funds of Poltava's Regional State Historical Museum and Contry's Museum in Zenkov (Poltava's region).

V.I. Trotskaya

The altar-stone of the All Saints' Church in Oposhnya

L.N. Lughovaya

About opening an exhibition of K.N. Skarzhinskaya and her Collection

A.V. Sydorenko, A.B. Suprunenko

The spear of the early Bronze Time from Pyratin

I.N. Gavrienko, L.N. Lughovaya, I.S. Melnikova
The materials of the Gontsy's Palaeolithic station (dwelling place) in Poltava's State Regional Museum (from the history of the collection)

The article contains a brief history of the collection, the materials coming from a Gontsy's Palaeolithic station (dwelling place) and now are stored in the Poltava's State Regional Museum. The authors make an analysis of the collection before the most part of it was lost in during of the Second World War. Also, here is given the short overview of the existing part of this expressive and stately collection.

L.C. Pihonenko

The spear of the late Bronze Age from Myloradovo-village in the basin of Vorskla

B.A. Shramko

The special type of kilns of the Skythian Time.

The publication deals with the special type of kilns for fruit drying. One of the kilns was discovered in 1995, by the expedition of the Kharkov's State University, on the fortification of the eastern-side of Belskoë Gorodische in Poltava's Region (pil # 88, excavation #33-1995).

In the publication, there are given some parallels of functioning of the kilns in during centuries. That gives opportunity to make a conclusion that the inhabitants of Belskoë Gorodische and surrounding area concerned themselves for fruitful trees: for keeping and some commerce by the products of gardening; what lies in accordance with the evidence of Herodolus about a gardening of inhabitants of Gelon.

J.M. Berest, I.N. Kulatova, E.M. Osadchy, V.V. Prymak, A.B. Suprunenko

Excavations of the burial mound of the Skythian time in the Zarechensky Archaeological Complex in the surroinding area of the middle flow of the river Vorskla

Here is published some results of researches on a burial mound of the Skythian time late V - IV centuries B.C., altitude 1,05 m and diameter about 10 m, in one of the burial mounds' groups near to Zarechnoe Gorodische III dated by the Skythian time which is situated near to Zarechnoe-village in Akhtirka's area of Sumy's Region in the middle flow of the river Vorskla. The burial mound has been plundered many times in Ancient and New Time. It contained some remains of the square burial cell under the wooden lager, by size 2,2x2,3 m and by depth 0,75 m

of the level of burial. Among the remains of burial inventory — two ceramic dishes and three peases, in the embankment were the pieces of quartz and ceramic.

Gavriish P.A.

Continuing excavations of the ash-pan №7 on the Belsk hillfort's western castle

The Poltava Pedagogical University's archaeological expedition continued the excavations of the ash-pan #7 which examination began in 1997 on the Belsk hillfort's Western castle. In the year of 2000, 225-sq. m of stratum in the Northern and Central parts of the ash-pan were explored. The total area of the territory excavated counts for 550 sq. m.

Stratigraphical observations of the strata in the central part of the ash-pan give an opportunity to make a conclusion that its origin on the dwelling-places of the Skythian Time had not been linked with the religious, ritual or an industrial activity of the local population, as some of scholars supposed to be.

Most probably, that the inhabitants had been keeping a popular custom, which might be influenced by their superstitions and pagan beliefs: to gather the ash from firesides of many family groups in a specially located place.

Among newly opened archaeological subjects are two small living rooms, the walls of which were wickered and covered with clay. Both of them are dated by the early Skythian Time.

There are many other finds dated by the end of the VIII - V B.C. Especial attention must be drawn to different ivory items.

Volodimir P. Bilosir, Anatoly V. Getko

The New Researches of Sviridovsky Gorodische

The gorodisches and the dwelling places of the Skythian period in the basin of the river Sula not enough elaborated, although the history of the researches counts more then a century. In 1992, in the expedition "Sula" archaeological group of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (IA NASU) under the guidance of Volodimir P. Bilosir, made some research in Sviridovsky Gorodische in the Lokhviŭsky area of Poltava's Region.

The published datum come from the excavations on this fortification, and dated by the time of Skyths.

S.A. Gorbanenko

Grain-grater of the Skythian Time from the surrounding area of Belskoe Gorodische

Here is published some information about a find of grain-grater which comes from a colony of the Skythian Time — Kholodyvshchina-1, which is situated to North of Belsk-village of the Kotelva's area in Poltava's Region. The exploration was made in autumn of 2001 by the expedition under the guidance of Irena N. Kulatova. The author gives some results of the experiment with graine using the grain-grater, and conclusions about its use in a little family.

B.M. Pavlenko, R.N. Reyda

The spear of Cossack Time from Malaya Pereschepyna village

*K.I. Bakumenko, G.V. Beidin,
M.N. Grigoryants, V.V. Didyk*

New specimens of the late roman glass products of the upper flows of the Seversky Donets and Vorskla

Here is published some information about new finds of glass-works, dated by late Roman Time, discovered during last few years on the territories of Kharkov Region in Ukraine and Belgorod Region in Russian Federation.

I.V. Krakalo

Ants' Relics from Gradizhsk

The set of fibulas referred to the Penkovskaya culture is described. The fibulas were found near Gradizhsk (Globino district, Poltava's Region).

V.S. Axenov

Archaeological researches of the relicts of Saltov's Culture in the Kharkov's State Historical Museum, in 80-90 years of the XXth century

Quite large researches of the Saltov's antiquities were begun by the archaeological expedition of Kharkov's State Historical Museum since 1981. During of more than last 20 years, the collaborators of the Museum have been making explorations of a cemeteries in the catacombs near to Rubezhnoe-village, Stary Saltov, Verkhnesaltov's (main), Verkhnesaltov's III, Verkhnesaltov's IV of the cemeteries in the catacombs, Neytalov's ground cemetery. In sum the Museum's funds count more than 25000 of exhibits which belong to Alanyan part of the Saltov's Culture.

V.V. Pryimak

Gorodische in Emadikino-Village of Sumy's Region

The publication contains the characterization of the Gorodische which was builded in the late XI - early XII centuries, near from Emadikino-Village, in the countryside of Glukhov's Area of the Sumy's Region. The Gorodische distinguished as a fortification in the area of the centre of 'volost' of 'sotnya'. It was some centre of the lesser administrative part of the 'sotnya'.

J.A. Pugolovok

Late Romny's dwelling on Ltava

The publication deals with a variant of reconstruction of the late Romny's dwelling, and also a planning of the farm of Syverian of the lower flow of river Vorskla. It is based on the materials and results of Archaeological researches on ancient Ltava in 1997-2000 by the expedition of Poltava's State Regional Centre of Defend and Research of Relicts of Archaeology, under the guidance of Alexander B. Suprunenko. The reconstruction is based on materials of excavations of dwelling # 11 / 1998.

A.I. Udobitchenko

The sculptures of Polovtsies

E.M. Osadchy, P. M. Pokas, V.V. Pryimak

The Antiquities

of the Zelenoghaysky Mounds' Necropolis

The publication deals with some of the burials of Zelenoghaysky mounds' necropolis. The burials are dated by the first half of XIth century. The necropolis is situated near to Zeleny Ghay village, in the countryside in Sumy's Region. The group of authors made an attempt to show the way of genesis of the burial rite (or, the funeral ceremonies) of the stonetype. Also, there was made an attempt to summarize the material and its appearing in the basin of the river Psel, that was linked with the influence of the Bulgaria on the Volga and with the Middle East States in X-XI centuries.

S.V. Mayevskaya

Patterns of the fabrics and skins from the catacombs' cemetery IV in Verchny Saltov

K.N. Mironenko

Necropolis of Confederats of Russ near from Lubny

(according to materials of excavations made by F.I. Kaminsky in 1883)

The article contains an analysis of three burials of nomadic cemetery which was discovered by F.I. Kaminsky in 80th years of XIX century in time of exploration of the burial mounds in urotchische Lisaya Gora near from Lubny in Poltava's Region. The items of the burial inventory and the burial oell find their analogies among Torchesky and early antiquities of Polovtsy of the late XI - early XII centuries. The cemetery belongs to Confederats of Russ, which dwelled between lower and middle flow of river Sula on the border line of Pereyaslav's Land.

G.M. Berest

The history of research of the relicts of the Romensko-Old-Russian Time of the middle-current of the river Vorskla

The article deals with the historyographic aspects in the study of the group Romensko-Old-Russian Antiquaries of the middle basin of the river Vorskla, in Sumy's Region and in NE of Poltava's Region in Ukraine.

There were marked three phases in research: late XIX - early XX centuries; 1930-1940; and the late XX - early XXI centuries. Here is published

some information about Old-Russian burial mounds excavated by P.M. Tretyakov in Zarechnoe — Village of Okhtyrka in Sumy's Region; and between them some of burials of XIth century; some results of new researches, which were done with author's taking part in 1999 - 2001, as it was in excavation of the I and II Zarechnoe Gorodische, and burial mound in Zhuravnoe in Sumy's Region.

V.L. Mitz

Battle on Synia Voda 1363 in the history of medieval Crimea

V.A. Typakov

Political and law relationship between Golden Orda and Genoa colony in Crimea in the second half XVI cen.

I.N. Kulatova

Golden Orda attire from Zynkov

V.A. Ivanov

The attire of costume of nomads of the Golden Orda

The publication deals with the attire of costume of nomads of the Golden Orda. The enographical difference, which author talking about, may be shown on example of difference in costumes of the nomads. The ground for this research it is 822 nomadic burials of XIII-XIV centuries.

I.N. Gavrilenko, T.K. Kondratenko, A.A. Tchubur.
The animal world of pleystocen on the territory of the Dnieper Left Bank's Forest-Steppe

Some Study Summaries

The animal world of Pleystocen on the Dnieper Left Bank's Forest-Steppe of both Ukraine and Russia is described here. The description is based upon the publications and museum collections of Belgorod and Kursk regions (Russia) and Poltava, Sumy, Cherkassy and Kharkov regions (Ukraine)

K.N. Myronenko, A.V. Sydorenko

Old-Russian axe from the Basin of the Middle Sula

N.V. Muzychenko

The Pleistocene Animals' Remains in the Paleontological Collection of the Kremenchug Museum of Local Lore

Here is published the list of finds of Pleistocene animals' remains discovered on the suburbs of Kremenchug, Poltava Region. All the finds are preserved in the Kremenchug's State Museum of Local Lore.

G.A. Pashkevich, S.A. Gorbanenko

Palaeo-ethnobotanical spectrum of late Romny's Time of Ltava on pottery

The new materials give a new datum about agriculture of the Romny's Culture. This analysis gives opportunity to conclude that agriculture of inhabitants of Ltava shere its level with the agriculture of Slaves in the territory of Ukraine, but take the more low level in compare with Western and Eastern Regions.

A.L. Scherban

Archaic spindmel balanes of the early Skythian Time from dwelling-place Dmytrieva Balka in Dikanka

S.I. Nestulja, S.A. Nestulja

10 yaers of researches. To the publication of article

of P.P. Kurennoy "Ukrainian Archaeological Committee"

A.O. Skybinski

Kharkiv's Eparchyal Archeological Society and Svyatogorsky Monastery

In this article, there was made an attempt in characterising of the Kharkov's Church-Archaeological Diocesan Society, as one of the most known scientific centres in South-Eastern Ukraine in early XX century.

Between the basic problems of the scientific activity of the society, there was the discovering to science and to historical and cultural world of the Sviatogorsky Monastery of the Falling Asleep of the

Most Holy Theotokos and Ever-Virgin Mary as an outstanding monument in the native history and architecture. Some of the main trends of the work and some results of scientific and researching activity of the Church-Archaeological Museum, the measure for organising the study of the local History in the system.

V.V. Skirda

The archaeological researches of the Kharkov University's geologists

It is known that the archaeological researches in the second half of XIX century in Russian Empire were frequently linked with the names of geologists. The geologists of the Kharkov's University were not exceptions in the respect. It is precisely known, that archeological researches were carried out by such scientists as N.D. Borisyak, I.F. Levakovskiy, Y.I. Morozov and A.V. Gurov. The greatest popularity reached the article of Y.I. Morozov "Settlements of Kharkov Region" and the article of N.D. Borisyak about the excavation of rich Sarmat's burial in burial mound of Khokhlach, which has not lost its importance till now.

A.V. Geiko, A.L. Scherban

Finds of the bronze 'wheels' from the surrounding area of the river Vorskla

T.M. Dyachenko, L.V. Kyslytsina

Boris Sydorovich Vantsak — the guard of the history of millennial town

(the memory curator of our ancient town)

A special fund of the Honoured journalist of Ukraine B.S.Vantsak's is kept in the Lubny's State Archives. It is the material of investigations to 1000th anniversary of the foundation of Lubny, about of the history of Lubny enterprises, about the famous countrymen. Among them there is a collection of documents and articles about K.M. Skarzhynskaya, a famous cultural figure maecenas, the founder of one of the first private Museums in Ukraine. The materials of the B.S.Vantsak's fund are a valuable heritage for further investigations of the history of Lubny's Region.

N.V. Kuksha

The researches of Ignaty Yakovlevich Streletsky in Subbotov

(20th years XX cen.)

Here are given some of archive documents and brief analysis of results quite superficial works of prof. I.Y.Streletsky in Subbotov in 1921, the researches directed to finding a burial place of Boghdan Chmelnitsky.

I.V. Kosura

The Management of Museums In Canada

The question of the management of museums in Canada has been considered on example of the Ukrainian Museum in Canada where is represented Ukrainian heritage and its contribution in the history and culture of Canada. There are described the methods of work, the basic assignments which are the subject of the concern for the museum employees, the measures for promotion and popularisation

of the Ukrainian traditions and culture, and also current condition and potential opportunities, the factor of the positive resolving of the museum problems. There is underlined the need of museum marketing research, using the modern information technologies, the adaptations of the innovation approaches.

S.A. Gorbenko

Frezderyk Herbot (Herbarz) a knight of XVIII century

The article deals with a research on the base of history, archaeology and anthropology. The Frezderyk Herbarz (Herborf) was a commandant of Sokalsky Castle, he died in the battle with tatarians in 1519. Here is published a plastic reconstruction which was made with a skull of knight which was found by I.K. Sveshnikov in the dish of the stronghold and which is stored in the collection of Olesky castle. The reconstruction has been made by S.A. Gorbenko.

A.A. Lomakyn

An evidence of eyewitness about excavation of burial mounds in Belsk in 1943

V.I. Guglya

Ceramic industry in XVII - XVIII centuries: traits and technologies

The author makes an analysis of late medieval complex of finds of tools of a potter, which were found in Subbotyn-village of the Chygyrin area in Cherkassy Region.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ
 АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
 АИП — Археологічне дослідження на Полтавщині, Полтава
 АПЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
 АН СРСР — Академія Наук СРСР, Москва
 АН УРСР — Академія Наук УРСР, Київ
 АО — Археологічне відкриття, Москва
 АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
 А РАН — Архів Російської Академії Наук, Москва
 АС — Археологічний збірник
 АС ГЗ — Археол. сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
 БКМ — Белгородский краеведческий музей, Белгород
 ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж
 ВДИ — Вестник древней истории, Москва
 ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
 ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
 ВУАН — Всеукраїнська Академія наук, Київ
 ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Харків
 ГИМ — Государственный исторический музей, Москва
 ГЗК — Причорноземний комбінат, Комсомольськ
 ГЗ — Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
 ДАГО — Державний архів Полтавської області, Полтава
 ДАХО — Державний архів Харківської області, Харків
 ДАЧО — Державний архів Черкаської області, Черкаси
 ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
 ЕИИМПЗ — Естественно-Исторический музей Полтавского губернского земства, Полтава
 ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург
 ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, Львів
 ЗООИД — Записки Одесского Общества истории и древностей российских, Одесса
 ЗУНТ — Записки Українського Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтава
 ІАК — Імператорська Археологічна Комісія, Санкт-Петербург
 ІА АН УРСР — Інститут археології Академії Наук УРСР, Київ
 ІА НАН У — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
 ІА РАН — Інститут археології Російської Академії наук, Москва
 ІАК — Известия Археологической Комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
 ІГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры, Петроград, Ленинград
 ІИМК АН СРСР — Інститут історії матеріальної культури АН СРСР, Ленинград
 ІИМК РАН — Інститут історії матеріальної культури РАН, Санкт-Петербург
 ІО РЯС АН — Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук, Санкт-Петербург, Петроград, Ленинград
 ІТУАК — Известия Таврической учёной комиссии, Симферополь
 КАВ — Каталог археологического отдела Естественно-Исторического музея Полтавского губернского земства, Полтава
 КЗ ВУАК — Короткі звіттовлення ВУАК, Київ
 КОКМ — Курский областной краеведческий музей, Курск
 КрКМ — Кременчугский краеведческий музей, Кременчуг
 КС — Киевская старина, Киевская старина, Київ
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СРСР, Москва
 КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УРСР, Киев
 ЛКМ — Лубенский краеведческий музей, Лубни
 ЛМДА — Лубенский мисский державний архів, Лубни
 МАИЭТ — Материалы по археологии и этнографии Таврии, Симферополь
 МАО — Московское археологическое общество, Москва
 МГУ — Московский госуниверситет им. М.В.Ломоносова, Москва
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
 МОИП — Московское Общество испытателей природы, Москва
 НА — Науковий архів
 НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
 НАНУ — Національна Академія наук України, Київ
 НА ЦОДГА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 НКО УССР — Народний Комісаріат освіти Української СРР, Харків
 НМЗУГ — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, Опішня
 НТЕ — Народна творчість та етнографія, Київ
 НТШ — Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, Львів, Париж, Нью-Йорк
 ОАК — Отчёты Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
 ОДГАП — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
 ОИГАП — Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
 ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
 ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
 ПАФ ПКМ — Поточний архів фондів Полтавського краєзнавчого музею
 ПВЛ — Повесть Времениных Лет, Москва-Ленинград
 ПДМ — Полтавський Державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
 ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ, Ленинград
 ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
 ПРСЛ — Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург, Москва
 ПУ — Пам'ятки України, Київ
 ПУАК — Полтавська учена архивная комиссия, Полтава
 РА — Российская археология, Москва
 РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры, Ленинград
 РАН — Российская Академия Наук, Москва
 РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, Москва, Ленинград
 СА — Советская археология, Москва
 САИ — Свод археологических источников, Москва
 ТД — Тези доповідей
 ТДК — Тези доповідей конференції
 ТДС — Тезиси докладов и сообщений
 ТДП — Тези доповідей і повідомлень
 УБЖ — Український ботанічний журнал, Київ
 УЕ — Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
 УІЖ — Український історичний журнал, Київ
 УТОПІК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
 ФПКМ — Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
 ХГУ — Харьковский государственный университет, Харьков
 ХИФО — Харьковское Историко-филологическое общество, Харьков
 ЦДАВОУ — Центральный архив вищих органів влади та державного управління України, Київ
 ЦОДГА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 ЦОИГА — Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 ЦП НАНУ — Центру пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
 ЧИОНП — Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца, Киев

Пашченко В. Православ'я в новітній історії України. — Ч.2. — Полтава, 2001. — 736 с.

Читач вже ознайомився з першою частиною монографії доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АПН України, ректора Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка Володимира Олександровича Пашченка "Православ'я в новітній історії України". Нещодавно автор запропонував до уваги істориків релігії, культурологів, широкого кола читачів другу частиною великої праці. В ній, на основі маловідомих архівних документів, зроблено спробу проаналізувати розвиток політики КПРС і Радянської держави щодо православної церкви в УРСР. Логічним продовженням наукових розвідок автора є дослідження міжцерковного та внутрішньоправославного конфлікту в Незалежній Україні.

В.О.Пашченко, на основі архівних документів, проводить глибоке дослідження державно-церковних відносин за період з 60-х років ХХ ст. до сьогодні, висвітлює чимало проблем цих відносин.

Висвітлюються стосунки церкви і держави у період Хрущовської "десталінізації", початку руйнації адміністративно-командної системи, за глобальної кризи "розвинутого соціалізму", а також ряд питань з історії Української церкви в незалежній державі.

Книга є ґрунтовним дослідженням проблем держави і церкви в Україні і буде цікавою не тільки для спеціалістів-істориків, релігієзнавців, а також для широкого кола читачів.

Малікова Л.Р.

Єрмак О.П. Історія обласного державного підприємства "Полтававодоканал": До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу. 1900-2000. — Полтава: Дивосвіт, 2000. — 311 с.: іл.

Нещодавно вийшла друком монографія О.П.Єрмака "Історія обласного державного підприємства "Полтававодоканал", присвячена 100-річчю заснування Полтавського міського водопроводу (1900-2000).

У праці розкривається історія виникнення та розвитку полтавської системи централізованого водопостачання і водовідведення, висвітлюється сучасний стан обласного підприємства "Пол-

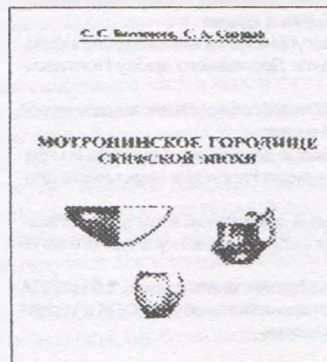
тававодоканал". У більшості міських населених пунктів Полтавської області централізоване водопостачання та каналізацію забезпечує багатотисячний колектив цього підприємства.

Ця книга розповість читачеві про славу історію підприємства, традиції і трудові будні його сьогоднішнього. Автор описує історію водопостачання Полтави з давніх часів до ХІХ ст., проектування і спорудження Полтавського міського водопроводу (1896-1900-ті рр.), перший період його експлуатації (1900-1917). Цікавими є розділи про водопровід у часи Української національно-демократичної революції (1917-1920), НЕПУ та радянської модернізації економіки (1921-1941), про період Великої Вітчизняної війни (1941-1945) та повоєнної відбудови підприємства. Актуальним є й детальний аналіз діяльності "Полтававодоканалу" в умовах переходу до ринкової економіки (1991-2000).

У книзі чимало ілюстрацій, фотознімків, в тому числі і людей, які працювали на підприємстві в різні роки.

Видання розраховане не тільки на істориків-фахівців, а й на всіх, хто цікавиться краєзнавством, історією науки і техніки.

МЛ.

Бессонова С.С., Скорий С.А. Мотронинське городище скифської епохи (по матеріалам раскопок 1988-1996 гг.). — Киев-Краков: изд. ИА НАНУ, ИА Ягеллонского ун-та, 2001. — 156 с.: 83 табл.

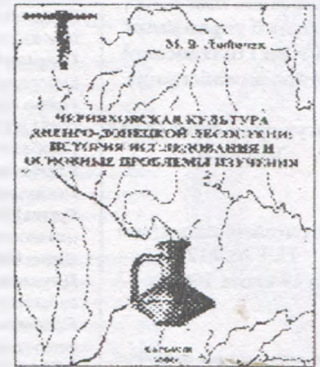
Дослідників пам'яток скифського часу порадувала монографія, присвячена багаторічним дослідженням (1988-1996) Мотронинського городища, — одного з найбільших городищ скифського часу Дніпровського Лісостепоного Правобережжя.

Книга складається з 4-х розділів, в яких подана характеристика житлових, господарських і культурних споруд, виявлених на пам'ятці. Досить ба-

гато місця відведено матеріальній культурі жителів Мотронинського городища. На основі численних археологічних знахідок подана господарська діяльність місцевого населення та його торгово-економічні зв'язки із навколишніми племенами, античними містами.

Книга багато ілюстрована (83 табл.). Вона вирізняється і тим, що в ній широко залучаються досягнення природничих наук. Монографія містить додатки, виконані фахівцями у галузі палеозоології, палеоботаніки, залізооброби (К.П.Секерська, Г.П.Пашкевич, Д.П.Недопако).

Гейко А.В.

Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: История исследования и основные проблемы изучения. — Монография. — Харьков: Изд-во ХГАДТУ, 2000. — 264 с.: 51 ил.

ґрунтовне дослідження історіографічного характеру присвячене висвітленню практичного та теоретичного вивчення пам'яток черняхівської культури Дніпро-Донецького регіону, з моменту їх відкриття і до нашого часу.

Робота складається з передмови, чотирьох розділів, списків пам'яток, ілюстрацій та літератури. У перших двох розділах монографії розглядаються етапи дослідження черняхівської культури регіону з кінця ХІХ ст. і до 90-х рр. ХХ ст. Третій та четвертий — присвячені питанням поширення культури, вивченню поселень та могильників, ролі матеріалів черняхівської культури регіону в соціально-економічних реконструкціях, дослідженню хронології та етнічної належності носіїв, генезі черняхівської культури Дніпро-Донецького лісостепу. У роботі розглянуті основні теорії та міркування фахівців на дані та інші проблеми. Кожен розділ проілюстрований малюнками.

Список пам'яток черняхівської культури регіону, поданий у монографії, на сьогодні є чи не найповнішим з опублікованих, хоча і потребує ряду уточнень і доповнень. У праці використано велику кількість наукових публікацій та архівних матеріалів, список яких поданий у алфавітному переліку наприкінці видання.

Підбиваючи підсумки сторічних досліджень, автор акцентує увагу на основних проблемах та завданнях, що постали перед вченими сьогодні. Праця є безперечним внеском у справу вивчення черняхівської культури Дніпро-Донецького регіону.

Рейда Р.М.

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновник:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Видає:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

**Інститут археології НАН
України**

Регістраційне свідоцтво
ПДТ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Відповідальність за точність цитування, наведення прізвищ, імен та по-батькові, дат, посилань на джерела і літературу несуть автори статей і публікацій.

У разі передруку посилання на "Археологічний літопис Лівобережної України" обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 25.01.2002. Підписано до друку 23.07.2002. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 32,0. Ум.-фарб. видб. 18,5. Обл.-вид. арк. 17,5. Тираж 500 прим. (1-й з-д — 255 прим.) Вид. № 85. Зам. № 1/2002.

Віддруковано: ТОВ "Фірма "Техсервіс" м.Полтава, вул.Комсомольська, 24, тел./факс: (053-2) 56-36-71

Аксьонов Віктор — зав. відділом археології Харківського історичного музею, кандидат історичних наук

Артем'єв Андрій — молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА), асистент Української медичної стоматологічної академії

Бабенко Людмила — доцент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук

Бакуменко Костянтин — науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

Берест Юрій — викладач історії Октирської середньої школи-літмазії № 4, член секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК

Бейдін Георгій — зав. лабораторією ВО "Хартрон"

Білозір Володимир — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Браунд Девід — професор Екстерського університету (Великобританія)

Гавриленко Ігор — зав. відділом Полтавського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Гавриш Петро — доцент Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук

Гавриш Римма — доцент Європейського університету фінансів, інформаційних систем економіки, кандидат історичних наук

Гейко Анатолій — зав. сектором відділу охорони пам'яток археології ЦОДПА

Горбаненко Сергій — аспірант Інституту археології НАН України

Горбенко Сергій — директор Інституту та Музею антропології Львівського музею історії релігії, кандидат медичних наук

Гуля Віктор — зав. відділом "Суботівський історичний музей" Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"

Дідик Віктор — викладач історії Харківської середньої школи № 52

Дяченко Тамара — старший науковий співробітник Лубенського краєзнавчого музею

Єремєєв Сергій — член музейної ради Комсомольського історико-краєзнавчого музею

Іванов Володимир — доцент Стерпигамецького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук

Кигин Світлана — зав. відділом природи Полтавського краєзнавчого музею

Кислиця Любов — начальник архівного відділу Лубенської міської ради

Коваленко Оксана — старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Коваленко Юрій — заступник директора з наукової частини Державного історико-архітектурного заповідника у м. Глухів

Коваль Володимир — позаштатний співробітник Харківського історичного музею, колекціонер

Колибенко Олександр — декан історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту, доцент, кандидат історичних наук

Кондратенко Тамара — старший науковий співробітник відділу природи Полтавського краєзнавчого музею

Коротенко Володимир — заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

Кракало Ірина — старший науковий співробітник відділу історії Кременчуцького краєзнавчого музею

Козюра Ігор — докторант Академії державного управління і права при Президенті України, кандидат історичних наук, магістр державного права

Кукса Надія — старший науковий співробітник відділу "Суботівський історичний музей" Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА

Ломакін Олександр — представник Фолькбунду ФДК в Україні по Полтавській області, краєзнавець

Лугова Любов — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею

Лямін Віталій — член музейної ради Комсомольського історико-краєзнавчого музею

Маєвська Світлана — викладач Полтавського політехнічного коледжу

Максименко Галина — заступник директора ЦОДПА

Мельникова Ірина — старший науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

Мироненко Костянтин — зав. відділом фондів ЦОДПА

Миц Володимир — директор Кримської філії Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук

Музиченко Наталія — зав. відділом природи Кременчуцького краєзнавчого музею

Нестуля Світлана — доцент Української медичної стоматологічної академії, кандидат історичних наук

Нестуля Сергій — керівник робочої групи Координаційної ради з питань внутрішньої політики при Президенті України

Осадчий Євген — член секції пам'яток археології правління Сумської обласної організації УТОПІК

Павленко Борис — підприємець, краєзнавець, меценат

Пашкевич Галина — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук

Покас Павло — директор Київського обласного Центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва управління культури Київської облдержадміністрації

Приймак Віктор — старший викладач Сумського державного педагогічного університету

Пуголовок Юрій — студент історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Пустовіт Тарас — головний спеціаліст Державного архіву Полтавської області

Рахно Костянтин — керівник гуртка Полтавського міського науково-дослідного центру учнівської творчості

Рейда Роман — молодший науковий співробітник ЦОДПА

Салєгін Сергій — старший науковий співробітник Музею-заповідника А.С.Макаренка у с.Ковалівка Полтавського району

Сидоренко Олександр — краєзнавець

Скирда Валерій — директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук

Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник член Головної ради УТОПІК

Троцька Валентина — молодший науковий співробітник Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Удовіченко Олександр — студент історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Філоненко Лідія — старший науковий співробітник відділу фондів ЦОДПА

Халимон Олена — старший науковий співробітник відділу природи Полтавського краєзнавчого музею

Чередник Людмила — головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

Чубур Артур — археолог (м. Курськ, Російська Федерація)

Шевченко Людмила — викладач архітектурного факультету Національного технічного університету ім. Ю.В. Кондратюка

Шрамко Борис — професор Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук

Щербань Анатолій — молодший науковий співробітник Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Яненко Зінаїда — начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На 1-й стор. обкладинки: Золотий англичаній шершень-печатка з кургану № 24/2001 р. Перещепинський курганний некрополь І. Охоронні розкопки в окрузі Більського городища. Більський загін-2 Охоронної експедиції ЦОДПА (розкопки Кулатової І.М.).

Фото М.Радченка, 2002.

На 4-й стор. обкладинки: Тарний посуд ськівського часу з господарської ями № 7/2001 р. Поселення в ур. Іковий Кут. Рятівні розкопки на території Більського городища. Більський загін-1 Охоронної експедиції ЦОДПА (розкопки Гейка А.В.).

Фото М.Радченка, 2002.

Рисунки, креслення:

Гариша П.Я., Гузіл В.І., Коваленко Г.В., Коваленко О.В., Меньшицької Т.В., Мироненка К.М., Приймака В.В., Пуголовока Ю.О., Рейди Р.М., Супруненка О.Б., Шевченко Л.В., Шрамка Б.А., Щербаня А.Л.

Рисунки на шмипиттупулях:

Коваленко Г.В., Меньшицької Т.В.

Фото:

Радченка М., Супруненка О., Уляйського А.

Коректура: Кулатова І., Супруненко О.
Переклад англійською мовою: Чернишова В.

Під час рятівних робіт Більського загону-1 Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА (керівник І.М.Кулатова) на селищі скіфського часу в ур. Лісовий Кут поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. була досліджена частково зруйнована при прокладанні траншеї газокондуктопроводу господарська яма № 7/2001 р. На дві третини вона була зруйнована у верхній частині траншеєю. Яма мала овальну у плані форму, грушоподібний широкий, зі звуженням у переддні, перетин. Впущена з рівня похованого чорнозему, яма фіксувалася з глибини — 0,70 м від поверхні і заглиблювалася у материк на 1,19 м. Загальна глибина її складала близько 2,09 м, діаметр у горловині — 1,25х1,35 м, ширина у верхній частині — 1,27 см, діаметр дна — 1,42 м. Найбільше розширення припадало на висоту 0,3 м від дна і становило 1,53 м.

Стінки ями обмазані глиною, що була випалена до червоного кольору. На дні, по центру, збереглися залишки попелу, по краях — деревні вуглини. Можливо, це свідчить про те, що яма не використовувалася для зберігання зерна, а відразу ж після будівництва призначалася для зберігання посуду.

Майже половина ями, а з нею і керамічний комплекс, були пошкоджені траншеєю. Ще раніше південно-західна її частина виявилася частково перерізаною іншою пізнішою ямою скіфського часу. Уламки корчаг із першої ями знаходилися у заловненні останньої. Завершальний акорд у руїнах унікального комплексу посуду стався від рук місцевих жителів, які у пошуках ймовірних скарбів залишили цілою лише одну корчагу.

Більша частина знахідок відреставрована мол. науковим співробітником ЦОДПА Г.В.Коваленко. Роботи над відновленням первісного вигляду ще трьох корчаг тривають і досі. Крім корчаг, у ямі знайдено фрагменти стінок бракованих ліпних мисок.

Отже, яма виявилася щільно забитою посудом. *Корчаги*, що були знайдені, можна розподілити на чотири типи. До першого належать два виробни, що мають шлідричну шийку, овально-втягнутий тулуб, який наближається за формою до кола, приднена частина — виділена. Їх висота — 43,3 та 45,0 см, діаметр тулуба — 40,2 і 37,8 см, зовнішній діаметр вінця — 19 та 15 см, діаметр дна — 15 і 14,3 см відповідно (рис.:1;2).

Другий тип представлений скруглено-біконічними корчагами з короткою шийкою. Максимальне розширення у них припадає на нижню частину тулуба. Їх висота — 31 та 36,0 см, діаметр вінця — 16,0 і 14,8 см, діаметр тулуба — 26,5 та 28,5 см, діаметр дна — 10,5 і 11,8 см відповідно (рис.:3;4).

Можна виділити ще один тип серед виявлених корчаг. Сюди відносяться дві посудини з кулястим тулубом, з широким плоским зрізом вінця та ручкою, яка прикрашалася двома різними вертикальними лініями по краях. На жаль, один із цих виробів дійшов до нас у вигляді браку. Повністю реконструювати його не вдалося. Друга корчага чорного кольору, висотою — 48,5 см, мала зовнішній діаметр вінця — 18 см, внутрішній діаметр вінця — 12,1-12,5 см, діаметр тулуба близько — 48 см, діаметр дна — 13,5х14,2 см (рис.:5).

Унікальним зразком, що не має аналогій, є четвертий тип — корчага, прикрашена на шийці наліпним горизонтальним валиком, який розчленований пальцевими вдавленнями. Нижче, на тулубі розташовані три вертикальні валики, відкриті відбитками вдавлень паличкою. Вона має висоту — 51,7 см, діаметри: вінця — 18,2 см, шийки — 16,3 см, тулуба — 48,4х48,9 см, дна — 13,0 см (рис.:6).

Амфори, які походять з ями, виготовлені у різних античних гончарних центрах. Наведемо їх попереднє визначення. Перша амфора відноситься до фасоських чи протофасоських. На жаль, вона має відбите горло, збережені кінці шийки тулуба. Формувальна маса містить включення слюди. Амфора датується останньою чвертю VI ст. до н.е. (рис.:7). Її висота — 42,0 см, діаметр шийки — 13,0 см, діаметр тулуба — 41,5 см. Друга — з відбитою ніжкою, червоного кольору, з високим шлідричним горлом, висотою 74 см, діаметром тулуба 33 см, діаметром вінця 11,5

© Гейко А.В.

НАБІР ТАРНОГО ПОСУДУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ З БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

см, належить імпорту з о.Хіос. Подібні виробни вперше з'являються у 40-х рр. V ст. до н.е. (рис.:8). Третя амфора, з лікоподібним горлом і втягнутим конусоподібним корпусом, без помітних домішок, має світло-коричневий колір тіста. За аналогіями, її можна віднести до фасоських. Амфора має висоту — 61,4 см, діаметр вінця — 12,0 см, діаметр тулуба — 29,0 см, довжину ручок — 16,9 см, їх товщину — 2,0 см.

Дві останні амфори, на горлі й у верхній частині тулуба ремонтувалися за допомогою залізних скоб. Ці скоби, довжиною до 3 см, були підтрикутними у перетині. З обох боків вони вставлялися в отвори, діаметром 0,4 см. Таким чином, після ремонту в амфорах могла зберігатися рідина. До речі, свого часу реставрувалися давнім майстром і ліпні корчаги.

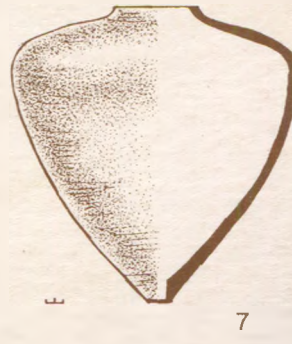
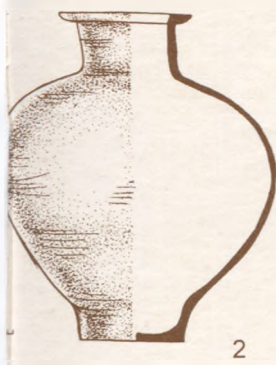
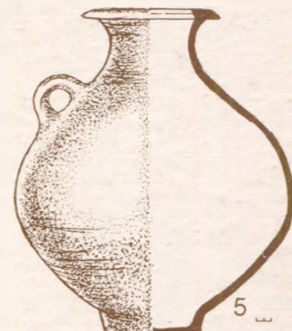
Набір глиняних виробів місцевого та привізного виробництва (рис. на с.4 обкл.) датується другою половиною V ст. до н.е. Очевидно, що така кількість тарного посуду, із загальним об'ємом більше 150 л, була призначена не для використання в одній сім'ї, а для обшинних свят місцевого поселення.

Серед лісопелюх племен скіфського часу в якості тари для зберігання їстівних припасів, речовин чи предметів застосовувалися корчаги місцевого виробництва та привізні античні амфори. Корчаги становлять незначну кількість серед інших видів ліпного посуду, зокрема горщиків та мисок. Наприклад, на Східному Більському городищі кочаги складають — 1,2%, на Книшівському городищі — 3,3% від загальної кількості посуду¹. Корчаги і амфори рідше, ніж інші види посуду, зустрічаються й серед поховального інвентаря, що супроводжував померлого у потойбічне життя. Тому унікальною стала знахідка в одній ямі 10 корчаг (одна дійшла до нас у вигляді виробничого браку) та трьох амфор на селищі в ур. Лісовий Кут-1, де ведуться дослідницькі роботи спільної Українсько-німецької експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідницького товариства, яку очолюють В.Ю.Мурзін та Р.Ролле. Безпосередній керівник розкопок на селищі — докт. іст. наук С.А.Скорий. Переважна більшість знахідок, що були виявлені під час розкопок на пам'ятці, датується першою половиною V ст. до н.е.²

Література

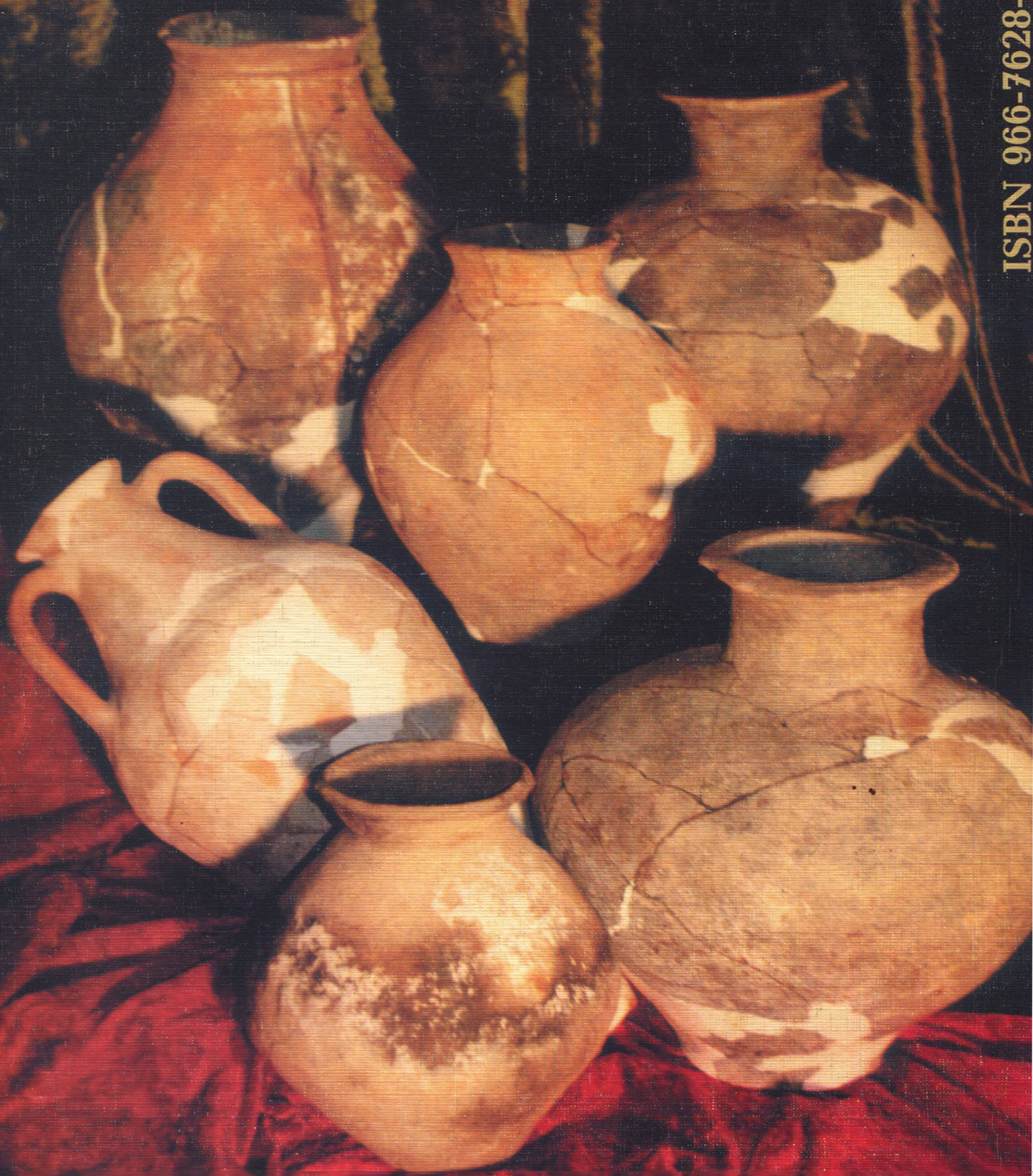
1. Лейтунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии. — Киев: Наук. думка, 1981. — Рис. 9; 15; Туровский Е.Я., Николаенко М.Ю., Горячук В.Н. и др. Древние амфоры в северном Причерноморье: справ.-определитель. — Киев, 2001. — Рис. 7:8.
2. Шрамко Б.А. Арханская керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АС ГЭ. — Ленинград: Искусство, 1983. — С.85.
3. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісопелюх Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припелю). — Полтава: Археологія, 2000. — С.102.
4. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорий С.А., Махортьх С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Киев, 1997. — С.10-11; Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорий С.А., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев, 2000. — С.11-41; Мурзін В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорий С.А., Махортьх С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев, 2001. — С.13-30.

Рис. Корчаги й амфори з ями № 7 в ур.Лісовий Кут. Рис. Г.В.Коваленко. Фонди ЦОДПА

Щиро дякуємо за допомогу
підприємцю і колекціонеру **Б. М. Павленку** (м. Полтава),
фірмі **"Техсервіс"** (м. Полтава) та
"Друкарській майстерні" (м. Полтава)

Комплекс тарного посуду з селища скіфського часу
в ур. Лісовий Кут на території Великого укріплення
Більського городища. Фонди ЦОДПА.

ISBN 966-7628-11-6